

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

MENEJMENT KAFEDRASI

“Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar” fanidan

O”QUV-USLUBIY MAJMUUA

2021/2022 o'quv yili kunduzgi ta'lim shakli, 2-kurs:

<u>Bilim sohasi:</u>	600000 – Xizmatlar sohasi
<u>Ta`lim sohasi:</u>	610000 – Xizmat ko'rsatish sohasi
<u>Ta`lim yo`nalishi:</u>	5610200 – Mehmonxona xo'jaligini tashkil etish va boshqarish
	5610300 – Turizm (faoliyat yo'nalishlari bo'yicha)

NAMANGAN – 2021

Fanning ishchi o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021 yil ____dagi ____-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan namunaviy fan dasturi asosida tuzilgan.

Tuzuvchi:

i.f.n., dotsent K.M.Umarkulov

Fanning ishchi o'quv dasturi Menejment kafedrasining 2021 yil ____dagi ____-sonli yig'ilishida muhokamadan o'tgan va fakultet Kengashida ko'rib chiqish uchun tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri:

K.Umarkulov

Ishchi o'quv dastur Iqtisodiyot fakultetning 2021 yil ____dagi ____-sonli Kengashida ko'rib chiqilgan va foydalanishga tavsiya etilgan.

Fakultet Kengashi raisi:

R.Imomov

Kelishildi:

O'quv- uslubiy boshqarma boshlig'i:

X.Mirzaahmedov

MUNDARIJA

1. Ishchi dastur
2. Ma'ruzalar matni
3. Amaliy mashg'ulotlar ishlanmasi
4. Nazorat savollari
5. Test savollari
6. Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI**

**NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
MENEJMENT KAFEDRASI**

**«TASDIQLAYMAN»
O`quv ishlari bo`yicha prorektor**

_____ **D.Холматов**

“ _____ ” _____ 2021 y.

**JAHON IQTISODIYOTI VA XALQARO
IQTISODIY MUNOSABATLAR**

fanining

ISHCHI O`QUV DASTURI

2021/2022 o`quv yili kunduzgi ta`lim shakli, 3-kurslari uchun

<u>Bilim sohasi:</u>	600000 – Xizmatlar sohasi
<u>Ta`lim sohasi:</u>	610000 – Xizmat ko`rsatish sohasi
<u>Ta`lim yo`nalishi:</u>	5610200 – Mehmonxona xo`jaligini tashkil etish va boshqarish
	5610300 – Turizm (faoliyat yo`nalishlari bo`yicha)

Namangan – 2021 yil

Fanning ishchi o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021 yil 2 maydagi 394-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan namunaviy fan dasturi asosida tuzilgan.

Fan bo'yicha namunaviy dastur Toshkent davlat iqtisodiyot universitetida ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi:

K.Umarkulov

Fanning ishchi o'quv dasturi Menejment kafedrasining 2021 yil «___» avgustdagi 1-sonli majlisida muhokamadan o'tkazilgan va fakultet kengashida ko'rib chiqish uchun tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri

K.Umarkulov

Ishchi o'quv dastur Iqtisodiyot fakulteti kengashining 2021 yil «___» avgustdagi 1-sonli majlisida ko'rib chiqilgan va foydalanishga tavsiya etilgan.

Fakultet kengashi raisi

R.Imomov

Kelishildi:

**O'quv-uslubiy boshqarma
boshlig'i**

X. Mirzaahmedov

O'QUV FANINING DOLZARBLIGI VA OLIY KASBIY TA'LIMDAGI O'RNI

Mamlakatimizni rivojlantirish, yangilash va modernizatsiya qilish bo'yicha tanlangan strategiyaning ustuvor yo'nalishlari qatoridan o'rin olgan – xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yanada rivojlantirish, jumladan, yetakchi xalqaro va xorijiy moliyaviy institutlar bilan aloqalarni kengaytirish, puxta o'ylangan tashqi qarzlarni siyosatini amalga oshirishni davom ettirish, jalb qilingan xorijiy investitsiya va kreditlardan samarali foydalanish hamda eksport faoliyatini liberallashtirish va soddalashtirish, eksport tarkibini va geografiasini diversifikatsiya qilish, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarning eksport salohiyatini kengaytirish va safarbar etish vazifalarini izchil amalga oshirishda yosh mutaxassislarining mazkur faoliyatga oid amaliy ko'nikmalarini shakllantirish muhim o'rin tutadi. Mazkur ishchi o'quv dasturi “Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar” fanidan chuqur nazariya va amaliy bilimlarni egallashda, tashqi iqtisodiy muhitni chuqur tahlil qilishda, iqtisodiy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasini o'rganishda, shuningdek jahon mamlakatlari iqtisodiyoti rivojlanishining o'ziga xos jihatlarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'QUV FANINING MAQSAD VA VAZIFASI

Fanni o'qitishdan maqsad – talabalarga jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarga oid nazariy va amaliy bilimlarni berish, o'z yo'nalishiga mos tasavvur va ko'nikmalarni rivojlantirishdir.

Fanning vazifalari – talabalarga jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning nazariy asoslari va tamoyillarini rivojlantirishning o'ziga xos jihatlarini tushunishga yordam berish; jahon mamlakatlari iqtisodiyotini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlardan foydalanishni o'rgatish; jahon mamlakatlari iqtisodiyotini belgilab beruvchi asosiy makroiqtisodiy parametrlar tahlilini amalga oshirishni o'rgatish; jahon iqtisodiyotida xalqaro savdning mohiyati va ahamiyatini tushuntirish; jahon iqtisodiyotida xalqaro tashkilotlar faoliyatining maqsad va vazifalarini tushuntirish; jahon mamlakatlari bilan samarali hamkorlik qilishning nazariy va amaliy tomonlarini o'rgatishdan iboratdir.

FAN BO'YICHA TALABALARNING BILIM, KO'NIKMA VA MALAKALARIGA QO'YILADIGAN TALABLAR

“Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlari” o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida **bakalavr:**

- jahon iqtisodiyoti tizimi, tarmoq tuzilishini;
- jahon xo'jaligi tizimi rivojlanishining asosiy qonuniyatlari, tendentsiyalari va zamonaviy xususiyatlarini;
- jahon mamlakatlarining guruhlariga tasniflanishi va ularning ijtimoiy-iqtisodiy tavsiflarini;
- jahon iqtisodiyotida mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning asosiy shakllari va zamonaviy xususiyatlarini;
- jahon xo'jaligining global muammolarini;
- jahon iqtisodiyotida O'zbekistonning o'rnini ***bilishi kerak;***
- jahon xo'jaligida ma'lumotlar yig'ishni tashkillashtirish va ularning sifatini baholash;
- kuzatishlar natijasida olingan ma'lumotlarni tizimlash va qayta ishlash;

- ma'lumotlarni qayta ishlash natijalarini umumlashtirish va tahlil qilish **ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak**;

- jahon iqtisodiy o'sishi va rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlarini hisoblash va tahlil qilish;

- jahon iqtisodiyotining rivojlanish tendentsiyalarini aniqlash;

- xorijiy mamlakatlarning asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish asosida ularning rivojlanish darajasini aniqlash;

- jahon iqtisodiyotida xalqaro hamkorlikning eng oqilona uslub va ko'rinishlarini aniqlash **malakalariga ega bo'lishi kerak**.

UMUMIY VA O'QUV ISHLARI TURLARI BO'YICHA HAJMI

Fanga umumiy 248 soat ajratilgan bo'lib, shundan auditoriya mashg'ulotlari 128 soatni tashkil etadi hamda o'quv yili davomida 3-4-semestrlarda haftasiga 2-6 soatdan o'qitiladi.

Semestrlar bo'yicha mashg'ulot turlariga ajratilgan soatlar taqsimoti

Semestr	Yuklama	Auditoriya		Mustaqil ta'lim
		Ma'ruza	Amaliy	
III	62	16	16	30
IV	186	48	48	90
Jami	248	64	64	120

MA'RUZA MASHG'ULOTLARI MAZMUNI VA UNGA AJRATILGAN SOATLAR

№	Mavzular	Qisqacha mazmuni	Soati
Kuzgi semestr			
1	Jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: asosiy ko'rinishlari va xususiyatlari. Xalqaro mehnat taqsimoti	Jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: asosiy ko'rinishlari va xususiyatlari. Xalqaro mehnat taqsimoti. "Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar" fanining predmenti, mazmuni va mohiyati. Jahon xo'jaligi to'g'risida tushuncha. Jahon xo'jaligi va uning milliy iqtisodiyotlarga ta'siri. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimi va uning kontseptsiyalari. Jahon bozori tuzilmasi va zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlar ko'rinishlari. XXI asrda xalqaro iqtisodiyotning xususiyatlari. Dunyo mamlakatlarining xalqaro iqtisodiyot va xalqaro savdodagi ishtirokining asosiy ko'rsatkichlari. Xalqaro tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish omillari harakati. Ishlab chiqarish resurslari va omillari. Ishlab chiqarish omillarini xalqaro ayriboshlashning o'ziga xos xususiyatlari. Jahon bozorida tovar va xizmatlar harakatining xususiyatlari. Ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati. Jahon iqtisodiyotida global miqyosdagi muammolarni hal qilishda mamlakatlararo o'zaro iqtisodiy aloqalar. Xalqaro mehnat taqsimoti tushunchasi. Ixtisoslashuv va kooperatsiya. Mamlakatlararo xalqaro hamkorlik.	4

2	Xalqaro savdoning rivojlanish nazariyalari va modellari	<p>Xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida xalqaro savdo. Tashqi savdoni erkinlashtirish (liberallashtirish) va jahon savdosida proteksionizm siyosati.</p> <p>Merkantilistlar nazariyasi va mutlaq ustunlik nazariyasi. Amaliyotdagi iqtisodiy siyosat. Merkantilizmni tanqid. Mehnat taqsimoti – o‘shishning asosi. Mutlaq ustunliklar modeli. Nisbiy ustunlik nazariyasi: Muqobil xarajatlar. Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi. Ishlab chiqarish omillari bilan turlicha ta’minlanganlik. Leontyev paradoksi.</p> <p>Xalqaro savdoning umumiy muvozanat nazariyasi va zamonaviy xalqaro savdoning rivojlanishi. Xalqaro muvozanat. Rivojlanishning asosiy tendentsiyalari.</p> <p>Xalqaro savdoni tahlil qilish instrumentlari: Savdo sharti. Eksport va import egiluvchanligi. Sotiladigan va sotilmaydigan tovarlar modeli.</p> <p>Xalqaro savdoning klassik nazariyalarining rivojlantirilishi. Nazariyalarning cheklanganligi. Noan’anaviy yondashuvlar. Maxsus va harakatchan omillar. Xalqaro savdoning yangi nazariyalari.</p> <p>Xalqaro savdoning daromadga ta’siri, keng ko’lamda ishlab chiqarish effekti va nosog’lom raqobat. Monopolistik raqobat sharoitida savdo.</p> <p>Tarmoq ichidagi savdo nazariyasi, xalqaro savdoda talab va revers nazariyalari: Tarmoq ichidagi savdo va tarmoqlararo savdoning farqlari. Tarmoq ichidagi savdo modeli. Tarmoq ichidagi savdoning o’zgarishi. Kesishuvchi talab. Ishlab chiqarish omillari reversi. Differentsiallashtirish tovarlar. Iste’molchilarning daromadlarining barobarligi va ularning didlarining o’xshashligi. Iste’molchi hatti-harakati asosida iqtisodiy modellar.</p>	6
3	Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish va boshqarish yo’llari	<p>Erkin savdo va proteksionizm: Xalqaro savdoda davlatning roli. Savdo siyosati instrumentlari. Xalqaro savdoni davlat tomonidan tartibga solish. Xalqaro savdoni davlat tomonidan tartibga solish instrumentlari. Tarifli va notarif usullar.</p> <p>Bojxona tariflari va bojlar. Bojga tortish me’yori. Tarif eskalatsiyasi. Tariflarning iqtisodiy roli: Tarifning kichik mamlakat iqtisodiyotiga ta’siri. Tarifning katta mamlakat iqtisodiyotiga ta’siri. Daromad effekti va chegaraviy effekt. Himoyalash va iste’mol effekti. Ichki va tashqi daromad effekti. Tarif siyosatiinig maxsus holatlari: Optimal tarif. Tarif kvotasi. Eksport tarifi. Tarifga qarshi argumentlar. Tarifni yoqlovchi argumentlar. Milliy iqtisodiy farovonlik. O’zgaruvchan bojxona bojlari. Eksport bojining fiskal va muvozanatlash vazifalari. Tariflar o’rnatilishiga</p>	6

		<p>turlicha qarashlar. Yosh tarmoqlarni xorijiy raqobatdan himoyalash va milliy xavfsizlikni ta'minlash.</p> <p>Xalqaro savdoni davlat tomonidan tartibga solishning notarif usullari. Miqdoriy cheklashlar: Notarif usullarni o'lchash. Kvotalash yoki kontingentlash. Litsenziyalash. «Ko'ngilli» eksport cheklashlari. Notarif usullarni miqdoriy jihatdan kvalifikatsiyalash. Miqdoriy cheklashlar. Cheklashlarning importyor uchun umumiy iqtisodiy effekti. Savdo siyosatining yashirin usullari: Texnik to'siqlar. Milliy standartlarga rioya qilish. Import mahsuloti sifati to'g'risida sertifikat olish. Tovarlarini maxsus qoliplash va markirovkalash. Sanitariya-gigiena me'yorlariga rioya qilish to'g'risida talablar qo'yish, ichki soliqlar va aktsizlar.</p> <p>Savdo siyosatining moliyaviy usullari va tartibga solishning noiqtisodiy usullari: Subsidiyalar. Demping. Savdo shartnomalari. Huquqiy rejimlar. Milliy eksportyorlarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan pul to'lovlari. Eksport subsidiyasi. Dempingga qarshi bojlar. Ikki hamkor davlat tomonidan savdoni amalga oshirishning huquqiy asosini belgilovchi ikki tomonlama shartnomalar imzolash. Qulay savdo rejimi o'rnatish. Ko'ptomonlama kelishuvlar imzolanishi.</p>	
Bahorgi semestr			
4	Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi	<p>Jahon ishchi kuchi bozorining mohiyati va paydo bo'lish sabablari. Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishlari va markazlari. Xalqaro mehnat migratsiyasi ko'rinishlari. Migrantlar - mehnat qobiliyatli yoshdagi iqtisodiy faol odamlar. Xorijda ish qidirishga intilayotgan odamlarga ko'maklashuvchi migratsiya xizmatlari va xalqaro tashkilotlari.</p> <p>Jahon ishchi bozoridagi eksportyor mamlakatlar. Migratsiya jarayonlarining importyor mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'siri. Mehnat migratsiyasining milliy iqtisodiyotlarga ta'siri. Xorijdan valyuta transferti oqimlarini kengayishi - ishchi kuchini eksport qiluvchi mamlakatlar asosiy foydasi sifatida. Mehnat immigratsiyasining miqdoriy va sifat darajasini kvotalar va cheklashlar joriy qilish orqali tartibga solish.</p> <p>“Aqlli kishilarni ketib qolishi” muammosining mohiyati. Bu muammoning O'zbekistonda hal etish imkoniyatlari. Ishga joylashish maqsadida xorijga chiqib ketgan malakali kadrlarni yo'qotishning eksport qiluvchi mamlakat uchun iqtisodiy zarari. Muammoni hal etishning umumiqtisodiy va utilitar yo'llari.</p>	6
5	Xalqaro kapital migratsiyasi va	<p>Chetga kapital chiqarish xalqaro iqtisodiy munosabatlarni ko'rinishlaridan biridir. Kapital chiqarishni sababi va mohiyati. To'g'ri portfel</p>	6

	transmilliy kompaniyalar	<p>investitsiyalar. Jahon iqtisodiyotida xalqaro qarzlarni (zayomlar), ularning tutgan o'rnini. Rivojlanishda rasmiy yordam tushunchasi. Kapital chiqarishning asosiy yo'nalishlari, ko'lamlari. Investitsion iqlim.</p> <p>Kapital olib chiqishning mohiyati va ko'rinishlari: Jahon kapital bozorining mohiyati va paydo bo'lish jarayoni. Kapital olib chiqish ko'rinishlari. Umumjahon banki guruhining faoliyati. Jahon kapital bozorining zamonaviy ko'rinishi. Kapitallarni ichki muomaladan olib maksimal darajada foyda olish maqsadida xorijga chiqarish. Rivojlangan kapital bozorlari.</p> <p>To'g'ri va portfel investitsiyalar. To'g'ri xorijiy investitsiyalarning mohiyati va ahamiyati. Portfel investitsiyalarning xususiyatlari. Investitsion muhit tushunchasi. TMKning faoliyati ko'lamining kengayishi - to'g'ri kapital qo'yilmalarining eng yetakchi tamoyili sifatida. Xorijdan moliyaviy resurslar jalb qilishning zaruriy iqtisodiy omillar.</p> <p> Kapital eksporti jug'rofiy tuzilmasidagi o'zgarishlar. Kapital eksportining zamonaviy jug'rofiy tuzilmasi. Jahon kapital bozorida O'zbekistonning o'rnini. Rivojlangan iqtisodiyotlar rolining ortib borishi. Jahon bozoriga yangi industrial mamlakatlarning katta guruhi va sobiq sotsialistik davlatlarning kirib kelishi.</p> <p>Jahon iqtisodiyotida Transmilliy korporatsiyalar (TMK). TMKning tashkil topishi, faoliyati va ishlab chiqarishni baynalmilallashuvdagi roli. TMKlar va yangi sanoatlashgan davlatlar. TMKlar faoliyatini xalqaro boshkaruvi. Xalqaro korporatsiyalarning mohiyati, tuzilmasi va ko'rinishlari. Bosh kompaniya, assotsiatsiyalashgan firmalar, sho'ba korxonalar, kichik shaxobchalar. TMKning jahon iqtisodiyotida tutgan o'rnini va ahamiyati. TMK faoliyatining yangi ko'rinishlari: lizing i faktoring.</p> <p>XX-XXI asrlar bo'sagasida xorijiy mamlakatlarning kapital qo'yilmalari va uning Respublika iqtisodiyotini rivojlanishidagi ahamiyati. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilinishi, muammolari. CHet el investitsiyalarini Davlat tomonidan boshqaruvi. Chet el investitsiyalari to'g'risidagi qonun. O'zbekiston iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilinishi, shakllari. Tabiiy resurslarni o'zlashtirishda chet el kapitalining tutgan o'rnini. Respublikaning huquqiy va iqtisodiy boshqaruvi, rivojlanish muammolari.</p>	
6	Jahon iqtisodiyotida erkin iqtisodiy	Jahon iqtisodiyotida erkin iqtisodiy hududlar, ularning funktsiyalari va turkumlanishi (klassifikatsiyasi). Erkin iqtisodiy hududlar tajribasi. "Erkin iqtisodiy hudud"	4

	hududlarning tutgan o'ri	(EIH) tushunchasi. Erkin iqtisodiy hududlarning asosiy ko'rinishlari. Erkin iqtisodiy hududlarni yaratishning AQSH, Xitoy modellari va ularning xususiyatlari. Moliyaviy va ma'muriy tadbirlar. Erkin iqtisodiy hududlarda joriy etiladigan imtiyozlar. Savdo EIHLari. Texnoparklar. Texnopolislar. Offshor hududlar.	
7	Xalqaro valyuta-moliya va kredit munosabatlari	Milliy va mintaqaviy valyutalar tizimidagi asosiy qonun-qoidalar. Valyuta bozorlari, ularning funktsiyasi, turlari. Xalqaro kredit munosabatlarning mohiyati, mazmuni. Suzib yuruvchi va fiksatsiya qilingan valyuta kurslari. Valyuta operatsiyalari, ularning ko'rinishi. Valyuta pozitsiyasini shakllari. "SVOP", "FORWARD" operatsiyalari, valyuta vaucherlari "SPOT", qimmatbaho qog'ozlar arbitraji. Valyutani cheklanishi, uning ko'rinishlari. Valyuta tavakalchiligi. Valyuta tavvakalchiligini sug'urtalash. Xalqaro moliyaviy kredit tashkilotlar. Xalqaro valyuta fondi (XVF), uning funktsiyalari. Xalqaro bank guruhlar: Yevropa rivojlanish va qayta tiklash banki (ETTB), Osiyo rivojlanish banki (ORB) va boshqalar.	6
8	Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti	Rivojlangan davlatlar guruhining jahon xo'jaligi va siyosatida tutgan o'ri. Rivojlangan davlatlar sanoatiga xarakteristika. Guruhga kiruvchi mamlakatlar kriteriyasi, iqtisodiyotini umumiy belgilari. Iqtisodiyotdagi makrotuzilma. Mamlakatlarning ilmiy-texnikaviy va mahsulot ishlab chiqarish sohasidagi, tabiiy resurslari va mehnat taqsimoti sohasidagi imkoniyatlari. Inson omilini roli. Milliy iqtisodiyotning strukturasi o'ziga xos xususiyatlari. Iqtisodiy rivojlanishning dastlabki shart-sharoitlari va xususiyatlari. "G-7" yetakchi rivojlangan davlatlarni jahon sanoati mahsulotlarini ishlab chiqarishdagi, jahon savdosi va xalqaro kapital migratsiyasidagi ulushi. Rivojlangan davlatlar iqtisodiyotining hozirgi davr strukturasi. Mamlakatlar sanoati strukturasi o'zgarishlar. Rivojlangan mamlakatlarning moliya-kredit siyosati. "G-7" davlatlarning tashqi iqtisodiy strategiyasi. Asosiy sanoat va moliyaviy markazlar. Dunyo hukmronligining qo'lda ushlab turishda AQSHning iqtisodiy hamkorlik markazlari. Yaponiya kuchli iqtisodiy markaz. G'arbiy Yevropa - sanoati rivojlangan mamlakatlar joylashgan hududdir. Rivojlangan mamlakatlarda tashqi savdo va uning zamonaviy yo'nalishlari. Ilmiy-texnikaviy munosabatlar. Valyuta munosabatlarini xarakteri.	6

		<p>G'arbiy Yevropadagi integratsion darayonlar. Yevropa ittifoqi – G'arbiy Yevropaning raqobat qiluvchi markaziy yadrosidir.</p> <p>Rivojlangan mamlakatlarning tashqi iqtisodiy strategiyasi. Ilmiy-texnika inqilobi (ITI) ta'sirida rivojlangan mamlakatlarning makroiqtisodiy strukturasidagi o'zgarishlar. Iqtisodiy ko'rsatkichlarni asosiy dinamikasi. Qisqa muddatli reja va tавvakalchilik. Sanoati rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotidagi umumiy muammolar.</p>	
9	Rivojlanayotgan mamlakatlar – xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida	<p>Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy belgilari, xususiyatlari. Xalqaro mehnat taqsimotidagi o'rni. Mamlakatlarning asosiy guruhlari.</p> <p>Rivojlanayotgan mamlakatlarning rivojlanish darajasiga ko'ra qaloq va o'rta darajada rivojlanayotgan, rivojlanib borayotgan “yangi sanoatlashgan mamlakatlar”ga bo'linishi.</p> <p>Xalqaro mehnat taqsimotida rivojlanayotgan mamlakatlarning huquqiy qatnashishi, mustaqillikka erishish muammolari. Tashqi qarzlarni ko'payishi, hal etish muammolari. Rivojlanayotgan mamlakatlarda hususiyashtirish jarayonlari.</p> <p>Yangi industrial mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish modellari. O'tish davridagi mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish xususiyatlari.</p>	6
10	Xalqaro iqtisodiy integratsiya	<p>Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, ko'rinishlari. G'arbiy Yevropa integratsiyasining rivojlanish bosqichlari. Yevropa Ittifoqi tashkilotlarining tashkil topish mexanizmi. Yevropa bo'shligi. SHimoliy Amerika integratsiya yo'li (NAFTA). Tinch okeani hamkorligi tashkilotining tashkil topishi. SHarqiy Yevropa integratsiyasining vazifalari. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlari doirasidagi integratsion jarayonlar.</p> <p>Xalqaro tashkilotlar klassifikatsiyasiga umumiy tafsiv. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) tizimiga kiruvchi iqtisodiy tashkilotlar va ularning vazifalari. Xalqaro moliya-valyuta va kredit tashkilotlar. O'zbekistonning xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda qatnashishi.</p>	4
11	Jahon iqtisodiyotini tartibga solishda xalqaro tashkilotlarning roli	<p>Xalqaro tashkilotlarning paydo bo'lish jarayoni. Xalqaro tashkilotlarning tasniflanishi. Global va hududiy tashkilotlar. Hukumatlararo va nohukumat iqtisodiy tashkilotlar. BMT va uning tizimi. Xalqaro tashkilotlarning o'z faoliyatini qayta qurishi.</p> <p>Savdo va tariflar bo'yicha Bosh kelishuvning imzolanishi sabablari. Savdo va tariflar bo'yicha Bosh kelishuvning tamoyillari, vazifalari va tuzilmasi. Savdoni global erkinlashtirish jarayoni. GATT</p>	4

		<p>maqsadlari va funktsiyalari. O'zbekiston Respublikasining USTga kirishi.</p> <p>Umumjahon savdo tashkiloti (UST)ni tashkil etilishi va uning GATTdan farqi. USTning tamoyillari, maqsad va vazifalari. UST tuzilmasi va faoliyati. Umumjahon savdo tashkiloti - mamlakatlar va hududlar o'rtasida tovar oqimlarini tartibga solish muammolari bilan shug'ullanuvchi eng salmoqli tuzilma sifatida. Xalqaro investitsiyalarni kafolatlash agentligi, Xalqaro hisob-kitoblar banki, Xalqaro valyuta fondi, Birlashgan millatlar tashkiloti va uning ixtisoslashgan muassasalari.</p>	
1 2	<p>Jahon xo'jaligining globallashuv jarayonlarida O'zbekistonning ishtiroki</p>	<p>Harakatlar strategiyasida O'zbekistonning tashqi iqtisodiy aloqalarini, tashqi savdoni rivojlantirish sohasidagi ustivor vazifalar.</p> <p>O'zbekiston Respublikasining XX-XXI asrlar bo'sag'asidagi resurslari (tabiiy, inson, ilmiy-texnikaviy va ishlab chiqarish) va rivojlanish imkoniyatlari.</p> <p>Mustaqillik yillaridagi respublikaning iqtisodiy ahvoli. Global miqyosdagi iqtisodiy inqirozlarni bartaraf etishdagi qiyinchiliklar.</p> <p>Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri muammolari. O'zbekistonni jahon ho'jaligiga qo'shilishi. Respublikani iqtisodiy rivojlanish istiqbollari.</p> <p>Xalqaro savdoda respublikani ishtiroki. Moliya tizimi, pul-kredit siyosati. Moliya bozorlarini tashkil topishi. O'zbekistonning horijiy mamlakatlar bilan olib borayotgan tashqi iqtisodiy munosabatlari.</p> <p>Respublikani jahon iqtisodiyoti va integratsiyasida ishtiroki. Mamlakatning iqtisodiy o'sishni ta'minlashdagi strategik yo'nalishlari va tamoyillari. Xalqaro hamjamiyat bilan hamkorlik munosabatlari.</p>	6

AMALIY MASHG'ULOTLAR TAQSIMOTI

№	Mavzular	Qisqacha mazmuni	Soati
Kuzgi semestr			
1	<p>Jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: asosiy ko'rinishlari va xususiyatlari. Xalqaro mehnat taqsimoti</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: asosiy ko'rinishlari va xususiyatlari. 2. Xalqaro mehnat taqsimoti. 3. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimi va uning kontseptsiyalari. 4. Jahon bozori tuzilmasi va zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlar ko'rinishlari. 5. Xalqaro tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish omillari harakati. 	4

		6. Jahon iqtisodiyoti markazlari va jahon mamlakatlari guruhlanishi.	
2	Xalqaro savdoning rivojlanish nazariyalari va modellari	<ol style="list-style-type: none"> 1. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida xalqaro savdo. 2. Tashqi savdoni erkinlashtirish va jahon savdosida proteksionizm siyosati. 3. Merkantilistlar nazariyasi va mutlaq ustunlik nazariyasi. 4. Nisbiy ustunlik nazariyasi 5. Xalqaro savdoni tahlil qilish instrumentlari. 6. Monopolistik raqobat sharoitida xalqaro savdo. 7. Tarmoq ichidagi va tarmoqlararo tashqi savdo raqobati. 8. Iste'molchi hatti-harakati asosida iqtisodiy modellar. 9. Xalqaro xizmatlar bozorlari 	6
3	Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish va boshqarish yo'llari	<ol style="list-style-type: none"> 1. Xalqaro savdoda davlatning roli va savdo siyosati instrumentlari. 2. Xalqaro savdoni davlat tomonidan tartibga solish instrumentlari. 3. Tarifli usullar va tarif siyosatiinig maxsus holatlari. 4. Xalqaro savdoni davlat tomonidan tartibga solishning notarif usullari. 5. Savdo siyosatining yashirin usullari. 6. Savdo siyosatining moliyaviy va noiqtisodiy usullari. 7. Demping va antidemping siyosati. 8. Qulay savdo rejimi o'rnatish. 9. O'zbekistonda tashqi savdoni qo'llab-quvvatlash va tartibga solish sohasidagi davlat siyosati. 	6
Bahorgi semestr			
4	Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Jahon ishchi kuchi bozorining mohiyati va paydo bo'lish sabablari. 2. Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishlari va markazlari. 3. Xalqaro mehnat migratsiyasi ko'rinishlari. 4. Norasmiy mehnat migratsiyasi va xalqaro odam savdosi. 5. Xorijda ish qidirishga ko'maklashuvchi migratsiya xizmatlari va xalqaro tashkilotlar. 6. Mehnat migratsiyasining milliy iqtisodiyotlarga ta'siri. 7. Mehnat migratsiyasini tartibga solish. 8. "Aqli kishilarni ketib qolishi" muammosining mohiyati. 	6

		9. Mehnat migratsiyasi muammolarini hal etishning umumiqtisodiy va utilitar yo'llari.	
5	Xalqaro kapital migratsiyasi va transmilliy kompaniyalar	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kapital chiqarishni sabablari va mohiyati. 2. Jahon iqtisodiyotida xalqaro qarzarlar, ularning tutgan o'rni. 3. Kapital chiqarishning asosiy yo'nalishlari, ko'lamilari. 4. Investitsion muhit. 5. Jahon kapital bozorining mohiyati va paydo bo'lish jarayoni. 6. Umumjahon banki guruhining faoliyati. 7. To'g'ri va portfel investitsiyalarning xususiyatlari. 8. Xorijdan moliyaviy resurslar jalb qilishning zaruriy iqtisodiy omillar. 9. Kapital eksporti jug'rofiy tuzilmasidagi o'zgarishlar. 10. Jahon iqtisodiyotida Transmilliy korporatsiyalar (TMK). 11. TMKlar va yangi sanoatlashgan davlatlar. 12. O'zbekistonga chet el kapitalini jalb qilinishi muammolari. 	6
6	Jahon iqtisodiyotida erkin iqtisodiy hududlarning tutgan o'rni	<ol style="list-style-type: none"> 1. Jahon iqtisodiyotida erkin iqtisodiy hududlar. 2. EIHLarning funktsiyalari va turkumlanishi. 3. EIHLarni tashkil etishning xalqaro tajribasi. 4. EIHLarni tashkil etishdagi moliyaviy va ma'muriy tadbirlar. 5. EIHLarlarda joriy etiladigan imtiyozlar. 6. Savdo EIHLari. Texnoparklar. Texnopolislar. Offshor hududlar. 	4
7	Xalqaro valyuta-moliya va kredit munosabatlari	<ol style="list-style-type: none"> 1. Valyuta bozorlari, ularning funktsiyasi, turlari. 2. Xalqaro kredit munosabatlarning mohiyati, mazmuni. 3. Valyuta kurslari. 4. Valyuta operatsiyalari, ularning ko'rinishi. 5. Valyuta pozitsiyasini tp shakllari. 6. Valyutani cheklanishi, uning ko'rinishlari. 7. Valyuta tavakkalchiligi va uni sug'urtalash. 8. Xalqaro moliyaviy kredit tashkilotlar. 	6
8	Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti	<ol style="list-style-type: none"> 1. Rivojlangan davlatlar guruhining jahon xo'jaligi va siyosatida tutgan o'rni. 2. Rivojlangan davlatlar sanoatiga xarakteristika. 3. Guruhga kiruvchi mamlakatlar iqtisodiyotining umumiy belgilari. 4. Iqtisodiy rivojlanishning dastlabki shart-sharoitlari va xususiyatlari. 5. Rivojlangan davlatlar iqtisodiyotining hozirgi davr strukturasi. 	6

		<ol style="list-style-type: none"> 6. Rivojlangan mamlakatlarning moliya-kredit siyosati. 7. “G-7” davlatlarning tashqi iqtisodiy strategiyasi. 8. AQSH. 9. Yaponiya. 10. G’arbiy Yevropa. 11. Sanoati rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotidagi umumiy muammolar. 	
9	Rivojlanayotgan mamlakatlar – xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida	<ol style="list-style-type: none"> 1. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy va xalqaro mehnat taqsimotidagi o’rni. 2. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy guruhlari. 3. Rivojlanayotgan mamlakatlarda tashqi qarzlar va ularni hal etish muammolari. 4. Rivojlanayotgan mamlakatlarda hususiy lashtirish jarayonlari. 5. Yangi industrial mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish modellari. 6. O’tish davridagi mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish xususiyatlari. 7. Xitoy. 8. Rossiya va MDH. 9. Lotin Amerikasi mamlakatlari. 10. Janubi-G’arbiy Osiyo. 11. Afrika mamlakatlari. 	6
10	Xalqaro iqtisodiy integratsiya	<ol style="list-style-type: none"> 1. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, ko’rinishlari. 2. G’arbiy Yevropa integratsiyasining rivojlanish bosqichlari. 3. Shimoliy Amerika integratsiya yo’li (NAFTA). 4. Tinch okeani hamkorligi tashkilotining tashkil topishi. 5. Mustaqil Davlatlar Hamdo’stligi (MDH). 6. Xalqaro tashkilotlar klassifikatsiyasiga umumiy tafsiv. 7. Xalqaro moliya-valyuta va kredit tashkilotlar. 8. O’zbekistonning xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda qatnashishi. 	4
11	Jahon iqtisodiyotini tartibga solishda xalqaro tashkilotlarning roli	<ol style="list-style-type: none"> 1. Xalqaro tashkilotlarning paydo bo’lish jarayoni va tasniflanishi. 2. Global va hududiy tashkilotlar. 3. Hukumatlararo va nohukumat iqtisodiy tashkilotlar. 4. BMT va uning tizimi. 5. Xalqaro tashkilotlarning o’z faoliyatini qayta qurishi. 	4

		6. Umumjahon savdo tashkiloti: tamoyillari, maqsad va vazifalari.	
1 2	Jahon xo'jaligining globallashtirish jarayonlarida O'zbekistonning ishtiroki	<ol style="list-style-type: none"> 1. Harakatlar strategiyasida O'zbekistonning tashqi iqtisodiy aloqalarini, tashqi savdoni rivojlantirish sohasidagi ustivor vazifalar. 2. O'zbekiston Respublikasining XXI asrdagi rivojlanish imkoniyatlari. 3. Mustaqillik yillaridagi global miqyosdagi iqtisodiy inqirozlarni bartaraf etishdagi qiyinchiliklar. 4. O'zbekistonni jahon ho'jaligiga qo'shilishi. 5. O'zbekistonning horijiy mamlakatlar bilan olib borayotgan tashqi iqtisodiy munosabatlari. 6. Mamlakatning iqtisodiy o'sishni ta'minlashdagi strategik yo'nalishlar va tamoyillar. 	6

MUSTAQIL ISH MAVZULARI VA SHAKLLARI

№	Mavzu nomi	TMI shakli	Soati
1	Jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: asosiy ko'rinishlari va xususiyatlari. Xalqaro mehnat taqsimoti	O'quv adabiyotlari bilan tanishish, mavzu yuzasidan konspekt tayyorlash	6
2	Xalqaro savdoning rivojlanish nazariyalari va modellari	O'quv adabiyotlari bilan tanishish, mavzu yuzasidan konspekt tayyorlash	8
3	Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish va boshqarish yo'llari	Aniq mamlakatlar misolida tahliliy ma'lumotnoma tayyorlash	16
4	Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi	Statistik materiallar asosida xalqaro ishchi kuchi eksportyor va importyor markazlari misolida tahliliy ma'lumotnoma tayyorlash	10
5	Xalqaro kapital migratsiyasi va transmilliy kompaniyalar	Etakchi transmilliy kompaniyalar faoliyati bo'yicha referat tayyorlash	6
6	Jahon iqtisodiyotida erkin iqtisodiy hududlarning tutgan o'ri	Erkin iqtisodiy hududlar, offshor hududlar mavzulari bo'yicha referat tayyorlash	6
7	Xalqaro valyuta-moliya va kredit munosabatlari	Xalqaro moliya-kredit tizimi rivojlanish holati, muammolari va istiqboliga doir tahliliy ma'lumotnoma tayyorlash	12
8	Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti	G-7 mamlakatlar biriga ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tavsifnoma yozish	10
9	Rivojlanayotgan mamlakatlar – xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida	Rivojlanayotgan mamlakatlar biriga ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tavsifnoma yozish	10

10	Xalqaro iqtisodiy integratsiya	Xalqaro tashkilotlardan biri faoliyati yuzasidan tahliliy ma'lumotnoma tayyorlash	12
11	Jahon iqtisodiyotini tartibga solishda xalqaro tashkilotlarning roli	Xalqaro tashkilotlardan biri faoliyati yuzasidan tahliliy ma'lumotnoma tayyorlash	10
12	Jahon xo'jaligining globallashtirish jarayonlarida O'zbekistonning ishtiroki	O'zbekistonda ochiq iqtisodiyot, xorijiy investitsiyalar jalb etish, asosiy xalqaro sheriklar, xalqaro tashkilotlar faoliyatidagi ishtirok, yaqin qo'shnicilik siyosati, eksport potentsiali, tashqi savdodagi asosiy yo'nalishlar va sheriklar mavzulari bo'yicha tahliliy ma'lumotnoma tayyorlash	14

NAZORAT SAVOLNOMALARI

1. Jahon iqtisodiyoti deganda nimani tushunasiz?
2. Jahon xo'jaligi nima?
3. Jahon iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlari?
4. Ishlab chiqarish omillariga nima kiradi?
5. Jahon bozori nima?
6. Jahon iqtisodiyotida mamlakatlarning tutgan o'rni.
7. Mehnat taqsimoti va xalqaro mehnat taqsimoti tushunchalariga tavsif bering?
8. Xalqaro mehnat taqimotiga ta'sir etuvchi omillar?
9. Ishlab chiqarish ixtisoslashuvi nima?
10. A.Smit va D.Rikardolarning ilmiy qarashlarida xalqaro mehnat taqsimoti.
11. XMT rivojlanishining g'arbdagi zamonaviy nazariyalariga tavsif bering.
12. Xalqaro savdo tushunchasiga tavsif bering.
13. Xalqaro savdo hududiy-tovar tizimi dinamikasi va o'zgarishlarning xususiyatlari.
14. Jahon savdosi strukturasi tavsif bering.
15. Yigirmanchi asr 90-yillarida xalqaro savdoning rivojlanish yo'nalishlari.
16. Zamonaviy xalqaro savdodagi ziddiyatlar.
17. Butunjahon savdo tashkiloti haqida tushuncha bering.
18. O'zbekistonning tashqi iqtisodiy aloqalari va xalqaro savdodagi ishtiroki.
19. Merkantalistik nazariyasi nimadan iborat?
20. A.Smitning tashqi savdo nazariyasiga ta'rif bering.
21. Mutloq va nisbiy afzalliklar deganda nimani tushunasi?
22. Leont'ev paradoksi nimadan iborat?
23. Xeksher-Olin nazariyasi haqidagi tushuncha bering.
24. Xalqaro ayirboshlashning foydaliligi nimadan iborat?
25. "Mahsulotning hayot tsikli" nazariyasiga tavsif bering.
26. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar haqida tushuncha bering.
27. XIMning asosiy yo'nalishi nimadan iborat.
28. Davlat boshqarishning mazmuni va vazifalari nimadan iborat?
29. Proteksionizm siyosati qanday siyosat?
30. TIF sohasida davlat siyosati va uning O'zbekistondagi shakllanishi qanday?
31. Respublika tashqi iqtisodiy faoliyatining huquqiy asoslari nimadan iborat.
32. Xalqaro savdoda davlatning ahamiyati nimadan iborat?
33. Savdo siyosatining elementlari qanday ko'rinishda bo'ladi?
34. Boshqarishning tarif uslublari nimalardan iborat?
35. Bojxonani asosiy funktsiyalari?
36. Bojxona klassifikatsiyasi nimadan iborat?

37. Tarif siyosati nima?
38. Eksport kvotasi va uni belgilovchi omillar
39. Tashqi iqtisodiy samaradorlikni baholashning asosiy ko'rsatkichlari.
40. Eksportning valyuta samaradorligi ko'rsatkichi.
41. Importning valyuta samaradorligi ko'rsatkichi.
42. Tashqi savdo ayirboshlash samaradorligi ko'rsatkichi.
43. Litsenziya sotib olish samaradorligi ko'rsatkichi.
44. To'lov balansi haqida tushuncha.
45. Tashqi savdo balansi haqida tushuncha.
46. Tashqi iqtisodiy aloqalar samaradorligining baholash ko'rsatkichlarini aniqlang.
47. Miqdoriy cheklanish deganda nimani tushunasiz?
48. Savdo siyosatining berk uslublari va moliyaviy uslublari qanday ko'rinishda bo'ladi?
49. Boshqarishni noiqtisodiy uslubi qanday?
50. Tashqi iqtisodiy faoliyat nima?
51. Eksport subsidalari nimadan iborat?
52. Mahsulot bayonnomasi haqidagi tushunchangiz?
53. Xalqaro iqtisodiy integratsiya haqida tushuncha bering?
54. Xalqaro integratsiyaning qanday bosqichlarini bilasiz?
55. Bugungi kunda dunyo mintaqalaridagi integratsion rivojlanish qanday bormoqda?
56. Evropa integratsiyasi haqida nimani bilasiz?
57. MDHdagi integratsion rivojlanish muammolari nimalardan iborat?
58. SHHT va YeIH haqida tushuncha bering, ularning istiqbolini qanday baholaysiz?
59. Integratsiyaning statistik va dinamik unumdorligi nima?
60. Xalqaro valyuta tizimining mohiyati nimadan iborat?
61. Xalqaro valyuta tizimining evolyutsiyasi haqidagi tushunchangiz?
62. Valyuta, valyuta kursi va kotirovkasi deganda nimalar tushaniladi?
63. Valyuta bozori nima?
64. Valyuta kredit munosabatlarining milliy boshqaruvi nima?
65. Jahon puli va uning ahamiyati qanday?
66. Kapital harakati haqidagi tushunchangiz?
67. To'g'ri va portfel' investitsiyalari qanday bo'ladi?
68. Xalqaro va o'zaro kreditlar qanday amalga oshiriladi?
69. Xalqaro korparatsiyalar haqida nimalar bilasiz?
70. Bank kreditining xususiyatlari nimadan iborat?
71. Xalqaro ssuda kapitali bozori haqida tushunchangiz?
72. Xalqaro kredit jahon xo'jaligini rivojlantirishdagi roli.
73. Mehnat migratsiyasi haqidagi tushunchangiz
74. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi nima?
75. Xalqaro mehnat bozori nima?
76. Ishchi kuchining asosiy bozorlari qaysilar?
77. Jahon mehnat bozorining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar qaysilar?
78. O'zbekiston va MDHda migratsiya qanday amalga oshmoqda?
79. Mehnat migratsiyasi sohasidagi davlat siyosati qanday?
80. Xalqaro transport operatsiyalari haqida tushunchangiz?
81. Transport xarajatlariga nimalar kiradi?
82. Transport xarajatlarini kamaytirish yo'llari?
83. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish?
84. Xalqaro yuk va yo'lovchi tashish?
85. Xalqaro yuk tashishda vositachilikni ahamiyati.
86. "Inkotermes-90" haqida tushunchangiz?
87. Yuk tashishning bazis shartlari?
88. Xalqaro transport koridor (yo'lak)lari deganda nimani tushunasiz?

89. Rivojlangan davlatlar guruhining jahon xo'jaligi va siyosatida tutgan o'rniga tavsif bering.
90. Rivojlangan davlatlar sanoatiga tavsif bering.
91. "G7" haqida nimalarni bilasiz?
92. Rivojlangan davlatlar iqtisodiyotining hozirgi davr strukturasi tavsif bering.
93. G'arbiy Yevropadagi integratsion jarayonlar va ularning istiqboli haqida gapiring.
94. Evropa Ittifoqi istiqbolini qanday baholaysiz?
95. XX asr 50-yillaridan so'nggi jahon xo'jaligida xalqaro iqtisodiy munosabatlar rivojlanishiga tavsif bering.
96. Ozod etilgan mamlakatlar, «uchinchi dunyo mamlakatlari», «janub» mamlakatlari, «periferiya» mamlakatlari deganda qaysi mamlakatlarni tushunasiz?
97. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy belgilari, xususiyatlarini ayting.
98. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy guruhlariga tavsif bering.
99. Xalqaro mehnat taqsimotida rivojlanayotgan mamlakatlar ishtirokini tavsiflang.
100. Rivojlanayotgan mamlakatlar rivojlanishida xorijiy sarmoyalarning ahamiyatini qanday baholaysiz?
101. Xalqaro kapitalistik xo'jalikning zamonaviy jahon iqtisodiyotidan farqi.
102. Zamonaviy iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlari.
103. Jahon iqtisodiyoti bilan xalqaro tovar aylanishi o'rtasidagi o'ziga xos munosabatlar.
104. Baholar dinamikasi.
105. Iqtisodiyotni baynalminallashtirish jarayoni.
106. Kapitalning markazlashuvi.
107. Yangi asr jahon iqtisodiyotining istiqboli.
108. Tashqi iqtisodiyot balansi nima?
109. Nima sababdan «uzoq xorij» oboroti «yaqin xorij» oborotiga nisbatan tez rivojlanadi?
110. Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi nimalar bilan shug'ullanadi?
111. Ixtiroli loyihalar deganda nimalar tushuniladi?
112. Tarmoqlarni isloh qilishda yutuqlarga qanday erishiladi?
113. Respublikaning tashqi iqtisodiy faoliyatini rivojlantirishning qaysi yo'nalishi mo'ljallanmoqda?
114. O'zbekiston tashqi iqtisodiy siyosatining ustivor yo'nalishlariga tavsif bering.
115. O'zbekistonning asosiy xorijiy sheriklaridan qaysi davlatlarni bilasiz?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Asosiy adabiyotlar

1. Me Connell, Brue. Economics. 17th edition. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2014.
2. N. Gregory Mankiw. Principles of Economics, 7th edition. Amazon, USA 2016.
3. Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus. Economics. 19th Edition. McGraw-Hill Companies. USA. 2015.
4. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебник под ред. А.С.Булатова. - 3-е изд., стер.-Москва: КНОРУС, 2017.-916 с.
5. Пономарева Е.С. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебное пособие/Е.С.Пономарева, Л.А.Кривенцова. - М.: ЮНИТИ, 2013. - 287 с
6. G.G.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Xamidov. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. -T.: TDIU, 2011.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni. Manbaa: www.lex.uz

2. Mirziyoev SH.M. Erkin va faravon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O'zbekiston, 2016. – 56 b.
3. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasini bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoevning O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollariga bag'ishlangan majlisidagi nutqi. – T.: “Xalq so'zi” gazetasi, 2017 yil 16 yanvar. № 11.
4. Mirziyoev SH.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq faravonligining garovi. – T.: O'zbekiston, 2017. – 48 b.
5. Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017. – 488 b.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojatnomasi. 2017 yil 22 dekabr. Manbaa: www.president.uz
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2018 yil 28 dekabr. Manbaa: www.president.uz
8. O'zbekiston Respublikasi yillik statistik to'plami. Statistik to'plam / O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. T., 2015.
9. James Gerber. International Economics. Fifth Edition. Pearson, 2012. - 471 pages.
10. Greg Ip. The Little Book of Economics: How the Economy Works in the Real World. John Wiley & Sons, 2012. - 288 pages.
11. Howard Richards. Understanding the Global Economy. Peace Education Books, 2014. - 311 pages.
12. Чеботарев Н.Ф. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебник для бакалавров / Н.Ф.Чеботарев.- М.:Дашков и К, 2013.-352 с.
13. Мороз И.И. Мировая экономика и международные экономические отношения (для бакалавров) / И.И.Мороз.-М.: КноРус, 2013. 256 с.
14. Nazarova G.G., Xaydarov N.X. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2007, - 14 b.

Internet – saytlar

1. www.gov.uz — O'zbekiston Respublikasi hukumat portali.
2. www.lex.uz - O'zbekiston Respublikasi Qonun xujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
3. www.ifmr.uz - Prognozlashtirish va makroiqtisodiy tadqiqotlar instituti
4. www.ereport.ru - Jahon iqtisodiyoti bo'yicha taxliliy materiallar portali
5. www.globfin.ru - Jahon moliya bozori bo'yicha taxliliy materiallar, maqolalar va yangiliklar portali

BAHOLASH MEZONI

Fandan talabalar bilimini baholash O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2018 yil 9 avgustdagi 19-2018-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan “Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish va baholash tizimi to'g'risida”gi Nizom asosida amalga oshiriladi.

Fan bo'yicha talabalar bilimini baholashda oraliq (ON) va yakuniy (YaN) nazorat turlari qo'llaniladi. Nazorat turlari bo'yicha baholash: 5 – “a'lo”, 4 – “yaxshi”, 3 – “qoniqarli”, 2 – “qoniqarsiz” baho mezonlarida amalga oshiriladi.

Oraliq nazorat fanning xususiyatidan kelib chiqib, semestr davomida jami 2 marta, fanga ajratilgan umumiy auditoriya mashg'ulotlari bo'yicha har 32 soatda bir martadan, yozma ish shaklida o'tkaziladi. O'tkazilgan oraliq nazoratlardan olingan baholar o'rtachasi **oraliq nazorat natijasi** sifatida qaydnomaga rasmiylashtiriladi.

Talabalar semestr davomida fanga ajratilgan amaliy mashg'ulotlarda muntazam, har bir mavzu bo'yicha baholanib boriladi va o'rtachalanadi. Bunda talabaning amaliy mashg'ulot hamda mustaqil ta'lim topshiriqlarini o'z vaqtida, to'laqonli bajarganligi, mashg'ulotlardagi faolligi inobatga olinadi.

SHuningdek, amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim topshiriqlari bo'yicha olgan baholari oraliq nazorat turi bo'yicha baholashda inobatga olinadi. Bunda har bir oraliq nazorat turi davrida olingan baholar o'rtachasi oraliq nazorat turidan olingan baho bilan **qayta o'rtachalanadi**.

Yakuniy nazorat turi semestr yakunida tasdiqlangan grafik va nazorat shakli bo'yicha o'tkaziladi.

Nazorat turlaridan qat'iy nazar:

Talaba mustaqil xulosa va qaror qabul qiladi, ijodiy fikrlay oladi, mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – **5 (a'lo) baho**;

Talaba mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – **4 (yaxshi) baho**;

Talaba olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – **3 (qoniqarli) baho**;

Talaba fan dasturini o'zlashtirmagan, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunmaydi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega emas, deb topilganda – **2 (qoniqarsiz) baho** bilan baholanadi.

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI**

**NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
MENEJMENT KAFEDRASI**

**JAHON IQTISODIYOTI VA XALQARO
IQTISODIY MUNOSABATLAR**

fanining

MA`RUZALAR MATNI

Namangan – 2021 yil

1-MAVZU. JAHON XO'JALIGI VA XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLAR: ASOSIY KO'RINISHLARI VA XUSUSIYATLARI. XALQARO MEHNAT TAQSIMOTI

1.1. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar fanining predmeti

XX asrning ikkinchi yarmida jahon xo'jaligini faoliyatining o'ziga xos tomonlaridan biri xalqaro iqtisodiy munosabatlarning jadal ravishda rivojlanib borishidir. Jahon xo'jaligida davlatlar guruhleri va iqtisodiy guruhlar, alohida firma va tashkilotlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tobora kengayib, chuqurlashib bormoqda. Bu jarayonlar xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi va xo'jalik hayotining baynalminallashuvida, ularning bir-biriga bog'liqligi va yaqinlashuvida, mintaqaviy xalqaro tizimlarning rivojlanishi va mustahkamlanishida namoyon bo'lmoqda.

SHunisi xarakterliki, o'zaro hamkorlik va yaqinlashish jarayonlari qarama-qarshi, dialektik xarakterga ega. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning dialektikasi shundaki, ayrim mamlakatlarning iqtisodiy mustaqillikka, milliy xo'jalikni mustahkamlashga intilishi, oqibat natijada jahon xo'jaligini yanada ko'proq baynalminallashuviga, milliy iqtisodiyotning ochiqligiga, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuviga olib keladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar ikki asosiy qismdan, ya'ni, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning o'zi va uni amalga oshirish mexanizmidan iboratdir. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar o'z ichiga alohida mamlakatlarni, ularning mintaqaviy birlashmalarini, shuningdek alohida korxonalarining (transmilliy, ko'pmilliy korporatsiyalarni) jahon xo'jaligi tizimidagi bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan iqtisodiy munosabatlarining majmuini oladi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar mexanizmi esa o'z ichiga huquqiy me'yorlarni va ularni amalga oshirish vositalarini (xalqaro iqtisodiy shartnomalar, kelishuvlar, "kodekslar", hartiyalar va h.k.), xalqaro iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish maqsadida amalga oshirishga yo'naltirilgan xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning faoliyatini oladi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar (XIM) tizimiga quyidagilar kiradi:

- 1 Xalqaro mehnat taqsimoti.
- 2 Xalqaro tovar va xizmatlar savdosi.
- 3 Xalqaro kapital va xorijiy investitsiyalar harakati.
- 4 Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi
- 5 Xalqaro valyuta-moliya va kredit munosabatlari.
- 6 Xalqaro iqtisodiy integratsiya.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar (asosan savdo) jahon xo'jaligi vujudga kelmasdan oldin ham mavjud bo'lgan. Masalan: Yevropa davlatlari o'rtasidagi XIM, mintaqalar (Evropa-SHimoliy Afrika, Yevropa-Yaqin SHarq va h.k.) o'rtasidagi xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Bu munosabatlar mintaqaviy xarakterga ega bo'lgan. Jahon xo'jaligining vujudga kelishi (XVIII asr oxiri va XIX asr boshlari) va rivojlanishi bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlar kengaydi va chuqurlashib, global xarakterga ega bo'ldi.

Zamonaviy jahon xo'jaligi bu - bozor iqtisodiyotining ob'ektiv qonunlariga bo'ysinuvchi, o'zaro bog'liq bo'lgan milliy iqtisodiyotlar birlashmasi, global iqtisodiy organizmdir.

1.2. Jahon xo'jaligini rivojlanish bosqichlari va tendentsiyalari

Jahon xo'jaligi o'zining vujudga kelishi va rivojlanishida uzoq va qiyin yo'l bosib o'tdi. Ayrim tadqiqotchilar uning vujudga kelishini Rim imperiyasi davri bilan bog'lashadi (er.avv.gi II va eramizning I asrlari). Bunda ular Rim imperiyasini o'sha vaqtdagi butunjahon xo'jalik tizimi deb baholaydilar. Boshqa olimlar jahon xo'jaligini faoliyat ko'rsata boshlagan davrni XV-XVI asrlar, ya'ni buyuk jug'rofiy kashfiyotlar davri bilan bog'laydilar. Aynan shu kashfiyotlar qimmatbaho toshlar, metallar, shirinliklar va qullar bilan xalqaro savdoning tez rivojlanishiga sabab bo'ldi. Ammo bu davrdagi jahon xo'jaligi cheklangan bo'lib, faqat savdogarlarning sarmoyalari ishlaydigan soha bo'lgan edi xalos.

Zamonaviy jahon xo'jaligi sanoat inqilobidan keyin, kapitalning monopol bosqichiga o'tishi davomida vujudga keldi.

XXI asr bo'sag'asidagi jahon xo'jaligi - o'z miqyosiga ko'ra globaldir; u to'liq ravishda bozor iqtisodiyotining tamoyillari, xalqaro mehnat taqsimotining ob'ektiv qonuniyatlariga, ishlab chiqarishning baynalminallashuviga asoslanadi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi o'n yilliklarda jahon xo'jaligini rivojlanish yetakchi tendentsiyalaridan biri, bu ko'plab davlatlarning birin-ketin yopiq milliy xo'jalikdan tashqi bozorga yuz tutgan iqtisodiy ochiq tipdagi xo'jalikka o'tishidir. Aynan ana shu davrda AQSH olimlari "Ochiq savdo", "Ochiq iqtisodiyot" degan tezislar bilan chiqdilar. Bu avvalo jahon bozorida o'z hukmronligini o'tkazish bilan bog'liq edi. Ikkinchi jahon urushidan g'olib va yanada boyib chiqqan AQSH hukumati tomonidan yangi iqtisodiy tartib qo'llanmalari taklif etildi. Bunday "erkin savdo" va "ochiq iqtisodiyot" tezislari hukmron iqtisodiyotning kamroq rivojlangan davlatlarga qarshi qaratilgan quroli, shuningdek amerika korporatsiyalarining tutib bo'lmas ekspansiyaga intilishlari edi.

Ammo urushdan keyingi yillarda dunyoda ijtimoiy-iqtisodiy holatning o'zgara borishi bilan bog'liq holda "Ochiq iqtisodiyot" haqidagi tezis amerika ekspansionizmining manfaatlariga yo'naltirilganlikni yo'qota borib, jahon xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi ma'nosini ola boshladi.

Jahon iqtisodiyotda ochiq iqtisodiyotni shakllanishida davlat muhim rol o'ynadi. Davlat tovar va xizmatlar olib chiqishni rag'batlantirib, xorijiy firmalar bilan kooperatsiyalarga, tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlanishiga yordamlashib, o'ziga eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni rag'batlantirish funksiyasini oldi. CHet eldan investitsiyalar, texnologiyalar, ishchi kuchi va axborot vositalarini oqib kelishini yengillashtiruvchi mustaxkam huquqiy asos yaratildi.

Jahon iqtisodiyotida va XIMda "Erkin savdo" va "Ochiq iqtisodiyot" tushunchalarini farqlash lozim. "Erkin savdo" haqidagi kontseptsiya A.Smitning siyosiy iqtisodiyotidan boshlanib u va zamonaviy amerika iqtisodchilarining kashfiyoti emas. "Ochiq iqtisodiyot" tushunchasi aslida ishlab chiqarish omillari, axborot, milliy valyutalarning o'zaro almashuvining erkin harakatini o'z ichiga

olgan tovarlar savdosi ko'rinishida bo'lib, u "erkin savdo" tezisidan kengroq tushunchadir.

Ochiq iqtisodiyotni avtarkiya, o'z-o'zini ta'minlash iqtisodiyoti, haddan tashqari o'z kuchiga suyanishning antipodi sifatida ham tushunish lozim. Ochiq iqtisodiyotning vujudga kelishi - bu jahon rivojlanishining ob'ektiv tendentsiyasidir. Ochiq iqtisodiyot tamoyillariga mos ravishda harakat qilish bu – jahon bozori standartlarini tan olish, uning qonunlari asosida harakat qilishdir.

Ochiq iqtisodiyot ichki bozorning chet el kapitali, tovarlari, texnologiyalari, axborotlari, ishchi kuchining oqimi uchun aqlga to'g'ri keladigan darajada ochiqligini nazarda tutadi.

Ochiq iqtisodiyotning afzalliklari quyidagilardir:

- ishlab chiqarishni ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvining chuqurlashishi;
- resurslarni mulohazakorlik bilan samaradorlik darajasiga qarab taqsimlash;
- xalqaro iqtisodiy aloqalar tizimi orqali jahon tajribasining tarqalishi;
- jahon bozoridagi raqobat tomonidan rag'batlantiriladigan milliy ishlab chiqaruvchilar orasida raqobatning kuchayishi.

Shakllanib bo'lgan ochiq iqtisodiyot va ochiq iqtisodiyotga o'tish bir xil narsa emas. Ochiq iqtisodiyot davlatning tashqi iqtisodiy aloqalarida nazoratsizlik va hamma narsa mumkin, chegaralar ochiq degani emas. Ochiq iqtisodiyot uning aqlga sig'adigan darajada amalga oshirish mexanizmini shakllantirishda davlatning sezilarli aralashuvini talab qiladi. Hech bir mamlakatda iqtisodiyotning mutlak (absolyut) ochiqligi yo'q.

Ochiqlik miqdorining birinchi darajali indikatoriga eksport va importning yalpi ichki mahsulotdagi (YaIM) ulushini kiritish mumkin. Ularning kombinatsiyasi alohida milliy iqtisodiyotlarning jahon bozori bilan aloqalarining miqyosi haqida tushuncha beradi. Shunday qilib, eksportning YaIMga munosabati eksport kvotasi sifatida aniqlanadi:

$$Ek = E/YaIM \times 100\%,$$

bu yerda Ek - eksport kvotasi, E - eksport hajmi.

Agar Ek 10% bo'lsa, iqtisodiyotning ochiqligi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Iqtisodiyot ochiqligining boshqa ko'rsatkichi import bilan YaIM munosabatidan kelib chiquvchi import kvotasi ko'rsatkichidir:

$$Ik = I/YaIM \times 100\%,$$

bu yerda Ik - import kvotasi, I - import hajmi.

Ochiqlikning kompleks ko'rsatkichlaridan biri deb odatda tashqi savdo kvotasi ko'rsatiladi:

$$Tsk = TS/YaIM \times 100\%,$$

bu yerda Tsk - tashqi savdo kvotasi, TS - tashqi savdo aylanmasining hajmi.

Bu ko'rsatkichning kamchiligi unda kapital eksporti kattaligining hisobga olinmaganligidir.

Shuni ta'kidlash lozimki, ko'rsatib berilgan koeffitsient va ko'rsatkichlar har

doim ham iqtisodiyot Ochiqligining holatini to'liq ko'rsata olmaydi. Masalan, tashqi savdo kvotasi ma'lum ma'noda iqtisodiyot ochiqligini namoyish qilsa ham, uning sintetik ko'rsatkichi bo'la olmaydi. Tashqi savdo kvotasi asosan davlatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokini ko'rsatadi. Bu esa ochiq iqtisodiyot tushunchasining bir qismi xolos. Iqtisodiyot ochiqligi ko'rsatkichi esa murakkabrok kompleks ko'rsatkichdir.

1.3. Zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish xususiyatlari

Intensiv davlatlararo iqtisodiy aloqalarning hozirgi darajasi quyidagilarni ko'rsatadi:

- jahon xo'jaligida xalqaro mehnat taqsimoti darajasining chuqurligini;
- an'anaviy xalqaro tayyor mahsulotlar savdosi miqyoslarining kengayishi va xarakterining o'zgarganligini (u ko'p jihatdan milliy ishlab chiqarish jarayonlariga to'g'ridan-to'g'ri xizmat qila boshlaydi);
- kapital migratsiyasining intensivlashganligini;
- ilmiy-texnik bilimlar almashuvining tezlashganligi va shuningdek xizmatlar sohasining rivojlanganligini;
- ishchi kuchi migratsiyasining sezilarli darajada o'sganligini (xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi xalqaro xo'jalikning baynalminallashuvining muhim qismi bo'lib qolmoqda);
- davlatlar va mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy integratsiyalashuv jarayonlarining tezlashishi va kengayishini. Sanoati rivojlangan davlatlarning savdo, ishlab chiqarish va kredit-moliya sohasida erishilgan yutuqlar darajasi jahon xo'jaligining shakllanishini ko'rinishi bo'lib xizmat qiladi. Uning ishtirokchilari davlat chegaralarining mavjudligiga qaramay umumiy xo'jalik tizimining tarkibiy qismi sifatida faoliyat ko'rsatadilar. Xo'jalik hayotining baynalminallashuvi tushunchasi ortida alohida davlatlarni global jahon majmuiga birlashtiruvchi ko'p darajali jahon xo'jalik aloqalari tizimining samarali ishlashi turadi.

Baynalminallashuv alohida milliy iqtisodiy tizimlarning o'sib borayotgan o'zaro aloqa va o'zaro bog'liqligini xarakterlaydi. XX asrda ayirboshlashning baynalminallashuvi kapital va ishlab chiqarishning baynalminallashuviga aylanadi, ITI ta'sirida rivojlanishda sezilarli turtki oladi (XX asr 50-yillarining o'rtalari). Xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasi keskin o'sdi. Yirik miqyosdagi ixtisoslashgan ishlab chiqarish uchun ichki bozorlar doirasi torlik qila boshlab, u ob'ektiv ravishda milliy chegaralardan chiqa boshlaydi.

ITI ta'sirida ishlab chiqarishning baynalminallashuvi shunday holatni yuzaga keltiradiki, u har qanday mamlakat uchun "shaxsiy ishlab chiqarishga" ega bo'lish foydasiz bo'lib alohida milliy iqtisodiyotlar esa yanada ko'proq jahon xo'jaligiga integratsiyalashadilar. Ishchi kuchi harakati, kadrlar tayyorlash, mutaxassislar bilan almashish yanada baynalminal xarakterga ega bo'ladi.

Ushbu aloqalar va rivojlanishining istiqboli shakllanish qonuniyatlarini tekshirish shuni ko'rsatmoqdaki, jahon xo'jaligini rivojlanishining asosiy tendentsiyasi bo'lib kapital, tovar va xizmatlarning yagona planetar bozorini tashkil qilish va alohida davlatlarni yagona jahon xo'jaligi majmuiga birlashtirishga

bo'lgan harakat hisoblanadi. Bu esa global iqtisodiyot masalalarini xalqaro iqtisodiyot munosabatlar tizimi majmui sifatida o'rganish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bu esa xalqaro iqtisodiy munosabatlarning boshqacha qilib aytganda yuqorirok darajasidir.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda globalizatsiya fenomenini ikki tomonlama, ya'ni makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy darajada ko'rib chiqish mumkin. Makroiqtisodiy darajada globalizatsiya – bu, davlatlar va alohida mintaqalarning chegaralaridan tashqarida iqtisodiy faoliyat ko'rsatishga bo'lgan umumiy intilishlari tushiniladi. Bunday intilishlarning ko'rinishlari - liberalizatsiya, savdo va investitsion to'siqlarning olib tashlanishi, erkin tadbirkorlik zonalarini tashkil etish va h.k.lar hisoblanadi. Mikroiqtisodiy darajadagi globalizatsiya esa korxonalar faoliyatining ichki bozor chegaralaridan tashqarida kengayishi tushiniladi. Tadbirkorlik faoliyatining millatlararo yoki ko'pmilliy yo'nalganligidan farqli ravishda globalizatsiya jahon bozori yoki “jahon uchligi” (SHimoliy Amerika, g'arbiy Yevropa, Yaponiya) bozorlarini o'zlashtirishda yagona yondashishni tushiniladi.

1.4. Xalqaro mehnat taqsimoti va unga ta'sir etuvchi omillar

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning mohiyati, ma'nosini ko'rsatuvchi asosiy ko'rsatkichlardan biri xalqaro mehnat taqsimotidir. Dunyoning barcha mamlakatlari u yoki bu jihatdan xalqaro mehnat taqsimotiga (XMT) qo'shilgan. Uning chuqurlashuvi ilmiy-texnika inqilobining (ITI)ning ta'siri ostida bo'lgan ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishidan kelib chiqadi.

Xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etish davlatlarga qo'shimcha iqtisodiy samara berib, o'z ehtiyojlarini eng kam harajatlarni bilan to'liqroq qondirish imkonini beradi.

Mehnat taqsimoti – bu tarixan belgilangan ijtimoiy mehnat tizimidir. U jamiyat rivojlanishi jarayonida faoliyatning sifat jihatdan differentsiatsiyasi natijasida kelib chiqadi.

Mehnat taqsimoti turli shakllarda namoyon bo'ladi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar kursida xalqaro mehnat taqsimoti o'rganiladi.

Xalqaro mehnat taqsimoti mohiyati ishlab chiqarish jarayonining mehnat faoliyatini turli shakllarining ixtisoslashuvi va ularning kooperatsiyalashuvida, o'zaro hamkorligida namoyon bo'ladi. Mehnat taqsimotini faqat ajratish jarayoni sifatida emas, balki, jahon miqyosida mehnatni birlashtirish yo'li sifatida ham ko'rish mumkin.

Xalqaro mehnat taqsimoti davlatlar o'rtasida mehnatning ijtimoiy-xududiy taqsimotining darajasi hisoblanadi. U alohida bir davlatlar ishlab chiqarishlarining ixtisoslashuviga asoslanadi.

Jahon xo'jaligini rivojlantirish uchun birinchi navbatda ishlab chiqarishda mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarishda samaradorlikni ko'tarish, shuningdek ishlab chiqarishda harajatlarni kamaytirishga intilish zarur. Xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishi jarayonida asosiy narsa, bu shu jarayonning har bir ishtirokchisi o'zining XMTdagi ishtirokidan iqtisodiy foyda qidirishi va topishidir.

Har qanday davlatning xalqaro almashuv jarayonida xalqaro mehnat taqsimotining ustunliklarini amalga oshirishi – birinchidan, eksport qilayotgan

tovar va xizmatlarning tashqi va ichki bozor narxlaridagi farqni olish; ikkinchidan, arzonroq bo'lgan importdan foydalanib, milliy ishlab chiqarishdan voz kechgan holda ichki harajatlarni kamaytirish imkonini beradi.

Jahon xo'jaligini tizim sifatida ko'rib chiqqanda XMTni bu tizimni tashkil qilgan birlashtiruvchi asos deb ko'rish mumkin.

Jahon iqtisodiyotida sanoati rivojlangan davlatlarning ishlab chiqarishi ko'p holatlarda tashqi iste'molchilarga, ichki talab esa importga yo'nalgan bo'ladi deb taxmin qilinsa, rivojlanayotgan davlatlarda esa ichki bozorning nisbatan tez, lekin ekstensiv kengayishi taxmin qilinmoqda.

Xullas, XX-XXI asrlar bo'sag'asida jahonda misli ko'rilmagan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy jarayonlar ro'y bergan bo'lib, ular albatta xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishiga o'zining sezilarli ta'sirini ko'rsatgan edi.

1.5. Xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishining zamonaviy o'ziga xos tomonlari. Xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasi

Xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi asosiy yo'nalishini biz xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasining kengayishida ko'rishimiz mumkin. Xalqaro kooperatsiya (XK) va xalqaro ixtisoslashuv (XI) xalqaro mehnat taqsimotining shakllari bo'lib, uning mohiyatini namoyon qiladi.

Turli davlatlarning korxonalarini ma'lum bir tovarga ixtisoslashuvi zamonaviy ITI bilan bog'liqdir. Ishlab chiqarishning texnologik tizimini murakkablashib borishi bilan tayyor mahsulotda ishlatiladigan detallar soni ko'paydi. Masalan: yengil avtomobil sanoatida 20 minggatacha, prokat dastgohlarida 100 mingtacha, elektrovozlarda esa 250 mingtacha detallarning qismlari ishlatilishi mumkin.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro ishlab chiqarishni ixtisoslashuvi (XII) ikkita yo'nalish bo'yicha – ishlab chiqarish va hududiy yo'nalishlar bo'yicha rivojlanib bormoqda. O'z navbatida ishlab chiqarish yo'nalishi:

a) sohalararo;
b) davlatlar guruhi;
v) alohida korxonalarining ixtisoslashuviga bo'linishi mumkin. Bundan tashqari hududiy xalqaro ishlab chiqarish ixtisoslashuvi esa:

a) alohida davlatlar;
b) davlatlar guruhi;
v) hududlarning jahon bozori uchun ma'lum tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuviga bo'linadi.

Xalqaro ishlab chiqarish ixtisoslashuvining asosiy turlariga:

- predmetli (mahsulot ishlab chiqarish);
- detalli (mahsulotni tashkil qiluvchilarni ishlab chiqarish);
- texnologik yoki bosqichli (ya'ni, alohida texnologik jarayonlarni, masalan yig'ish, bo'yash va boshqalarni amalga oshirish) ixtisoslashish kiradi.

Xalqaro mehnat taqsimotining boshqa bir shakli - xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasidir. Uning ob'ektiv asosi bo'lib, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishining o'sib borayotgan darajasi, hamda mamlakat ichida yoki tashqarisida ro'y berishidan qat'iy nazar mustaqil korxonalar o'rtasidagi barqaror ishlab

chiqarish jarayonlarini borishi hisoblanadi. Xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi o'zining rivojlangan shakllarida hamkorlikning turli sohalarini qamrab oladi. Jumladan, birinchidan, ishlab chiqarishda texnologik hamkorlik. Ushbu hamkorliklarga quyidagilar kiradi:

- a) litsenziyalar berish va mulkchilik huquqlaridan foydalanish;
- b) loyiha konstruktorlik hujjatlarini, texnologik jarayonlarni, mahsulotning texnik darajasi va sifatini, qurilish va montaj ishlari zamonaviy, kooperatsiyalashgan korxonalarini ishlab chiqish va moslashtirish;
- v) ishlab chiqarishni boshqarish, standartlashtirish, unifikatsiyalash, sertifikatlashni takomillashtirish, ishlab chiqarish dasturlarini taqsimlash va h.k.lar.

2. Kooperativ mahsulotni sotish bilan bog'liq bo'lgan savdo-iqtisodiy jarayonlar.

3. Sotilgan texnikaga xizmat ko'rsatish.

Jahon iqtisodiyotida kooperatsiya aloqalarini o'rnatishda foydalaniladigan quyidagi uch asosiy usulga alohida e'tibor beriladi:

- Hamkorlikdagi dasturlarni amalga oshirish.
- SHartnoma asosida ixtisoslashish.
- Qo'shma korxonalar tashkil qilish.

Hamkorlikdagi dasturlarni amalga oshirish o'z navbatida ikki asosiy shaklda. (pudratli ishlab chiqarish kooperatsiyasi va hamkorlikdagi ishlab chiqarish) amalga oshiriladi. SHartnoma asosida ixtisoslashish esa ishlab chiqarish dasturlarini ishlab chiqarish kooperatsiyasi ishtirokchilari orasida taqsimlanishini nazarda tutadi. Qo'shma korxonalar bu integratsiyalashgan kooperatsiyadir.

Tayanch iboralar: jahon xo'jaligi, xalqaro iqtisodiy munosabatlar, xalqaro iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirish mexanizmi, "ochiq iqtisodiyot", avtarkiya, tashqi savdo kvotasi, baynalminallashuv, globallashuv, mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishni ixtisoslashuvi, kooperatsiya, ilmiy-texnika inqilobining ta'siri.

Nazorat uchun savollar:

1. Jahon xo'jaligi nima?
2. XIM tizimiga nimalar kiradi?
3. Jahon xo'jaligini rivojlanishining bosqichlarini tavsiflab bering.
4. "Avtarkiya" nima?
5. Mamlakatlarni "ochiqligi" qanday ko'rsatkichlar bo'yicha belgilanadi.
6. "Ochiq iqtisodiyotning" mazmuni va mohiyatini tushuntirib bering.
7. Globallashuv nimani anglatadi?
8. Tashqi savdo kvotasi nimani anglatadi
9. Xalqaro mehnat taqsimotining mohiyati qaysi olimlarning nazariyalarida aks ettirilgan?
10. Xalqaro mehnat taqsimotiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillarni xarakterlab bering.
11. Xalqaro ishlab chiqarish ixtisoslashuvi nima?

12. Ishlab chiqarish ixtisoslashuvining shakllarini ko'rsating.
13. O'zbekistonda 2011 yilda tashqi savdoning dinamikasi ko'rsatkichlarida eksport va import ko'rsatkichlari

Adabiyotlar:

1. Nazarova G.G., Xaydarov N.X. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2007, - 14 b.
2. Nazarova G.G., Xalilov X.X., Eshtaev A.A. va boshq. Jahon iqtisodiyoti. Darslik. – T.: TDIU, 2005, 10-15 b.
3. Ломакин В. Мировая экономика. Учебник. – М.: Юнити-Дана, 2009. - 190 с
4. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. Учебник. – М., 2008, 19-23 с.

2-MAVZU. XALQARO SAVDONING RIVOJLANISH NAZARIYALARI VA MODELLARI

2.1. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida xalqaro savdo. Xalqaro savdo kontseptsiyasi

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning an'anaviy va eng rivojlangan ko'rinishlaridan biri tashqi savdo hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida ro'y berayotgan xalqaro iqtisodiy munosabatlar umumiy hajmining (2008 y. inqirozgacha bo'lgan davr) 75-80%i tashqi savdoning ulushiga to'g'ri keladi.

Dunyoda mavjud bo'lgan har qanday mamlakat uchun tashqi savdoning roli kattadir. Iqtisodchi olim J.Saksning fikricha "dunyodagi har qanday davlatning iqtisodiy muvaffaqiyati tashqi savdoda ko'rinadi. Hozirgi kunga qadar hech bir mamlakat jahon iqtisodiy tizimidan ajralgan holda sog'lom iqtisodiyotni hosil qila olgani yo'q".

Xalqaro savdoda xalqaro mehnat taqsimoti asosida paydo bo'ladigan turli davlatlarni tovar ishlab chiqaruvchilari o'rtasidagi aloqalarning bir shakli bo'lib, ular o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy bog'liqlikni namoyon qiladi.

Mamlakatlar iqtisodiyotida ITI ta'siri ostida ro'y berayotgan tuzilmaviy o'zgarishlar, (sanoat ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi) milliy xo'jaliklarning o'zaro hamkorligini kuchaytirmoqda. Bu esa xalqaro savdoni faollashuviga imkon yaratmoqda. Xalqaro savdo ishlab chiqarishga nisbatan tezroq o'smoqda. Tashqi savdo aylanmasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, jahonda ishlab chiqarish 10%ga ko'paygan xolda jahon savdosi 16%ga o'smoqda.

"Tashqi savdo" deganda bir mamlakatning boshqa bir mamlakat bilan haq to'lanadigan olib kirishi, ya'ni, import va haq to'lanadigan olib chiqish, ya'ni, eksportdan iborat savdosi nazarda tutiladi. Dunyodagi barcha mamlakatlarning hak to'lanadigan tovar aylanmasi yig'indisi xalqaro savdo deb ataladi. Xalqaro savdo tushunchasi torroq ma'noda ham ishlatilishi mumkin. Masalan, sanoati rivojlangan davlatlarda tovar aylanmasining yig'indisi, rivojlanayotgan davlatlarda tovar aylanmasining yig'indisi va hokazo

Jahonning barcha davlatlari oldida tashqi savdo bo'yicha milliy siyosat muammosi yotib, 200 yillar mobaynida bu mavzuda qizg'in tortishuvlar bo'lib turibdi.

Erkin savdo yoki proteksionizm siyosatini tanlash yoki uni qanday bo'lsa shu holda saqlash oldingi asrlarning xarakteri edi. Bizning davrimizda bu ikki yo'nalish o'zaro bog'liqdir. Ammo ko'p hollarda uni bu qarama-qarshi birlik erkin savdo tamoyilining bosh vazifasini bajaradi.

Jahon iqtisodiyotida erkin savdo siyosatiga birinchi bo'lib Adam Smit o'z ta'rifini bergan edi. Adam Smit "ayirboshlash har bir mamlakat uchun foydali bo'lib, har bir mamlakat bunda mutloq ustunlikka ega bo'lishini" ta'kidlagan edi. Adam Smitning tahlillari klassik nazariyaning asosi bo'lgan va erkin savdo siyosatining har qanday shakli uchun asos bo'lib kelgan.

David Rikardo "Siyosiy iqtisod va soliq solishning boshlanishi" (1817yil) nomli asarida boshi berk ko'chadan klassik nazariyani keltirib chiqardi. U xalqaro ixtisoslashuv mezonlarini ajratgan holda, davlatlar uchun qanday holatlarda

davlatlararo ayirboshlash manfaatli ekanini ko'rsatib berdi. Har bir davlat uchun ustunlik qilgan yoki kuchsizligi nisbatan kamroq bo'lgan sohaga ixtisoslashish manfaat keltiradi degan fikrni berdi. Uning qarashlar kontseptsiyasi taqqoslanishi nazariyasi yoki printsiptida o'z aksini topdi.

D. Rikardo o'z ta'limotida xalqaro ayirboshlash barcha davlatlar uchun mumkin va manfaatligini, ayirboshlash barcha uchun foydali bo'lgan narh zonalarini aniqlab bergan bo'lsa, Djon Styuart Mill' o'zining "Siyosiy iqtisod asoslari"(1848yil) nomli asarida qanday narxda ayirboshlashni amalga oshirilishini foydali ekanligini ko'rsatgan edi. Styuart Mill'ning ta'limoti bo'yicha ayirboshlash narhi talab va taklif qonuniga ko'ra, har bir davlatning yalpi eksport miqdori yalpi import miqdorini qoplaydigan daraja bilan belgilanadi. Djon Styuart Mill'ning muhim xizmatlaridan biri uning xalqaro narh qonuni yoki "xalqaro narx nazariyasi"dir. Xalqaro narh qonunida ta'kidlanishicha, shunday narh mavjudki u davlatlar orasidagi tovar ayirboshlashni optimallashtiradi. Bu bozor narhi bo'lib, u talab va taklifga bog'liqdir.

Klassik siyosiy iqtisodchilarning nazariyasini rivojlantirib Gotfrid Xaberler o'z qarashlar kontseptsiyasini nafaqat mehnatga, balki ishlab chiqarishning barcha omillariga e'tiborni qaratgan edi.

Xalqaro savdo oqimini nima bilan aniqlanishi va uning tarkibini Eli Xeksher va Bertil' Olinlar o'zlarining zamonaviy qarashlarida aks ettirdilar. Ular nisbiy ustunlik tushunasini izohlab u yoki bu davlatning ma'lum bir tovarlarga ixtisoslashishini ularning ishlab chiqarish omillariga egalik darajasiga bog'liqdir deyilgan edi. E.Xeksher va B.Olin "narxlarning ishlab chiqarish omillariga tenglashtirish" nazariyasini ilgari surdilar.

1948 yilda Amerikalik iqtisodchilar P. Samuel'son va V. Stolper o'z nazariyalarini kiritib Xeksher-Olin ta'limotining isbotini yanada mukammallashtirib, ishlab chiqarish omillaridan biri, texnika asosan bir mukammal raqobat va tovarlarning to'la harakatchanligi mavjud bo'lganda xalqaro ayirboshlash ishlab chiqarish omillarining davlatlar orasidagi narxini tenglashtiradi degan edi.

Xalqaro savdoning zamonaviy nazariyalari o'z tarixiga ega, albatta. Mamlakatlarning nima sababdan o'zaro oldi-sotdi kilishi masalasi XVII asrning boshlaridanoq iqtisodchi olimlarni qiziqtirib kelgan. Endigina vujudga kelgan iqtisodiy ta'limot maktablari tashki savdoni rivojlantirishga o'z e'tiborlarini karatishgan.

2.2. Xalqaro savdoning klassik nazariyalari

Merkantilistik nazariya.

O'rta asrlar feodalizmining taraqqiyoti davrida dengiz sayyoxchiligi yutuklariga asoslangan buyuk jugrofiy kashfiyotlar yangi qit'alarga borish imkoniyatini berdi. Fapbiy yarim sharda topilgan oltin undan pul sifatida foydalanish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Milliy davlatlar mustaxkamlana bordi, ularning eng kuchlilari esa kuchsizlarini bosib olib uzlarining koloniyalariga aylantirdi va o'z ta'sir doiralarini kengaytirish uchun kurash olib bordi. SHaharlar iqtisodiy markazlar sifatida yana ham muximrok ahamiyat kasb eta boshladi.

San'atdagi Uygonish davri ta'lim sohasida ham sifat jixatdan yangi pogonaga sakrashga olib keldi. Ana shunday tarixiy vaziyatda o'z-o'zini ta'minlashga karatilgan feodal nazariyalar doirasidan chetga chiqa oladigan va yangi xo'jalik tizimi doirasida tovarning ahamiyatini asoslab beradigan hamda milliy davlatlarning xorijga ekspansiyalarini amalga oshirishi zarurligini isbotlab beruvchi iqtisodiy nazariyaga extiyoj tug'ildi. Merkantilizm ana shunday nazariyaga aylandi.

Merkantilizm iqtisodiy ta'limotning bir yo'nalishi bo'lib, u yevropalik olimlar (Tomas Mun (1571-1641), Charles Davenant (1656-1714) Jaen Baptiste Colbert (1619-1683), Sir William Petty (1623-1687)) tomonidan ishlab chiqilgan. Merkantilistlar ishlab chiqarishning tovar tabiatiga urg'u berishgan.

Merkantilistlar nuqtai nazariga ko'ra, dunyo cheklangan miqdordagi boyliklarga ega, shuning uchun bir mamlakatning boyishi fakatgina boshqa mamlakatning kambag'allashuvi hisobiga yuz berishi mumkin. Boylikning ko'payishi qayta taqsimlanish orkali mumkin bo'lganligi bois, har bir mamlakatga kuchli iqtisodiyotdan tashkari armiya, xarbiy va savdo flotini o'z ichiga olgan kuchli davlat "mashina"si ham kerakki, u mamlakatning boshqa mamlakatlardan ustunligini ta'minlay olsin.

Merkantilistlar iqtisodiy tizimni uch tarmoqdan - ishlab chiqarish, kishlok xo'jaligi tarmoklari va xorijiy koloniyalardan tashkil topgan deb hisoblashadi. Savdogarlarga iqtisodiy tizimning muvaffaqiyatli faoliyat olib borishi uchun zarur bo'lgan eng muhim guruh, mehnatga esa asosiy ishlab chiqarish omili sifatida qaralgan.

Mamlakat boyligini bu mamlakatda mavjud bo'lgan oltin va kumush miqdori bilan bog'lagan holda, tashqi savdoning merkantilistik maktabi namoyondalari milliy mavkeni mustahkamlash uchun davlat kuyidagilarni amalga oshirishi kerak deb hisoblaydi:

- ijobiy savdo balansini ushlab turish — tovarlarni mamlakatga olib kirishga nisbatan ularni chetga ko'proq olib chiqish, zero bu mamlakatga oltin kirib kelishini ta'minlaydi, bu esa o'z navbatida ichki xarajatlar, ishlab chiqarish va bandlikni oshiradi;

- ijobiy savdo koldigini ta'minlash maksadida eksportni kupaytirish va importni kiskartirish uchun tashki savdoni tariflar, kvotalar va savdo siyosatining boshqa dastaklari yordamida tartibga solish;

- chetga xomashyo olib chiqishni keskin chegaralash yoki ta'qiqlash, mamlakatda kazib olinmaydigan xomashyolarni chetdan bojlarsiz import kilishga ruxsat berish, bu oltin zaxiralarini jamlash va tayyor maxsulotlarning eksport narxlarini past darajada ushlab turish imkoniyatini beradi;

- koloniyalarning metropoliyadan tashkari barcha boshqa mamlakatlar bilan xar kanday savdosini ta'qiqlash, fakat metropoliyagina koloniyalarda ishlab chiqarilgan tovarlarni xorijga sotishi mumkin, shu bilan birgalikda koloniyalarda tayyor tavarlar ishlab chiqarishni ta'qiqlash orkali ularni metropoliya uchun xomashyo etkazib beruvchiga aylantirish.

Merkantilistik karashlardan iqtisodiy tizim to'la bo'lmagan bandlik sharoitida faoliyat olib borayotganligi kelib chiqadi, buning natijasida esa chetdan kirib kelgan kushimcha oltin ortikcha ishchi kuchi bilan birlashishi va ishlab chiqarishni

kupaytirishi mumkin. Aks xolda esa, ya'ni tulik bandlik nazarda tutilsa, chetdan oltin kirib kelishi inflyatsiyani o'sishiga olib keladi, bu esa ushbu oltinlardan samarali foydalanish imkoniyatini bermaydi.

Amaldagi iqtisodiy siyosat

Merkantilizm namoyondalari dunyoqarashlari bilan asoslangan amaliy iqtisodiy siyosat qimmatbaho metallarni ishlatish va ayirboshlash ustidan davlat nazoratini o'rnatilishiga olib keldi. Hukumat xususiy shaxslar tomonidan oltin va kumushni chetga olib chiqishni ta'qiqlab qo'yishga harakat qila boshladi. Qo'lga tushib qolganlar turli jazolarga, xattoki o'lim jazosigacha mahkum qilindi.

Hukumat tashki savdoni amalga oshrishni aloxida yunalishlar bo'yicha va aloxida kompaniyalargagina ruxsat berardi. Bu kompaniyalarning asosiy vazifasi savdo balansini ijobiy koldikka erishishini ta'minlash edi. Usha paytda vujudga kelgan savdo monopoliyalari —«Hudson Bay Company» va «Dutch East India Trading Company» — bir nacha o'n yillab, XVIII asrning o'rtalarigacha faoliyat olib bordi. Bundan tashkari, hukumat eksportga subsidiyalar ajratgan, is'temol tovarlar importiga bojxona bojlari joriy etgan, ayni paytda eksport tovarga aylantirish mumkin bulgan xom ashyo importiga boj joriy etilmagan.

Merkantilistlarning xalqaro savdo nazariyasi uchun sezilarli hissasi shundaki, ular mamlakatning iqtisodiy tarakkiyotida xalqaro savdoning ahamiyatini kayd etdilar va uni rivojlantirish modellaridan birini ishlab chiqdilar. Ular zamonaviy iqtisodiyotda ishlatiladigan to'lov balansi tushunchasini birinchilardan bo'lib izohlab berishgan.

Merkantilistlar dunyokarashlarining chegaralanib kolganligi shundaki, ular bir mamlakatning boyishi fakatgina u savdo olib borayotgan boshka mamlakatning kambagallashuvi hisobiga yuz berishi mumkin deb hisobladilar, xalqaro iqtisodiyot rivojlanib borishini, binobarin mamlakatning rivojlanishi mavjud boylik chegarasida emas, balki bu boylikni kupaytirish hisobiga ham yuz berishi mumkinligini tushuna olmadilar. Birok bir muncha keyinrok vujudga kelgan fiziokratlar ta'limotlaridan farkli ularok, merkantilistlarning karashlari ilmiy tafakkurni xalqaro iqtisodiyotda klassik maktab g'oyalari tomon undadi.

Merkantilistlar maktabi iqtisodiyotda bir yuz ellik yil hukmronlik kildi. Buning natijasida XVIII asrning boshlariga kelib, xalqaro savdo barcha mumkin bulgan, ba'zan umuman sun'iy cheklashlar turi bilan o'rab tashlandi. Turli davlatlar tomonidan ishlab chiqilgan savdo koidalari nafakat o'zaro savdo yo'liga ulkan to'siq bo'lardi, balki tugilib kelayotgan kapitalistik ishlab chiqarish extiyojlariga ham moe kelmas edi.

Ingliz iqtisodchisi David X'yum "narx-oltin-oqimlar" o'zaro ta'siri mexanizmini ishlab chiqish orqali birinchilardan bo'lib merkantilistlarga zarba berdi. U merkantilistlarning, mamlakat o'zida mavjud oltin miqdorini cheksiz ko'paytirib borishi mumkin, bu uning xalqaro bozordagi raqobatbardoshligiga ta'sir ko'rsatmaydi, degan fikrlarining noto'g'riligini ko'satib berdi.

David X'yum savdo balansini ijobiy qoldiqda ushlab turish natijasida oltinning oqib kirishi mamlakat ichida pul taklifining ortishiga, ish haqi va narxlarning ko'tarilishiga olib kelishi mumkinligiga o'z e'tiborini qaratdi. Narxlarning oshishi natijasida mamlakatning raqobatbardoshligi pasayadi. Aksincha, oltinning chiqib

ketishi mamlakat ichida pul taklifining kamayishiga, ish haqi va narxlarning pasyishiga olib keladi va mamlakat raqobatbardoshligi ortadi. Binobarin, mamlakat savdo balansi qoldig'ini hamisha ijobiy holatda ushlab tura olmaydi – bunga ichki iqtisodiy omillar yo'l qo'ymaydi. Oltinning harakati milliy iqtisodiyotlarni sozlab turadigan nozik mexanizm hisoblanadi, buning natijasida eksport miqdori import miqdori bilan tenglashadi va savdo qoldig'i nolga aylanadi.

Bu tamoyil quyidagilarga asoslanib ishlab chiqilgan: Muomaladagi pul miqdori bilan narx darajasi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud; Har ikki mamlakatda to'liq bandlik hukmron; Sotiladigan tovarlarga talab narx bo'yicha egiluvchan; Tovarlar bozorida ham, ishlab chiqarish omillari bozorida ham sof raqobat hukmron; Milliy valyuta oltinga, oltin milliy valyutaga erkin ayirboshlanadi.

Mana shu shartlar bajarilganda savdo balansining muvozanatlashuvi avtomat ravishda yuz beradi.

SHunday qilib, merkantilistlar birinchi bo'lib xalqaro savdoning o'ziga xos modelini taklif etdilar. Ular mamlakatning boyligi mamlakatda mavjud bo'lgan oltin va kumush miqdori bilan bog'liq deb hisobladilar. Merkantilistlar tovarlarni mamlakatga olib kirishga nisbatan ularni chetga qo'proq olib chiqish, eksportni ko'paytirish va importni qisqartirish uchun tashqi savdoni tartibga solish, chetga xomashyo olib chiqishni keskin chegaralash yoki ta'qiqlash, xomashyolarni chetdan bojlarsiz import qilishga ruxsat berish, koloniyalarning metropoliyadan tashqari barcha boshqa mamlakatlar bilan har qanday savdosini ta'qiqlash kerak deb ta'kidladilar.

Bu maktab namoyondalari ilk bor tashki savdo va mamlakatning ichki iqtisodiy rivojlanishi urtasidagi o'zaro bog'liqlikni kursatib berdilar.

Keyinchalik klassik nomini olgan maktab vakillari tashki savdoga merkantilistcha karashlarga keskin zarba berishdi.

Mutlaq ustunlik nazariyasi

Merkantilistlarga keskin zarba bergan iqtisodchilardan biri Adam Smit bo'ldi. Adam Smit millat boyligi to'plangan oltin miqdoriga emas, balki mamlakatning pirovard tovar va xizmatlar ishlab chiqara olish kobiliyatiga ko'proq bog'liqligini aniq-ravshan asoslab berdi. SHuning uchun ham asosiy masala oltinga ega bo'lishda emas, asosiy masala mehnat taqsimoti va mehnat kooperatsiyasi hisobiga ishlab chiqarishni rivojlantirish hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchilar iqtisodiy jixatdan mutlak erkin, mavjud konunlar doirasida o'z faoliyatlari turini mustaqil ravishda tanlay oladigan sharoitlarda eng yaxshi natijaga erishish mumkin. Bu siyosat "lesse-fer" nomini oldi.

@ «Lesse-fer» (fr. laissez-faire) — iqtisodiyot va erkin raqobatga davlatning aralashmaslik siyosati.

Adam Smitning tashki savdo siyosati bir kancha farazlarga asoslangan. U quyidagilarni aksioma sifatida kabul kiladi:

- Mehnat yagona ishlab chiqarish omili;

- To'lik bandlikka erishilgan, ya'ni barcha mavjud resurslardan tovar ishlab chiqarishda foydalaniladi;
- Xalqaro savdoda ikki mamlakat ishtirok etadi, bu mamlakatlar ikki xil tovar bilan o'zaro savdo olib boradi;
- Ishlab chiqarish xarajatlari doimiy, ularning kamayishi tovarga bulgan talabni kupaytiradi;
- Bir tovarning narxi ikkinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat bilan ifodalangan;
- Tovarni bir mamlakatdan ikkinchisiga tashish bo'yicha transport xarajatlari nolga teng;
- Tashki savdo cheklashlar va reglamentatsiyalardan xoli. Adam Smit karashlariga muvofik ravishda:
- Hukumat tashki savdoga aralashmasligi, ochiq bozorlar rejimi va erkin savdoni kullab-kuvvatlashi kerak;
- Millatlar, xususiy shaxslar ham uzlari ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishi va bu tovarlarni ishlab chiqarilishida boshqa mamlakatlar ustunlikka ega bulgan tovarlarga ayirboshlash asosida savdo kilishi kerak;
- Tashki savdo bozorni mamlakat sarxadlaridan tashkariga kengaytirish orkali mehnat samaradorligini rivojlantirishni ragbatlantiradi;
- Eksport mamlakat iqtisodiyoti uchun ijobiy omil sanaladi, zero u mamlakat ichkarisida sotish imkoniyati bulmagan ortikcha tovarlarni sotish imkoniyatini beradi
- Eksportga subsidiyalar ajratilishi axoli uchun ortikcha soliq hisoblanadi va ichki narxlarning ortishiga olib keladi, shuning uchun bu subsidiyalar bekor kilinishi kerak.

@ Mutloq ustunlik nazariyasi — mamlakatlar o'zlari eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqaradigan (ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega bo'lgan) tovarlarni eksport qiladi va boshqa mamlakatlarda eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqariladigan (ishlab chiqarishda savdo hamkorlari mutlaq ustunlikka ega bo'lgan) tovarlarni import qiladi.

Agar ikki mamlakat savdo hamkoriga nisbatan kam xarajatlar bilan ishlab chiqaradigan (ya'ni mamlakat ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha mutlaq ustunlikka ega bo'lgan) tovarlar bilan o'zaro savdo qilganda xalqaro savdo foydali bo'ladi. Mehnat yagona ishlab chiqarish omili bo'lganligi bois ishlab chiqarish xarajatlarida mutlaq ustunlik sharti bir birlik tovarni ishlab chiqarishga sarflanadigan vaqt bir mamlakatda ikkinchisidan kamroq bo'lishini anglatadi. Agar to'liq bandlik hukmron bo'lsa, ya'ni tovarlar ishlab chiqarishda barcha mavjud resurslardan to'liq foydalanilyapti deb faraz qilaylik, bir mamlakat doirasida bu shartning bajarilishini quyidagi formula orqali ifodalanilishi mumkin:

$$A_1Q_1 + A_2Q_2 \leq L, (1)$$

Bu yerda A_1 — bir birlik birinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt, A_2 — bir birlik ikkinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt, Q_1 — ishlab chiqarilgan birinchi tovar miqdori, Q_2 — ishlab chiqarilgan ikkinchi tovar miqdori, L — mamlakatdagi mavjud mehnat resurslari. Formuladan ko'rinib turibdiki, birinchi tovar ishlab chiqarishni ko'paytirish uchun mamlakat ikkinchi tovar ishlab chiqarishini qisqartirishga majbur. Va, aksincha, ikkinchi tovar ishlab chiqarilishining har qanday ko'paytirilishi birinchi tovar ishlab chiqarilishining kamayishiga olib keladi.

Ikkinchi mamlakatni ko'rib chiqaylik. Bu mamlakatda A_1' — bir birlik birinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt, A_2' — bir birlik ikkinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt.

Agar birinchi mamlakatda birinchi tovarni ishlab chiqarish uchun ikkinchi mamlakatga nisbatan kam vaqt sarflansa (bu birinchi mamlakat ikkinchisiga nisbatan mutlaq ustunlikka ega ekanligini bildiradi) bu mamlakat bu tovarni ikkinchi mamlakatga eksport qiladi: $A_1 < A_1'$

Agar ikkinchi mamlakatda ikkinchi tovarni ishlab chiqarish uchun birinchi mamlakatga nisbatan kam vaqt sarflansa (bu ikkinchi mamlakat birinchisiga nisbatan mutlaq ustunlikka ega ekanligini bildiradi) bu mamlakat ikkinchi tovarni birinchi mamlakatga eksport qiladi: $A_2 < A_2'$

Mutlaq ustunlik nazariyasining kuchli tomoni shundaki, u mehnatning qiymat nazariyasiga asoslangan va mehnat taqsimotining yaqqol ustunliklarini nafaqat milliy miqyosda, balki xalqaro miqyosda ham ko'rsatib beradi. Xalqaro savdoni tushuntirib berishda uning cheklanganligi ham yaqqol ko'rinib turadi.

Bu nazariya u yoki bu tovarlarni ishlab chiqarishda mutlak ustunlik bo'lmaganda mamlakatlar nima sababdan o'zaro savdo olib borishini tushuntirib bera olmaydi.

Nisbiy ustunlik nazariyasi

Adam Smit nazariyasiga kura, ishlab chiqarish omillari mamlakat ichkarisida to'liq harakatchan, ya'ni ular yukori mutlak ustunlikka ega bo'ladigan hududlarga bemaol ko'chib o'ta oladi. Ertami kechmi ishlab chiqarish omillarining ko'chib o'tishi natijasida bir hududning boshkasidan ustunligi yo'kolib boradi va omillardan keladigan foyda barobarlashib boradi. Demak o'zaro savdo to'xtab kolishi kerakdek tuyuladi. Birok David Rikardo mutlaq ustunliklar nazariyasini rivojlantirdi va ikki mamlakat o'rtasida o'zaro savdo ularning xech biri ma'lum bir tovarni ishlab chiqarishda mutlak ustunlikka ega bulmaganda ham foydali bo'lishini kursatib berdi.

Mutlaq ustunlik nazariyasidagi kabi ma'lum bir farazlardan kelib chiqib, nisbiy ustunlik nazariyasi muqobil narx yoki boshqacha qilib aytganda o'rnini qoplash xarajatlari (narxi) tushunchasidan foydalaniladi. Muqobil narx ikki tovarning ularni ishlab chiqarishga sarflangan ish vaqti orqali ifodalangan narxlarini solishtirishni aks ettiradi (1 birlik tovar ishlab chiqarishga 2 soatlik mehnat sarflangan). O'rnini qoplash xarajatlari ma'no jihatidan muqobil narxga deyarli mos keladi, farqi shundaki, bunda mehnat sarfiga teskari miqdorlar — vaqt birligida ishlab chiqarilgan

tovar birliklari solishtiriladi (1 soat vaqt birligida 1/5 birlik tovar ishlab chiqarilgan).

@ Muqobil narx (opportunity cost) — bir birlik tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqtining boshqa bir birlik tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqti bilan ifodalanihidir.

Ikki o'zgaruvchi orasidagi to'g'ridan to'g'ri bog'liqlikni hisobga olgan holda, 2-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan vaqt miqdori bilan ifodalangan 1-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan muqobil xarajatlar A_1/A_2 ni tashkil qiladi.

Faraz qilaylik, ma'lum bir tovarlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan muqobil xarajatlar I mamlakatda II mamlakatga nisbatan kamroq, ya'ni:

$$(A_1/A_2) < (A_1^*/A_2^*) \quad (1)$$

Yoki boshqacha qilib ifodalaganda,

$$(A_1/A_1^*) < (A_2/A_2^*) \quad (2)$$

1 formula nisbiy ustunlikni ifoda etuvchi formula bo'lib, u ma'lum bir mamlakatda 2-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xarajatlar orqali ifodalangan 1-tovarga sarflangan ishlab chiqarish xarajatlari boshqa mamlakatda xuddi shu tovarni (2-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xarajatlar bilan ifodalangan) ishlab chiqarish xarajatlaridan kamligini ko'rsatadi. Bu har qanday ikki mamlakat va har qanday ikki tovar uchun o'rinlidir, zero nisbiy ustunlik faqatgina har bir mamlakatdagi mehnat camaradorligi nisbatiga bog'liq bo'ladi.

@ Nisbiy ustunlik nazariyasi — agar bir mamlakat boshqa mamlakat bilan solishtirganda nisbatan kamroq xarajatlar bilan ishlab chiqara oladigan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashsa ularning birida ishlab chiqarish boshqasiga nisbatan mutlaq samaraliroq bo'lishidan qat'iy nazar o'zaro savdo har ikki mamlakat uchun foydali bo'ladi.

Nisbiy talab (RD — relative demand) va nisbiy taklif (RS — relative supply) grafiklarini chizish uchun I va II mamlakatlarda ishlab chiqarilgan 1-tovar va 2-tovarlarning nisbiy miqdori bilan ularning nisbiy narxlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatish kerak. (1 rasm).

Har ikki mamlakat tomonidan ishlab chiqarilgan 1-tovarning nisbiy miqdori quyidagicha bo'ladi:

$$(Q_1 + Q_1^*) / (Q_2 + Q_2^*) \quad (1)$$

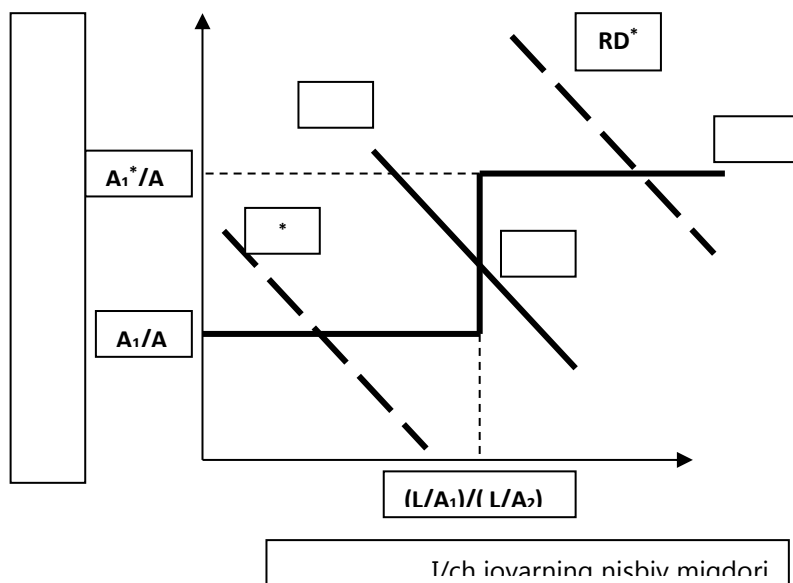
1-tovarning nisbiy jahon narxi esa quyidagiga teng bo'ladi:

$$P_1/R_2 \quad (2)$$

Ushbu holatni quyidagi 2.2.1.-rasm misolida ko'rishimiz mumkin.

I mamlakat 1-tovarni ishlab chiqarishda nisbiy ustunlikka ega. Bu esa 1-tovarning sarflangan mehnat xarajatlarini solishtirish orqali ifodalangan nisbiy narxi II mamlakatdagiga nisbatan kamligini bildiradi va rasmda 1-tovarning II mamlakatdagi nisbiy narxi (A_1^*/A_2^*)dan pastroqda joylashgan. 1-tovarning nisbiy taklifi uning I va II mamlakatlardagi nisbiy bahosi hamda uning jahon bozoridagi nisbiy narxiga bog'liq bo'ladi.

2.2.1.- rasm. Nisbiy jahon narxining shakllanishi.

Nazariy jihatdan bir necha variant bo'lishi mumkin: Agar 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning I mamlakatdagi nisbiy narxidan ($R_1/R_2 < A_1/A_2$), o'z navbatida, II mamlakatdagi nisbiy narxdan ham pastroq bo'lganda 1-tovar ishlab chiqarilmaydi, zero uni sotish foyda keltirmaydi, chunki jahonda ikki mamlakat bor xolos.

Agar 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning I mamlakatdagi nisbiy narxiga teng bo'lsa ($R_1/R_2 = A_1/A_2$), bu vaziyatda I mamlakatdagi ishchilar har ikki tovar uchun bir xil narxga ega bo'lishadi, shuning uchun ularga bu ikki tovardan qaysi birini ishlab chiqarishning farqi yo'q (RS nisbiy taklif grafigining pastki gorizontali qismi).

Agar 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning I mamlakatdagi nisbiy narxidan yuqori ($R_1/R_2 > A_1/A_2$) bo'lsa, bu mamlakat 1-tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Ayni paytda, 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning II mamlakatdagi nisbiy narxidan pastroq bo'lganda ($R_1/R_2 < A_1^*/A_2^*$) II mamlakat 2-tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi (RS nisbiy taklif nisbiy taklif egri chizig'ning vertikal qismi). Har ikki mamlakatdagi mehnat resurslari (mos ravishda L va L^*) cheklanganligi bois, I mamlakat 1-tovarga ixtisoslashganda uni ishlab chiqarish hajmi L/A_1 va o'z navbatida, II mamlakat 2-tovarga ixtisoslashganda uni ishlab chiqarish hajmi L^*/A_2^* ni tashkil etadi. SHuning uchun 1-tovarning nisbiy narxi

A_1/A_2 va A_1^*/A_2^* chegarasida bo'ladi, bu tovarning nisbiy taklifi esa quyidagiga teng bo'ladi:

$$(L/A_1)/(L^*/A_2^*) \quad (3)$$

Agar 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning II mamlakatdagi nisbiy narxiga teng bo'lsa ($R_1/R_2 = A_1^*/A_2^*$), II mamlakat uchun qaysi tovarni ishlab chiqarishning farqi yo'q: 1-tovar uchun ham, 2-tovar uchun ham bir xil narxga ega bo'ladi (RS nisbiy taklif nisbiy taklif egri chizig'ning yuqori gorizontali qismi).

Agar 1-tovarning nisbiy jahon narxi uning II mamlakatdagi nisbiy narxidan yuqori ($R_1/R_2 > A_1^*/A_2^*$), o'z navbatida, I mamlakatdagi nisbiy narxdan ham yuqori bo'lganda 2-tovar ishlab chiqarilmaydi, Har ikki mamlakat 1-tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. 1-tovar nisbiy taklifi grafigi cheksizlikka intiladi.

Mamlakatlar o'zlari nisbiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashganda o'zaro savdo har ikki mamlakat uchun qay darajada nafliligini qanday hisoblash mumkin degan haqli savol tug'iladi.

@ Savdodan keladigan yutuq (gains from trade) — mamlakatlar o'zlari nisbiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashganda savdoda ishtirok etuvchi har ikki mamlakat bu savdodan oladigan iqtisodiy naf.

Savdodan keladigan yutuq mamlakatning o'z tovarlari hisobiga ichki bozordagiga nisbatan chetdan xorijiy tovarlarga ko'proq ega bo'lishi natijasida vujudga keladi. Savdodan keladigan yutuqqa ikki taraflama qarash mumkin: mehnat xarajatlarini tejash va icte'molning ko'payishi.

I mamlakat bir birlik ish vaqtida $1/A_1$ ta 1-tovarni va $1/A_2$ ta 2-tovarni ishlab chiqara oladi, 1-tovarning 2-tovar narxi orqali ifodalangan nisbiy narxi avvalgidek, R_1/R_2 ga teng. Binobarin, mamlakat vaqt birligida $(1/A_1) \times (R_1/R_2)$ ta 2-tovarni import qila oladi. Toki 1-tovarni xorijga sotish orqali II mamlakatdan 2-tovarni o'z ichki bozoriga nisbatan ko'proq sotib olish imkoni bor ekan, chetdan tovar sotib olish I mamlakat uchun foydali bo'ladi, ya'ni:

$$(1/A_1) \times (R_1/R_2) > (1/A_2) \quad (1)$$

Yoki tengsizlikni har ikki tomonini $(1/A_1)$ ga bo'lsak:

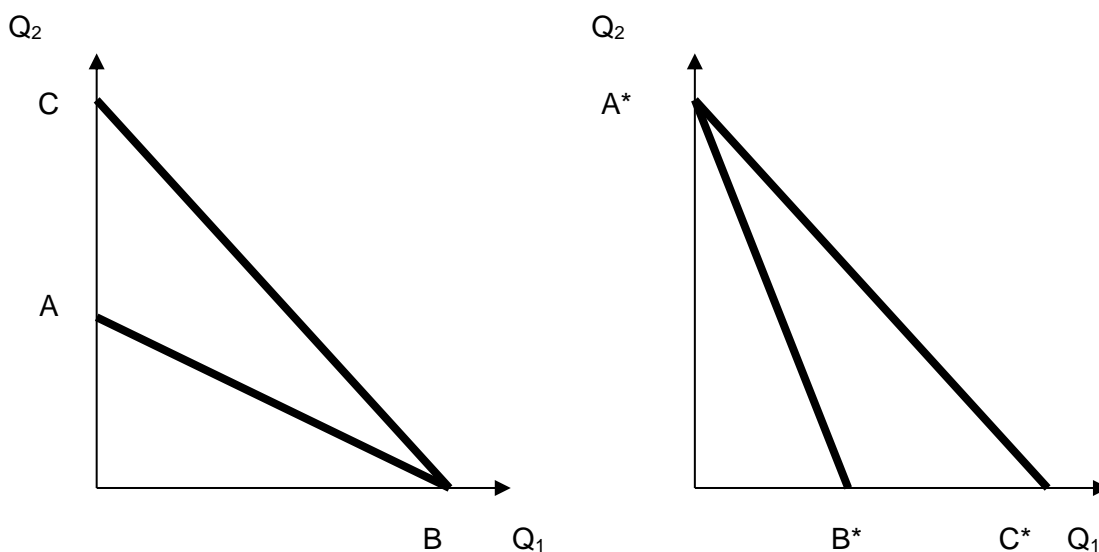
$$(R_1/R_2) > (A_1/A_2) \quad (2)$$

2 tengsizlik nisbiy ustunlik nazariyasining mamlakatlar o'zlari nisbiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini ifoda etuvchi asosiy tenglamasiga ekvivalent. SHuning uchun I mamlakat uchun 2-tovarga ega bo'lishning eng samarali usuli 1-tovarni ko'proq ishlab chiqarib uni 2-tovarga ayirboshlashdan iborat. II mamlakat uchun esa aksincha, 1-tovarga ega bo'lishning eng samarali usuli 2-tovarni ko'proq ishlab chiqarib uni 1-tovarga ayirboshlashdan

iborat.

Savdodan keladigan yutuqni har ikki mamlakatda birinchi va ikkinchi tovarlar iste'moli miqdorining qanchaga ko'payishi ham belgilaydi. (2.2.2.-rasm).

2.2.2.-rasm. Savdo natijasida iste'molning ortishi.

Agar I mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i AB, II mamlakatniki esa A^*B^* ni tashkil etsa, mamlakatlar o'rtasida savdoning rivojlanishi natijasida ularning har biri birinchi va ikkinchi tovarlarni ko'proq miqdorda iste'mol qila oladi. Natijada I mamlakat ixtiyorida S ta 2-tovar, II mamlakat ixtiyorida esa S^* ta 1-tovar bo'ladi. Rasmdan ko'rinib turibdiki, har ikki holatda ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i surildi va OCB hamda OA^*C^* uchburchaklarning yuzi oldingi AOB (I mamlakat uchun) hamda OA^*B^* (II mamlakat uchun) uchburchaklar yuzidan sezilarli darajada kattaroqdir.

Nisbiy ustunliklar nazariyasida jahon ikki mamlakatdan iborat va ular ikki tovar bilan savdo qiladi deb faraz qilingan edi. Amalda esa bunday holatning bo'lishi mumkin emas, albatta. Jahondagi mamlakatlar ichidan ikkitasining faqat ikki tovar bilan o'zaro savdosini o'rganmoqchi bo'lsak ham, bu savdoni ushbu mamlakatlar va boshqa mamlakatlar umumiy savdosidan hamda juda ko'p miqdordagi tovarlar orasidan ajratib olishning imkoni yo'q.

Nisbiy ustunlik nazariyasining ahamiyatini baholash juda mushkul, albatta. U bir necha o'n yillar davomida xalqaro savdoni tushuntirib beruvchi va barcha iqtisodiy bilimlarga kuchli ta'sir o'tkaza olgan asosiy nazariyalarning biri bo'lib qoldi. Iqtisodiyotdagi klassik maktab vakillari tomonidan qilingan ko'p sonli o'zgartirishlar va kengaytirishlar bilan nisbiy ustunlik nazariyasi amalda birinchi bo'lib jami talab va jami taklif muvozanatini izohlab berdi. Tovar qiymati uni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat miqdori bilan aniqlanishi ko'zda tutilgan bo'lsa-da, nisbiy ustunlik nazariyasi tovarning qiymati ushbu tovarga ham mamlakat ichidagi, ham xorijdagi jami talab va taklifning nisbati bilan aniqlanishini ko'rsatib berdi.

Albatta, nisbiy ustunlik nazariyasi mavhum va juda soddalashtirilgan tabiatga ega va xalqaro savdoga bevosita ta'sir ko'rsatadigan bir qator hodisalarni e'tiborga olmaydi. Nazariyaning cheklanganligi uni yaratilishida qilingan farazlar bilan

bog'liq. SHuning uchun u yoki bu tovar oqimlarini nisbiy ustunlik nazariyasini qo'llagan holda tahlil qilishda quyidagilarni e'tiborga olish kerak, ya'ni bu nazariya:

- transport xarajatlarini e'tiborga olmaydi, bu xarajatlar shunday miqdorga etishi mumkinki, mamlakat bir tovarni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat xarajatlari bo'yicha nisbiy ustunlikka ega bo'lsa-da, ushbu tovarni xorijga eksport qilish naf keltirmasligi mumkin;

- mamlakat ichida daromadlarning qayta taqsimlanishiga, narx va ish haqining o'zgarishiga, inflyatsiya, xalqaro kapital harakatiga tashqi savdoning ta'sirini inobatga olmaydi;

- faqat bitta ishlab chiqarish omili (mehnat) mavjudligidan kelib chiqadi, mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi kabi xalqaro savdoning dastlabki shartlariga e'tibor bermaydi;

- to'liq bandlik shartidan kelib chiqadi, ya'ni ishchilar bir tarmoqdan ketar ekan boshqa yanada samaraliroq tarmoqda ish topadi, ishsiz qolmaydi deb faraz qilinadi;

- biri ikkinchisi oldida nisbiy ustunlikka ega bo'lmagan taxminan bir xil mamlakatlar o'rtasidagi savdoni tushuntirib bera olmaydi.

Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi

Nisbiy narxlardagi farq mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan notekis ta'minlanganligi bilan tushuntiriladi degan g'oyani ilgari suruvchi xalqaro savdo nazariyasi ham mutlaq va nisbiy ustunlik nazariyalari kabi bir qator gipotezalarga asoslangan.

Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi ishlab chiqarish omillari, bozor, ishlab chiqarish, tovarlar tabiatiga o'ziga xos munosabat jihatidan gipotezalarga asoslangan. Bu gipotezalarning ko'pchiligidan mutlaq va nisbiy ustunlik nazariyalarida ham foydalanilgan. Farqi shundaki, ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasida avvalgidek ikki mamlakat va ikki tovar bo'lsa-da, tovarning biri mehnat sig'imli, ikkinchisi kapital sig'imli bo'lib, ishlab chiqarish omillari ham ikkita: mehnat – L hamda kapital – K. Bundan tashqari har ikki mamlakat ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmagan. Mehnatning qiymat nazariyasi inkor etilmaydi, faqatgina qiymatning yaratilishida mehnatdan tashqari boshqa ishlab chiqarish omillari ham ishtirok etadi, degan fikr bilan to'ldiriladi. Ayni paytda mamlakat u yoki bu tovarga to'liq ixtisoslashmaydi va har ikki mamlakatda texnologiya bir xil. SHunday qilib, ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasidagi asosiy gipotezalardan biri alohida olingan tovarning mehnat yoki kapital sig'imlilik hamda mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi hisoblanadi.

Omillar intensivligi (factor intensity) — ma'lum bir tovarni yaratish uchun ishlab chiqarish omillari nisbiy sarfini belgilovchi ko'rsatkich.

2-tovar 1-tovarga nisbatan kapital sig'imliroq hisoblanadi, agar bu tovarni ishlab chiqarishda sarflangan mehnat va kapital xarajatlari nisbati 1-tovarga sarflangan xuddi shu xarajatlar nisbatidan ko'proq bo'lsa, ya'ni:

$$(K_2/L_2) > (K_1/L_1)$$

Omillar seroblighi (factor abundance) — mamlakatning ishlab chiqarish

omillari bilan nisbiy ta'minlanganligini belgilovchi ko'rsatkich.

Omillar serobliligi ikki usul bilan aniqlanishi mumkin: har bir ishlab chiqarish omilining nisbiy narxlari orqali va ishlab chiqarish omillarining mutlaq miqdori orqali. II mamlakat kapital bilan yaxshiroq ta'minlangan sanaladi, agar bu mamlakatda kapital va mehnat narxlari nisbati birinchi mamlakatdagi xuddi shu nisbatdan kichiqroq bo'lsa, ya'ni kapital II mamlakatda I mamlakatga nisbatan arzonroq bo'lsa:

$$(P_k^*/P_L^*) < (P_k/P_L)$$

Odatda kapital bahosi deganda foiz stavkasi, mehnat bahosi deganda esa ish haqi tushuniladi. Bu yerda ham gap omillari intensivligi holatidagi kabi nisbiy ko'rsatkichlar haqida ketyapti.

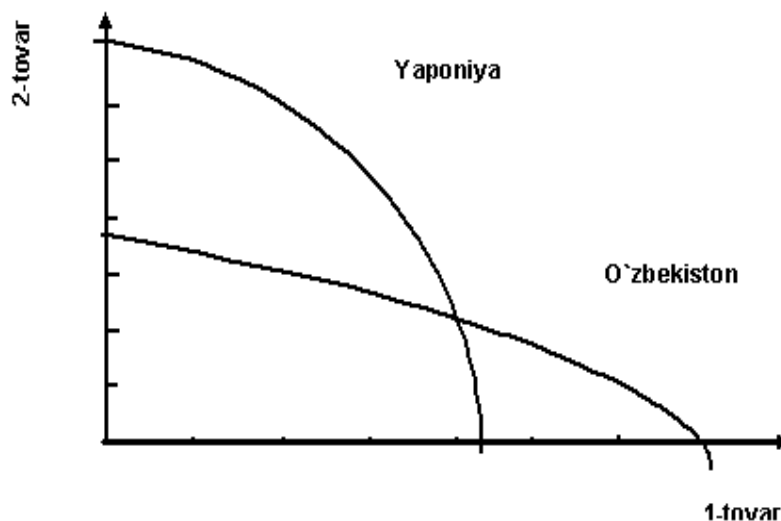
Agar omillar serobliligini ishlab chiqarish omillarining mutlaq miqdori bilan aniqlaydigan bo'lsak, u holda II mamlakatda mavjud kapital umumiy hajmining ishchi kuchi umumiy hajmiga nisbati I mamlakatdagi xuddi shu nisbatdan yuqoriroq bo'lsa, II mamlakat I mamlakatga nisbatan kapitalga boy sanaladi:

$$(T_k/T_L) > (T_k^*/T_L^*)$$

Omillar serobliligining birinchi ta'rif bozor muvozanatining har ikki tomoni – talab va taklifni hisobga oladi, chunki ta'rif omillar narxi orqali berilyapti, narx esa talab va taklifning muvozanati natijasidir. Ishlab chiqarish omillari narxi u yoki bu mamlakatda ularga ega bo'lish imkoniyati darajasini hamda uning texnologik rivoji saviyasini aks ettiradi. Ikkinchi ta'rif esa talabni inkor etgan holda faqatgina taklifni inobatga oladi. Taklif ham ushbu holatda juda muhim, chunki u yaratilishida ishlab chiqarish omillari foydalaniladigan pirovard tovarlarga bo'lgan talabdan kelib chiqqichi hosilaviy talab hisoblanadi.

Turli ta'riflardan foydalanish ham bir xil, ham turli natijalarga olib kelishi mumkin. Agar birinchi va ikkinchi tovarlarga har ikki mamlakatda talab bir xil bo'lsa, har bir ta'rifdan foydalanish natijasi bir xil bo'ladi: Yaponiyada kapitalning umumiy miqdorining mehnatning umumiy miqdoriga nisbati O'zbekistondagiga nisbatan kamroq bo'lgani bois Yaponiya har ikki ta'rif bo'yicha kapital serob mamlakat hisoblanishi mumkin. Agar O'zbekistonga nisbatan Yaponiyada kapitalga talab ortib bordi deb faraz qilsak, bu mamlakatda kapital taklifi nisbatan ko'p bo'lishidan qat'iy nazar, Yaponiyada kapitalning nisbiy narxi O'zbekistonga nisbatan yuqori bo'ladi. Bu vaziyatda Yaponiya ikkinchi ta'rifga ko'ra, mutlaq miqdor bo'yicha kapital serob, ammo nisbiy narxlarga asoslangan birinchi ta'rifga ko'ra esa mehnat serob mamlakat hisoblanadi, chunki bu mamlakatda mehnat narxi nisbatan arzon bo'ladi. SHunga o'xshash ziddiyatlarga duch kelmaslik uchun u yoki bu mamlakatda omillar serobliligini aniqlashda birinchi ta'rifdan foydalangan ma'qulroq.

2.2.3.-rasm. Mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan notekis ta'minlanganligi holatidagi ishlab chiqarish imkoniyatlari chegaralari.

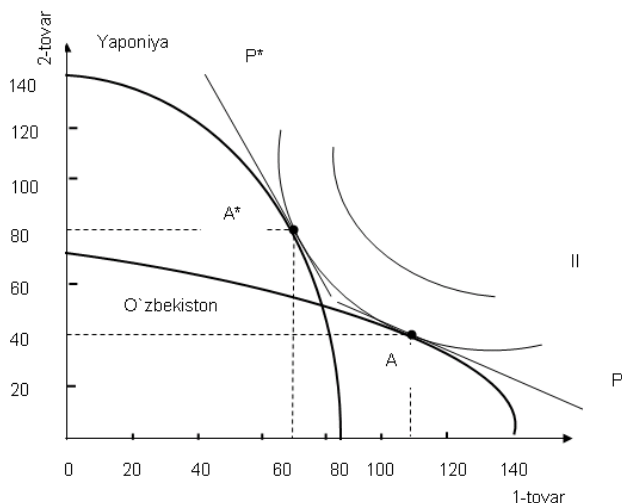

Ishlab chiqarish omillari bilan notekis ta'minlanganligi nazariyasi xalqaro savdo uchun asos sifatida bir-biri bilan o'zaro bog'liq ikki teorema ko'rinishida ifodalanishi mumkin: Xeksher-Olin teoremasi va ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi teoremasi.

Xeksher-Olin teoremasi (Heckscher—Ohlin Theorem) — har bir mamlakat o'z ishlab chiqarishlarida nisbatan katta hajmga ega bo'lgan omillarni talab etuvchi mahsulotlarni ustun darajada ishlab chiqarish va eksport qilishga ixtisoslashadi, binobarin, bu mamlakatlar milliy xo'jalik nuqtai nazaridan nisbatan kamchil omillar bilan ta'minlangan tovarlarni import qiladilar.

O'zbekiston mehnat serob mamlakat, 1-tovar esa mehnat sig'imli tovar bo'lgani bois, bu mamlakat 1-tovarni ishlab chiqaradi va eksport qiladi. Yaponiya kapital serob mamlakat, 2-tovar esa kapital sig'imli tovar bo'lgani sababli bu mamlakat 2-tovarni ishlab chiqaradi va eksport qiladi. Nisbatan serob ishlab chiqarish omillari egalari savdodan yutadi, nisbatan kamchil ishlab chiqarish omillari egalari esa savdodan yutqazadi.

2.2.4.-rasm. Mamlakatlarning ixtisoslashuvga kirishi

Teoremani isbotlash va tushuntirish uchun grafiklarga murojaat qilamiz. O'zbekiston mehnat serob mamlakat, 1-tovar mehnat sig'imli tovar, Yaponiya kapital serob mamlakat, 2-tovar esa kapital sig'imli tovar ekanligini eslatib o'tamiz. Qabul qilingan shartlarga muvofiq ravishda teorema har ikki mamlakatdagi iste'molchilar juda o'xshash yoki deyarli bir xil didga ega ekanligini

nazarda tutadi. Nazariy jihatdan har bir mamlakatdagi iste'molchilarning did va istaklari shunchalik farq qilishi mumkinki, befarqlik egri chizig'i umuman mos kelmasligi va hattoki umuman kesishmasligi mumkin. Bu holatda Xeksher-Olin teoremasi bajarilmaydi. Bu teorema iste'molchilar xohish va istaklari har ikki mamlakatda batamom bir xil va yagona befarqlik egri chizig'iga qo'shilib ketishini talab etmaydi, balki bu xohish istaklar mamlakatlarni avtarkiya sharoitida qoldiradigan va ularni o'zaro savdo qilishdan voz kechishga olib keladigan darajada farq qilmaydi deb taxmin qiladi. SHunday bo'lsa-da, har bir mamlakatdagi iste'molchilarning did va istaklari shunchalik o'xshashki, befarqlik egri chizig'i har ikki mamlakat uchun bir xil bo'lsin deb faraz qilamiz.

Yagona befarqlik egri chizig'i O'zbekistonning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i bilan A nuqtada o'zaro yagona nuqtaga ega. Yaponiyada esa bu A* nuqtada joylashgan. SHunday qilib, I befarqlik egri chizig'i va A hamda A* nuqtalar o'zaro savdo bo'lmagan sharoitda har ikki mamlakatdagi mumkin bo'lgan maksimal ishlab chiqarish va iste'mol hajmini ifoda etadi, urinma chiziqlar esa, 1- va 2-tovarning O'zbekiston va Yaponiyadagi nisbiy narxlarini (P va P^*) ko'rsatadi. Grafikdan $R < R^*$ ekanligi ko'rinib turibdi, binobarin O'zbekiston 1-tovarni, Yaponiya 2-tovarni ishlab chiqarish bo'yicha nisbiy ustunlikka ega.

Savdoni rivojlantirgan holda mehnat serob sanalgan O'zbekiston mehnat sig'imli 1-tovarni, kapital serob bo'lgan Yaponiya esa kapital sig'imli 2-tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslasha boshlaydi

Bunda ishlab chiqarish va iste'mol hajmini ko'rsatuvchi nuqtalar O'zbekistonda A dan B ga, Yaponiyada A* dan B* ga ko'chadi. Ixtisoslashuv mamlakatlar umumiy ekvivalent nisbiy jahon narxi - P_w darajasiga chiqquncha davom etadi. Bu narx esa, yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, har ikki mamlakatdagi savdo boshlanmasdan oldingi ichki narxlar o'rtasida joylashdi, ya'ni $P < P_w < P^*$. CHizmada P_w har ikki mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i va yangi II befarqlik egri chizig'iga o'tkazilgan urinmani aks ettiradi.

E nuqta A nuqta bilan solishtirganda O'zbekistonda "o'z" tovari "begona" tovardan kam iste'mol qilinganligini nazarda tutsa-da, O'zbekiston o'zaro savdodan yutadi, chunki uning yangi befarqlik egri chizig'i yuqoriroqda joylashgan va iste'molning ortganligini ko'rsatib turibdi. Xuddi shunday holat Yaponiyada ham

kuzatiladi: E^* nuqta A^* nuqta bilan solishtirganda Yaponiyada “o’z” tovari “begona” tovardan kam iste’mol qilinganligini nazarda tutsa-da, Yaponiya ham o’zaro savdodan yutadi, chunki uning yangi befarqlik egri chizig’i ilgarisidan yuqoriroqda joylashgan va iste’molning ortganligini ko’rsatib turibdi. Demak, har ikki mamlakat o’zaro savdo natijasida yutuqqa erishdi, zero ularning befarqlik egri chiziqlari grafikda yuqoriga ko’tarildi.

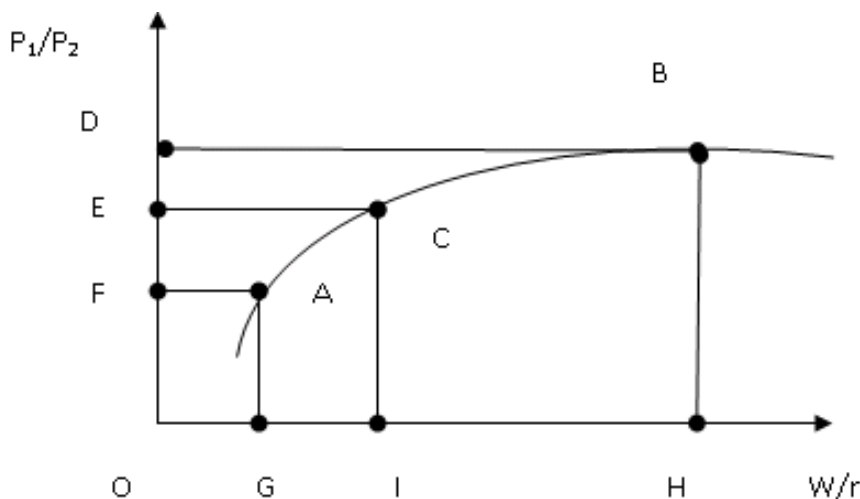
Savdo natijasida ayirboshlanayotgan tovarlarning nisbiy narxlarining bir-biriga yaqinlashish tamoyiliga ega. Agar tovarlarning nisbiy narxi mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan ta’minlanganligi darajasi hamda bu omillarning nisbiy narxlariga bog’liq deb faraz qilinsa, tabiiy savol tug’iladi: tovarlar narxining muvozanatlashishi ishlab chiqarish omillari narxiga qanday aks ta’sir ko’rsatadi?

Amerikalik iqtisodchi Pol Samuel’son bu savolga javob bera oldi. Samuel’son tomonidan isbotlangan Xeksher-Olin teoremasi to’g’riligi shartidan kelib chiquvchi bu teorema ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi yoki Xeksher-Olin-Samuel’son teoremasi nomini oldi.

@ Ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi (factor price equalization theorem) (Xeksher-Olin-Samuelson teoremasi) — xalqaro savdo savdo olib boruvchi mamlakatlarda gomogen ishlab chiqarish omillarining mutlaq va nisbiy narxlarini muvozanatlashuviga olib keladi.

Nisbiy narxlarning muvozanatlashuvi teoremasining grafik talqini 1-rasmda ifodalangan.

2.2.5.-rasm. Ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi.

Kapital narxi (r) orqali ifodalangan mehnat narxi (w), ya’ni mehnatning ishlab chiqarish omili sifatidagi nisbiy narxi (w/r) gorizontal. 1-tovarning 2-tovar narxi orqali ifodalangan nisbiy narxi (R_1/R_2) esa

vertikal o’qqa joylashtirilgan.

Mehnatning ishlab chiqarish omili sifatidagi nisbiy narxi O’zbekistonda OG , Yaponiyada esa OI ni, mos ravishda 1-tovarning nisbiy narxi O’zbekistonda OF , Yaponiyada esa OD ni tashkil etadi. Mamlakatlar o’rtasida savdo boshlanmasdan oldin O’zbekistonda A , Yaponiyada B nuqtada bozor muvozanatiga erishilgan. O’zaro savdodan avval (w/r) nisbat O’zbekistonda Yaponiyaga nisbatan kichiq

bo'lgani uchun u mehnat sig'imli 1-tovarni, Yaponiya esa kapital sig'imli 2-tovarni ishlab chiqarish bo'yicha nisbiy ustunlikka ega.

Savdo boshlanganidan keyin O'zbekiston mehnat sig'imli 1-tovarga ixtisoslashgani bois bu mamlakatda mehnatga nisbiy talab oshib boradi, bu mehnatning nisbiy narxi (w/r)ning ortib borishiga, ushbu holat o'z navbatida 1-tovarning nisbiy narxi (P_1/P_2)ning ko'tarilishiga olib keladi. Yaponiya kapital sig'imli 2-tovarga ixtisoslashgani bois bu mamlakatda kapitalga nisbiy talab oshib borishi kapitalning nisbiy narxi (r/w)ning ortib borishiga yoki mehnatning nisbiy narxi (w/r)ning pasayishiga, bu esa o'z navbatida 2-tovarning nisbiy narxi (R_2/R_1)ning ko'tarilishiga, 1-tovarning nisbiy narxi (P_1/P_2)ning kamayishiga olib keladi. Binobarin A va B nuqtalar C nuqtada ustma-ust tushmaguncha bir-biriga yaqinlashib keladi va 1-tovarning har ikki mamlakatdagi nisbiy narxi E nuqtada muvozanatlashadi. Bu esa 1-tovarni ishlab chiqarishga sarflangan mehnatning nisbiy narxini O'zbekiston va Yaponiyada H nuqtada tenglashishiga olib keladi. SHunday qilib, xalqaro savdo natijasida tovarlar nisbiy narxining muvozanatga kelishi, ushbu tovarlarni yaratishda foydalanilgan ishlab chiqarish omillari nisbiy narxining tenglashishiga olib keladi.

Haqiqiy olamda ishlab chiqarish omillari narxi umuman muvozanatlashmagan. Misol uchun turli mamlakatlarda mehnatga to'lanadigan ish haqi ular o'rtasida faol savdo aloqalari olib borilishiga qaramay sezilarli farq qilib kelmoqda. Buning bosh sababi yuqorida oldindan qabul qilingan shartlardir:

- Har ikki tovar har ikki mamlakatda ishlab chiqarilishi nazarda tutilgan.
- Savdo olib boruvchi mamlakatlarda texnologiya bir xil deb faraz qilingan.
- Ishlab chiqarish omillari va tovarlar mamlakat ichida to'liq harakatchan deb faraz qilingan.
- Ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati mavjud emas deb faraz qilingan.
- Ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi teoremasi barcha cheklanishlari va kamchiliklariga qaramacdan, xalqaro iqtisodiyot tahlilida muhim ahamiyat kasb etadi.

SHunday qilib, omillar sig'imligi ma'lum bir tovarni yaratish uchun ishlab chiqarish omillari nisbiy sarfini, omillar serobligi mamlakatning ishlab chiqarish omillari bilan nisbiy ta'minlanganligini belgilab beradi. Xeksher-Olinning ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasiga ko'ra, turli mamlakatlarda tovarlar nisbiy narxidagi farq, o'z navbarida ular o'rtasidagi savdo ularning ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi bilan tushuntiriladi.

Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi o'zining barcha kamchiliklari va mavhum tabiatiga qaramay hozirgi kungacha xalqaro savdoning rivojlanishini tushuntiruvchi eng mashhur nazariyalarning biri bo'lib qolmoqda. SHuning uchun ham bu nazariyaning turli mamlakatlar, tovarlar va ishlab chiqarish omillariga nisbatan ulkan statistik massivlar yordamida empirik yo'llar bilan tekshirilishiga ajablanmasa ham bo'ladi.

Ba'zi empirik testlar nazariyani tasdiqlar, boshqalari rad etar edi. Xeksher-Olin-Samuel'son xulosalarini rad etgan tadqiqotlarning eng mashhuri 1953 yilda kelib chiqishi Rossiyadan bo'lgan amerikalik olim Vasiliy Leont'ev tomonidan

amalga oshirilgan.

Leont'ev bir necha empirik testlar yordamida Xeksher-Olin nazariyasi shartlari amalda bajarilmasligini ko'rsatib berdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin AQSH eng boy va kapital serob bo'lgan mamlakatlarning biri bo'lib, boshqa mamlakatlar bilan solishtirganda mehnatga haq to'lash me'yori ham yuqori bo'lganligi bois ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasiga muvofiq ravishda kapital sig'imli tovarlarni eksport qilishi kerak edi. Leont'ev bu gipotezani tekshirish uchun 1 million dollar qiymatiga ega bo'lgan eksportga mo'ljallangan tovarlar va shuncha qiymatli import bilan bevosita raqobat qiluvchi tovarlarni ishlab chiqarish uchun qancha kapital va ishchi kuchi zarurligini hisoblab chiqdi. U har bir sanoat tarmog'i kapital va ishchi kuchi sarfini hisobladi, bunda faqatgina tayyor mahsulotlar (masalan, avtomobillar) bilan cheklanmadi, balki oraliq mahsulotlar (po'lat, oyna, rezina) uchun ham kerakli hisob-kitoblarni amalga oshirdi. SHundan so'ng AQSHning 1947 yildagi eksport tarkibidan foydalangan holda 1 million dollar summadagi eksport tovarlarga sarflangan kapital va mehnat xarajatlarining nisbatini hisoblab chiqdi. Leont'ev AQSHning shu yildagi import tarkibi bo'yicha (import tovarlari ro'yxatiga AQSHda ishlab chiqarilmaydigan tovarlar kiritilmadi) import o'rnini bosuvchi AQSH tovarlarini ishlab chiqarishga sarflangan kapital va mehnat xarajatlari nisbatini aniqladi.

Amalda bir birlik AQSH importini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan kapital va mehnat nisbati - $(K/L)_{im}$ ni bir birlik AQSH eksportini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan kapital va mehnat nisbati - $(K/L)_x$ bilan solishtirildi. "Leont'ev statistikasi" (**Leontief statistic**) nomini olgan ushbu nisbatga muvofiq 1 tengsizlik bajarilsa har qanday mamlakat kapital serob, 2 tengsizlik bajarilganda esa mehnat serob mamlakat sanalishi mumkin.

$$(K/L)_{im} / (K/L)_x < 1 \quad (1)$$

$$(K/L)_{im} / (K/L)_x > 1 \quad (2)$$

Leont'ev, Xeksher-Olin nazariyasiga muvofiq, eksport tovarlar import o'rnini bosuvchi tovarlarga (deyarli AQSH importi) nisbatan har bir ishchi kuchi hisobiga ko'proq kapital talab qilishini kutgan edi. Natija buning qarama-qarshisi bo'lib chiqdi: AQSH importining kapital sig'impliligi uning eksporti kapital sig'impligidan 30 foizga ko'p chiqdi, bu esa AQSH kapital serob bo'lgan mamlakat emas, balki mehnat serob mamlakat ekanligidan dalolat berardi, ushbu holat mavjud tasavvurlarga umuman mos kelmas edi.

Leont'ev paradoksi (Leontief paradox) — bu Xeksher-Olinning ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasining amalda bajarilmasligi – mehnat serob mamlakatlarning kapital sig'imli, kapital serob mamlakatlarning mehnat sig'imli tovarlarni eksport qilishidir.

O'sha paytda yetakchi bo'lgan yondashuvning inkor etilishi uning tushuntirilishini talab qilardi. Munozaralar Xeksher-Olin nazariyasi to'g'ri,

Leont'ev tomonidan olingan natijalar noto'g'ri ekanligini isbotlashga harakatlar doirasida bo'ldi. Leont'ev paradoksiga qarshi keltirilgan ba'zi dalillar quyidagilar:

Ishchi kuchini malakali va malakasiz ishchi kuchi guruhlariga ajratish kerak hamda eksport tovarlarga sarflangan xarajatlarni har ikki guruh uchun alohida hisoblash kerak.

AQSH qazib olinishida katta miqdorda kapital xarajatlarini talab qiluvchi xomashyoni katta hajmda import qiladi. SHuning uchun AQSHning eksport tovarlari katta hajmdagi kapital sig'imli xomashyoni talab qiladi, bu esa eksportni kapital sig'imliga aylantiradi.

Leont'ev testi AQSHda mavjud bo'lgan import tariflarini inobatga olmagan, bu tariflar AQSH sanoatining mehnat sig'imli tarmoqlarini xorijiy raqobatdan himoyalash uchun joriy qilingan, natijada mehnat sig'imli tovarlar importiga to'siq qo'yilgan.

Amerikaliklarning did va xohishlari an'anaviy ravishda kapital sig'imli texnologik mahsulotlarga qaratilgan bo'lib, AQSH kapital bilan yaxshi ta'minlangan bo'lishiga qaramasdan bu tovarlarni ular xorijdan sotib olishadi.

Ishlab chiqarish omillari reversi: bir tovar mehnat serob mamlakatda mehnat sig'imli, kapital serob mamlakatda kapital sig'imli bo'lishi mumkin. Masalan, kapital serob sanalgan AQSHda yetishtirilgan gurunch yuqori texnologiya vositasida ishlab chiqarilgani bois kapital sig'imli hisoblansa, V'etnamda yetishtirilgan gurunch mehnat sig'imlidir, chunki u asosan qo'l mehnati yordamida tayyorlanadi.

2.3. Xalqaro savdoda umumiy muvozanat

Xalqaro savdoning standart modeli

Tarixan xalqaro savdo nazariyalarini ishlab chiqishda iqtisodiy ta'limot tovarlar va ishlab chiqarish omillari taklifini o'rganishga ko'proq e'tibor qaratgan, talabga esa yetarli darajada e'tibor berilmagan. Biroq barchaga ma'lumki, jahon bozorida tovarlar taklifi talabga bog'liq bo'ladi, shuning uchun ham zamonaviy xalqaro savdo nazariyasi tovarlar talab va taklifiga birdek e'tibor beradi. U oldingi mavzularda ko'rib chiqilgan klassik va neoklassik modellarni rad etmaydi, zero qanday muammo hal etilishi kerakligi va qaysi ishlab chiqarish omiliga ko'proq e'tibor qaratilishi lozimligiga bog'liq ravishda bu modellardan hozirgi paytda ham analitik maqsadlarda faol foydalanib kelinmoqda. SHuning uchun yuqorida keltirilgan modellar ma'lum ma'noda jahon iqtisodiy ta'limoti tomonidan tan olingan va zamonaviy bosqichda xalqaro savdoni nazariy tahlil dastagi sifatida xizmat qiluvchi, xalqaro savdoning standart modeli nomini olgan modelning xususiy holi deb hisoblanishi mumkin.

Talab va taklif muvozanatining neoklassik postulatlariga asoslangan xalqaro savdoning standart modeli juda ko'plab iqtisodchilar-neoklassiklar harakatlarining qo'shilishi samarasidir, bu iqtisodchilar jamiyat miqyosidagi jami talabga alohida e'tibor karatishgan. Standart modelda foydalaniladigan asosiy tushunchalar turli yillarda irland iqtisodchisi Frensis Edjuort va kelib chiqishi Avstriyadan bo'lgan amerikalik iqtisodchi Gottfrid Xeberler tomonidan kiritilgan.

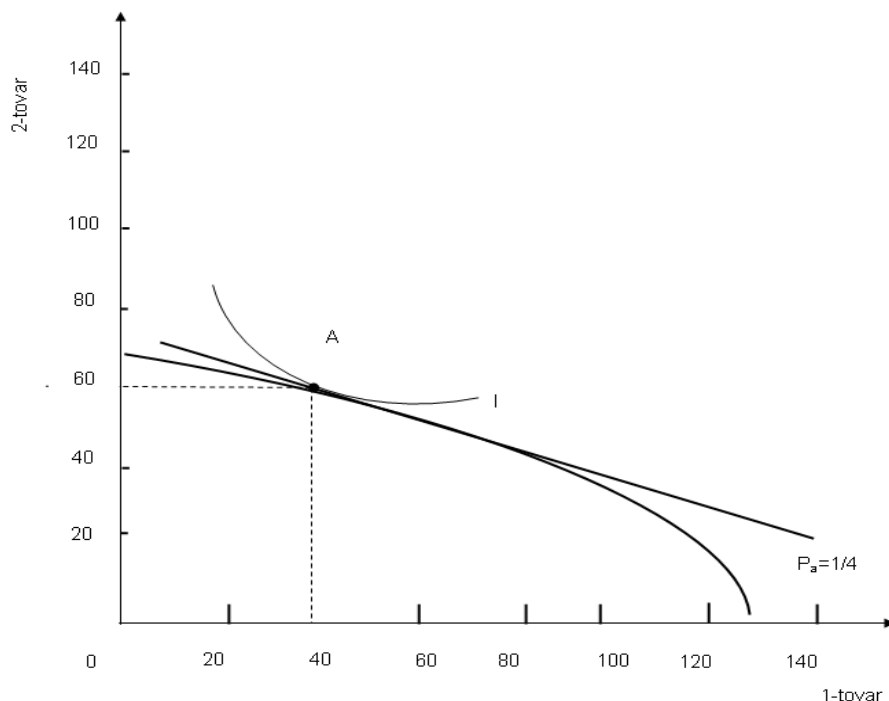
Klassik modellar talab va taklifdan chegaralangan doiradagi ma'lum bir

tovarlar uchun foydalanilgan. Standart model esa bu doirani jami talab va taklifgacha kengaytirdi. Standart model bizga umumiy iqtisodiy nazariyasidan ma'lum bo'lgan hamda haqiqiy iqtisodiy vaziyatlarga ko'proq mos keluvchi o'rnini qoplash xarajatlarining ortib borishi to'g'risidagi qonuniyatiga tegishli daslabki shartlardan kelib chiqadi.

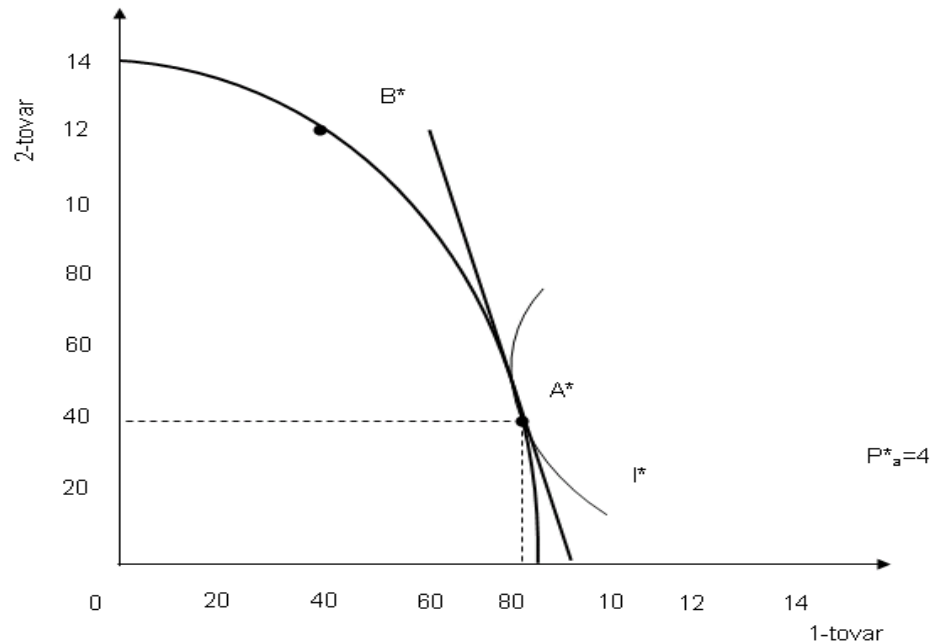
Ortib boruvchi o'rnini qoplash xarajatlari (increasing opportunity costs) har bir qo'shimcha 2-tovarni ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 1-tovarning miqdori doimiy emas, balki ortib boruvchi bo'lishligini nazarda tutadi.

2.3.1.-rasmdagi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idan ko'rinib turibdiki, O'zbekistonda o'zi nisbiy ustunlikka ega bo'lgan 1-tovarning har bir qo'shimcha birligini ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 2-tovar soni borgan sari ortib bormoqda.

2.3.1-a rasm. Savdo bo'lmagan sharoitdagi muvozanat (O'zbekiston).

2.3.1-b rasm. Savdo bo'lmagan sharoitdagi muvozanat (Yaponiya).

1-b rasmdagi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i esa Yaponiya o'zi nisbiy ustunlikka ega bo'lgan 2-tovarning har bir qo'shimcha birligini ishlab chiqarishni ta'minlash uchun borgan sari ortib boruvchi 1-tovar birligidan voz kechishga majbur bo'lishini ko'rsatmoqda.

@ Transformatsiyaning chegaraviy me'yori (marginal rate of transformation) — 1-tovarning qo'shimcha birligini ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 2-tovar soni.

O'rnini qoplashning chegaraviy me'yori (marginal rate of substitution) — mavjud iste'mol darajasining saqlanib qolishi ta'minlangan holda 1-tovarning qo'shimcha birligini ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 2-tovar miqdori.

Xalqaro savdo quyidagi jihatlar bilan xarakterlanadi:

- Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i har bir mamlakatda turlicha, bu ularda o'zaro savdoga kirishishga ishtiyoq tug'diradi;
- Agar ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i mos kelsa, ya'ni ishlab chiqariladigan tovarlar nisbati har ikki mamlakatda bir xil bo'lsa, o'zaro savdo iste'molchilarning didi va istaklaridagi farqqa asoslanadi, bu esa juda yaqin mamlakatlarda ham hech qachon to'liq mos kelmaydi;
- Taklif transformatsiyaning chegaraviy me'yori, talab esa o'rnini qoplashning chegaraviy me'yori bilan aniqlanadi;
- Xalqaro savdo amalga oshadigan muvozanat narxi tovarga bo'lgan jahon nisbiy talabi va jahon nisbiy taklifi bilan aniqlanadi.

Mamlakatlar bir-biri bilan savdo munosabatlariga kirishguncha bo'lgan muvozanat transformatsiyaning chegaraviy me'yori (taklif) va o'rnini qoplashning chegaraviy me'yori (talab) o'rtasidagi o'zaro ta'sir orqali o'rnatiladi. O'zbekistonning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i o'rnini qoplashning

chegaraviy me'yori egri chizig'i (I) bilan A nuqtada tutashgan, ushbu nuqtada mamlakat ehtiyojlarini qondirish maksimal darajaga etadi – O'zbekiston o'zi ishlab chiqaradigan 1- va 2- tovarlarni maksimal miqdorda iste'mol qiladi. Yaponiyaning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i esa o'rnini qoplashning chegaraviy me'yori egri chizig'i (I*) bilan A* nuqtada tutashgan, ya'ni ushbu A* nuqtada mamlakat ehtiyojlarini qondirish maksimal darajaga etadi – Yaponiya o'zi ishlab chiqaradigan 1- va 2- tovarlarni maksimal miqdorda iste'mol qiladi.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'lari va o'rnini qoplashning chegaraviy me'yori egri chizig'lari shaklining har xilligi tufayli 1- va 2-tovarlarning O'zbekistonda va Yaponiyada (A va A*) turlicha bo'ladi. 1-tovarning nisbiy muvozanat narxi O'zbekistonda A nuqtadan o'tuvchi to'g'ri chiziq bilan ifodalan va u 2-tovarning 1/4 birligiga teng, ya'ni $P_A = P_1/P_2 = 1/4$

Yaponiyada esa ushbu narx A* nuqtadan o'tuvchi to'g'ri chiziq bilan ifodalangan bo'lib, bu nisbiy narx 2-tovarning 4 birligini tashkil etadi: $P_{A^*} = P_1/P_2 = 4$

SHu narsa aniq ravshanki, $P_A/A < P_{A^*}/A^*$ bo'lgani bois O'zbekiston 1-tovar, Yaponiya esa 2-tovar bo'yicha nisbiy ustunlikka ega. Ishlab chiqarishning maksimal hajmi (V)ga har ikki mamlakatda A va A* nuqtalarda erishiladi, Q_1 va Q_2 1- va 2-tovarlarni ishlab chiqarish miqdorini ifoda etadi:

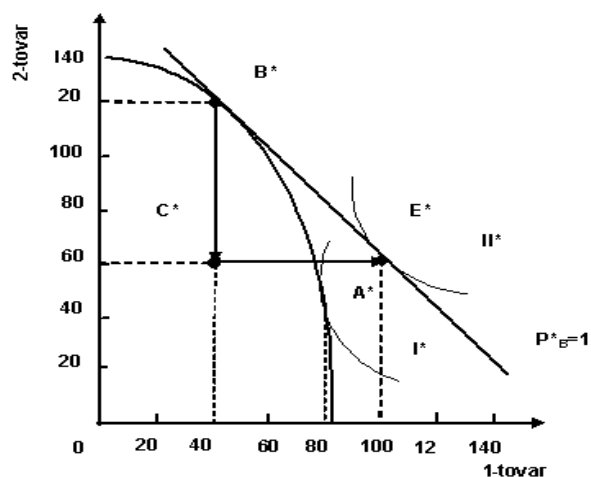
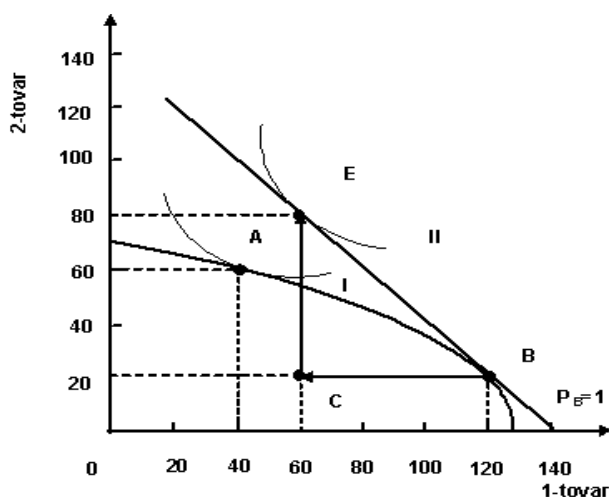
$$P_1 \times Q_1 + P_2 Q_2 = V$$

Savdo boshlangandan so'ng 1-tovar bo'yicha nisbiy ustunlikka ega bo'lgan, shuning uchun ushbu tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvchi O'zbekiston 2-tovar ishlab chiqarishini qisqartirgan holda 1-tovar ishlab chiqarishini kengaytiradi, binobarin ishlab chiqarish nuqtasi A ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i bo'ylab pastga qarab ko'chadi. Yaponiya esa 2-tovar bo'yicha nisbiy ustunlikka ega, shuning uchun u ushbu tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi hamda 1-tovar ishlab chiqarishini qisqartirgan holda 2-tovar ishlab chiqarishini kengaytiradi, o'z navbatida ishlab chiqarish nuqtasi A* ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i bo'ylab yuqoriga qarab ko'chadi (2.3.2.-a va 2.3.2.-b rasmlar). Bu jarayon har ikki mamlakatdagi nisbiy narxlar tenglashgungacha davom etadi. Yangi nisbiy narx $R_A = 1/4$ va $R_{A^*} = 4$ orasida joylashadi. Bizning vaziyatda bu narxni ifoda etuvchi chiziq O'zbekistonda B, Yaponiyada B* nuqtalar orqali o'tadi va $R_V = R_{V^*} = 1$ ga teng bo'ladi. Mana shu holatda nisbiy ustunlik nazariyasi o'z nihoyasiga etadi. Standart model ortib boruvchi o'rnini qoplash xarajatlarini hisobga olgan holda bu nazariyani boshqacharoq talqin etadi.

2.3.2.-a rasm

rasm.

2.3.2.-b

SHundan keyin talab tahlil qilinadi. Ma'lumki, muvozanatlashgan iqtisodiyotda tovarlar iste'moli ishlab chiqarish hajmiga mos kelishi kerak, ya'ni ular grafik orqali ifodalanganda o'zaro kesishishi kerak. Agar D_1 va D_2 1- va 2-tovarlar iste'moli bo'lsa, quyidagi tenglik o'rinli bo'ladi:

$$P_1 \times D_1 + P_2 \times D_2 = P_1 \times Q_1 + P_2 \times Q_2 = V$$

O'zaro savdoda muvozanat narxiga erishilgandan so'ng ixtisoslashni davom ettirish o'zining iqtisodiy mohiyatini yo'qotadi, chunki o'rnini qoplash xarajatlarining ortib borishi tufayli bundan keyingi ixtisoslashuv orqali ishlab chiqarilgan tovarlar ularni xorijdan sotib olishga nisbatan qimmatroqqa tushadi. 3.1.2-a va 3.1.2-b rasmlardan ko'rinib turibdiki, muvozanat narxga $R_V = R_V^* = 1$ nuqtada erishilgan, ya'ni ishlab chiqarish nuqtasi to'liq ixtisoslashuv tomon harakatlangan bo'lsa-da har ikki mamlakat uchun mos ravishda gorizont va vertikal o'qlarga yetib bormagan.

Xalqaro savdoda savdo sharti tushunchasi. Mamlakatning iqtisodiy o'sish yo'llari va ularning xususiyatlari

Nisbiy narxlarning o'zgarishiga asoslangan o'zaro bog'liqlik savdo shartlari tushunchasi orqali ifodalanadi.

@ Savdo shartlari (terms of trade) — ma'lum bir tovarning eksport va import narxlarining, mamlakat bo'yicha yoki mamlakatlar guruhi bo'yicha eksport va import narxlari indekslarining nisbatidir.

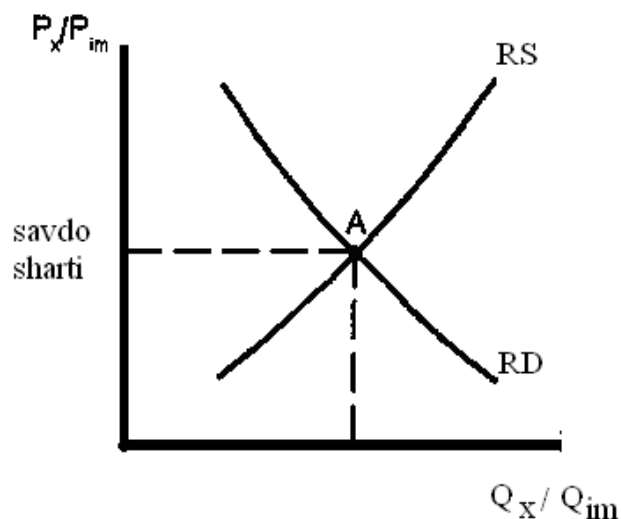
Agar bizni ma'lum bir tovar qiziqтира, narxlar nisbati faqat shu tovarning eksport va import narxlari nisbati orqali ifodalanishi mumkin, barcha tovarlar bo'yicha tashqi savdo o'rganilayotgan bo'lsa, u holda narxlar nisbati barcha tovarlar bo'yicha ifodalanadi. Agar R_x — eksport narxlari indeksi, R_{im} — import narxlari indeksi, Q_x — eksportning miqdoriy hajmi, Q_{im} — importning miqdoriy hajmi, RS — eksport qilinayotgan tovarlar nisbiy taklifi va RD — import qilinayotgan

tovarlarga nisbiy talab bo'lsa, savdo shartlari grafikda quyidagicha aks ettiriladi. (2.3.3-rasm).

Eksport qilinayotgan tovarlar nisbiy taklifi egri chizig'ining joylashuvi eksport tovarlari jami nisbiy narxi oshganda eksportning nisbiy miqdoriy hajmi importning nisbiy miqdoriy hajmiga nisbatan ortib ketishidan dalolat beradi.

2.3.3.-rasm. Savdo sharti.

Import qilinayotgan tovarlar nisbiy taklifi egri chizig'ining joylashuvi esa teskari bog'liqlikni ko'rsatadi: importning nisbiy narxi ko'tarilganda, import qilinayotgan tovarlarga nisbiy talab kamayadi. Import qilinayotgan tovarlar nisbiy taklifi egri chizig'i va eksport qilinayotgan tovarlar nisbiy taklifi egri chizig'ining kesishishi natijasida A nuqtada vujudga keluvchi nisbiy narx (P_x/P_{im}) bu tovarlarning Q_x/Q_{im} nisbiy miqdorida savdo shartlarini ifodalaydi.

Savdo shartlari har bir mamlakatning eksporti va importi o'zaro taklifi va o'zaro talabi nisbatini ifodalaydi. Ular har bir mamlakatning eksport va import narxlari indeksi nisbati negizida hisoblanadi va mamlakatning tashqi iqtisodiy siyosati, jumladan tashqi savdo siyosati uchun muhim yo'naltiruvchi hisoblanadi. $ToT=100$ eksport va import narxlarining tengligini bildiradi. Savdo shartlari indeksining o'sib borishi ($ToT>100$) mamlakat eksporti jami narxi import jami narxiga nisbatan ortganda har bir eksport qilingan tovar uchun yanada ko'proq import tovarlar sotib olish mumkin bo'lishini ko'rsatadi. Avvalgidek eksport miqdori hisobiga ko'proq import hajmiga ega bo'lish imkoniyati mamlakat farovonligini oshiradi. Savdo shartlari indeksining kamayib borishi ($ToT<100$) mamlakat importi jami narxi eksport jami narxiga nisbatan ortganda har bir eksport qilingan tovar uchun yanada kamroq import tovarlar sotib olish mumkin bo'lishini ko'rsatadi. Avvalgidek eksport miqdori hisobiga kamroq import hajmiga ega bo'lish oqibatida mamlakat farovonligi pasayadi.

Nisbiy talab va taklifning bu nisbati har qanday alohida olingan tovar uchun ham, butun mamlakat bo'yicha ham to'g'ri bo'ladi. Nisbiy talab va nisbiy taklif egri chizig'idagi har qanday siljishlar yoki iqtisodiy o'sish, yoki mamlakatlar o'rtasida daromadning qayta taqsimlanishi parametrlarining o'zgarishiga olib keladi. SHuning uchun savdo shartlarini iqtisodiy ko'rsatkich sifatida quyidagi asosiy ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

- Tovar yoki sof barter savdo shartlari (**commodity, net barter terms of trade**) — ma'lum bir tovarning eksport va import narxlarining yoki barcha tovarlar bo'yicha eksport va import narxlari indekslarining nisbatidir.

$$\text{ToT} = P_x/P_{im}$$

• Daromadni ifodalovchi savdo shartlari (**income terms of trade**) — mamlakatning jami eksportdan kelgan tushum hisobiga qancha tovar import qila olishi salohiyatini ko'rsatuvchi indeks. Bu indeks tovar savdo shartlarini eksportning miqdor indeksi (Q_x)ga ko'paytirish orqali hisoblanadi. Bu indeksning o'sishi eksportdan tushumni ortishi hisobiga import qilish salohiyati ortishini ko'rsatadi.

$$\text{ToT} = (P_x/P_{im}) \times Q_x$$

• Omillar bilan bog'liq savdo shartlari (**factor terms of trade**) — import narxlarini bir yoki bir necha ishlab chiqarish omillarining samaradorligi bilan bog'lovchi, eksport tarmoqlarida samaradorlikni bir birlikka oshishi hisobiga qancha miqdorda qo'shimcha import qilish mumkinligini ko'rsatuvchi indeks. Bu ko'rsatkich tovar savdo shartlarini eksport tarmoqlaridagi samaradorlik indeksiga (Q_x) yoki ushbu mamlakatda eksport tarmoqlaridagi samaradorlik indeksini import qilinayotgan mamlakat eksport tarmoqlaridagi samaradorlik indeksiga nisbatiga (Q_x/Q_{im}) ko'paytirish orqali hisoblanadi.

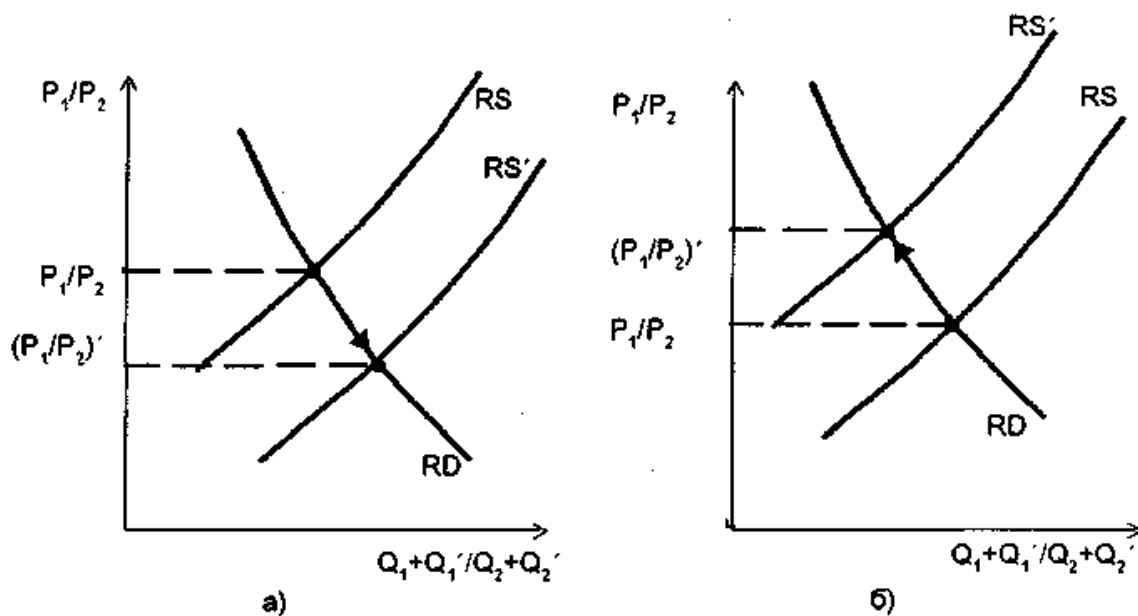
$$\text{ToT} = (P_x/P_{im}) \times (Q_x / Q_{im})$$

Xalqaro savdo va iqtisodiy o'sish orasidagi bog'liqlik hamisha jiddiy munozaralar uchun mavzu bo'lib kelgan: bir tomondan ishlab chiqarishni kuchaytirish eksportga yanada arzonroq tovarlar taklifini kengaytirishga va yangi bozorlarni egallashga olib kelishi mumkin, ammo boshqa tomondan esa, buning natijasida iqtisodiy o'sishning tezlashuvi tufayli mamlakatda yuzaga kelgan ustunliklar yanada arzon eksport narxlar orqali xorijga o'tib ketadi. O'sish, uning xalqaro savdoga ta'siri nuqtai nazaridan neytral, eksportni kengaytirishga qaratilgan va import o'rnini qoplashga qaratilgan bo'lishi mumkin. O'sishning xalqaro savdoga ta'siri qanday ishlab chiqarish omillari - eksportni kengaytirishga qaratilgan omillar yoki import o'rnini qoplashga qaratilgan omillarning o'sishi bilan aniqlanadi.

Faraz qilaylik, O'zbekiston va Yaponiya faqat 1- va 2-tovarlarni ishlab chiqaradi.

Gorizontal o'qqa 1-tovarning nisbiy miqdorini uning o'sishini inobatga olgan holda $(Q_1+Q_1')/(Q_2+Q_2')$, vertikal o'qqa esa nisbiy narx (R_1/R_2) ni joylashtiramiz. Birinchi mamlakatda eksport qilinadigan 1-tovar ishlab chiqarishi keskin ko'payib ketsin, bu holda uning taklifi ortadi va 2-tovarning nisbiy ishlab chiqarishi kamayadi. Nisbiy taklif egri chizig'i **RS** nuqtadan **RS'** ga ko'chadi. 1-tovarning nisbiy narxi (P_1/P_2) dan $(P_1/P_2)'$ gacha tushadi (2.3.4-rasm)

2.3.4-a rasm. Eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish

2.3.4-b rasm. Importni o'rnini qoplashga yo'naltirilgan o'sish

Eksport narxlari tushadi, import narxlari esa ortadi. Bu O'zbekiston uchun savdo sharti yomonlashgani, Yaponiya uchun esa savdo sharti yaxshilanganidan dalolat beradi. Qaysi mamlakatda o'sish boshlangani emas, balki qaysi tovar ishlab chiqarishi ko'payganligi muhim hisoblanadi. 1-tovar ishlab chiqarishi Yaponiyada o'sganda ham bu holatning nisbiy taklif egri chizig'iga ta'siri xuddi yuqorigidek bo'lar edi.

@ Eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish (export-biased growth) — mamlakat eksport qiladigan tovar ishlab chiqarishini kengayishi bo'lib, bu savdo shartini savdo hamkorlari foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish har bir mamlakatda eksport tovarini – bizning misolimizda O'zbekistonda 1-tovar, Yaponiyada 2-tovar ishlab chiqarishini ko'payishi bilan aniqlanadi. Jahon bozoriga bu tovarlar taklifining ortishi nisbiy narxlarning pasayishiga olib keladi. Chunki har bir mamlakat nisbiy narxi ortib borayotgan import tovarlarini ilgari miqdorda sotib olish uchun nisbiy narxlari tushub borayotgan o'zlarining eksport tovarlarini yanada ko'proq miqdorda sotishga majbur bo'lishadi. Buning natijasida eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish mamlakat savdo shartini savdo hamkorlari foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Boshqa tomondan esa, agar O'zbekiston va Yaponiyada mos ravishda import qilinadigan 2-tovar yoki 1-tovar ishlab chiqarishi ko'payadigan bo'lsa, nisbiy taklif egri chizig'i **RS** nuqtadan **RS'** nuqtaga ko'chadi. Natijada 1-tovarning nisbiy narxi (P_1/P_2) dan $(P_1/P_2)'$ gacha ko'tariladi (2.3.4.-b rasm), bu O'zbekiston uchun savdo sharti yaxshilanib, Yaponiya uchun yomonlashishini anglatadi.

@ Import o'rnini qoplashga qaratilgan o'sish (import-biased growth) — mamlakat import qiladigan tovar ishlab chiqarishining kengayishi bo'lib, bu savdo shartini savdo hamkorlar uchun yomonlashib, mamlakat foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Import o'rnini qoplashga qaratilgan o'sish har bir mamlakatda import bilan raqobat qiluvchi tovar – bizning misolimizda, O'zbekistonda 2-tovar, Yaponiyada esa 1-tovar ishlab chiqarishining o'sishi bilan belgilanadi. Bu tovarlar ichki ishlab chiqarishining o'sishi eksport nisbiy narxlarining ortishiga, import nisbiy narxlarining pasayishiga olib keladi, chunki har bir mamlakat mustaqil ravishda ishlab chiqarayotgani bois an'anaviy import tovarlarini kamroq xarid qila boshlaydi. Importga talabning qisqarishi natijasida import tovarlar nisbiy narxi tushadi, binobarin savdo sharti savdo hamkorlari uchun yomonlashib, mamlakat foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Savdoning neytral o'sishi (neutral trade growth) — bu mamlakatlar o'rtasida savdo shartining o'zgarmagan holatida xalqaro savdo jismoniy hajmining ortishidir.

2.4. Xalqaro savdoning yangi nazariyalari

Xalqaro savdoning masshtab samarasi modeli

Umumiy iqtisodiy nazariyadan ma'lumki, ishlab chiqarish masshtabi kengayib borgan sari tovarning tannarxi pasayib boradi.

Masshtab samarasi orqali ishlab chiqarish omillari bilan bir xil yoki deyarli bir xil ta'minlangan mamlakatlar o'rtasidagi savdo tushuntiriladi. Masshtab samarasi orqali texnologik jihatdan bir biriga yaqin, hattoki bir xil tovar ishlab chiqaradigan mamlakatlar o'rtasidagi savdoni ham tushuntirish mumkin.

Masshtab samarasi (economies of scale) – ishlab chiqarishning shunday rivojlanishiki, bunda omillar sarfining bir birlikka o'sishi ishlab chiqarish bir birlikdan ko'proqqa o'sishiga olib keladi.

Buni quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin:

2.4.1.-jadval. Masshtab samarasi

Mehnat (soat)	4	5	6	7	8	9	10	11
Tovar (dona)	1	2	3	4	5	6	7	8
1 tovarga qilingan sarf	4.00	2.50	2.00	1.75	1.60	1.50	1.43	1.38

Masshtab samarasi mamlakatdagi tarmoq va korxonalarining raqobat bozoridagi hatti-harakati va faoliyat yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda tashqi va ichki masshtab samaralariga ajraladi.

Tashqi masshtab samarasi butun tarmoqda ishlab chiqarish masshtabini o'sishi natijasida firma doirasida tovar birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarning kamayishi.

Ichki masshtab samarasi firma doirasida ishlab chiqarish masshtabini kengaytirish orqali tovar birligiga sarflanadigan xarajatlarning kamayishi.

Tashqi masshtab samarsi shuni nazarda tutadiki, har bir firmaning hajmi o'zgarmagan holda bir xil tovar ishlab chiqaradigan firmalar soni ortadi. Odatda ushbu holatda bozor yetarli darajada raqobatbardoshligini saqlab qoladi, bu esa bu model asosidagi savdo qonuniyatlarini xalqaro savdoning klassik nazariyalariga yaqinlashtiradi, ya'ni eksportyorlar o'zlari ta'sir ko'rsata olmaydigan bozordagi narxda hojlagan miqdorda tovar sotishlari mumkin.

Ichki masshtab samarasi esa ishlab chiqarish miqdori o'zgarmagan holda tovar ishlab chiqaruvchi firmalar soni kamaygan holatni nazarda tutadi. Ushbu vaziyat aksariyat hollarda nosog'lom raqobatni keltirib chiqaradi, ya'ni ishlab chiqaruvchilar o'z tovarlari narxiga ta'sir ko'rsata oladi va tovar narxini pasaytirish orqali sotish hajmini ortirishlari mumkin. Ichki masshtab samarasining ekstremal holati sof monopoliya hisoblanadi.

Monopolistik raqobat sharoitida savdo

Ma'lumki xalqaro savdoda sof mukammal raqobat ancha kam uchraydi, buning sababi jahon xom-ashyo va tovarlar bozorining bo'lishib olinganligi va xalqaro bozorlarda o'ziga xos oligopoliya va monopoliyalarning vujudga kelganligidir. Monopolistik raqobat asosidagi savdo nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan olim Pol Krugman bo'ldi.

Agar X — ma'lum firmaning sotish hajmi, S — tarmoqdagi umumiy sotish hajmi, n — tarmoqdagi firmalar soni, b — firmaning o'z tovari narxiga bog'liq ravishda bozordagi ulushini ko'rsatuvchi talab o'zgaruvchisi, R — mazkur firma tovari narxi, R^* — raqobatchi tovarlarning o'rtacha narxi bo'lsa,

$$X = S[(1/n) - b(R - R)^*] \quad (1) \text{ bo'ladi.}$$

Agar firma o'z tovarlarini o'rta narxda yuqori sotsa ($R > R^*$), uning bozordagi ulushi (S/n) kam bo'ladi ($X < (S/n)$). Agar firma o'z tovarlarini o'rtacha narxdan past narxda sotsa ($R < R^*$), uning bozor ulushi ko'proq bo'lishi kerak ($X > (S/n)$).

Monopolistik raqobatning xalqaro savdoga ta'sirni aniqlash uchun eng avvalo firmalar soni va ularning tovarlari narxi orasidagi uchta asosiy o'zaro bog'liqlikni aniqlash kerak:

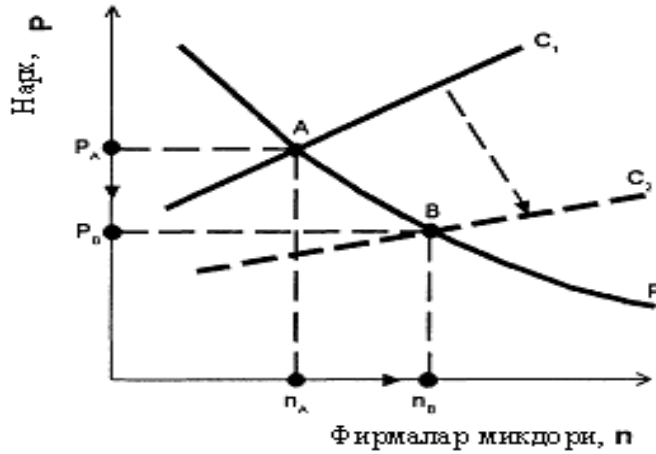
- firmalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, har bir firma ishlab chiqaradigan tovar hajmi shuncha kam bo'ladi, o'rtacha xarajatlar ortib boradi;
- Firmalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, raqobat darajasi yuqori bo'ladi va tovar tarxi pasayadi;
- Agar narx o'rtacha narxdan yuqori bo'lsa, bozordagi firmalar soni ortadi va aksincha.

Monopolistik raqobat modelida dastlabki ikki bog'liqlik muhim hisoblanadi. Xalqaro savdo tovar sotish bozorlari sig'imini oshiradi. Firmalar soni va bir firmaga to'g'ri keladigan o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari quyidagi chiziqli tenglama bilan ifodalanadi:

$$S^* = (F/X) + c, \quad (2)$$

$$S^* = n(F/S) + c, \quad (2a)$$

Bu yerda S^* — o'rtacha xarajatlar, F — doimiy xarajatlar, s — firmaning chegaraviy xarajatlari.

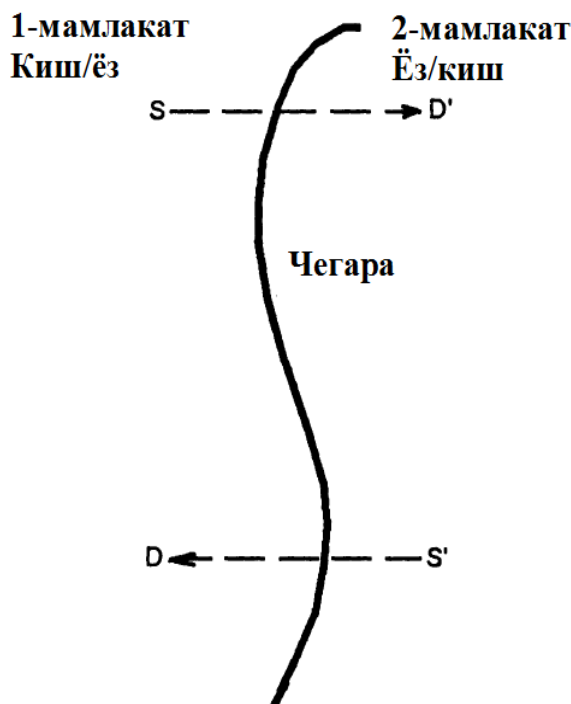
Монополистик рако бат шароитида халқаро савдо

Formuladan ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarish hajmi, o'z navbatida sotish hajmi ortib borgan sari firmaning o'rtacha xarajatlari kamayib boradi, chunki doimiy xarajatlar yanada ko'proq tovarlar soniga bo'linadi. Bozor muvozanatda bo'lgan sharoitda har bir firma tovari narxi bir xil bo'ladi, $R = R^*$. Ushbu holatda 1 formula $X = S/n$ ga keladi. X qiymatini ikkinchi formulaga qo'ysak, 2a formula kelib chiqadi. Bu formuladan ko'rinib turibdiki, tarmoqda firmalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, o'rtacha xarajatlar shunchalik ortib boradi. Firmalar soni o'zgarmagan holda sotish hajmining ortishi o'rtacha xarajatlarning qisqarishiga olib keladi.

Tarmoq ichidagi savdo va tarmoqlararo savdoning farqlari

Tarmoq ichidagi savdo — bu mamlakatlar o'rtasida bir tarmoqning differentsiyalashgan mahsulotlari bilan savdo qilishidir.

2.4.2.-rasm. Tarmoqlararo savdo

Tarmoqlararo savdo mamlakatlarning turli tarmoqlarning gomogen mahsulotlari bilan savdo qilishidir.

Tarmoq ichidagi savdo asosan differentsiyalashgan tovarlar bilan amalga oshadi, ba'zi vaziyatlarda gomogen tovarlar bilan ham amalga oshishi mumkin. Bunga sabab sifatida transport xarajatlarini qisqartirish va mavsumdagi farq bo'lishi mumkin. 1 va 2 mamlakatlarda bir tovarni ishlab chiqaruvchilar (S, S') va iste'molchilar (D i D') jug'rofiy jihatdan rasmdagidek joylashgan. SD' masofa D'S' masofadan sezilarli darajada qisqa bo'lganligi sababli ikkinchi mamlakat uchun tovarni

o'z ishlab chiqaruvchisidan sotib olgan ko'ra xorijdan import qilish foydaliroq bo'ladi.

SHimoliy va janubiy yarim sharda yil fasllari turli paytga to'g'ri keladi, ya'ni Braziliya o'zining qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yig'im paytida AQSHga eksport qiladi va AQSHda yig'im paytida AQSHdan sotib oladi.

Differentsiyalashgan tovarlar bilan tarmoq ichidagi savdoni sabablari quyidagilar:

- Iste'molchilar istak va hoxishlari har xil;
- Kesishuvchi talab;
- Keng ko'lamda ishlab chiqarish effekti

Linderning kesishuvchi talab nazariyasi

Kesishuvchi talab nazariyasi bu xalqaro savdoni talab tomonidan tushuntiruvchi kamdan kam nazariyalarning biridir. Bu nazariyaga ko'ra mamlakat eksporti importyor-mamlakatdagi talabga bog'liq.

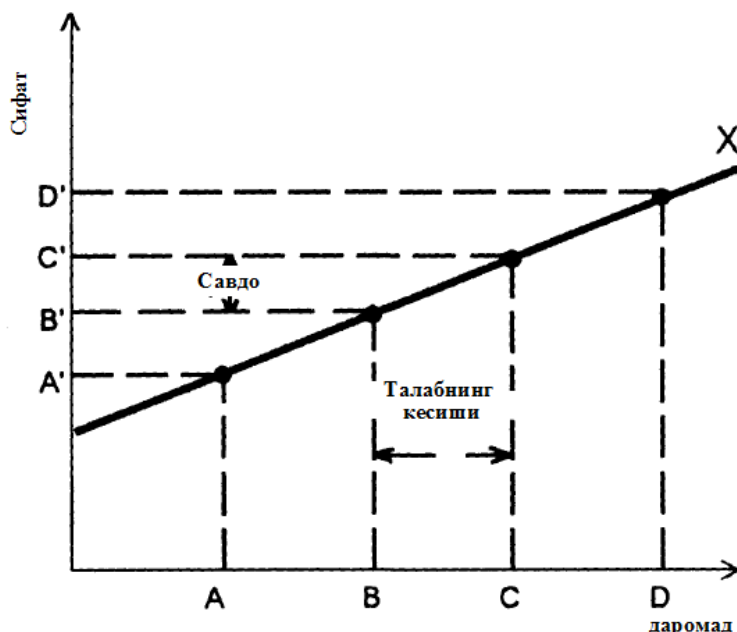
Kamdan kam tovarlar faqat eksport uchun ishlab chiqariladi. Tovarlarning asosiy qismi ichki bozorda sotiladi, ichki iste'mol to'liq qondirilgandan keyingina bu tovar eksport qilinadi. Bu tovarni xorijiy mamlakatlarda sotishda bu mamlakatdagi talab tarkibi o'z mamlakatidagi talab o'xshash bo'lgan mamlakatni tanlash maqsadga muvofiq. Ikki mamlakatda talab tarkibi ko'proq daromad darajasiga bog'liq bo'ladi, daromad qanchalik yuqori bo'lsa sifatli tovarga bo'lgan talab ortib boradi.

2.4.3.-rasm. Kesishuvchi talab

Kesishuvchi talab nazariyasi – bu turli mamlakatlardagi iste'molchilarning daromadlari va istak-hohishlari deyarli bir xil bo'lganligi sababli har bir mamlakat uchun ishlab chiqarishda va ichki bozorda yaxshiroq tajriba to'plangan tovarlarni eksport qilish oson bo'lishidir.

Nazariyaning grafik ko'rinishi quyidagicha: faraz qilaylik, ikki mamlakat mavjud, birinchi mamlakatda daromad darajasi A dan S gacha, bu daromad darajasida ushbu mamlakatda sotiladigan tovarlar

sifati A' dan S' gacha. Ikkinchi mamlakatda esa daromad darajasi V dan D gacha, bu daromad darajasida ushbu mamlakatda sotiladigan tovarlar sifati V' dan D' gacha. Ikki mamlakat o'rtasidagi savdo sifati V' dan S' gacha bo'lgan tovarlar bilan amalga oshadi. Chunki bu oraliqda ikki mamlakatdagi iste'molchilarning talabi kesishadi.

Tayanch iboralar: tashqi savdo, xalqaro savdo, eksport, import, reeksport, reimport, mutloq ustunlik, nisbiy ustunlik, tashqi savdo aylanmasi, GATT, JST.

Mavzuning qisqacha xulosasi:

Merkantilistlar birinchi bo'lib xalqaro savdoning o'ziga xos modelini taklif etdilar. Ular mamlakatning boyligi mamlakatda mavjud bulgan oltin va kumush miqdori bilan bog'liq deb hisobladilar. Merkantilistlar tovarlarni mamlakatga olib kirishga nisbatan ularni chetga ko'proq olib chiqish, eksportni kupaytirish va importni kiskartirish uchun tashki savdoni tartibga solish, chetga xomashyo olib chiqishni keskin chegaralash yoki ta'qiqlash, xomashyolarni chetdan bojlarsiz import kilishga ruxsat berish, koloniyalarning metropoliyadan tashkari barcha boshka mamlakatlar bilan xar kanday savdosini ta'qiqlash kerak deb ta'kidlaydilar.

Adam Smit tomonidan ishlab chiqilgan mutlak ustunlik nazariyasiga muvofik, mamlakatlar uzlari eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqaradigan tovarlarni eksport kiladi va boshka mamlakatlarda eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqariladigan ustunlikka ega bulgan tovarlarni import kiladi.

Klassik siyosiy iqtisod asoschilaridan biri D. Rikardo tovar oqimlari harakatiga dalil sifatida nisbiy ustunlikning miqdoriy nazariyasini taklif etdi. Albatta, nisbiy ustunlik nazariyasi mavxum va juda sodtsalashtirilgan tabiatga ega va xalqaro savdoga bevosita ta'sir kursatadigan bir kator xodisalarni e'tiborga olmaydi. Nazariyaning cheklanganligi uni yaratilishida kilingan farazlar bilan bog'liq.

Xeksher-Olinning ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasiga ko'ra, omillar sigimligi ma'lum bir tovarni yaratish uchun ishlab chiqarish omillari nisbiy sarfini, omillar serobligi mamlakatning ishlab chiqarish omillari bilan nisbiy

ta'minlanganligini belgilab beradi. Turli mamlakatlarda tovarlar nisbiy narxidagi fark, O'z navbatida ular o'rtasidagi savdo ularning ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi bilan tushuntiriladi.

Xalqaro savdoning standart modeli xalqaro savdoda umumiy muvozanat modeli hisoblanadi va mamlakat ichida tovarga bulgan talab va tovar taklifini shu tovarga bulgan xorijiy talab va taklifni o'zaro bog'laydi. Bu model turli mikdordagi tovarlarni eksport qilishga xoxish uygonishi uchun mamlakat kancha mikdorda boshka bir tovarlarni import qilishi kerakligini ifodalovchi o'zaro talab tushunchasiga asoslangan. Ushbu model xalqaro savdoning barcha asosiy parametrlarini va u bilan bog'liq bulgan milliy iqtisodiyotning parametrlarini o'rganish imkonini beradi.

Xalqaro savdoda ishtirok etuvchi xar kandy mamlakat uchun eksport va import narxlarining xar kandy uzgarishi real daromadning uzgarishini anglatadi. Tovar narxi oshganda, bu tovar eksport kilinayotgan bulsa, mamlakatning real daromadi oshadi, agar bu tovar import kilinayotgan bulsa, aksincha, real daromad kamayadi.

Ma'lum bir tovarning eksport va import narxlarining nisbati yoki eksport va import narxlari indeksleri nisbati orkali aniqlanuvchi mamlakat eksport va import narxlarining nisbati savdo sharti deb ataladi. Uning o'sishi natijasida mamlakat farovonligi ortadi, pasayishi natijasida esa farovonlik tushadi. Taklifning ortishi (iqtisodiy o'sish) va talabning ortishi (daromadning kayta taqsimlanishi) savdo shartiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

XX asrda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi eksport-import operatsiyalarning sifatiiy xususiyatlarini e'tiborga oluvchi yangi tamoyillar paydo bo'ldi; keyingi yillarda bir kator amerikalik iqtisodchilar tomonidan tovar ayirboshlashning turli omillarini hisobga oluvchi «tovar xayotiiy tsikli», «xalqaro rakobat» va boshka modellar ishlab chiqildi.

Nazorat uchun savollar:

1. Tashqi savdo deganda nimani tushunasiz?
2. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab xalqaro savdoning jadal rivojlanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatgan?
3. Sizning fikringizcha, XXI asrda tashqi savdoning rivojlanishiga asosan qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
4. Mintaqaviiy integratsion jarayonlarning kuchayishi xalqaro savdoning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatmoqda?
5. Mutloq ustunlik nazariyasini tushuntirib bering.
6. Nisbiy ustunlik nazariyasini tushuntirib bering.
7. Xalqaro savdoning vandy yangi rivojlanish nazariya va modellari bor?
8. Xalqaro savdo nazariya va modellarining amaliy tatbiqini tushuntirib bering.

Adabiyotlar:

6. Nazarova G.G., Xaydarov N.X. Xalqaro iqtisodiiy munosabatlar. O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2007, - 14 b.

7. Nazarova G.G., Xalilov X.X., Eshtaev A.A. va boshq. Jahon iqtisodiyoti. Darslik. – T.: TDIU, 2005, 10-15 b.

8. Lomakin V. Mirovaya ekonomika. Uchebnik. – M.: Yuniti-Dana, 2009. - 190 s

9. Avdokushin Ye.F. Mejdunarodnye ekonomicheskie otnosheniya. Uchebnik. – M., 2008, 19-23 s.

3-MAVZU. TASHQI SAVDONI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH VA BOSHQARISH YO'LLARI

3.1. Xalqaro savdoda davlatning roli

Har qanday davlatning tashqi savdo siyosati hukumatning umumiy iqtisodiy yo'nalishining muhim tarkibiy qismi sanaladi, yanada torroq ma'noda esa eksport-import tovar oqimlari hajmi, tovar tarkibi va jug'rofiy yo'nalishini tartibga solish bilan bog'liq byudjet-soliq faoliyati sohalaridan biridir.

Tashqi savdo siyosati xo'jalik rivojlanishining ichki jihatlari bilan uzviy bog'liq bo'lganligi uchun uning bosh vazifasi mamlakat ichkarisida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish va milliy boylikni ko'paytirish uchun zarur bo'lgan qulay tashqi iqtisodiy shart-sharoitlarni shakllantirish hisoblanadi.

Erkin savdo siyosati (yoki fritredlik — inglizcha free trade) iqtisodiy hayotning bir hodisasi sifatida XVIII asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi. Uning nazariy jihatdan asoslanishida A. Smitning mashhur asari - «Xalqlar boyligi tabiati va sabablari» hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi.

Fritredlik nazariyasi boshqa bir ingliz iqtisodchisi D. Rikardo asarlarida rivojlantirildi va deyarli nihoyasiga yetkazildi. D. Rikardo Adam Smitning raqobat sharoitida erkin tadbirkorlik ahamiyati va mamlakat iqtisodiyotini «ko'rinmas qo'l» hukmronligiga, ya'ni bozorning o'z-o'zini boshqarish qonunlari ixtiyoriga topshiruvchi jamiyatning «tungi qorovuli» sifatidagi davlat roli haqidagi g'oyalarini rivojlantirdi.

Erkin savdo siyosatining klassik namunalarini XIX asrning ikkinchi yarmidagi ingliz-sakson mamlakatlari, ayniqsa, Buyuk Britaniya va uning dominionlari (1947 yilgacha Britaniya tarkibiga kirgan, rasmiy jihatdan mustaqil bo'lgan davlatlar) iqtisodiyotida kuzatish mumkin. Hozirgi paytga kelib fritredlik tizimining klassik ko'rinishi davlat ixtiyorida bo'lgan biror-bir mamlakat qolmadi. Davlatning nufuzli tashkilotlarini tartibga solish borasida rolini sezilarli oshganligini hisobga olsak, bu o'z-o'zidan tushunarli, albatta. Biroq erkin savdo siyosatining unsurlari ko'plab mamlakatlarning iqtisodiy kursida hozir ham sezilarli, ayniqsa, rivojlangan va hududi hamda resurslari jihatidan kichiq bo'lgan mamlakatlarda, masalan, Singapurda.

Iqtisodiy nazariyada odatda erkin savdo proteksionizm siyosatiga (ingl. protection — himoya, homiylik), ya'ni milliy iqtisodiyotni ichki va tashqi bozor tamoyillarining salbiy ta'sirlaridan himoyalash maqsadida davlat tomonidan joriy etiladigan iqtisodiy va ma'muriy chora-tadbirlar tizimi qarama-qarshi qo'yiladi.

Proteksionizm o'z mohiyatiga ko'ra, ilk davlatlar shakllangan paytdan buyon mavjud. Bu siyosatning printsiplari nazariy jihatdan amerikalik davlat arbobi A. Gamilton (XVIII asrning oxiri) va taniqli nemis iqtisodchisi F. List (XIX asrning o'rtalari) asarlarida ishlab chiqilgan. Biroq proteksionizm amaliy chora-tadbirlar seriyasi sifatida sayyoramizda so'l (SSSR) va o'ng («Uchinchi reyx» - fashistlar Germaniyasi) siyosiy oqimlarning totalitar rejimi davrida o'z kulminatsiyasiga yetgan. Bu mamlakatlarda savdo sohasiga davlat monopoliyasi xos edi.

Yuqorida qayd etib o'tilgandek, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning asosiy

tamoyili sifatida yanada ko'p sonli mamlakatlarni aholi turmush farovonligini oshishini ta'minlovchi erkin savdo siyosatiga o'tishi tan olinib kelinayotgan bo'lsa-da, proteksionizmning «tanlangan» restavratsiyasi deb atalgan jarayon ham kuzatilmoqda.

3.2. Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishning tarifli usullari

Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish turli ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Ularni tovar oqimlariga ta'siri tabiatiga ko'ra bir-biridan jiddiy farq qiluvchi ikkita asosiy tipga ajratish mumkin: iqtisodiy va ma'muriy.

Iqtisodiy (tarifli deb ham ataladigan) usullardan foydalanganda ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar, eng avvalo, narx mutanosibligi, tovar va resurslar eksporti hamda importining sifati va shartlariga amal qilishadi. Tashqi savdoni tartibga solishning ma'muriy (mos ravishda tarifsiz) usullaridan foydalanilganda bozor mexanizmiga davlat organlari tomonidan ta'sir o'tkaziladi, ularning qarorlari va hatti-harakatlari ko'p jihatdan ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning xohishlarini belgilab beradi.

Tarifli usullar tovar narxiga bevosita ta'sir qiladi. Bu usullar davlatlar tashqi savdo amaliyotida eng keng tarqalgan, chunki ular birdaniga uchta vazifani hal qilish imkonini beradi:

- 1) fiskal — byudjet uchun qo'shimcha mablag'larni olish;
- 2) rag'batlantiruvchi — xorijiy hamkorlar bilan aloqalarni rivojlantirish;
- 3) proteksionistik — milliy tovar ishlab chiqaruvchilar uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish.

Tashqi savdoni tarifli tartibga solish usullari qatoriga bojxona bojlari, bojlar, yig'imlar, shuningdek, boshqa bilvosita soliqlar, mas. aktsizlar kiradi.

Tarifsiz usullar - tovar ayirboshlashga ta'sir qilish dastaklarini, ya'ni olib kiriladigan yoki olib chiqiladigan mahsulot hajmi va nomenklaturasini cheklashni bildiradi. Ular ko'proq rivojlanayotgan va hukumat tomonidan proteksionistik iqtisodiy siyosatni talab qiluvchi, bozor tuzilmalari shakllanayotgan o'tish davri iqtisodiyotli mamlakatlarga xosdir.

Tarifsiz ta'sir qilish vositalariga kvotalash, litsenziyalash, eksportni subsidiyalash, demping, kartel bitimlar va mamlakatlar o'rtasidagi tovar oqimlarining yo'lida texnik to'siqlarni yaratish kabilar kiritiladi.

Jahondagi mamlakatlar va hududlar bo'yicha statistik axborotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tashqi savdoni davlat tomonidan boshqarish tarifli va tarifsiz usullarning kombinatsiyasi yordamida amalga oshiriladi. Tarifli usullarning mavqei keyingi paytda pasayib bormoqda, bu esa Umumjahon savdo tashkilot tomonidan a'zo-mamlakatlar oldiga qo'yilgan strategik vazifa, ya'ni ular orasidagi o'zaro tovar ayirboshlashda tarifli cheklashlarni bosqichma-bosqich bartaraf etish vazifasi bilan bog'liq. Tarifsiz cheklashlarning ahamiyati «tanlovli» proteksionistik savdo siyosatining kengayib borishi tufayli ortib bormoqda.

Tashqi savdoni tarifli tartibga solish usullari katoriga bojxona tariflari, bojlar, yig'imlar, shuningdek, boshqa bilvosita soliqlar, aktsizlar kiradi.

3.3. Tarif siyosatining asosiy ko'rinishlari

Milliy xo'jaligining holatiga bog'liq ravishda bojxona siyosati olib borishning ikki variantini ajratib ko'rsatish mumkin - iqtisodiy rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlardagi bojxona siyosatlari.

Rivojlangan mamlakatlar uchun kup ustunli tariflar xos bulib, u turli import boji stavkalari: barcha davlatlar uchun taallukli bulgan mikdori baland umumiy stavkalar, eng qulay sharoit yaratish rejimi stavkasi (ikki mamlakat urtasida kelishilgan xolda urnatilgan savdo operatsiyalarining imtiyozli tartibi), kambagal, past darajada rivojlangan iqtisodiyotli mamlakatlardan kilinadigan importlar uchun belgilangan preferentsial koeffitsentli stavkalarni nazarda tutadi.

Rivojlangan mamlakatlar bojxona tariflarining boshka bir xususiyati, bu tariflarning 1988 yilda joriy etilgan «Xalqaro tovarlarni tavsiflash va kodlashtirishning uygulashtirilgan tizimi» (UT) bilan korrelyatsiyasi (o'zaro bog'liqligi) hisoblanadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar guruhi bojxona siyosatining uziga xos xususiyati eksport bojlaridan keng kulamda foydalanish va nisbatan yukori import tarifi stavkalarini ushlab turish (bu stavkalar rivojlangan mamlakatlar uchun misli kurilmagan darajaga yetadi - 50-100 foizgacha, Misr, Ekvador, Pokistonda hatto bundan ham yuqori) xosdir.

Bundan tashkari kupchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda, AQSH, Yaponiya va Yevropa derjavalaridan farkli ravishda, eski Bryussel tovar nomenklaturasidan yangi Uygulashtirilgan tizimga endigina utishmokda. SHuning uchun ularning ba'zilar ko'p kolonkali tariflarni qo'llaydi (Senegalda — 9 ta, Malida — 17 ta). Milliy tariflar bilan bir katorda jaxon iqtisodiyotida bir necha mamlakatlarni bojxona ittifoqlariga birlashishi keng tarkalib bormokda. Bojxona ittifoklari tashki savdoni davlatlararo tartibga solishni turli ko'rinishlaridan amaliy foydalanishmokda, bunda ular turli hududiy va global xalqaro tashkilotlar ko'magiga suyanmokda.

Bojxona bojlarining mohiyati va ko'rinishlari

Tashqi iqtisodiy faoliyat amaliyotida tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishning eng keng tarqalgan usullaridan biri bojxona bojlari hisoblanadi. Bojxona boji iqtisodiy mohiyati jihatidan tovar davlat chegarasidan o'tayotganda olinadigan maxsus pul yig'imi, soliqni bildiradi.

Bojxona bojlari ko'rinishlarining turli-tumanligi ularning tovar oqimlarini tartibga solish jarayonida bajaradigan funktsiyalarining nihoyatda keng ko'lamligi bilan tushuntiriladi. Eslatib o'tamiz, bojxona bojlarini joriy etishdan asosiy maqsad: byudjetning daromad qismini ko'paytirish va «nohalol» raqobat bilan kurashishdir. SHuning uchun ham savdoga ta'sir o'tkazishning bu usulidan hozirgi kunda jahonning yuzdan ortiq mamlakatida foydalaniladi.

Tovar oqimlarining yo'nalishiga bog'liq ravishda import, eksport va tranzit bojlari mavjud.

Import bojlarini joriy qilish milliy kompaniyalar (rezidentlar)ga ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyatini beradi, chunki ular jahon bozoridagi o'rtacha darajaga nisbatan yuqoriroq xarajatlar bilan mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Hozirgi paytda eksport bojlari ancha kam qo'llaniladi. Ulardan deyarli barcha rivojlangan mamlakatlar voj kechishgan, chunki ularni joriy qilish jahon bozoridagi

keskin raqobat sharoitda eksportning qimmatlashishiga olib keladi.

Tranzit bojlar mamlakat hududini kesib o'tuvchi tovarlardan olinadi va tranzit yig'imlar ko'rinishiga ega.

Bojxona bojiga tortishning ikkita asosiy usuli mavjud:

Maxsus, bunda boj miqdori tovarning og'irligi, hajmi miqdori birligidan belgilangan summa sifatida o'rnatiladi (masalan, avtomobil dvigateling 1 sm³ dan).

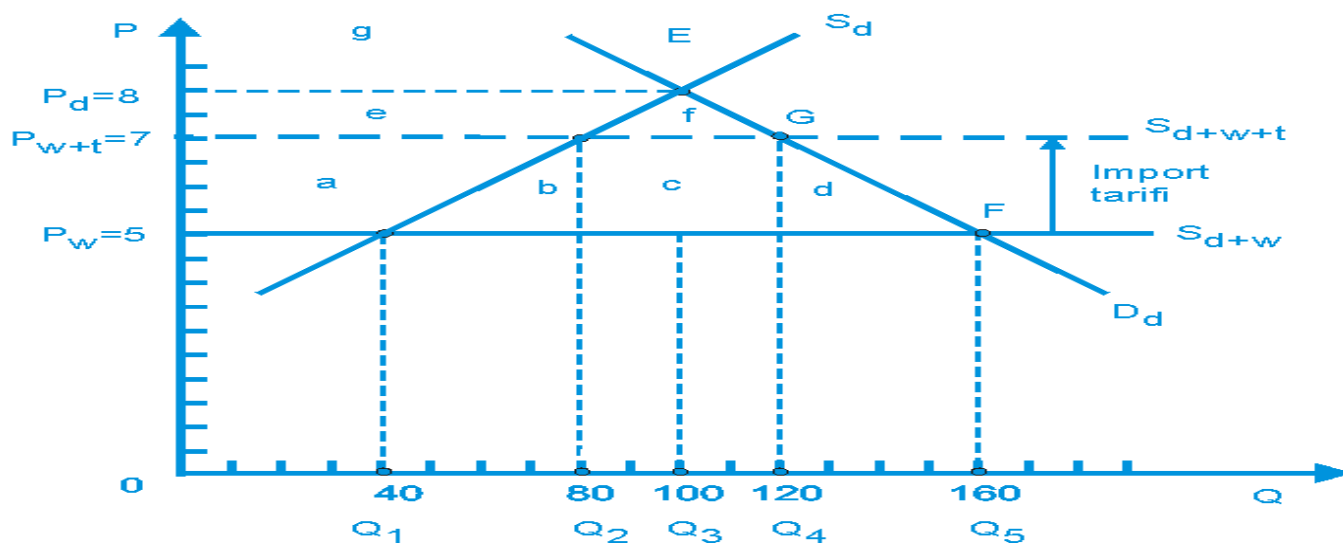
Advalor (lot. — ad valorem — qiymatdan), bunda bojxona boji sotuvchi tomonidan qayd etilgan tovar qiymatidan foiz ko'rinishida aniqlanadi.

Bundan tashkari tashki savdo amaliyotida bojlarni hisoblashning kombinatsion usuli mavjud. Uning mohiyati shundan iboratki, ma'lum bir bojxona tashkiloti vaziyatdan kelib chiqqan xolda maxsus va advalor orasidagi usulni mustaqil ravishda tanlash huquqiga ega buladilar.

Bojxona boji urnatishning u yoki bu usulini tanlash tovar guruhi tabiatiga bog'liq Xomashyo tovarlariga odatda birinchi usul qo'llaniladi, eksport bojlariga kelsak, ular ham odatda maxsus usuldan foydalangan xolda o'rnatiladi. Advalor usuldan foydalanish bo'lsa, mashinasozlik mahsulotlari va butlovchi kismlar, ya'ni yukori darajada differentsiatsiyaga ega buyumlar importida qulay hisoblanadi. Hozirgi paytda bu usul hissasiga barcha bojxona yig'imlarining 80 foizidan ko'progi to'g'ri keladi. Savdo aloqalaridagi mamlakatlar bir-biri bilan turli shartnoma munosabatlarida bo'lganligi uchun import bojlari: preferentsial (maxsus imtiyozli) boj, shartnomaviy (minimal) boj va asosiy (jahon bozori uchun maksimal darajada mumkin bulgan) bojar bo'lishi mumkin.

Iqtisodiyotda davlat tomonidan tashlangan proteksionistik qadamlar ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarga hamda qisqa va uzoq muddatli istiqbolda davlatning o'ziga ham har xil ta'sir ko'rsatadi. Bunday siyosatning ichki bozor uchun mahsulot ishlab chiqaruvchi milliy kompaniyalarga ta'sirini ko'rib chiqishdan boshlaymiz.

3.3.1-rasm. Import bojining milliy iqtisodiyotga ta'siri.

3.3.1-rasm yordamida import bojining kichiq iqtisodiyot (ichki narx jahon narxiga ta'sir ko'rsata olmaydigan iqtisodiyot)ga ta'sirini baholashimiz mumkin.

Savdo boshlanmasdan oldin, mamlakatda 100 ta tovar ishlab chiqarilayapti va iste'mol qilinayapti, muvozanat narxi 8 dollarga teng (talab va taklif chiziqlari E nuqtada keshishgan). Agar tovarning jahon narxi ichki narxdan past bo'lsa, mamlakatga jahon narxida (5 dollar) 120 ta tovar kirib keladi, ichki narx jahon narxi darajasigacha tushib ketadi. Buning natijasida milliy ishlab chiqaruvchilar faqatgina 40 ta tovar taklif qiladi, iste'mol esa 160 taga yetadi. Milliy ishlab chiqaruvchilarni himoyalash maqsadida hukumat 2 dollar miqdorida bojxona boji joriy qilsa, eksportyorlar o'z tovarini 7 dollardan sotishga majbur bo'ladi va ichki bozordagi narx ko'tariladi. Buning natijasida ichki ishlab chiqarish 80 ta tovarni tashkil qiladi, import esa 40 tagacha qisqaradi. Iste'molchilar jami 120 ta tovar sotib oladi. Bojxona boji o'rnatilishi natijasida milliy ishlab chiqaruvchilar a trapetsiyaning yuziga teng bo'lgan qo'shimcha foyda ko'radi. C to'g'ri to'rtburchakning yuziga teng bo'lgan summa bojxona boji sifatida davlat byudjetiga tushadi.

Boshqacha qilib aytganda, milliy kompaniyalarning ichki bozor uchun ishlab chiqargan mahsulotlari bojxona solig'idan ozod bo'lganligi sababli uning narxi import qilinayotgan ana shunday tovardan sezilarli darajada past bo'lishi mumkin, bunday sharoitda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar yangi texnologiyalar, xomashyo va materiallarni tejash hisobiga xarjatlarini kamaytirish zaruriyatiga ehtiyoj sezishmaydi. Amalda import o'rnini qoplashga yo'naltirilgan sohalaridagi milliy firmalar o'z tovarlarini import tarifiga yaqin narxlarda sotadi, natijada qo'shimcha foyda ko'radi. Milliy kompaniyalarning daromadlarini o'sishi va milliy ishlab chiqarishning kengayishini sabablaridan biri ana shunda.

Tarifning katta mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri

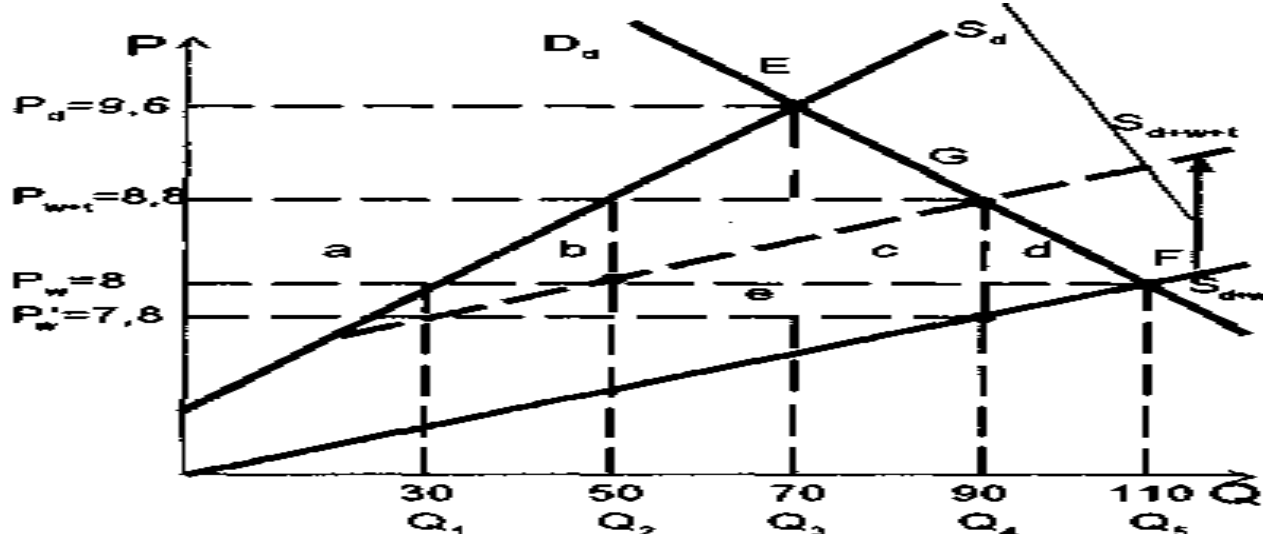
Katta mamlakat uchun import tarifi faqatgina ichki ishlab chiqarishni himoyalash emas, balki tashqi dunyo bilan savdo shartini yaxshilab olish vositasi hamdir. Darhaqiqat, katta mamlakat importni qisqartirsa, bu mamlakat ana shu tovarning asosiy xaridori bo'lganligi sababli eksportyor mamlakat ushbu tovar narxini pasaytirishga majbur bo'ladi. Eksport tovarlari narxi o'zgarmagan holda import tovarlar narxining pasayishi importyor mamlakat uchun savdo shartining yaxshilanishiga olib keladi. lekin katta iqtisodiyotli mamlakat ham import bojini joriy qilishdan sof foyda ko'rmasligi mumkin.

Katta mamlakat hukumati ichki ishlab chiqaruvchilarni xorijiy raqobatdan himoya qilish maqsadida importga boj joriy qildi. Boj o'rnatilishi natijasida tovarning jahon narxi tushadi. Lekin ushbu tovarning ichki narxi boj miqdoriga ko'tariladi (t) P_w dan P_{w+t} ga. Jami taklif chizig'i yuqoriga yangi S_{d+w+t} darajaga suriladi. Taklifning yangi darajasida ichki talab va jami taklif G nuqtada muvozanatga keladi. natijada ichki ishlab chiqarish Q_1Q_2 ga ortadi, ichki talab Q_5Q_4 ga kamayadi. Import Q_1Q_5 dan Q_2Q_4 ga qisqaradi.

Import tarifi joriy qilinishi natijasida iste'molchilarning zarari $a+b+c+d$ ga teng bo'ldi. Kichiq mamlakatda bo'lgani kabi import bojining ta'sirini ikkiga ajratishimiz mumkin: qayta taqsimlanish effekti va yo'qotish effekti..

Katta mamlakat misolida daromad effekti ikkiga ajraladi: ichki daromad effekti va savdo sharti effekti.

3.3.2.-rasm. Tarifning katta mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri

Ichki daromad effekti — bu daromadning ichki iste'molchilardan.

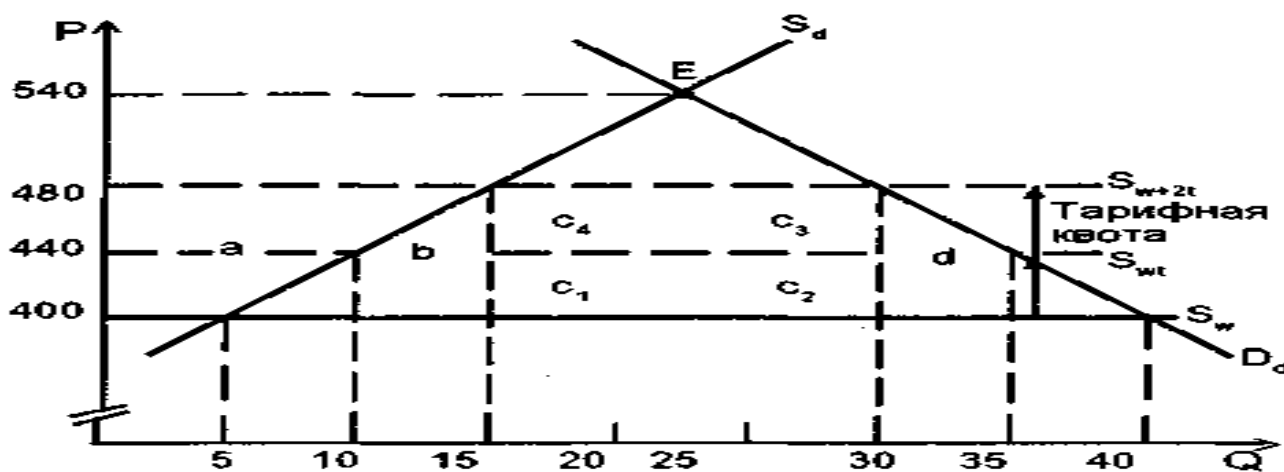
Savdo sharti effekti — bu daromadning xorijiy ishlab chiqaruvchilardan davlat byudjeti foydasiga qayta taqsimlanishi.

Tarif kvotasi

Import boji ichki qarama-qarshilikka ega. Ya'ni ishlab chiqaruvchilar bir tarafdin xalqaro raqobatdan qutilish maqsadida bundan manfaaddor bo'sa, ikkinchi tomondan ish vaqtidan tashqari paytda iste'molchi sifatida import tarifiga qarshidirlar. Bu ziddiyat qisman tarif kvotasini joriy qilish orqali hal etiladi..

Tarif kvotasi — o'zgaruvchan bojxona boji ko'inishi bo'lib, boj stavkasi miqdori import qilinadigan tovar hajmiga bog'liq bo'ladi: ma'lum chegaradagi importga pastroq miqdordagi boj, bu chegaradan oshib ketganda yuqoriroq boj o'rnatiladi.

3.3.3.-rasm. Tarif kvotasi

Faraz qilaylik, ichki talab (D_d), ichki taklif (S_d) va jahon taklifi (S_w) chiziqlar

bilan ifodalangan. Savdo boshlanmasdan oldin tovar narxi 540 dollarga teng. Erkin savdo sharoitida tovar narxi 400 dollarga tushadi. Bu narxda mamlakat 5 birlik tovar ishlab chiqaradi va 40 birlik tovar iste'mol qiladi. Binobarin, 35 birlik tovar import qiladi. Ichki ishlab chiqaruvchilarni himoyalash maqsadida dastlabki 5 birlik tovar importga 10 foizlik, undan ortig'iga 20 foizlik import boji joriy qilinadi. Ilgari mamlakat sezilarli darajada ko'proq tovar import qilganligi bois, tovarning ichki narxini 480 dollargacha ko'taruvchi ikki qavatli tarif yuzaga keladi. Natijada ichki ishlab chiqarish 15 birlikka yetadi, iste'mol 30 taga, import 15 taga kamayadi. CHegaraviy effekt a ga teng bo'ladi, to'g'ridan to'g'ri iqtisodiy zarar tarifdagi bo'lgani kabi b+d ga teng bo'ladi.

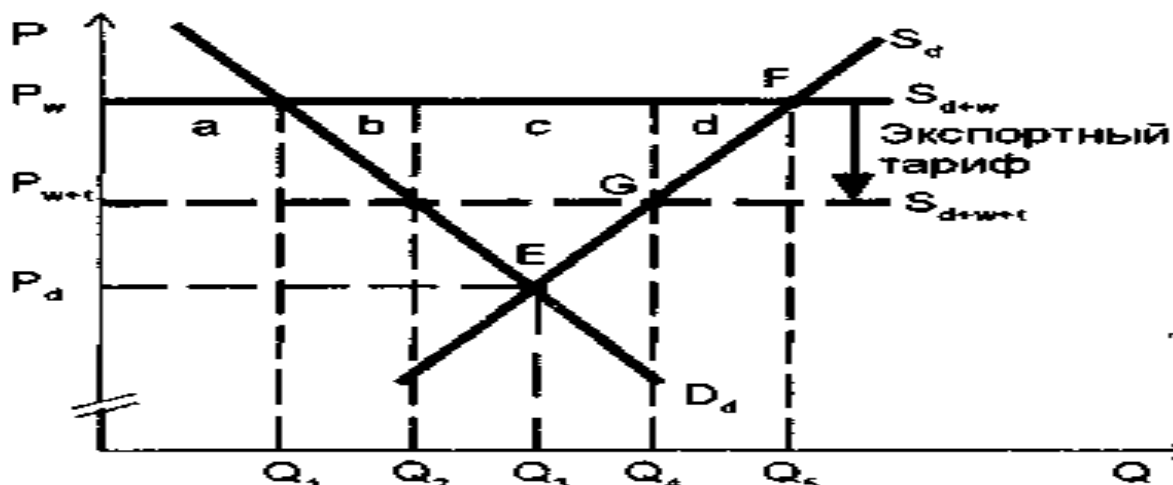
Daromad segmenti s bir necha segmentchalarga bo'linadi. Dastlabki 5 birlik tovarga 10 foizlik, ya'ni 40 dollarga teng boj joriy qilingan, 200 doll. ($s_1=5 \times \$40=\200) miqdoridagi foyda byudjetga tushadi. Keyingi 10 birlik tovarga 80 dollarlik boj o'rnatilgan, demak 800 dollar ($s_2+s_3= 10 \times \$80= \800) ham byudjetga tushadi. s_4 ($s_4= 5 \times \$80- 5 \times \$40= \$200$) segment esa mahalliy kompaniyalarning ko'zda tutilmagan foydasidir. Ya'ni bu kompaniyalar tovarni 440 dollardan sotib olib 480 dollardan sotish imkoniyatiga ega bo'ladi. Agar eksportyorlar tovar narxini 480 dollarga oshirishsa, ko'zda tutilmagan daromadga xorijliklar ega bo'ladi.

Eksport tarifi

Eksport bojlari eksport tovarlari mamlakat chegarasidan chiqib ketayotganda olinadigan majburiy to'lovdir.

Faraz qilaylik, hukumat eksportni boj orqali cheklamoqchi. Kichiq mamlakat misolida tahlil qiladigan bo'lsak, eksport bojini joriy qilinishi jahon narxiga ta'sir ko'rsatmaydi. Binobarin savdo sharti o'zgarmaydi. Tovar eksportining foydaliligi pasayadi va ishlab chiqaruvchilar tovarlarning bir qismini ichki bozorga qaytarishadi, natijada bu tovarning ichki narxi boj miqdorida P_w dan P_{w+t} ga tushadi. Jami talab chizig'i eksport tarifi miqdorida pastga ko'chadi S_{d+w+t} . Talabning yangi darajasida ichki taklif va jami talab muvozanatiga G da erishiladi, bu vaziyatda eksport tarifi yordamida ichki iste'mol Q_1Q_2 ga ortadi, ichki taklif Q_5Q_4 ga kamayadi.

3.3.4.-rasm. Eksport tarifi.

Eksport miqdori esa Q_5Q_1 dan Q_4Q_2 ga qisqaradi. Demak, eksport tarifi joriy qilinish natijasida ichki iste'mol ortdi, ichki taklif va eksport miqdori qisqardi.

Eksport tarifi o'rnatilishi natijasida iste'molchilar a segment miqdorida foyda ko'rishdi. Davlat eksport boj yordamida s ga teng miqdordagi foydani ishlab chiqaruvchilardan o'z foydasiga qayta taqsimlaydi. b+d segmentlari ishlab chiqaruvchilarning sof yo'qotishlaridir. Umuman olganda eksport tarifi o'rnatilganda ham import boji joriy qilingandagi kabi effektlar yuzaga keladi: qayta taqsimlash effektlari va yo'qotish effektlari .

3.4. Tarifli boshqaruvning afzallik va kamchiliklari

TIF sohasidan cheklashlar siyosatini keng ko'lamda va faol amalga oshirish davlatga qisqa muddatda muvaffaqiyat olib kelishi mumkin. Bu yutuqlarni quyidagi jihatlar bilan bog'lash mumkin: milliy korxonalarda ishlab chiqarish hajmining ortishi, boj, soliq, yig'imlar hisobiga byudjet daromadining ko'payishi, iqtisodiy xavfsizlik va mudofaa qobiliyatining ta'minlanishi.

Biroq haqiqatda esa, bu taktik ustunliklar strategik, uzoq muddatli istiqboldan kelib chiqsak, qarama-qarshi tomonga o'zgaradi. Davlatning tarif miqdoriga ko'paytirilgan import miqdoriga teng iqtisodiy yutug'i iste'molchilar tomonidan davlat foydasiga transfert to'lov hisoblanadi. Albatta, mablag'larning bir qismi ijtimoiy ehtiyojlar (oyliklarni oshirish, nafaqalar to'lash)ga sarflanishi mumkin, biroq ularning katta qismi byurokratik o'zboshimchalik va mablag'larni davlat tashkilotlari orqali o'tishi bilan bog'liq xarajatlar tufayli qaytarib berilmaydi.

Bundan tashqari, boshqa mamlakatlarning protektsionistik javob tadbirlarini ham unutmash lozim. Bu tadbirlar tufayli tovar aylanmasi kamayib ketadi, ish joylari qisqaradi, oxir-oqibat bir qator kompaniyalarning mahsulotlari milliy bozordan arzonroq va sifatsizroq tovar ishlab chiqaruvchi foydasiga surib chiqariladi.

Iste'molchilar masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, ularning asosiy qismi «belbog'larini mahkam boylab olishlari» kerak bo'ladi, chunki oddiy odamlarning daromadlari ishlab chiqaruvchilar foydasiga qayta taqsimlanadi, zero bojxona tarifi joriy etilishidan oldingi va keyingi ichki narxlardagi farq mehnatkashlar (iste'molchilar) yelkasiga tushadi. Faqatgina importni o'rnini qoplash sohasidagi

kompaniyalarning aktsiyalariga ega bo'lgan uncha katta bo'lmagan ayrim guruhlariga kiruvchi iste'molchilar olib kirish bojlaridan daromad ko'rishi mumkin. SHunday qilib, bozor iqtisodiyoti sharoitida proteksionistik siyosatni amalga oshirish narx yuqiriligi sababli ichki iste'molning kamayishiga, soliq bazasining qisqarishiga va jamiyat uchun umuman olganda sof yo'qotishlarga olib keladi.

Bosqichma-bosqich proteksionistik siyosat totalitar rejimlar tomonidan ma'muriy-buyruqbozlik tizimida cheklangan makon va zamonda olib borilgan.

Proteksionizmning salbiy xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Aholi turmush darajasida sof yo'qotishlarning ortib ketishi. Import bojlari kiritilganidan keyin xaridorlar olib kirilgan tovarlar uchun yanada yuqoriroq haq to'lashga majbur bo'lishadi. Bu investitsiyalarga aylanishi mumkin bo'lgan iste'moldan ortadigan jamg'armalarni kamayishiga olib keladi.
- Yanada ko'proq mamlakatlar tomonidan tarif cheklashlarini joriy etilishining zanjir reaksiyasi bilan bog'liq xalqaro ko'paytiruvchi effektning paydo bo'lishi.
- Milliy iqtisodiyotda nosamaraviy sohalar va korxonalarining saqlanib qolishi. Milliy korxonalariga imtiyozlar berilishi sharoitida ishlab chiqaruvchilarda xarajatlarni kamaytirish va raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishga rag'bat bo'lmaydi.
- Iqtisodiy sohada korrupsiya va o'z amalidan foydalanishning boshqa ko'rinishlari keng tarqaladi. Milliy iqtisodiyotning «yopiqligi» odatda TIFning kriminallasuvi uchun ozuqa muhitini yaratadi.

Hukumatning TIFni tartibga solish bo'yicha chora-tadbirlar kompleksini joriy etishga majbur etuvchi omillar (ijobiy omillar) ichida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- Iqtisodiyotning yangidan shakllanayotgan sohalari qudratli xorijiy kompaniyalar raqobatidan himoyalash.
- Davlat ko'magisiz tuzilmasini qayta qurishning iloji bo'lmagan jahon bozorida raqobatbardosh bo'lmagan «eski» sohalarni qo'llab-quvvatlash.
- Diskriminatsion savdo siyosati olib borayotgan mamlakatlar yoki kompaniyalarga javob tariqasida demping va xorijiy raqobatning boshqa nohalol usullari bilan kurashish.
- Jahon bozor kon'yunkturasidagi tebranishlarning milliy iqtisodiyotga ta'sirini kamaytirish. Bu omil xomashyo va tabiiy resurslar eksport qiluvchi mamlakatlar uchun dolzarb hisoblanadi.
- Byudjetning daromad qismini ko'paytirish - o'tish davri iqtisodiyotli va rivojlangan mamlakatlarda davlat byudjeti ko'pincha proteksionistik siyosatning tarkibiy unsurlari bo'lgan bojxona bojlari va boshqa egri soliqlar hisobiga amalga oshiriladi.

SHunday qilib, proteksionizm tashqi savdo operatsiyalariga turli-tuman cheklashlarni joriy etuvchi davlatga vaqtinchalik, taktik yutuq keltirsa-da, strategik, uzoq muddatli rejada istiqbolsiz siyosat hisoblanadi. Bu siyosat XX asr tajribasidan ma'lumki, hayot darajasining va aholi turmush farovonligining pasayishiga olib

keladi. SHunday bo'lsa-da, iqtisodiy erkinlashtirish kursini saqlagan holda proteksionizmning ayrim unsurlaridan oqilona foydalanish ma'lum vaqt oralig'ida milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

3.5. Tashqi savdoni tartibga solishning notarif usullari

Notarif usullar - tovar ayirboshlashga ta'sir kilish dastaklarini, ya'ni olib kiriladigan yoki olib chiqiladigan maxsulot hajmi va nomenklaturasini cheklashni bildiradi. Notarif usullar miqdoriy, moliyaviy, yashirin va noiqtisodiy usullarga ajratiladi. Ular ko'prok rivojlanayotgan va xukumat tomonidan proteksionistik iqtisodiy siyosatni talab kiluvchi, bozor tuzilmalari shakllanayotgan utish davri iqtisodiyotli mamlakatlarga xosdir.

Jahondagi mamlakatlar va hududlar bo'yicha statistik axborotlar taxdili shuni kursatadiki, tashqi savdoni davlat tomonidan boshkarish tarifli va notarif usullarning kombinatsiyasi yordamida amalga oshiriladi. Tarifli usullarning mavqei keyingi paytda pasayib bormokda, bu esa Umumjahon savdo tashkiloti tomonidan a'zo-mamlakatlar oldiga kuyilgan strategik vazifa, ya'ni ular orasidagi o'zaro tovar ayirboshlashda tarifli cheklashlarni boskichma-boskich bartaraf etish vazifasi bilan bog'lik.

Notarif ta'sir kilish vositalariga kvotalash, litsenziyalash, eksportni subsidiyalash, demping, kartel bitimlar va mamlakatlar o'rtasida tovar oqimlari yo'lida texnik to'siqlarni yaratish kabilar kiritiladi.

Kvotalash yoki kontingentlash

Umuman olganda, boshqa mamlakatlar bilan savdoni davlat tomonidan tartibga solishning notarif usullarining 50 dan ortiq turi mavjud. Ularning ichida eng keng tarqalgani kvotalardir. Agar tarifli usullar aniq bir tovar guruhi bo'yicha eksport yoki import hajmi masalasini ochiq qoldirsa, kvotalar olib kiriladigan yoki olib chiqiladigan mahsulotning qiymat yoki miqdoriy hajmini to'g'ridan to'g'ri cheklash vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Import kvotalarini joriy qilishda davlat milliy ishlab chiqaruvchilarga xorijiy raqobat ta'sirini bartaraf qilishga intiladi. Bunday kvotalarning harakat mexanizmi import tariflaridan foydalangandagi holatni eslatadi, ya'ni import tovarlar taklifi cheklanganda ichki baholar jahon narxiga nisbatan o'sib boradi. Biroq tarifdan farqli ravishda, import kvotalari xorijiy raqobatning ichki narxlarga ta'sir qilishiga yo'l qo'ymaydi, bu orqali importdan keladigan foydani ko'paytiradi va mamlakat to'lov balansini muvozanatga keltirish jarayonini osonlashtiradi. Xalqaro bitimlar orqali qat'iy belgilanuvchi tarif stavkalari o'rnatilgan vaziyatda mamlakat yuqoridagi masalani hal eta olmaydi, UST eksport-import operatsiyalarga miqdoriy cheklashlar joriy qilishga ruxsat beradi.

O'z navbatida, eksport kvotalari milliy ishlab chiqaruvchilarni yetarli tabiiy resurslar bilan ta'minlash, jahon bozoridagi eksport baholarini ko'tarish va harbiy-strategik maqsadlarga erishish kabilarga qaratilgan.

Import kvotalari kabi eksport kvotalari ham mamlakat hukumati tomonidan bir tomonlama tartibda yoki manfaatdor hamkor bilan xalqaro kelishuv xulosasi orqali

joriy etilishi mumkin. Ular global yoki ma'lum davrda amal qiluvchi mavsumiy bo'lishi mumkin.

Litsenziyalash

Kvotalash jarayoni (boshqacha qilib aytganda, kontingentlash), odatda, litsenziyalash, ya'ni maxsus ro'yxatga kiritilgan resurslar va mahsulotlar bilan tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishga vakolatga ega bo'lgan davlat tashkilotlari (vazirliklar va mahkamalar) tomonidan ruxsat berish bilan birgalikda kuzatiladi.

Ko'pchilik davlatlarda tashqi iqtisodiy faoliyatni litsenziyalashni joriy qilish xalqaro huquqiy aktlarga asoslanadi, ularning ichida eng asosiysi 1947 yilda imzolangan Savdo va tariflar bo'yicha Bosh bitim (GATT) hisoblanadi. Keyinchalik GATT doirasida ba'zi bir boshqa shartnomalar imzolangan.

Tashqi savdoni litsenziyalash turli ko'rinishlarni olishi mumkin: bosh litsenziya, bir martalik litsenziya va avtomatik litsenziya. Bosh litsenziyalar uning egasining ma'lum tovar guruhi bilan ma'lum vaqt oralig'ida (odatda bir yildan uch yilgacha) eksport-import operatsiyalarini amalga oshirish huquqini bildiradi. Bir martalik litsenziya kompaniyalarga xorijiy hamkor bilan aniq bir bitimni amalga oshirish uchun beriladi. Avtomatik litsenziya davlat tomonidan xaridni, ya'ni xarid hajmini ham, tovar oqimlarining jug'rofiy yo'nalishini ham doimiy ravishda nazorat qilishni nazarda tutadi.

Litsenziyalarni joylashtirishning asosiy usullariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Ochiq konkurs — bunda maksimal narx taklif qilgan firma litsenziyaga ega bo'ladi;
- yaqqol afzallik tizimi - bunda davlat ana shu sohadagi eng obro'li kompaniyalarga litsenziya beradi;
- harajatlar usuli - bu raqobatchilariga nisbatan kattaroq ishlab chiqarish quvvatlariga va boshqa resurslarga ega korxonalariga litsenziya berishni anglatadi.

O'z-o'zidan tushunarliki, keltirilgan usullar ichida eng afzali korruptsiya va oshna-og'aynigarchilikdan xoli bo'lgan ochiq konkurs usulidir.

Evropa Ittifoqiga a'zo-mamlakatlar orasida eksport-import operatsiyalarini litsenziyalash tovar aylanmasi umumiy hajmining 5-6 foizi darajasiga yetadi (kvotalash va litsenziyalash bo'yicha o'ziga xos «lider» Frantsiya hisoblanadi).

Litsenziyalashni talab etadigan tovarlar ro'yxatiga birinchi navbatda eksportga mo'ljallangan kvotalanadigan mahsulotlar, shuningdek, ba'zi bir maxsus guruhdagi tovarlar: strategik ahamiyatga ega tovar va resurslar, dori-darmonlar, bolalar assortimenti va boshqalar kiradi.

«Ko'ngilli» eksport cheklashlari

Mutaxassislarning fikricha, eksport kvotalarining muhim turlaridan biri ko'ngilli eksport cheklashlari (KECH) hisoblanadi. KECH holatida eksportyor-davlat «ko'ngilli» ravishda boshqa mamlakatga olib chiqadigan mahsuloti hajmini chegaralaydi va hamkor tazyiqi ostida minimal import narxlarini o'rnatadi. Bunday

amaliyot AQSH va Yevropa Ittifoqida Yaponiya tovarlari (avtomobillar, elektronika, po'lat)ga nisbatan keng qo'llaniladi. Hozirgi paytda jahonda bunday turdagi 100 dan ortiq bitimlar imzolangan, biroq UST a'zo-mamlakatlar oldiga ular o'rtasidagi savdoda XXI asr boshlariga kelib KECHni umumiy bekor qilish vazifasini qo'ymoqda.

Maxsus, mantiqiy nihoyasiga yetkazilgan kvotalash usuli iqtisodiy sanksiya ko'rinishidagi embargo hisoblanadi. Bu usul bir mamlakat yoki mamlakatlar guruhi bilan savdo operatsiyalarini butunlay ta'qiqlashni bildiradi. Odatda siyosiy maqsadlarni ko'zlagan holda embargoni joriy qilish butun nomenklaturadagi yoki alohida guruhdagi tovarlar eksporti yoki importini cheklashni nazarda tutadi. XX asrda savdoni tartibga solishni bunday usuliga yetarli darajada misollar keltirish mumkin. BMT qaroriga ko'ra embargo siyosati Iroqqa, qisman sobiq Yugoslaviya, Livan, Eron va ba'zi boshqa mamlakatlarga nisbatan amalga oshirilgan.

Yashirin proteksionizm ko'rinishlari

Jahon amaliyotida tashqi savdoni tartibga solishning notarif usullari ichida miqdoriy va moliyaviy usullardan tashqari yashirin proteksionizm usullaridan foydalaniladi. Yashirin proteksionizm usullari mohiyati jihatdan markaziy hukumat va hatto mahalliy hokimiyat organlari tomonidan tashqi savdo yo'liga bojxona tabiatiga ega bo'lmagan turli tuman to'siqlarni o'rnatishini anglatadi. Yashirin proteksionizm usullarining ko'pchiligi xalqaro savdo muvofiqlashtirilgan tamoyillarini buzishning yaqqol namunasidir.

Alohida mamlakat import yoki eksportni bir tomonlama chegaralashida foydalanadigan yashirin proteksionizm usullarining yuzdan oshiq turi mavjud. Bu usullarni to'rtta katta guruhga ajratish mumkin:

- Texnik to'siqlar;
- Ichki soliqlar va yig'imlar;
- Davlat xaridlari doirasidagi siyosat;
- Mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar.

Texnik to'siqlar – bu yashirin proteksionizm usuli bo'lib, milliy texnik, ma'muriy va me'yorlar hamda qoidalar shunday ishlab chiqiladiki, ular tovarlarni tashqaridan olib kirishga to'sqinlik qiladi. Texnik xarakterdagi to'siqlarning eng keng tarqalganlari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

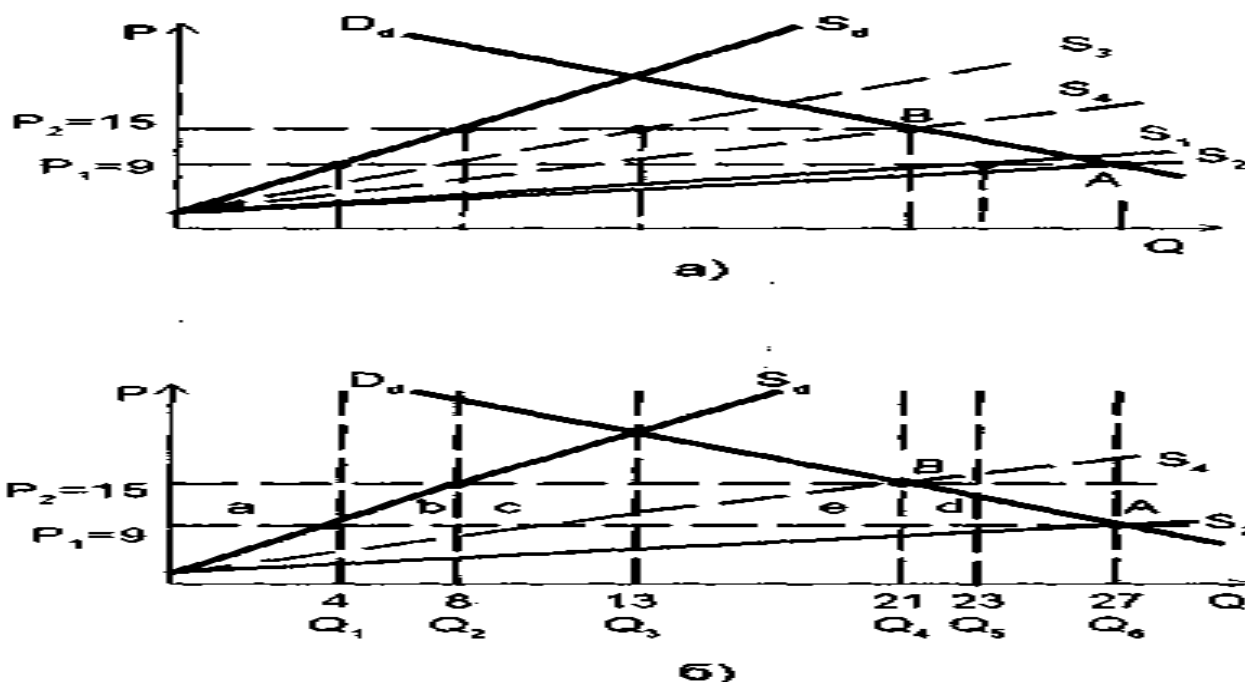
- Milliy standartlarga rioya qilishni talab qilinishi;
- Import mahsulotni sifati haqida sertifikat olinishini talab qilinishi;
- Maxsus qadoqlash va markirovkalashni talab qilinishi;
- Ma'lum sanitariya va gigiena qoidalariga rioya qilishni talab qilinishi;
- Atrof-muhitni himoyalash bo'yicha tadbirlar o'tkazishni talab qilinishi;
- Murakablashtirilgan bojxona rasmiyatchiliklariga rioya qilinishini talab qilinishi;
- Iste'molchilar huquqlarini himoyalash to'g'risidagi qonunlarga rioya qilishni talab qilinishi va hokazolar.

Ichki soliqlar va yig'imlar (domestic taxes and charges) – bu yashirin proteksionizm usuli bo'lib, ular import tovarning ichki narxini ko'tarishga va bu

orqali uning ichki bozordagi raqobatbardoshligini pasaytirishgan yo'naltirilgandir. Ular ham markaziy hukumat, ham mahalliy hokimiyat organlari tomonidan joriy qilinishi mumkin. Import tovarlardan olinadigan soliqlar juda xilma xil, bu soliqlar to'g'ri soliqlar (qo'shimcha qiyomat solig'i, aktsiz solig'i, sotishdan olinadigan soliq) yoki egri soliqlar (bojxonada rasmiylashtirish uchun yig'imlar, registratsiya uchun va boshqa rasmiyatchiliklar uchun yig'imlar, port yig'imlari) bo'lishi mumkin.

3.5.1.-rasm. Mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar

Davlat xaridlari doirasida siyosat (state procurements) - bu yashirin

proteksionizm usuli bo'lib, unga ko'ra davlat organlari va korxonalaridan faqat milliy ishlab chiqaruvchilar tovarlarini (bu tovarlar import tovarlardan qimmat bo'lsa ham) sotib olish talab qilinadi.

Mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar (local content requirement) – bu davlat siyosatining yashirin usuli bo'lib, unga ko'ra ichki bozorda sotiladigan pirovard tovarda milliy ishlab chiqaruvchilarning ulushi qonuniy ravishda belgilab qo'yiladi.

Savdo siyosatining yashirin usullarining ko'pchiligini miqdoran baholash juda qiyin, bu esa uni oqibatlarini iqtisodiy talqin qilish ham qiyinlashadi. Quyida mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar misolida yashirin usullarning iqtisodiy effektini ko'rib chiqamiz (3.5.3-rasm).

Faraz qilaylik, mamlakatda tovar taklifi S_d , tovarga talab esa D_d ni tashkil qiladi. Erkin savdo sharoitida R_1 narxda xorijdan tovar taklifi S_1 ni tashkil qiladi. Ushbu mamlakatda ishlab chiqarish tannarxi xorijga nisbatan yuqori bo'lganligi sababli mahalliy tovarlar taklif qilinadigan narx ham yuqoridir. Agar mahalliy ishlab chiqaruvchilar va xorijdan taklif qilinayotgan tovarlar miqdorini har bir narx uchun qo'shib chiqsak, ushbu mamlakat bozorida ana shu tovarning jami taklif to'g'ri chizig'iga - S_2 ega bo'lamiz. Ichki talab jami talab bilan A nuqtada

muvozanatga keladi. Bu muvozanat nuqtada R_1 narxda Q_6 ta tovar sotiladi, bu tovarlarning Q_1 tasi ichki ishlab chiqaruvchilar, Q_5 tasi xorijliklar tomonidan sotiladi (1-a-rasm).

Hukumat mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilishga qaror qiladi va mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligini talablarni joriy qiladi. CHEklovlarga ro'para kelmaslik uchun xorijiy kompaniyalar o'z ishlab chiqarishini ushbu mamlakat hududiga ko'chirib o'tkazadi, bu esa ularning xarajatlarini oshishiga olib keladi. Xarajatlar oshishi natijasida tovar qimmatlashadi xorijdan taklif chizig'i S_1 dan S_3 ga ko'chib o'tadi. Buning natijasida jami taklif chizig'i ham S_2 dan S_4 ga ko'chib o'tadi va V nuqtada muvozanatga keladi. Natijada tovar narxi R_2 gacha oshadi va sotish hajmi Q_4 gacha kamayadi. Sotilgan tovarlarni Q_2 tasi mahalliy ishlab chiqaruvchilar, Q_3 tasi esa mamlakatga ko'chib o'tgan xorijliklar tomonidan ishlab chiqariladi.

Xorijiyga nisbatan qimmatroq mahalliy komponentlarni sotib olish talabiga muvofiq ishlab chiqarish xarajatlari oshib ketdi va narx P_1 esa dan P_2 ga ko'tarildi, iste'molchilarning zarari esa $a+b+c+d+e$ ga teng bo'ldi. Bu yerda a segment chegaraviy effekt (mahalliy ishlab chiqaruvchilarga qayta taqsimlanadigan summa), b segment — himoyalash effekti (mahalliy ishlab chiqarishning xorijiy ishlab chiqarishga nisbatan nosamaraviyroqligi sababli yo'qotishlar) d segment — iste'mol effekti (narx oshishi natijasida iste'mol miqdoridagi yo'qotishlar). Ikki segmentning yig'indisi $s+e$ daromad effekti (xorijiy ishlab chiqaruvchilarning narx ko'tarilishi natijasida olgan qo'shimcha daromadi)ni ifodalaydi, bu yerda s segment ushbu mamlakatda joylashgan xorijiy ishlab chiqaruvchilarga tegadi, e segment esa ishlab chiqarish xarajatlarining ortishini ifodalaydi. Mamlakatning jami iqtisodiy zarari $b+e+d$ ni tashkil qiladi.

Savdo siyosatining moliyaviy usullari: Subsidiyalar

Litsenziyalashga qo'shimcha ravishda, davlat milliy tovar ishlab chiqaruvchilarni bevosita va bilvosita subsidiyalar tizimi, ya'ni mamlakat byudjetidan ayrim korxonalariga va mahalliy hokimiyat organlariga dotatsiyalar berish orqali rag'batlantirishi mumkin. Bundan maqsad arzon import tovarlari raqobatidan himoya qilish, eng asosiysi - milliy sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xorijga eksport qilishni rag'batlantirishdan iborat. Bu vaziyatda bevosita subsidiyalar pul ko'rinishidagi mablag'ni, bilvosita subsidiyalar esa imtiyozli shartlarda kreditlash, soliqqa tortish, xavf-xatarni sug'urtalash bo'yicha davlat tomonidan kafolatlash, davlat xazinasi hisobidan eksport qilinadigan tovarlarni tashqi bozorlarda reklama qilish kabilarni nazarda tutadi.

GATT (UST) qoidalariga muvofiq, a'zo-mamlakatlar o'rtasidagi savdoda bevosita eksport subsidiyalaridan foydalanish ta'qiqlangan. Yevropa Ittifoqi doirasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishga bevosita eksport subsidiyalari berish bundan mustasno. Yuqorida ko'rsatilgan qoidalarning buzilishi import qilayotgan mamlakatga kompensatsiyalovchi import bojlari olish orqali javob choralar ko'rishga asos bo'ladi. Bu bojlar UST arbitrajida bahs hal etilgunga qadar saqlanadi.

Eksport subsidiyalari miqdori rivojlangan mamlakatlarning qayta ishlash sanoati eksporti qiymatining 1 foizidan oshmaydi, biroq ayrim tovar guruhlari uchun, ayniqsa, rivojlanayotgan va o'tish davri iqtisodiyotli mamlakatlarda bu me'yor juda katta miqdorga yetishi mumkin.

Savdo siyosatining moliyaviy usullari: Eksport kreditlari

Eksport kreditlari tashqi savdo siyosatining moliyaviy usuli bo'lib, u milliy firmalar eksporti rivojlanishini davlat tomondan moliyaviy rag'batlantirishni nazarda tutadi.

Eksport kreditlari quyidagi ko'rinishda bo'lishi mumkin:

- Milliy eksportyorlarga subsidiyalashgan kreditlar — davlat banklari tomonidan bozor stavkasidan past stavkada kreditlar berilishi;
- Xorijiy importyorlarga davlat kreditlarini berilishi, ya'ni kredit bergan mamlakat tovarini sotib olish sharti bilan;
- Milliy eksportyorlarni eksport risklaridan sug'urtalash.

Eksport kreditlari: qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli bo'lishi mumkin.

Eksport kreditlari bo'yicha eng yirik uyushmalardan biri Eksport krediti guruhi – Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti doirasida eksportni kreditlash bo'yicha hukumat va agentliklar vakillari guruhi hisoblandi. Bu guruh 2 yil va undan ortiq muddatli eksport kreditlarini tartibga soladi. Ikkinchi yirik tashkilot Bern ittifoqi, ya'ni kreditlar va investitsiyalarni sug'urtalash bo'yicha xalqaro ittifoqdir.

Eksport kreditlariga ba'zi hollarda boshqa davlatlarga tashqi yordam sifatida qaraladi.

Savdo siyosatining moliyaviy usullari: Demping

Tashqi savdoni notarif usullar bilan tartibga solish amaliyotini o'rganish shuni ko'rsatadiki, eksport subsidiyalari ko'pincha dempingga - xorijiy bozorlarda eksportyor mamlakat ichki bozoridagi o'rtacha narxga nisbatan past baholarda sotishga moddiy asos bo'ladi.

Mutaxassislar dempingning quyidagi variantlarini ajratib ko'rsatishadi:

- Tasodifiy — eksportyorda tasodifiy ortiqcha tovarlarni paydo bo'lishi bilan bog'liq;
- Vaqtinchalik — eksportyor tomonidan boshqa mamlakat bozoriga tezlik bilan kirib borish uchun qo'llaniladi;
- Doimiy — monopolist kompaniya tomonidan, uning tashqi iqtisodiy faoliyati davlatning doimiy qo'llab-quvvatlashi sharoitida, tashqi bozorlarda foydani maksimallashtirish uchun qo'llaniladi, bunda ichki bozorda nisbatan yuqori narx saqlab turiladi.

Dempingdan, eng avvalo, davriy pasayishlar va ichki talab kamayganda, iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish davrida foydalaniladi. Masalan, 30-yillarda shunga o'xshash hodisa SHarqiy Yevropa mamlakatlaridan import qilinuvchi qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorida kuzatildi, 70-yillarda AQSH va Yevropa Ittifoqi tomonidan Yaponiyaga nisbatan dempingdan foydalanish ayblovi ilgari surildi.

Vaqtinchalik va ayniqsa, doimiy dempingga qarshi importyor-mamlakatlar GATT moddalariga asoslangan holda importga qarshi import bojlarini joriy etish huquqiga ega bo'lganligi sababli keyingi paytda yashirin demping keng tarqalmoqda. Bu eksportyor va importyorlar o'rtasida importyorlar tomonidan o'z milliy bozorida tovarlarni eksportyor yetkazib bergan narxdan past baholarda sotish haqida oshkor bo'lmagan kelishuvni nazarda tutadi. Yashirin demping yirik TMKlar tomonidan firma ichida qo'llaniladigan butlovchi qismlarni transferti amaliyotida keng tarqalgan (mas. yapon TMKlari ichida).

Tayanch iboralar: tashqi savdo hajmi, eksport, import hajmi, tashqi savdoda sanoat mahsulotlarining ulushi, JST bilan hamkorlik, rivojlangan mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy hamkorlik, tashqi iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish.

Mavzuning qisqacha xulosasi:

O'zbekiston Respublikasi o'zining milliy mustaqilligini qo'lga kiritishga qadar, mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyati sobiq SSSRning tegishli va vazirliklari ixtiyorida bo'lgan edi. Mustaqillik tufayli O'zbekiston 160 dan ortiq horijiy mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni yo'lga qo'ydi. O'zbekiston 1994 yilning iyunida JST ning kuzatuvchi maqomini oldi. Respublikamiz MDH, Yel, SHanxay guruhi kabi o'nlab mintiqaviy davlatlar bilan savdo-iqtisodiy munasabatlarni kengaytirib, rivojlantirib bormoqda. Ushbu jarayonlarni borishida respublikada tashkil topgan tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, bojxonalar xizmatini tashkil topishi va shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasida va uning idora- tashkilotlarida tegishli tashqi iqtisodiy faoliyat bo'limlarining faoliyat ko'rsatishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jahonning bir qator mamlakatlarida (RF, AQSH, Buyuk Britaniya, GFR va boshqalar) O'zbekistonning savdo- sanoat palatalari faoliyat ko'rsatib turibdi.

Nazorat uchun savollar:

1. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida tashqi savdoning tutgan o'rni va ahamiyatini gapirib bering.
2. O'zbekiston Respublikasi tashqi savdosining 2003-2004 yillardagi ko'rsatkichlarini gapirib bering.
3. Tashqi savdo strukturasi qanday o'zgarishlar ro'y bermoqda?
4. Respublikamiz qaysi xalqaro tashkilotlar bilan tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirib bormoqda?
5. Tashqi savdoni erkinlashtirish deganda nimani tushunasiz?
6. O'zbekiston Respublikasining JSTga a'zo bo'lish istiqbollarini xarakterlab bering?
7. Keyingi yillarda tashqi savdo sohasida ro'y berayotgan o'zgarishlarni ko'rsatib bering.
8. Respublikamizning eksportga yo'naltirilgan iqtisodiy rivojlanish modelini tanlashi tashqi savdoni rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini tavsiflab bering?

4-bob. XALQARO ISHCHI KUCHI MIGRATSIYASI

Reja:

- 4.1. Jahon xo'jaligida inson resurslari. Bandlik va ishsizlik
- 4.2. Jahon ishchi kuchi bozorining mohiyati va paydo bo'lish sabablari
- 4.3. Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishlari va markazlari
- 4.4. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining milliy iqtisodiyotga ta'siri
- 4.5. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasining eksportyor-importyor mamlakatlarga iqtisodiy ta'siri
- 4.6. «Aqlli kishilarning ketib qolish» muammosining mohiyati

§ 4.1. Jahon xo'jaligida inson resurslari. Bandlik va ishsizlik

Jahon iqtisodiyotida demografiya – aholi sonining harakati va mehnat resurslari bilan shug'ullanuvchi fan bo'lib, u ijtimoiy, iqtisodiy, biologik va geografik omillar asosida aholi tarkibini, dinamikasini, shuningdek, joylashuvi va ko'chishining umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. SHular asosida turli mamlakat va mintaqalarda aholi sonining o'zgarishlari, istiqbol davri uchun taxminlar ishlab chiqiladi. Demografik statistikada tug'ilish koeffitsienti (har 1000 kishiga tug'ilganlar soni), o'lim koeffitsienti (har 1000 kishiga o'lganlar soni), nikoh koeffitsienti, tabiiy o'sish koeffitsienti, ya'ni tug'ilish va o'lim koeffitsienti o'rtasidagi farqlar kabi ko'rsatkichlardan keng foydalaniladi.

Tug'ilish va o'lim natijasida aholining uzluksiz yangilanish jarayoni davom etadi va u aholini takror ishlab chiqarish deb nomlanadi. Bu jarayon esa ikki tushuncha bilan, ya'ni aholining tabiiy qo'shimcha o'sishi va avlodlar almashuvi bilan bog'liqdir. U yoki bu aholi dinamikasini o'rganishning eng oddiy usuli - bu uning yillik qo'shimcha o'sishini aniqlashdan iborat. Yillik qo'shimcha o'sish koeffitsienti - bu mazkur yil davomida (ya'ni ikki ketma-ket 1 yanvar orasida) aholining o'rtacha arifmetik qo'shimcha o'sishidir.

Yillik qo'shimcha o'sish koeffitsienti

$$R_k = R_k \times R_m$$

Bu yerda **R_k** - yil davomida qo'shimcha o'sish; **R_m** - aholining o'rtacha yillik soni.

Avlodlar almashuvi qanchalik ta'minlanganligini bilish uchun ayrim olingan avlodni tug'ilgan vaqtdan boshlab to nasl yaratishgacha bo'lgan davrini kuzatish zarur bo'ladi. Agar ma'lum bir avlodning 1000 kishisi 1000ta farzandni dunyoga keltirgan bo'lsa, demak avlod almashuvi to'la ta'minlangan bo'ladi.

Aholi dinamikasini tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, ko'pgina Yevropa mamlakatlarida va shuningdek SHimoliy Amerika davlatlarida XIX va XX asrlarda aholi o'rtasida o'lim darajasi kamayganligini ko'rishimiz mumkin. Dunyoning boshqa mamlakatlarida esa o'limning kamayishi asosan Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda kolonial imperiyalarni tugatilishidan keyin boshlandi. O'limning kamayishi quyidagi sabablarga asoslanadi:

- ◆ aholi turmush darajasining o'sishi;
- ◆ meditsina xizmatining yaxshilanishi;
- ◆ yuqumli va boshqa kasalliklar oldini oluvchi chora-tadbirlarning o'tkazilishi va h.k. lar.

SHunday qilib, aholi o'rtasida o'limning kamayishi aholining keskin o'sish jarayonini keltirib chiqargan omillardan biri bo'ldi. 2000 yilga kelib Yer shari aholisi soni 6 mlrd.kishiga yetib, 2030 yillarga borib esa 10 mlrd. kishiga yetishi kutilmoqda. Aholi o'zgarishini o'rganish dinamikasining tahlili asosida ko'rsatilgan demografik koeffitsientlar natijasida quyidagi o'ziga xos bosqichlar yoki populyatsion tsikllarni ajratish mumkin:

1.Dastlabki populyatsion xarakterdagi tsiklga quyidagilar xos:

- yuqori darajada tug'ilish;
- yuqori o'lim va buning natijasida aholi o'sishining sekin borishi;

Bunday xususiyatlar kam rivojlanib borayotgan mamlakatlarga, jumladan, Afrikaning bir qator tropik davlatlari (Gabon,Nigeriya) va ba'zi bir Janubiy-SHarkiy Osiyo (kamrok darajada) mamlakatlariga xosdir.

2. Ikkinchi populyatsion xarakterdagi tsiklga quyidagilar xos:

- yuqori darajada tug'ilish;
- o'limning pasayishi va natijada aholining keskin o'sishi;

Bunday xususiyatlar Afrika va Yaqin SHarq mamlakatlariga, SHarqiy Osiyoning ko'pgina davlatlariga, nisbatan rivojlangan ba'zi bir Lotin Amerikasi davlatlariga (Paragvay va Argentina) xosdir.

3.Uchinchi o'ziga xos populyatsion tsiklga quyidagilar xos:

- Tug'ilishning pasayishi;
- o'limning qisqarishi;

Bunday populyatsion xarakterda tug'ilish o'limga nisbatan (uncha katta bo'lmagan holda) yuqoriroq bo'lishi saqlansada, aholining o'sish darajasi doimo pasayib borishi kuzatiladi.(Masalan, Zamonaviy AQSH).

4.To'rtinchi populyatsion xarakterdagi tsiklga quyidagilar xos:

- Tug'ilishning pastligi;
- o'limning kamligi va natijada nisbatan barqarorlashuv yoki aholi o'sish dinamikasining minimal rivojlanishi. Bularga ko'plab Yevropa davlatlarini ko'rsatsa bo'ladi.

SHu bilan bir qatorda ba'zan demografiyada o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lgan populyatsion xarakterdagi tsikllar ham namoyon bo'lmoqda. Ya'ni o'lim tug'ilishga nisbatan oshib borishi bilan aholining tabiiy xarakterda minus belgisiga ega bo'lgan koeffitsient paydo bo'ladi (depopulyatsiya, ya'ni mamlakatlarda aholining tabiiy qisqarishi yuz beradi). Bunday tendentsiya hozirgi kunda Rossiyada aniq ko'rinmoqda.

Er shari aholisining o'sish darajasi borgan sari davom etib, XXI asrning oxirgi yillariga kelib taxminan 10,5 mlrd. kishiga yetishi va barqarorlashuvi kutilmoqda. Xullas, dunyo aholisining o'sish darajasi pasayib borayotgan bo'lsada, absolyut miqdorda uning o'rtacha yillik o'sishi 80 mln. kishidan ortiqroqni tashkil etmoqda (Buni biz asosan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi ba'zi mamlakatlar misolida ko'rishimiz mumkin).

Ma'lumki, xalqaro statistikada "iqtisodiy faol aholi" va "iqtisodiy faol bo'lmagan aholi" kategoriyalari keng qo'llaniladi. Xalqaro mehnat tashkiloti tavsiyanomasiga binoan iqtisodiy faol aholiga tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishda qatnashuvchi barcha kishilar kiradi. Bular qatoriga yollanma mehnat kishilari - ishchilar va xizmatchilar, mustaqil ishchilar, oilaning hak to'lanmaydigan a'zolari, mavsumiy va tasodifiy ishchilar, ob'ektiv sabablarga ko'ra (kasallik, ta'til) vaqtincha ishlamayotgan kishilar, to'liqsiz ish vaqti rejimida ishlab o'qishni davom ettirayotgan o'quvchilar, stipendiya yoki ish haqi olib ishlab chiqarishda kasb o'rganayotgan shogirdlar kiradi.

Hozirgi vaqtda bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida iqtisodiy faol aholi - ishchi kuchi deb yuritiladi. Iqtisodiy faol aholining mehnat statusi miqdoriy jihatdan ma'lum muddat (1 yil) ichida ishlagan hafta yoki kunlari soni bilan aniqlanadi. SHunga ko'ra iqtisodiy faol aholi - bandlar, ishsizlar va qisman bandlarga bo'linadi.

Iqtisodiy faol bo'lmagan aholiga yoshidan qat'iy nazar iqtisodiy faol aholi kategoriyasiga kirmaydigan kishilar taaluqlidir. Bunday aholi tarkibiga kunduzgi bo'lim talabalari, uy bekalari, qarilik va nogironlik bo'yicha nafaqaxo'rlar, ijtimoiy tashkilotlar va xususiy shaxslardan moddiy yordam oluvchi kishilar va boshqalar kiradi. Iqtisodiy faol bo'lmagan aholiga shuningdek bir qancha alohida funktsional guruhlar kiradi. Xaq to'lanmaydigan ijtimoiy ish bilan mashg'ul kishilar, ixtiyoriy tekin xizmatlar ko'rsatuvchi kishilar, sub'ektiv va ob'ektiv sabablarga ko'ra ish qidirmayotgan mehnatga yaroqli yoshdagi kishilar ham kiradi.

Mehnatga yaroqli aholining ijtimoiy mahsulot yaratishdagi faoliyati bandlik deyiladi. Bundan tashqari ishlab chiqarishda band bo'lmagan aholi tushunchasi ham mavjud bo'lib, ularga ishsizlar va majburiy band bo'lmagan kishilar kiradi.

XX asrning 70-yillarida sanoati rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy faol aholining asosiy qismi (30-45 %) sanoat va qurilishlarda band bo'lgan edi. Ammo keyinchalik bu munosabat nisbatan o'zgarib borishi bilan bog'liq holda bu tarmoqlarda aholi sonining avval nisbiy, keyinchalik absolyut bandligi keskin kamayib borayotganligi ko'zga tashlanmoqda. SHu bilan bir qatorda aholining iqtisodiy faolligini pasayishi qishloq xo'jaligida ham kuzatilmoqda.

Xalqaro Mehnat tashkilotining ta'rifi ko'ra ishsizlar deb - oxirgi 4 hafta ichida ish qidirayotgan va ishga ega bo'lmagan yoki ishga joylashib xali ishga kirishmagan kishilarga aytiladi. Bu kategoriya turli mamlakatlarda turlicha talqin etiladi. Turli mamlakatlarda ishsizlar sonini aniqlashda ikki xil yondashuv mavjud. Birinchisi - 1 haftalik tekshirishda ishsizlar statusiga javob beruvchi kishilar sonini aniqlaydi, bu usul AQSH, Yaponiyada ishlatiladi. Buyuk Britaniyada bu usul qimmat hisoblanib, ishsizlar soni davlat bandlik xizmatlariga ishsizlik nafaqasini olishga topshirilgan talabnomalar asosida hisoblanadi.

Ishsizlarning asosiy qismini ish stajiga ega ishdan bo'shatilgan kishilar tashkil

qiladi. Bu kategoriyaga iqtisodiyotda va ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlar natijasida korxonalarining bekilishi, yangi mahsulot ishlab chiqarishga o'tishi, ishlab chiqarishning modernizatsiyalashuvi natijasida ishini yo'qotgan ishchilar kiradi. Bola tarbiyasi bilan mashg'ul ayollar, o'qishni tugatib ish qidirayotgan yoshlar ishsizlar safiga kiritilmaydi.

Zamonaviy sanoati rivojlangan mamlakatlar uchun xarakterli tendentsiyalardan biri ishsizlikning o'sib borishidir, 2004 yilda ular iqtisodiy faol aholining 8-10% ni tashkil etgan.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda ishsizlar sonini aniqlash hozirgi kunda eng qiyin muammolardan biri bo'lib turibdi. Xalqaro Mehnat tashkilotining bergan ma'lumotiga ko'ra, 2003 yilda sanoati rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda ishsizlarning umumiy soni 600 mln.kishidan ortib, bu Yer shari aholisining 10dan bir qismini tashkil qilgan.

§ 4.2. Jahon ishchi kuchi bozorining mohiyati va paydo bo'lish sabablari

Jahon aholisi yoshiga bog'lik ravishda ikki tipdagi odamlarni o'z ichiga oladi: mehnatga layoqatli - 15-60 yoshlilar, mehnatga layoqatsiz -bolalar va qariyalar. Aholi umumiy hajmining taxminan 70 foizi birinchi tipga tegishli, biroq bu ulush turli hududlarda o'zgarib turadi. Masalan, Osiyo va Afrikada voyaga yetmaganlar, Yevropa va SHimoliy Amerikada qariyalar ulushi yuqorirok.

O'z navbatida mehnatga layoqatli aholi xam ikkiga ajratiladi: iqtisodiy faol va faol bo'lmaganlar. Uy bekalari, talabalar (ta'til paytida), davlat qaramog'idagi fuqarolar, shuningdek, fuqaroligi bo'lmaganlar iqtisodiy faol bo'lmaganlar qatoriga kiradi. Bizni iqtisodiy faol aholi, ya'ni mehnatga layoqatli va unga intiluvchi odamlar qiziqtiradi. Fuqarolarning aynan shu toifasi mamlakat ichkarisida va xorijdan ish qidirish jarayonida faol ishtirok etadi.

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi uzoq tarixga ega bo'lsada, faqatgina XX asrga kelib ishlab chiqarish omillari harakatining yetakchi ko'rinishlaridan biriga, binobarin XIMning alohida sohasiga aylandi.

Buni quyidagi sabablar bilan bog'lash mumkin:

- xo'jalik hayotining baynalmilallashuvi;*
- ijtimoiy-demografik o'zgarishlar;*
- fan-texnika va axborot sohasidagi inqilob;*
- integratsiya jarayonlarining rivojlanishi;*
- transmilliy korporatsiyalar faoliyati.*

Bu barcha omillar mehnatga layoqatli aholining harakatchanligini kuchayishiga sababchi bo'ldi, zero insonlar mamlakatlar va qit'alararo ko'chish uchun rivojlangan kommunikatsiya infratuzilmasidan foydalanishadi. Hozirgi kunga kelib jahon ishchi kuchi bozori (JIKB) vujudga keldiki, bu bozor asosini milliy xo'jalik tizimlari va jahon iqtisodiyoti doirasida ishlab chiqaruvchi kuchlarning darajasi, tabiati va joylashuviga sezilarli ta'sir etuvchi iqtisodiy faol aholining mamlakatlar va hududlar o'rtasida jami migratsiya aylanmasi tashkil etadi. XX asrning oxiriga kelib mehnatkash-migrantlarning bir yildagi o'rtacha miqdori 35 mln. kishiga yetdi (1960-yilda 3,5 mln.). JIKB faqatgina migrantlarni emas, balki turli darajadagi migratsiya xizmatlarini, shuningdek, xorijiy mehnatkashlar xuquqiy statusi, ularning

mehnatini himoyalash, ularga ijtimoiy kafolatlar berish va boshqa masalalar bilan shug'ullanuvchi xalqaro tashkilotlarni xam o'z ichiga oladi.

Mazkur mavzuda aholining ko'chishi jarayonlari ichida ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlar keltirib chiqargan mehnat migratsiyasi to'g'risida so'z boradi. Fuqarolarni o'z vatanidan tashqarida ish qidirishga majbur etuvchi omillar ichida eng asosiysi turmush darajasini yaxshilash va o'z qobiliyatlaridan unumli foydalanishga intilishlari hisoblanadi. Ayni paytda ishsizlik, qishloq xo'jaligida aholining ko'payib ketishi kabi salbiy ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar xam yashash joyini vaqtincha yoki doimiy o'zgartirishga sababchi bo'ladi.

Hozirgi paytda davlatlar mehnat migratsiyasini tartibga solish borasida o'z harakatlarini kuchaytirib borishmoqda. Migrantlarni jo'natuvchi (eksportyor-mamlakatlar) va qabul qiluvchi (importyor-mamlakatlar) tomonlarning o'zaro manfaatlarini xuquqiy ifodasi odatda ikki va ko'p tomonlama kelishuvlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Bu sohada xalqaro konventsionalarni tayyorlashda aholi bo'yicha BMT Komissiyasi, Xalqaro mehnat tashkiloti, Migratsiya bo'yicha xalqaro tashkilot kabi global tashkilotlar sezilarli ko'mak berib kelmoqda. Ishchi-migrantlar xuquqlarini himoya qilish bilan shug'ullanuvchi hududiy tuzilmalarga misol sifatida G'arbiy Yevropadagi Migratsiya masalalari bo'yicha hukumatlararo qo'mitani keltirish mumkin. JIKB doirasidagi munosabatlarni tartibga solishning asosiy xalqaro me'yoriy xujjatlari Xalqaro mehnat tashkilotining 1962, 1975, 1982 yillardagi Konventsionalari hisoblanadi. Bu xujjatlarning moddalari migrantlarni yollash, ularning xuquqlarini kafolatlash, migratsiyaning yashirish kanallari bilan ko'rashish kabi masalalarni tartibga soladi.

§ 4.3. Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishlari va markazlari

Mehnati migratsiyasi deyarli barcha milliy iqtisodiyotlarga xos jarayondir. Biroq uning jadallik darajasi jahonning u yoki bu hududlarida sezilarli farq qiladi. Mehnatkash-migrantlarning eng jadal oqimi ishchi kuchini eksport/import qiluvchi mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi darajasida va tabiiy demografik o'sish sur'atida jiddiy farq bo'lganda kuzatiladi. Migratsiyaning asosiy to'rtta yo'nalishlari ichida jami migratsiya oqimining hajmi bo'yicha rivojlanayotgan mamlakatlardan rivojlangan mamlakatlar tomon ishchi kuchlarini ko'chishi birinchi o'rinda turadi. Mutaxassislar quyidagi migratsiya oqimlarini alohida ko'rsatib o'tishadi: G'arbiy Yevropa va SHimoliy Amerika mamlakatlari o'rtasida, sobiq sotsialistik mamlakatlardan bozor iqtisodiyotli mamlakatlarga, rivojlanayotgan yoki o'tish davri iqtisodiyotli davlatlar o'rtasida (mas. Janubiy Amerika chegarasida, Ukrainadan Rossiyaga).

Ishchi kuchi migratsiyasining yana bir yo'nalishi, ya'ni rivojlangan mamlakatlardan rivojlanayotgan yoki o'tish davri iqtisodiyotli davlatlarga migratsiya uchrasa-da, bu yo'nalishni tanlovchi migrantlar soni unchalik ko'pchilikni tashkil etmaydi va ular TMKlarning shahobchalari va shu'ba korxonalarida band bo'lgan kadrlar, turli xayriya tashkilotlari va fondlari a'zolari, shuningdek, sarguzasht izlovchilar xamda tavakkalchilardan iborat. Ishchi kuchini o'ziga tortuvchi markazlar ichida eng yirik va uch yuz yildan beri mavjud bo'lgan markaz SHimoliy Amerika (AQSH va Kanada) hisoblanadi. Amerikalik statistlarning ma'lumotlariga ko'ra 90-yillar

davomida AQSHga belgilangan kvota 675 ming kishi bo'lishiga qaramay yiliga 1 mln. dan ortiq migrantlar kirib kelgan.

Migrantlarni o'ziga tortuvchi boshqa bir «ohangrabo» Yevropa Ittifoqi mamlakatlaridir. Ularga xorijiy ishchi kuchi jami aylanmasining to'rt dan bir qismidan ko'progi to'g'ri keladi. Bu hududda Frantsiya (mamlakat aholisining 8 foizi xorijliklar), Germaniya (7,5 foiz) yetakchilik qilmoqda. Bulardan tashqari Buyuk Britaniya, Belgiya, Niderlandiya, SHvetsiya, Avstriya xam ishchi kuchi qabul qilishda oldingi o'rinlarda turadi. Mehnat migratsiyasining uchinchi yirik markaz - Avstraliyadir. Avstraliya hukumati mamlakat hududining katta qismida aholi zichligi darajasi pastligi va uning tarkibida xitoy etnosining ulushi ko'payib borayotganidan xavotirda. SHuning uchun xam Kanberra tomonidan Avstraliya mamlakatiga - qit'aga oq irqga mansub aholini, asosan fertil (turmush qurish va farzand qurishga qodir) yoshdagi ayollarni ko'chib o'tishini rag'batlantirish borasida chora-tadbirlar majmuasini e'lon qilgan.

Muhim migratsiya markazlardan biri sifatida Isroilni esga olishimiz xam maqsadga muvofiq. Isroil barcha yaxudiylarni o'zlarining tarixiy vatanlariga qaytarishga harakat qilmoqda. Yaxudiylarning «Jannatmakon yer»ga migratsiyasi umuman olganda siyosiy sabablar tufayli bo'lsada, uning iqtisodiy jihatlari xam mavjud, turmush darajasi past bo'lgan mamlakatlardan Isroilga kelayotgan migrantlar oqimining jadalligi xam bundan dalolat berib turibdi.

Keyingi yigirma yil ichida migrantlarni o'ziga jalb etuvchi yangi markazlar vujudga keldi. Ularning ichida Fors ko'rfazi mamlakatlari (Saudiya Arabistoni, Qatar, Quvayt, Baxrayn, Birlashgan Arab Amirligi) va Lotin Amerikasi (Argentina, Braziliya, Meksika) xamda Osiyoning (Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tayvan) yangi industrial mamlakatlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Afrika qit'asida esa bunday markaz JAR hisoblanadi.

MDH doirasida Rossiya yirik markaz bo'lsa-da, u xam eksportyor, xam importyor mamlakat sanaladi. Rossiyadan MDHdan tashqari ishchi kuchi eksport qilinsa (yiliga 10 ming kishi), MDH mamlakatlaridan - asosan Ukraina, Belorusiya, Moldaviya, Qozog'istondan (yiliga 300-500 ming kishi) import qilinadi.

Xalqaro migratsiya aylanmasi tarkibini tushunib yetish uchun mehnat migratsiyasining ko'rinishlarini belgilab chiqish zarur, ularni turli mezonlarga ko'ra sinflash mumkin. Migratsiyasining asosiy ko'rinishlari quyidagilar:

- *davomiyligiga ko'ra - vaqtinchalik, mavsumiy va doimiy;*
- *ijtimoiy tarkibiga ko'ra - malakasiz ishchilar, o'rta texnik va servis xodimlari, talabalar (ta'til paytida), mutaxassislar, fan, madaniyat va sport arboblari, tadbirkorlar;*
- *tabiatiga ko'ra - bevosita va bilvosita (TMK doirasida firma ichida);*
- *mehnat shartnomasi ko'rinishiga ko'ra - shaxsiy va jamoaviy;*
- *qabul qiluvchi mamlakatda xuquqiy holatga ko'ra - assimilyatsion (keyinchalik fuqarolik berilishi) va neassimilyatsion.*

Xalqaro statistika ma'lumotlariga ko'ra, migrantlarning asosiy qismini ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligida band bo'lgan kam malakali ishchilar tashkil etadi. SHunday bo'lsa-da, mutaxassislarning, ya'ni TMKlar tuzilmasida e'tiborli va yuqori xaq to'lanadigan mansablarni egallagan yuqori malakali ishchi kuchining migratsion

oqimi o'sib bormoqda (gap «aqlilarning ketib kolishi» to'g'risida bormoqda). Bundan tashqari yildan yilga Yevropa Ittifoqi kabi integratsion birlashmalarda ayollar va yoshlarning safarbarligi kuchaymoqda.

XIMda migratsiya oqimlarini kuchayib borishi tufayli ularning qabul qilib oluvchi va jo'natuvchi davlatlar iqtisodiyotiga ta'siri yanada sezilarli bo'lib bormoqda. SHuning uchun jahon ishchi kuchi bozorini ana shu nuqtai nazardan ko'rib chiqish joiz.

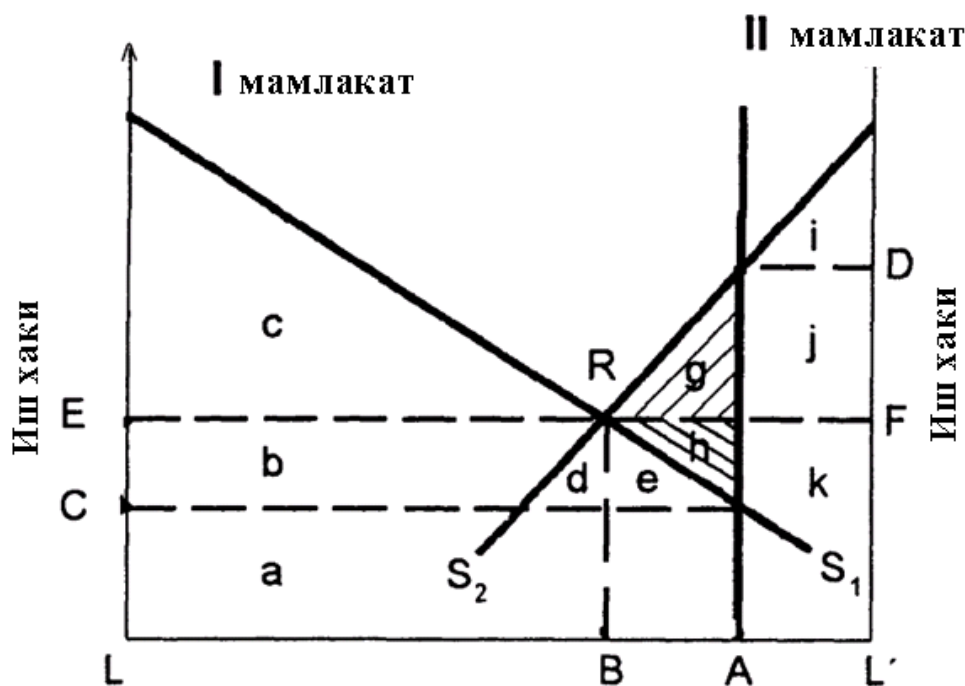
§ 4.4. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining milliy iqtisodiyotga ta'siri

Ishchi kuchi ko'chib yurishining iqtisodiy sababi mehnatga to'lanadigan xaqning turli davlatlarda turlichaligidir. Xalqaro ishchi kuchi harakatining asosiy bosh sababi, demak, turli davlatlarda o'rtacha real ish haqi darajasining har xilligida.

4.4.1-rasm. Mehnat migratsiyasining iqtisodiy samaradorligi.

"A" davlat

"V" davlat

Tasavvur qilamizki dunyoda "A" va "V" davlatlari mavjud. "A" davlat LA miqdorda mehnat resurslari bilan, "V" davlat esa AL* miqdorida resurslar bilan ta'minlangan. Ikkala davlatning umumiy mehnat resurslari LL* ga tengdir.

S1 va S2 to'g'ri chiziqlari bu ishchi kuchi evaziga yaratilgan mahsulot hajmi. Agarda, xalqaro mehnat migratsiyasi namoyon bo'lmasa, "A" davlat ichki mehnat resurslari zahirasidan foydalanib ularga o'rtacha real ish xaqi LC to'laydi. "V" davlat xam o'z mehnat resurslari zahirasidan foydalanib L*D miqdorida o'rtacha real ish xaqi to'laydi. "A" davlat bor ichki mehnat resurslaridan foydalangan holda a+b+c+d+e miqdorda mahsulot ishlab chiqaradi. "V" davlatning ishlab chiqaradigan mahsuloti hajmi i+j+k ga teng bo'ladi. "V" davlat "A" davlatga qaraganda ishchi kuchiga bir muncha ko'p xaq to'lamoqda. $LC < L^*D$, ya'ni "A" davlatdagi ish kuchi bahosi "V" davlatnikiga qaraganda past.

Davlatlarning real o'rtacha ish xaqi turlicha bo'lganligi munosabati bilan

"A" davlatning bir qism AV ishchilari "V" davlatga o'tishadi. Natijada, ikkala davlatning ish xaqi darajalari BR muvozanat holatga erishadi. "A" davlatda qolgan mehnat resurslari va "V" davlatga ishlash uchun ketgan ishchi kuchi evaziga yaratilgan yalpi mahsulot hajmi $a+b+c+d+e+h$ ga ko'paygan. Bu yerda $a+b+c+d$ "A" davlatdan ketmagan ishchi kuchiga tegishli yaratilgan mahsulot bo'lsa, $e+h$ "V" davlatga emigratsiya qilingan ishchi kuchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini tashkil etadi. Rasmga e'tiborni qaratadigan bo'lsak, "A" davlat, mehnat unumdorligini oshirgani xolda va ko'chib o'tgan ishchilar tomonidan yaratilgan yalpi mahsulot x segmentiga ortgan. Bu esa ishlovchilar daromadini oshishiga olib kelmoqda. "V" davlatdagi o'zgarishni qaraydigan bo'lsak, "A" davlatdan kelgan migrantlar hisobiga, "V" davlatning o'rtacha real ish xaqi $L \cdot D$ dan $L \cdot F = BR$ gacha pasayganligi kuzatiladi. Ammo o'z navbatida "V" davlatda yaratilgan ichki mahsulot hajmi $i+j+h$ dan $i+j+h+g+e$ ga ko'paygan. Bunda $h+e$ segmentlar, xorijiy ishchi kuchidan yaratilgan mahsulot hajmiga to'g'ri keladi va bir qismi daromaddan ushlab qolinadigan soliqni ayirib tashlagan xolda xorijiy ishchi kuchiga maosh tarzida to'lanadi. Sof ichki ishlab chiqarish hajmi esa 8 ~ segmentni tashkil etadi. Real o'rtacha ish xaqi darajasi pasayganligi munosabati bilan "V" davlatdagi ishlovchilar daromadlari $j+k$ danga qisqaradi. Boshqa ishlab chiqarish omillari egalarining daromadi i -dan $i+g+j$ ga ko'tariladi. Bir davlatdan ikkinchi davlatga ishchilarni migratsiya qilish natijasida yaratilgan yalpi umumiy ishlab chiqarish hajmi $[a+b+c+d+e] + [k+j+I]$ dan $[a+b+c+d] + [e+g+h+i+j+k]$ ga ko'paygan. Bu yerda h , "A" davlatning bir qism mehnat resurslarining "V" davlatga emigratsiya qilish tufayli va qolgan ishchi kuchidan samarali foydalangan xolda oshirilgan ishlab chiqarish hajmini anglatadi. g - segment esa "V" davlatning, xorijiy ishchi kuchidan foydalanilgan xolda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmidir. SHunday qilib, ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi tufayli ikkala davlat xam o'zaro manfaatli natijalarga erishishga muvaffaq bo'lishdi.

O'zbekistan xam xalqaro savdo va moliya-kredit munosabatlarini rivojlantirish bilan bir qatorda ishchi kuchining xalqaro migratsiyasida o'zining ishtirokini kengaytirmog'i lozim.

§ 4.5. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasining eksportyor-importyor mamlakatlarga iqtisodiy ta'siri

Xalqaro xuquqiy xujjatlarda ishsizlikni kamaytirish, emigrant-ishchilardan valyuta mablag'larini kirib kelishi, qabul qiluvchi mamlakatda ularga yetarli darajadagi turmush sharoitini ta'minlashga ko'mak berish uchun emigratsion siyosat olib borilishi qayd etiladi. Migrantlarning asosiy qismini 30-40 yoshdagilar tashkil etadi, ularning xorijga chiqishi ichki mehnat bozoridagi raqobatni yumshatish imkoniyatini beradi. Binobarin, milliy iqtisodiyotning beqarorligi sharoitida ijtimoiy keskinlik yumshatiladi.

Emigrantlarning o'tkazmalaridan kelib tushadigan valyuta mablag'lari jahondagi asosiy ishchi kuchi eksportyorlari (Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining bir qator mamlakatlari, shuningdek, ba'zi sobiq sotsialistik davlatlar) uchun milliardlab dollar bilan o'lchanadi. Bunday mamlakatlar o'nta atrofida. O'ttizdan ko'proq mamlakat yiliga 100 va undan ko'proq million dollar miqdorida emigrantlarning pul

o'tkazmalarini oladi. Bunda kanal orqali valyuta daromadlari olishda ishlab chiqarish xarajatlari bilan kuzatilmaydi, zero bunday xarajatlar tovar savdosiga xosdir. Natijada ishchi kuchi eksportidan iqtisodiy samara tovarlar yoki xizmatlar savdosidagidan taxminan besh marta yuqori bo'ladi. Mutaxassislar migrantlarning chet elga chiqishidan keladigan valyuta daromadlarining beshta manbasini ko'rsatib o'tishadi: vositachi-firmalar foydasidan soliqlar, migrantlarning o'z yurtiga pul o'tkazmalaridan soliqlar, migrantlarning shaxsiy investitsiyalashlari, ishchi kuchini import qiluvchi mamlakatlardan eksportyor mamlakatlarga davrlararo kanallar orqali kelib tushadigan kapitallar, xayriya fondlari va xalqaro tashkilotlarning subsidiyalari.

Bundan tashqari migrantlar chet elda ishlab kaytgandan so'ng, odatda ikki-etti yil davomida valyuta o'tkazmalariga ekvivalent miqdorda qimmatli buyumlar va jamg'armalar olib kelishadi. Ishchi kuchi eksportining o'ziga xos ijobiy tomonlariga uzoq vaqt davom etgan xorijiy faoliyatdan so'ng bu ishchilarning umumiy kasb mahorati darajasi ortadi va ular o'z vatanlarida iqtisodiy hayotning yangi sohalarida ishlashga tayyor bo'lishini kiritish mumkin.

Ishchi kuchining chet elga yuborilishining salbiy jihatlari ichida eng asosiysi mehnatga layoqatli va yuqori malakali mutaxassislarning yo'qotilishi hisoblanadi.

Ishchi kuchini import qiluvchi mamlakatlar odatda, migrantlar soni va sifatiiy tarkibini tartibga solib boruvchi iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlardir. Tartibga solish dastaklari sifatida immigratsion kvotalar va turli cheklashlardan (migrantning yoshi, ma'lumotlilik saviyasi, kasb maxorati darajasi, sog'ligi kabilar) foydalaniladi. SHuning uchun xam xorijdan ishchi kuchini jalb etishga tanlov tamoyilidan foydalanish to'g'risida gapirish mumkin.

Ichki mehnat bozorida qo'shimcha ishchi kuchini paydo bo'lishining shubhasiz ijobiy jihatlari quyidagilarni kiritish mumkin:

- immigrantlar tomonidan ishlab chiqariladigan tovarlarning xarajatlarni kamayishi (xorijliklar importyor-mamlakat fuqarolariga nisbatan faolrok va kamrok ish xaqiga ishlashga tayyor bo'lishadi) hisobiga raqobatbardoshligi oshadi;
- migrant-ishchilar tomonidan tovar va xizmatlarga ichki talabni rag'batlantirilishi;
- malakali mutaxassislar tayyorlash, ijtimoiy dasturlar, shuningdek, boshqa davlatlardan patentlar, litsenziyalar va nou-xaular sotib olishga zarur mablag'larni tejalishi;
- ishchi kuchi taklifi sohasida raqobatni kuchaytirish orqali ichki mehnat bozoriga qo'shimcha egiluvchanlikni berish.

Biroq ishchi kuchini eksport qilishdagi singari uning importida xam salbiy jihatlar mavjud. Xususan, rezidentlar va migrantlar o'rtasidagi ish joyi uchun qo'shimcha raqobat ishsizlikni kuchayishiga olib keladi. Immigrantlar oqimini kengayishi bilan bog'liq ravishda mamlakatdan valyuta mablag'larini xorijga chiqib ketishi ortib boradi. Bundan tashqari xorijiy ishchi kuchi, ayniqsa, afrikalik va osiyoliklar G'arbiy Yevropa va SHimoliy Amerikada milliy, irqiy va diniy negizdagi to'qnashuvlarni keltirib chiqaradi, iqtisodiyot kriminallashadi.

SHunday qilib migratsiya jarayonlarining jahon mamlakatlari iqtisodiyotiga ta'siri yetarli darajada ziddiyatlidir, uning salbiy va ijobiy tomonlarini nisbiy baholash mazkur mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat va uning XIM tizimidagi holatiga

bevosita bog'liq bo'ladi.

§ 4.6. «Aqlli kishilarning ketib qolish» muammosining mohiyati

Ishchi kuchi eksporti milliy iqtisodiyotda ijobiy oqibatlar bilan bir qatorda salbiy oqibatlar xam qoldiradi. Bu eng avvalo «aqli kishilarning ketib kolishi» deb ataluvchi yuqori malakali mutaxassislarning xorijga ketib qolishi bilan bog'liqdir. Bu jarayonning mohiyati shundaki, mutaxassislar turmush darajasi past davlatlardan yuqori ish xaqi, yaxshi mehnat sharoitlari, ijodiy imkoniyatlarni amalga oshirishga yetarli shart-sharoit va nihoyat ijtimoiy kafolatlar yaratib bera oladigan mamlakatlarga ketib qoladi.

Ishchi kuchini jo'natuvchi davlat uchun salbiy bo'lgan jihatlar qabul qilib oluvchi mamlakatlar uchun ijobiy hisoblanadi. Chunki kirib keluvchi ishchilarning aksariyat qismini yuqori darajada ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy faol bo'lgan yoshlar tashkil etadi. Bunga misol sifatida Pol'shadan 1983-1987 yillarda yosh kadrlarni chiqib ketishi bilan bog'liq vaziyatni keltirish mumkin: bu mamlakatni tark etganlarning 15 foizini (50 ming kishi atrofida) oliy ma'lumotlilar tashkil etgan, bu Pol'sha oliy o'quv yurtlarining bir yillik bitiruvchilariga to'g'ri keladi. "Intellektual migratsiya" jami ishchi kuchi migratsiyasi miqdorining 3—5 foiziga teng bo'lsa-da, hozirgi paytda bu ulushning yildan-yilga ortib borishi kuzatilmoqda, binobarin jo'natuvchi mamlakat uchun iqtisodiy zarar miqdori xam oshib boryapti. Bu zarar ba'zi bir mamlakatlarning milliy daromadining 10 foizigacha teng bo'lmoqda. Mutaxassislarni chetga chiqib ketishi jahon bozoridagi raqiblarning mavqeini kuchaytiradi, chunki bu mutaxassislarning ko'pchiligi yirik transmilliy korporatsiyalarga ishga joylashadi.

«Yuqori sifatli» ishchi kuchini o'ziga jalb qiluvchi asosiy markazlar eng boy mamlakatlar: AQSH, Kanada, Germaniya, Frantsiya, Buyuk Britaniya, SHvetsiya, kamroq darajada Yaponiya, Singapur, Tayvan sanaladi. Aqlli kishilarni chiqib ketishining asosiy kanallari birinchidan, xorijiy talabalar va aspirantlarni chet eldagi universitetlari tomonidan jalb etilishi, ikkinchidan, tajribali mutaxassislarni xalqaro kompaniyalarda ishga taklif etilishi hisoblanadi.

Tayanch iboralar: Ishchi kuchi migratsiyasi, ishsizlar, ishga layoqatli shaxslar, ishchi kuchini eksport-import qiluvchi mamlakatlar, «aqli kishilar»ning ketib qolish muammosi.

Bobning qisqacha xulosasi:

Jahon ishchi kuchi bozori (JIKB) o'zining hozirgi ko'rinishiga so'nggi ellik yil davomida shakllandi. JIKB tarkibiga xam migrantlar -mehnat qobiliyatli yoshdagi iqtisodiy faol odamlar, xam xorijda ish qidirishga intilayotgan odamlarga ko'maklashuvchi migratsiya xizmatlari va xalqaro tashkilotlari kiradi. Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishi ishchi kuchining rivojlanayotgan mamlakatlardan rivojlangan mamlakatlarga chiqishi sanaladi, xorijiy ishchilarni o'ziga tortuvchi asosiy xalqaro markazlar SHimoliy Amerika, G'arbiy Yevropa, Avstraliya va Isroil hisoblanadi. Bular bilan mehnatkash-migrantlarni o'ziga tortuvchi yangi hududiy «qutblar»: ba'zi arab davlatlari raqobat qila boshladi.

Mehnat migratsiyasining milliy iqtisodiyotlarga ta'siri darajasi turlicha bo'lib, ko'p

jihtadan hukumat tomonidan olib boriladigan siyosatga bog'liq. Ishchi kuchini eksport qiluvchi mamlakatlar asosiy foydani xorijdan valyuta transferti oqimlarini kengayishidan oladi, ammo bunda ko'pchilik xollarda yuqori malakali kadrlarini yo'qotadi. Importyor mamlakatlar esa mehnat immigratsiyasining miqdoriy va sifat darajasini kvotalar va cheklashlar joriy qilish orqali tartibga solishga harakat qiladi, hozirgi paytda malakali kadrlarni va ilmiy-texnika sohasidagi ekspertlarning kirib kelishi maqsadga muvofiqdir.

Aqlli kishilarni ketib kolishi muammosi XIMda keyingi yigirma-o'ttiz yillar ichida eng dolzarb muammoga aylandi. Muammoning mohiyati shundaki, ishga joylashish maqsadida xorijga chiqib ketgan malakali kadrlarni yo'qotish eksport qiluvchi mamlakat uchun ma'lum miqdorda iqtisodiy zarar yetkazadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Jahon ishchi kuchi bozorining vujudga kelish sabablarini ayting.
2. JIKBning mohiyati nimada?
3. Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishlari va markazlarini
4. ayting.
5. Mehnat migratsiyasining qanday ko'rinishlarini bilasiz?
6. O'zbekistonning xalqaro migratsiya aylanmasidagi holatini tushuntiring?
7. Ishchi kuchi eksport qiluvchi mamlakatlarga ishchi kuchi eksportidagi ijobiy va salbiy jihatlarini tushuntirib bering
8. Ishchi kuchi importidan olinadigan iqtisodiy samara qanday?
9. «Aqlli kishilarning ketib kolishi» muammosining mohiyati nimada?

5- mavzu. Xalqaro kapital migratsiyasi va transmilliy kompaniyalar

Reja:

- 5.1. Kapital eksporti - xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ilg'or shakli sifatida
- 5.2. Kapital eksportining asosiy shakllari va uning o'ziga xos tomonlari
- 5.3. Xalqaro korporatsiyalarning mohiyati, tuzilmasi va ko'rinishlari
- 5.4. Jahon xo'jaligida transmilliy korporatsiyalarning roli

5.1. Kapital eksporti - xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ilg'or shakli sifatida

Kapitalni xorijga chiqarish, uning davlatlar orasida faol migratsiyasi zamonaviy jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning eng muhim ajratib turuvchi tomoniga aylandi.

Kapital olib chiqish jahon xo'jaligining chuqur rivojlanishi davrida tovar olib chiqish monopoliyasini sindirdi. Tovlar olib chiqishni to'ldiruvchisi va uning vositachisi bo'lib, kapital olib chiqish xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida aniqlovchi omilga aylanib bormoqda. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotining (IHRT) baholashiga qaraganda, 80-yillardan boshlab to'g'ridan-to'g'ri yo'natirilgan investitsiyalarning yillik o'sishi taxminan 34-35% ni tashkil etib, xalqaro savdo o'sishidan qariyb 5 marta ko'proqdir.

Kapital olib chiqish ma'lum bir milliy davlat o'z aylanmasidan bir qism kapitalni olib, uni boshqa bir davlatning ishlab chiqarish jarayoniga va aylanmasiga tovar yoki pul formasida joylashtirishida namoyon bo'ladi. Dastlabki yillarda kapital olib chiqish jahon xo'jaligi pereferiyasiga kapitalni eksport qiladigan kam sonli sanoati rivojlangan davlatlarga xos bo'lgan xolos edi. Jahon xo'jaligining rivojlanishi esa bu jarayon doirasini sezilarli ravishda kengaytirdi, natijada kapital chiqarish har qanday muvaffaqiyatli, dinamik rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotning funktsiyasi bo'lib qoldi. Hozirgi kunda kapitalni ilg'or sanoati rivojlangan davlatlar ham, o'rtacha rivojlangan davlatlar ham, rivojlanayotgan, ayniqsa "yangi industrial" davlatlar ham chiqarmoqdalar.

Kapital olib chiqishning asosiy sababi uning ma'lum bir davlatlarda "nisbatan" ortiqcha bo'lib qolishligidir. Ishbilarmonlik foydasi yoki foiz olish maqsadida kapital chet elga chiqariladi. Kapital eksporti ichki investitsiya uchun kapital yetishmagan holda ham amalga oshirilishi mumkin. 90-yillarda umumjahon bo'yicha ortiqcha kapital 180-200 mlrd. dollarga teng deb baholangan edi. XX asrning ikkinchi yarmidan so'ng chetga kapital chiqarish tinimsiz o'sib bordi. Kapital eksporti hozirgi kunda o'sish sur'atlari bo'yicha tovar eksportini ham, sanoati rivojlangan davlatlarda yalpi ichki mahsulotning o'sish darajasini ham orqada qoldirmoqda. Kapital olib chiqish masshtabining keskin kengayishi xalqaro migratsiyaning kuchayishiga olib kelmoqda.

Xalqaro kapital migratsiyasi- kapital egasi uchun foyda keltiruvchi, davlatlar orasidagi qarama-qarshi harakatdir. Har bir davlat bir vaqtning o'zida kapitalning importyori va eksportyori bo'lib hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida katta foyda uchun kapital olib chiqishning eng muhim sabablari quyidagilardan iboratdir:

- kapital olib chiqilayotgan davlatda uning ortikcha to'planganligi;

- jahon xo'jaligining turli zvenolarida kapital talabi va taklifining mos kelmasligi;
- mahalliy bozorni monopolizatsiya qilish imkoniyati mavjudligi;
kapital eksport qilinadigan davlatda arzonroq xom-ashyo va ishchi kuchining mavjudligi;

- barqaror siyosiy holat va umuman qulay investitsion muhitning mavjudligi.

Amaliy hayotda investitsiya qilish zaruriyati o'zida investitsion muhitning barcha qismlarini mujassamlashtirgan sabablar kompleksi va shuningdek ayrim bozorlarning nisbiy ustunligi tamoyillari bilan belgilanadi. Kapital olib chiqishga sabab bo'luvchi va uni rag'batlantiruvchi omillar quyidagilardir:

1. Kapital olib chiqishni faollashtiruvchi, harakatlantiruvchi kuch bo'lib milliy iqtisodiyotlarning o'sib borayotgan o'zaro bog'liqligi hisoblanadi. Ishlab chiqarishning baynalminallashuvi xalqaro kapital harakatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Kapital eksportining bosh omili bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar ishlab chiqarishni xalqaro ishlab chiqarishga aylanishi va shuningdek xalqaro mahsulot yaratishidir. Xalqaro mahsulot-global xalqaro bozorda sotiladigan mahsulotdir. U unifikatsiya qilingan va geografik joylashishi, milliy yoki boshqa o'ziga xosliklardan qat'iy nazar sotiladi (avtomobillar, samolyotlar, radioelektronika, komp'yuterlar, asbob-uskunalar va h.k.lar).

2. Xalqaro sanoat kooperatsiyasi, transmilliy korporatsiyalarning sho'ba korxonalariga qo'yiladigan qo'yilmalari.

3. Sanoati rivojlangan davlatlarning iqtisodiy o'sish sur'atlarini ushlab turish, sanoatning ilg'or sohalarini rivojlantirish, bandlik darajasini saqlash uchun sezilarli hajmda kapital jalb qilishga yo'naltirilgan iqtisodiy siyosati.

4. Xorijiy kapital jalb qilish yordamida o'z iqtisodiy rivoji uchun sezilarli turtki berish, "kambag'allik doirasidan" chiqib ketishga harakat qilayotgan rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiy o'z-o'zini tutishi.

5. Ekologiya omillari sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro korporatsiyalar qattiqlashayotgan ekologik normalar tufayli ishlab chiqarishni sanoati rivojlangan davlatlardan rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chirishi.

6. Kapital oqimini yo'naltiruvchi va tartibga soluvchi xalqaro moliyaviy tashkilotlar muhim rol o'ynashi.

5.2. Kapital eksportining asosiy shakllari va uning o'ziga xos tomonlari

Jahon ho'jaligida kapital olib chiqish asosan quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- sanoat, savdo va boshqa korxonalariga to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar;

- portfel' investitsiyalar (xorijiy obligatsiyalar, aktsiya, qimmatbaho qog'ozlar);

- ssuda kapitalining sanoat va savdo korporatsiyalari, bank va boshqa moliyaviy tashkilotlariga o'rta va uzoq muddatli kreditlari yoki zayomlari;

- iqtisodiy yordam- tekinga va imtiyozli kreditlar shaklida (foizsiz, kam foizli).

Jahon iqtisodiyotida kapital ko'chishi va xorijiy investitsiyalar o'rtasida aniq farq belgilangan. Kapital ko'chishi quyidagilarni o'z ichiga oladi: xorijiy hamkorlar bilan operatsiyalar bo'yicha to'lovlar, zayomlar berish (5 yildan ortiq bo'lmagan mudatda), faqat kapital joylashtirish maqsadida xorijiy kompaniyalarning aktsiya, obligatsiya va qimmatbaho qog'ozlarini sotib olish, qimmatbaho qog'ozlar

portfelini diversifikatsiya qilish va x.k.lar.

Xorijiy investitsiyalar bu kapital qabul qiluvchi davlatda kompaniya ustidan nazorat o'rnatish va uni boshqarishda ishtirok etish maqsadida kapital ko'chirishdir. To'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar shaklida kapital olib chiqish bu kapital qabul qiluvchi davlat xududida kapital eksportyori tomonidan ishlab chiqarishni tashkil etishini bildiradi. Bu shuningdek, kadrlarni tayyorlash va o'qitish, mahalliy ishlab chiqaruvchilarga raqobatchilik ta'siridir.

To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar xalqaro korporatsiyalarning jahon xo'jaligidagi xukmronligining asosini tashkil qiladi. Ular korporatsiyalarning xorijiy korxonalariga to'liq egalik qilishi yoki aksionerlik kapitalining amalda egalik qilishiga imkoniyat beradi. Odatda, bu shunday investitsiyalarki bunda xorijiy investor kompaniyaning aksionerlik kapitalining 25% dan kam bo'lmagan miqdoriga egalik qiladi. AQSH, GFR, Yaponiyaning statistika boshqarmalari aksionerlik kapitalining 10% i va undan ko'prog'ini o'ziga olgan investitsiyalarni To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar deb hisoblaydi. P.X.Lindertning fikricha, "To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar va portfel investitsiyalari orasidagi farq avvalambor kapital qo'yiladigan firma ustidan nazorat qilish muammosiga borib taqaladi".

Portfel investitsiyalari yirik korporatsiyalar, markaziy va xususiy banklar tomonidan chiqariladigan obligatsiya zayomlarini moliyalashtirish uchun xorijiy kapitalni jalb qiluvchi muhim manbadir. Xorijiy portfel investitsiyalarini jalb qilishda odatda yirik investitsion banklar vositachilik qiladi. Portfel investitsiyalarning harakatiga ko'p jihatdan alohida davlatlarda obligatsiyalar uchun to'lanadigan foiz stavkalaridagi farq ta'sir qiladi.

Jahon iqtisodiyotida 50-yillardan keyingi davrda kapital eksporti strukturasi sezilarli o'zgarishlar ro'y berib jahon xo'jaligi rivojlanishining o'ziga xos tomonlarini namoyon qildi. Ulardan eng muhimi 70-80-yillarda xalqaro kreditlarning o'sishi va kapitalning kredit-moliya sohasini paydo bo'lganligidir. Iqtisodiyotda ssuda kapitalining roli keskin oshdi.

Xalqaro ssuda kapitali bozori: a) pul bozori; b) kapital bozoriga bo'linadi. **Pul bozori** – bu asosan qisqa muddatli kreditlar (1 yilgacha) bozoridir. Bunday kreditlar odatda aylanma mablag'lar yetishmovchiligini qoplash uchun ishlatiladi. **Kapital bozori** esa o'zida bank kreditlari va uzoq muddatli kreditlarni namoyon qiladi. Ular asosan obligatsiyalar chiqarish va sotib olishda namoyon bo'ladilar.

Sanoati rivojlangan davlatlar tomonidan tekin yoki imtiyozli kreditlar shaklida ko'rsatiladigan iqtisodiy yordamni biz jahon davlatlariga yordam berish bo'yicha dunyoda ikkinchi o'rinda (Yaponiyadan keyin) turadigan AQSH misolida ko'rib chiqishimiz mumkin. Masalan, "Xorijiy davlatlarga yordam xaqidagi" qonunga muvofiq, AQSH 1998 moliyaviy yilda yordam uchun 13 mlrd. dollardan ortiq assignatsiya qilgan edi (uning 76% iqtisodiy va 24% harbiy maqsadlarga ajratilgan). Bu davrda kredit oluvchilar ro'yxatida birinchi o'rinda Isroil (3 mlrd. doll.) turgan bo'lsa, ikkinchi o'rinda Misr (2,1 mlrd.doll.) turgan. Ko'rsatilgan ushbu yordamning b5% ni tekin va 35% ni imtiyozli ko'rinishdagi kreditlar). Xorijiy mamlakatlarga iqtisodiy yordamning ko'rsatishdan maqsad AQSH milliy xavsizligini ta'minlash, davlatlarga ochiq bozor iqtisodiyoti tizimini o'rnatish va

shuningdek demokratiyani rivojlanishiga yordam berishdir.

Jahon iqtisodida kapital olib chiqish asosan sanoati rivojlangan davlatlardan olib chiqiladi. Sanoati rivojlangan davlatlar o'rtasida ham kapitalning faol migratsiyasi ro'y bermoqda. Sanoati rivojlangan davlatlar doirasida ro'y berayotgan kapital migratsiyasini bir necha xolatlarida ko'rib chiqishimiz lozim:

“Uchlik” davlatlar o'rtasidagi kapital migratsiyasi (AQSH - G'arbiy Yevropa-Yaponiya) o'rtasida.

Alohida sanoati rivojlangan davlatlar o'rtasidagi kapital migratsiyasi.

Sanoati rivojlangan davlatlarning bir xil sohalarida o'rtasida ro'y berayotgan kapital migratsiyasi.

Kapital migratsiya o'z sub'ektlari nuqtai nazaridan makro va mikro darajalar bilan farqlanadi. Makro daraja- bu, kapitalning davlatlararo oqimi bo'lib, statistikada u davlatlarning to'lov balansida tasvirlanadi. Mikro daraja – bu, kapitalning xalqaro monopoliyalarda ichida korporatsiyalar ichki kanallari orqali ro'y berayotgan harakatidir. Jahon tasnifida eng yirik kapital “donorlari” bo'lib Yaponiya (53%), SHveytsariya va Tayvan hisoblanasa, eng yirik “zayomchilar” esa – AQSH (27%), Buyuk Britaniya, Meksika va Saudiya Arabistoni hisoblanadi.

Kapital olib chiqishning zamonaviy alomatlari orasida ishlab chiqarish kapitali eksportining o'sib borayotgan ahamiyatini ajratib ko'rsatish lozim. Ishbilarmonlik faoliyatida portfel investitsiyalar qatnashishdan to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarga o'tdi. 50-yillardan boshlab to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan xorijiy investitsiyalarni qazib chiqarish sanoatidan qayta ishlash sanoatiga, shuningdek hozirgi kunda yillik hajmining 50%dan ortig'i to'g'ri kelayotgan xizmat sohalariga yo'naltirilishi ro'y bermoqda. To'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning tendentsiyasida sezilarli o'zgarishlar ro'y bera boshladi: 1990 yilda bank zayomlari summasi 468 mlrd. doll.ni tashkil etdi, qimmatli qog'ozlar bozorida esa investitsiyalar 756 mlrd. dollarni tashkil etib, 1993 yil oxirida bu nisbat xususiy kapital to'plangan fond bozori hisobiga keskin o'zgarib, 2.3 trln. doll. kapital bozorini tashkil etdi.

90-yillarda kapital bozorlarini baynalminallashuvi jarayonining asosiy xususiyati namoyon bo'ldi. Agar 70-80- yillarda baynalminallashuv jarayoni asosan rivojlangan bozor iqtisodiyotidagi davlatlarni qamrab olgan bo'lsa, 90-yillarda u rivojlanayotgan davlatlarni ham birinchi navbatda Osiyo-Tinch okeani mintaqisi va shuningdek, Lotin Amerikasi davlatlariga ham tarqaldi. Bu esa albatta ushbu davlatlarning moliyaviy salohiyati, valyuta ahvolining mustahkamlanishi va ularning kreditga layoqatligini o'sishi, milliy moliyaviy bozorlarining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan edi.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda 80-90 yillarning muhim tomonlaridan biri rivojlanayotgan davlatlar o'rtasida va ayniqsa “yangi industrial davlatlar” o'rtasida kapital migratsiyasining faollashuvidir. Kapitallar bozorida hamon neft eksportyor - davlatlari tashkiloti (OPEK) faoldir. Masalan, Quvayt xususiy sektorining xorijdagi investitsiyalari 1995-yilda 100 mlrd. doll.ni tashkil etib, o'z navbatida davlat qo'yilmalari 30 mlrd. doll.ga yetgan. 90-yillarda to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirayotgan investitsiyalarning hajmlari asosan rivojlanayotgan davlatlarga to'g'ri kelib 1993-yilda 65 mlrd. doll.ni, 1994 yilda 74 mlrd. doll.ni tashkil etgan.

Bu 1991 yilga nisbatan ikki barobar ko'p demakdir. Investitsiyalarning asosiy qismi Osiyo va Lotin Amerikasining 10-15 ta rivojlanayotgan davlatlarida to'plangan. Xitoy xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda ancha yutuqlarga erishdi. Bu ko'rsatkich bo'yicha u AQSHdan keyingi ikkinchi o'rinni egallab 1993 yilda 26 mlrd. doll.ni (1991 yilga nisbatan 6 marta ko'p) tashkil etdi.

Xorijiy kapitalning ahamiyatini avvalo biz Xitoyning yuqori iqtisodiy sur'atlarda o'sishi bilan ta'minlanganligida ishonchligida va shuningdek siyosiy barqarorligida ko'rishimiz mumkin. Xitoy YaMMning o'sishi 10-13% ga teng. Xuddi shunday o'sishlik darajasini biz ba'zi bir Osiyo "ajdarho"lari davlatlarida va shuningdek ba'zi bir Lotin Amerikasining "Yangi industrial davlatlari"da ham ko'rish mumkin. Ayni bir paytda kambag'al davlatlar qatoriga kiruvchi ba'zi bir rivojlanayotgan mamlakatlar ekspertlarning fikricha sanoati rivojlangan davlatlarning investorlari uchun ozroq qiziqish uyg'otmoqdalar. Bunday davlatlar qatoriga tobora kamayib borayotan to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar oqimi to'g'ri keladi. 90-yillarda kam rivojlangan davlatlar qatoriga xorijiy investitsiyalarning 5-6% i to'g'ri kelgan edi xolos.

Urushdan keyingi 50-yillarda kapital olib chiqish jarayonining muhim alomatlaridan biri davlatning tartibga soluvchi, nazorat qiluvchi, rag'batlantiruvchi funktsiyalar bilan bu jarayonga faol aralashuvidir.

Sanoati rivojlangan davlatlarning kapital migratsiyasiga ta'siri, milliy va davlatlararo darajada kapitalning eksport va importini rag'batlantirish yo'li bilan amalga oshiriladi. Zayom, portfel' investitsiyalari shaklidagi kapital ko'chishi asosan davlat siyosatining harakati yo'lidagi barcha to'siqlarni olib tashlash asosida olib borilmoqda. Davlat to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarga nisbatan iqtisodiyotda milliy manfaatlarni himoya qilishga qaratilgan har qanday cheklanishlarni qo'llash huquqi saqlab qolingan. Xarakterli tomoni shundaki kapitalni xorijga olib chiqish, xorijiy kapitalni olib kirishdan ko'ra ko'proq tartibga solinadi. Davlat quyidagi tartibga solish choralariidan keng foydalanadi:

1. Moliyaviy tartibga solish usullari. Ushbu usullarga tezlashtirilgan amortizatsiyani, soliq imtiyozlarini, subsidiya va zayomlar berishni, kreditlarni sug'irtalash va kafolatlashni kiritish mumkin.

2. Nomoliyaviy usullar. Ushbu usullarga yer maydonlarini berish, kerakli infrastruktura bilan ta'minlash, texnik yordamlarni ko'rsatishni kiritish mumkin.

Xorijiy kapital qo'yilmalarni tartibga solishning muhim amaliy hujjati bo'lib Osiyo-Tinch okeani hamkorlik tashkiloti doirasida ishlab chiqilgan "Ko'ngilli kodeks"dir (1994 yil Jakarta). Mutaxassislarning fikricha istiqbolda Jahon savdo tashkiloti tomonidan foydalaniladigan ushbu "Kodeks" da quyidagi investitsion tamoyillar belgilab berilgan:

- donor davlatlarga diskriminatsiyasiz (*discriminate* – 1. boshqacha muomalada bo'lmoq; kamsitmoq; 2. ajratmoq) yondashuv;
- xorijiy investitsiyalar uchun milliy rejim;
- investitsion rag'batlantirishlar sog'liqni saqlash, xavfsizlik va atrof-muhit himoyasi sohalaridagi talablarning kuchsizlanishiga yo'l qo'ymasligi kerak;
- savdo va kapital sohalar cheklovchi va tartibga soluvchi investitsion talablarni minimallashtirish;

- etarli va samarali kompensatsiya to'lash sharti bilan ijtimoiy jamiyat maqsadlariga, milliy qonun va xalqaro huquq tamoyillariga muvofiq diskriminatsiyasiz investitsiyalarni ekspropriatsiya (**Expropriate** - zo'rlab tortib olmoq)

qilishdan voz kechish;

- ro'yxatga olish va konvertatsiya imkoniyatini ta'minlash;
- kapital olib chiqishdan cheklashlarni olib tashlash;
- xorijiy investorni milliy investorlar bilan teng ravishda davlat qonunlariga, ma'muriy qoida va holatlariga rioya qilinishi;
- investitsion loyihani amalga oshirish munosabati bilan xorijiy personalga kelish va vaqtinchalik turishga ruxsat berish;
- kelishmovchiliklarni konsultatsiyalar va muzoqaralar yoki xo'jalik sudlari orqali hal qilish.

Iqtisodiy amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, investitsiyalarni jalb qilishda rag'batlantirish siyosati bozor omillariga nisbatan kamroq ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy erkinlik, bozor mexanizmlarining to'siqsiz ishlashi tashqi investitsiyalarni jalb qilishda muhim kriteriy hisoblanadi. Amerika iqtisodchilari tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy erkinlikning integral ko'rsatkichi u yoki bu mamlakatda davlat xo'jalik sub'ektlariga nisbatan kanchalik faol aralashuvining 10 dan ortiq turli ko'rinishdagi xususiy ko'rsatkichlarining agregiratsiya kilingan karakteristikasi ishlab chiqilgan bo'lib, ular quyidagi sohalardagi hollarda namoyon bo'ladi:

- savdo siyosati sohasida;
- solik siyosati sohasida;
- monetar siyosati sohasida;
- bank tizimining ishlashi sohasida;
- xorijiy investitsiyalarni huquqiy tartibga solish sohasida;
- mulk huquqi sohasida;
- mamlakatda ishlab chiqariladigan tovarlar va xizmatlar sohasining umumiy hajmida davlat iste'molining ulushi;
- iqtisodiy rag'batlantirish siyosati sohasida;
- davlatda mavjud "qora bozor"ning miqyosi;
- narxning tashkil topishi va ish haqini tartibga solish sohasida va boshqalar.

Ushbu ko'rsatkichlarning har biri bo'yicha davlat 1 dan 5 ballgacha olishi mumkin (davlatning iqtisodiyotga eng kam va eng ko'p aralashuviga muvofiq). Tadkikotlar natijasiga ko'ra 1995 yilda eng erkin (bank ishi va monetar siyosatdan boshqa barcha ko'rsatkichlar bo'yicha bir bal olgan) Gonkong iqtisodiyoti tan olindi. Ayni bir paytda Xitoy yuqoridagi diagrammada oxirgi o'rinni egallaydi. Ammo bu Xitoyga har yili milliardlab xorijiy investitsiyalarni jalb qilishiga halaqit bermaydi.

5.3. Xalqaro korporatsiyalarning mohiyati, tuzilmasi va ko'rinishlari

O'z tarkibiga bosh boshqaruvchi markaz orqali rivojlanishning umumiy strategiyasini ishlab chiqaruvchi va amalga oshiruvchi, ikki yoki undan ortiq mamlakatda xo'jalik birliklariga ega bo'lgan xamda katta miqdorda xorijiy aktivlarga ega xalqaro kompaniya mutaxassislar tomonidan transmilliy korporatsiya

(TMK) nomini olgan.

Jahon iqtisodiyotining o'ziga xos «umurtqa pog'onasi» bo'lgan zamonaviy TMKlarning xarakterli belgilari quyidagilar hisoblanadi:

- Ishlab chiqarish, savdo va xizmat ko'rsatish faoliyatining katta qismini bosh shtab-kvartira joylashgan mamlakat iqtisodiy makoni chegarasidan tashqariga olib chiqish;
- Turli davlatlarda shahobchalar, shu'ba va assotsiatsiyalangan kompaniyalarning katta tarmog'ini shakllantirish;
- Iqtisodiy faoliyatni samarali bashoratlash va rejalashtirish sharoitida tashqi va ichki investitsion oqimlarni boshqarish;
- Kapitallar, ishchi kuchi, axborot ko'chishi (transferti)ning firma ichkarisidagi kanallarining ko'pligi.

Ishlab chiqarish quvvatlarini va servis markazlarini jahonning turli hududlariga bo'lib-bo'lib joylashtirish (diversifikatsiyalash), bunday korporatsiyalarga xalqaro mehnat taqsimoti shartlari va ichki milliy bozor xususiyatlaridan kelib chiquvchi ustunliklardan foydalanish hisobiga katta daromad olish imkoniyatini beradi.

Milliy kompaniyani xalqaro kompaniyaga aylanishiga konkret misol sifatida «Elektrolyuks» guruhini keltirish mumkin. «Elektrolyuks» elektr uskunalari ishlab chiqish va ta'mirlash bilan shug'ullanuvchi ikki shved firmasining qo'shilish yo'li bilan 1912 yilda tashkil etilgan. 50-yillarda bu kompaniya avval SHvetsiyada so'ngra boshqa Skandinaviya mamlakatlarida xam yetakchi mavqega ega bo'ldi. Tayyorlanayotgan mahsulotlar nomenklaturasini uzluksiz kengaytirib borgan xolda kompaniya G'arbiy Yevropada savdo va xizmat ko'rsatish korxonalari tarmog'ini yaratishga kirishdi. 80-yillarda «Elektrolyuks» o'z tuzilmasiga AQSH («Uayt Konsolideytid» elektr uskunalari ishlab chiqarish bo'yicha mamlakatda 3-o'rinda turardi), Germaniya («AEG» - 1-o'rin), Italiyaning («Zanussi» - 1-o'rin) kabi bir necha yirik kompaniyalarini qo'shib oldi. Hozirgi paytda uni jahonning 75 mamlakatida bo'limlari mavjud, bu TMKning personali 110 ming kishidan ortiq, yillik aylanmasi 16 mlrd. doll.dan oshadi.

TMKning namunaviy tuzilmasini bosh kompaniya (ushbu mamlakatda ro'yxatdan o'tgan korporatsiyaning bosh shtab-kvartirasi) va boshqa davlatlarda joylashgan shahobchalar, shu'ba va assotsiatsiyalashgan kompaniyalar tizimi. Ko'pincha TMK tuzilmasiga moliya-kredit muassasalari (banklar, investitsiya fondlari va sug'urta kompaniyalari) xam kiritilish mumkin. Bundan tashqari yirik xalqaro korporatsiyalar odatda o'zining muhofaza xizmati, kadrlar treningi, transport va boshqa xizmatlariga ega bo'lishadi.

SHahobchalarning shu'ba korxonalardan farqi shundaki, ular o'z balansi va iqtisodiy mustaqillikka ega emas. Assotsiatsiyalashgan kompaniyalarga kelsak, ular bosh kompaniya tomonidan odatda shartnoma munosabatlari tizimi (pudrat, trast kabilar) orqali nazorat qilinadi.

TMK ko'rinishlari tanlangan mezonga bog'lik ravishda turlicha sinflanadi. Eng keng tarqalgan alomat xalqaro korporatsiyaning bosh tuzilmasi nizom fondidagi kapital ulushini belgilovchi milliy mansublik belgisi hisoblanadi. Bu holatda quyidagilar ajratib ko'rsatiladi:

- monomilliy kompaniyalar (milliy kompaniya, masalan — SHveysariyadagi

"Nestle" kontserni);

- multimilliy kompaniyalar (baynalmilal kompaniya, masalan — ingliz-golland "Royal Dutch Shell" korporatsiyasi);
- konsortsiyalar (uzoq muddatli kapital sig'imli loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish uchun bir necha korporatsiyalar aktivlarining bir qismini vaqtincha birlashtirish).

Jahon iqtisodiyoti qayd etilgan guruhlarining solishtirma og'irligi doimo o'zgarib turadi. 70-yillarda monomilliy TMKlar ko'pchilikni tashkil etgan bo'lsa, 80-yillarga kelib konsortsiyalar paydo bo'ldi. So'nggi o'n yil ichida raqobat ko'rashining kuchayishi va global bozorlardagi inqirozli vaziyatlar tufayli milliy kompaniyalar bir-biri bilan qo'shib multimilliy TMKlarga aylandi.

Xo'sh, transmilliy korporatsiyalarni paydo bo'lishiga sabab nima? TMKlar paydo bo'lishining asosiy sababi milliy-davlat chegaralaridan chiqib ketgan ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi asosida ishlab chiqarish va kapitalning baynalmillashuvidir. Ishlab chiqarish va kapitalning baynalmillashuvi yirik kompaniyalar tomonidan xorijiy mamlakatlarda o'z bo'limlarini tashkil etib, milliy korporatsiyalarning TMKga aylanishi orqali ekspansiya xarakteriga ega bo'ladi. Jahon iqtisodiyotida kapital olib chiqish xalqaro korporatsiyalarning shakllanishi va rivojlanishining eng muhim omillaridan biridir.

Transmilliy korporatsiyalar vujudga kelishining sabablaridan yana biri haddan tashqari foyda olishga bo'lgan intilishidir. O'z navbatida, kuchli raqobat bu kurashda g'alaba qozonish zaruriyati, xalqaro miqyosda ishlab chiqarish va kapitalning konsentratsiyasi ham TMKlarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Jahon xo'jaligida ro'y berayotgan iqtisodiy jarayonlarning ob'ektiv natijasiga ko'ra vujudga kelgan transmilliy korporatsiyalar o'ziga xos xususiyatga ega. Jahon iqtisodiyotida TMKlar xalqaro mehnat taqsimotining faol ishtirokchisi bo'lib, uning rivojlanishiga o'z hissasini qo'shib kelmoqda.

Transmilliy korporatsiyalarda kapitalning harakati, odatda, korporatsiya joylashgan davlatda bo'layotgan jarayonlardan mustaqil ravishda sodir bo'ladi.

5.4. Jahon xo'jaligida transmilliy korporatsiyalarning roli

BMT ekspertlarining fikricha transmilliy korporatsiyalar (TMK) "jahon mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanishidagi asosiy dvigatellari" dan biri bo'lib hisoblanadi. 90-yillarning o'rtalariga kelib jahon xo'jaligida 40 mingdan ortiq TMKlar mavjud bo'lib, ular o'z davlatlaridan tashqarida faoliyat qo'rsatib kelayotgan 250 mingga yaqin sho'ba korxonalarini ham nazorat qilib turishgan. TMKlarning soni oxirgi yigirma yillar mobaynida 5 barobar ko'paygan edi (1970 yilda 7 mingta bunday firmalar ro'yxatga olingan). Hozirgi kunda jahon xo'jaligida mavjud bo'lgan 100 ta eng yirik xalqaro kompaniyalarning 40% mulki (shu jumladan moliyaviy mulki ham) boshqa davlatlar hududiga to'g'ri keladi.

Jahon iqtisodiyotida transmilliy korporatsiyalarning asosiy qismi AQSH, Yei davlatlari va Yaponiyada joylashgandir. TMK jahon xo'jaligida ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarining 40% ni xalqaro savdoni esa 50 – 55%i ustidan o'z nazoratini o'rnatgan. TMKning korxonalarida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlarning yillik miqdori 1 trln. AQSH dollaridan oshiqroqni tashkil etib,

ular da 73 mln.dan ortiqroq kishi ishlaydi (ya'ni jahonda ish bilan band aholining 1/10 qismini tashkil etadi).

BMTning savdo va rivojlanish bo'yicha komissiyasi (YuNKTAD) tomonidan xar yili kompaniyalar aktsiyalarining bozorda kapitallashtirilishini baholash orqali o'tkaziladigan reytingda quyidagi o'nta kompaniya yetakchilik qilishmoqda (5.4.1.-jadvalga qarang).

5.4.1-jadval. Dunyoning yirik kompaniyalari

Reytingdagi mavqei 2002y.	Kompaniya	Bosh ofis qayd qilingan mamlakat
1	Vodafone	Buyuk Britaniya
2	General Electric	AQSH
3	Exon Mobil	AQSH
4	Vibendi	Frantsiya
5	General Motors	AQSH
6	Royal Dutch/Shell Group	Niderlandiya, Buyuk Britaniya
7	British Petroleum	Buyuk Britaniya
8	Toyota Motor	Yaponiya
9	Telefonika	Ispaniya
10	Fiat	Italiya

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, yetakchi o'rinlarni Amerika, G'arbiy Yevropa va Yaponiya TMKlari egallab turishibdi. "Faynenshnl Tayme" eng ishonchli va e'tiborli Yevropa TMKlari qatoriga «ABB» SHvetsiya-SHveysariya mashinasozlik kontsernini, Buyuk Britaniyaning «British Eyruyez» kompaniyasini, SHveysariyaning «Nestle» guruhini, «BMW» nemis avtomobil kontsernini va «Simens» elektrotexnika korporatsiyasini kiritadi.

Hozirgi kunda transmilliy korporatsiyalarning huquqiy filiallari va sho''ba korxonalari jahonning turli davlatlarida faoliyat yuritib kelmoqda. Bu kompaniyalar nisbatan mustaqil bo'lib, ishlab chiqarish va tayyor mahsulotlarni sotish, ilmiy tadqiqot va iste'molchilarga xizmat ko'rsatish kabi ishlarni bajaradi. Umuman ular yagona ishlab chiqarish-sotish majmuini tashkil etib, bu majmuada hissadorlik kapitalga faqat ta'sischi davlat egalik qiladi. SHu bilan birga TMKlarning filial va sho''ba korxonalari aralash korxonalar ko'rinishida ham bo'lishi va ularda milliy kapital ustunlik qilishi ham mumkin.

Jahon xo'jaligida transmilliy va ko'pmilliy korporatsiyalar qatoriga xalqaro kompaniyalar ichida ajralib turuvchi global korporatsiyalarni (GK) ham kiritish mumkin. Ushbu kompaniyalar XX asrning 80-yillarida vujudga kelgan bo'lib, hozirgi kunda kuchayib bormoqda. Global korporatsiyalar zamonaviy jahon moliya kapitalining butun qudratini namoyon qiladi. Jahon iqtisodiyotida globalizatsiya jarayonlari hozirgi kunda ko'proq ximiya, elektrotexnika va elektron sohalarda neft va avtomobil sohalarda axborot, bank va boshqa bir necha sohalarda ro'y bermoqda.

Jahon iqtisodiyotida transmilliy korporatsiyalar yirik investitsiya va yuqori malakali

mutaxasislarni talab qiluvchi yuqori texnologiyali, ilmtalab sohalarga kirib boradi. Ushbu sohalarni transmilliy korporatsiyalar tomonidan monopoliya qilish tendentsiyasi ro'y bermoqda. Hozirgi kunda 500 dan ortiq eng kuchli transmilliy korporatsiyalardan 90 ga yaqini xorijiy mamlakatlardagi investitsiyalarning 70-75% i ustidan o'z nazoratini o'rnatgan bo'lib, bu 500 dan ortiq gigant TMKlar hissasiga jahon bozorlariga chiqarilayotgan elektronika va ximiya sanoatining 80-82% i, farmatsevtikaning 93-95%, mashinasozlikning 76-80% sanoat mahsulotlari to'g'ri kelmoqda.

Jahon iqtisodiyotida kuchli ishlab chiqarish bazasiga ega bo'lgan transmilliy korporatsiyalar ishlab chiqarishni, tovar bozorlarini samarali rejalashtirishni ta'minlovchi ishlab chiqarish-savdo siyosatini yurgizadilar. Rejalashtirish bosh kompaniya doirasida amalga oshiriladi va sho'ba korxonalariga tarqatiladi.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro korporatsiyalarni vujudga kelishi va rivojlanishiga misol qilib, o'z qo'lida jahon kundalik elektr jihozlari va sanoat uskunalari bozorining 25% ini ushlab turgan "Elektrolyuks" TMKni ko'rsatish mumkin. 1912 yilda ikki shved kompaniyalarining birlashishi natijasida vujudga kelgan "Elektrolyuks" 20-yillardayoq Avstraliya va Yangi Zelandiya bozoriga chiqib, u yerda ishlab chiqarishini tashkil qilgan edi. Oxirgi o'n yilliklarda "Elektrolyuks" AQSHda uchinchi o'rinda turuvchi, "Vestingauz", "Gibson" va boshqa markalar ostida kundalik texnika va asbob-uskunalarni ishlab chiqaruvchi "Uayt Konsolideyted" kompaniyasini, Italiya va butun janubiy Yevropada eng yirik elektr tovarlari ishlab chiqaruvchi "Zanussi" firmasi va shuningdek GFRda asosiy elektr tovarlari ishlab chiqaruvchi "AEG" firmasini aksiyalarini sotib olgan edi. Xullas, bu uch firmani kushib olganidan keyin SHvedlarning "Elektrolyuks" kompaniyasi jahonning 75 mamlakatida kundalik elektrotexnika buyumlarini ishlab chiqarish, sotish va xizmat ko'rsatish bo'yicha rivojlangan tizimga ega bo'lgan lider kompaniyaga aylandi.

90-yillarning o'rtalarida ushbu transmilliy korporatsiyaning korxonalarida 110mingdan ortiq kishi ishlab, uning yillik aylanmasi o'rtacha 16 mlrd. AQSH dollarni tashkil etgan edi.

Jahon iqtisodiyotida o'z ekspansiyasini kengaytira borib, transmilliy korporatsiyalar jahon bozorini o'zlashtirishning turli shakllaridan foydalanadilar. Bu shakllar ko'p jihatdan shartnomaga asoslanadi va hissadorlik kapitalida boshqa firmalarning qatnashishiga bog'liq bo'lmaydi. TMK iqtisodiyotining bunday shakllariga ko'pincha quyidagilar kiritiladi:

- litsenziya berish;
- franchayzing (**franchise - 1) ovoz berish huquqi; 2) imtiyoz, engillik**);
- boshqaruv shartnomalari;
- texnik va marketing xizmatlarni ko'rsatish;
- korxonalarini "kalit ostida" topshirish;
- vaqt bo'yicha cheklangan qo'shma korxonalar tuzish haqidagi shartnomalar va alohida operatsiyalarni amalga oshirish bo'yicha kelishuvlar va boshqalar.

Litsenzion kelishuv yuridik shartnoma bo'lib, unga ko'ra litsenziar litsenziantga bir

qancha muddatga ma'lum to'lov evaziga ma'lum huquqlar beradi. Litsenziya berish transmilliy korporatsiyaning ichki firma shartnomalari bo'yicha ham, texnologiya berishning tashqi kanallari bo'yicha ham amalga oshiriladi.

Franchayzing – uzoq muddatga mo'ljallangan litsenzion kelishuvdir. Bunda franchayzer klient-firmaga ma'lum huquqlar beradi. Bu huquqlar o'z ichiga ma'lum to'lov evaziga savdo markasi yoki firma nomidan foydalanish, shuningdek texnik yordam ko'rsatish, ishchi kuchi malakasini oshirish, savdo va boshqarish bo'yicha xizmat ko'rsatish sohaslarini oladi.

80-yillardan so'ng jahon iqtisodiyotida oxiridan boshqaruv va marketing xizmatlarini ko'rsatish kabi transmilliy korporatsiyalar ekspansiyasini shakli keng tarqaldi. Boshqaruv xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha shartnomaga ko'ra, korxonani operativ nazorat qilish ma'lum to'lovlar evaziga boshqa korxonaga beriladi. Texnik xizmat ko'rsatish haqidagi shartnomaga ko'ra transmilliy korporatsiyalar ushbu firma faoliyatining qandaydir maxsus tomoniga bog'liq bo'lgan texnik xizmatlarni amalga oshiradilar. Ko'pincha bunday shartnomalar mashina va uskunalarni remont qilish, "nou-xau" dan foydalanish bo'yicha maslaxatlar, avariyalarni tugatish va sifatni nazorat qilish bilan bog'liq bo'ladi.

Jahon iqtisodiyotida zavodlarni "kalit ostida" topshirish haqidagi shartnomalar keng tarqaldi. Bunda transmilliy korporatsiyalar ma'lum ob'ektni rejalashtirib ko'rish uchun zarur bo'lgan barcha (asosiy ishni) faoliyatni amalga oshirish javobgarligini bo'yniga oladilar.

Transmilliy korporatsiyalar tomonidan xalqaro bozorlarni egallashning eng muhim shakllaridan biri xorijda maxsus investitsion kompaniyalar tashkil qilishdir. Bu kompaniyalarning vazifasi TMKning sho'ba va hamkorlikdagi korxonalarining mahsulotlarini mintaqaviy bozorlarga chiqarishni rag'batlantirish uchun ularni investitsiyalashdir. Bunday usuldan hozirgi kunda alkogolsiz ichimliklarni sotish bo'yicha eng yirik xalqaro kompaniyalar "Pepsi-kola" va "Koka-kola" Afrikada foydalanishmoqda.

Ma'lumki, transmilliy korporatsiyalar zamonaviy jahon xo'jaligining muhim ishtirokchilariga aylanib bormoqda. Sanoati rivojlangan davlatlar uchun aynan TMKlarining xorijdagi faoliyati ularning tashqi iqtisodiy aloqalarning xarakterini belgilab beradi. Bu davlatlar eksportida milliy kompaniyalarning uzlarining xorijdagi filiallariga tovar yetkazib berishlari va xizmat ko'rsatishlarining ulushi kattadir. 80-yillarning ikkinchi yarmida bunday firma ichidagi savdoning ulushiga AQSH eksportining 14-20% i, Yaponiya eksportining 23-29% i va GFR eksportining 24-28% i to'g'ri kelgan edi. TMK jahondagi xususiy ishlab chiqarish kapitalining 1/3 qismi ustidan, xorijdagi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning esa 90% ini nazorat qiladilar.

Transmilliy korporatsiyalarning sohaviy strukturasi ham turli tumandir. Xalqaro korporatsiyalarning 60% i ishlab chiqarish sohasida, 37% i xizmat ko'rsatish sohasida 3% i qazib chiqarish va qishloq xo'jaligi sohasida banddir. Amerikaning "Forchun" jurnali ma'lumotlariga qaraganda jahonning eng yirik 500 dan ortiq korporatsiyasi ichida 4ta majmua - elektronika, neftni qayta ishlash, ximiya va avtomobilsozlik sanoat tarmoqlar asosiy rol o'ynaydi. Ular jahon iqtisodiyotida TMKlarning olib borayotgan tashqi savdo faoliyatining 80%ti ana shu tarmoqlarga

to'g'ri keladi.

Transmilliy korporatsiyalarning jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimidagi faoliyatining yaxshi tomonlarini aytganda, ularning faoliyat ko'rsatayotgan davlatlar iqtisodiyotiga salbiy ta'sirini ham aytib o'tish lozim bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir:

- TMK faoliyat ko'rsatadigan davlatlarning iqtisodiy siyosatini amalga oshirishga xalaqit berishi;
- davlat qonunlarini buzishi;
- monopol narxlar o'rnatishi, rivojlanayotgan davlatlarning huquqini cheklovchi shartlarga majbur etishi va boshqalar.

Xullas, jahon iqtisodiyotida TMKlar xo'jaliklararo aloqalarning rivojiga doimo e'tibor berib, o'rganish va yetarli darajada xalqaro nazorat talab qiluvchi murakkab va doimiy ravishda rivojlanib borayotgan fenomendir.

Tayanch iboralar: kapital migratsiyasi, portfel' investitsiyalar, to'g'ri investitsiyalar, TMK, transmillashuvning jahon iqtisodiyoti va mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'siri

Bobning qisqacha xulosasi:

Kapitalni xorijga chiqarish, uning davlatlar orasida faol migratsiyasi zamonaviy jahon ho'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning eng muhim ko'rinishlaridan biridir. Kapital olib chiqish jahon ho'jaligining cho'qur rivojlanishi davrida rivoj topib kelayotgan tavor olib chiqish monopoliyasini inqirozga uchratmoqda. Tovar olib chiqishni to'ldiruvchisi va uning vositachisi bo'lib kapital olib chiqish xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida aniqlovchi omilga aylanib bormoqda.

Jahon kapital bozorining zamonaviy ko'rinishi asosan XIX asirning oxiri XX asirning boshlarida shakllandi. Ya'ni, bu davrda kapitalni echki muomaladan olib (asosan TMKlar orqali) maksimal darajada foyda olish maqsadida xorijga chiqarish uchun shart-sharoit yetildi. Jahon iqtisodiyotida rivojlangan kapital bozorlarini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda Jahon Banki va uning bo'limlari muhim rol o'ynamoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Kapital migratsiyasining asosiy sabablarini tavsiflab bering.
2. Kapital migratsiyasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni ko'rsating.
3. Xalqaro kapital bozorlarida ro'y berayotgan o'zgarishlarni xarakterlab bering.
4. Transmilliy korporatsiyalarni tavsiflab bering.
5. TMKlarni jahon bozorlariga kirib borish usullarini ochib bering.

Adabiyotlar:

1. Nazarova G.G., Xaydarov N.X. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2007, - 14 b.
2. Nazarova G.G., Xalilov X.X., Eshtaev A.A. va boshq. Jahon iqtisodiyoti. Darslik. – T.: TDIU, 2005, 10-15 b.
3. Lomakin V. Mirovaya ekonomika. Uchebnik. – M.: Yuniti-Dana,

2009. - 190 s

4. Avdokushin Ye.F. Mejdunarodnye ekonomicheskie
otnosheniya. Uchebnik. – M., 2008, 19-23 s.

6-mavzu. Jahon iqtisodiyotida erkin iqtisodiy hududlarning tutgan o'рни

1. Erkin iqtisodiy hududlarning mohiyati va ko'rinishlari
2. Erkin iqtisodiy hududlarni yaratishda jahon tajribalari
3. Xitoy EIH modeli xususiyatlari
4. O'zbekistonda erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish imkoniyatlari va mavjud istiqbollarni tahlili

§ 6.1. Erkin iqtisodiy hududlarning mohiyati va ko'rinishlari

Erkin iqtisodiy hudud xo'jalik yuritishning yangi shakillaridan biri bo'lib, xalqaro maydonda 1950 – yillarning oxiri va 60 – yillarning boshlarida paydo bo'lgan. 1970 - yillarning o'rtalariga kelib esa jaxon maydonida keng ommalasha boshladi. Bunday hududlar dastlab sanoat ishlab chiqarishi rivojlangan mamlakatlar xisoblangan – AQSH, Yaponiya, Germaniya va Buyuk Britaniyada keyinchalik esa Polsha, Vengriya, Bolgariya kabi mamlakatlarda tashkil etildi. Jaxon tajribasidan ma'lumki erkin iqtisodiy hududlar dastavval daryo va dengiz portlarida, xalqaro aeroportlarda, temir va avtomobil yo'llariga yaqin joylarda, sayyoxlik va alohida olingan sanoat markazlarida tashkil etilgan. Chunki tovar moddiy boyliklarni chet el bozorlariga olib chiqishda va chet el investitsiyalarini iqtisodiyotga jalb etishda erkin iqtisodiy hududlarning roli muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqning farovonligi, xayotning ko'rkamlashib borishi, ko'p jixatdan shu mamlakat erkin iqtisodiy hududlarining tashkil etilishi va muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishi bilan bog'liqdir. Chunki bunday xolatlarni iqtisodiyoti rivojlangan va erkin iqtisodiy hududlar tashkil etgan mamlakatlar faoliyatida ko'plab kuzatish mumkin. Nega–ki qaysi mamlakatda chet el investorlari va tadbirkorlar faoliyati uchun keng imtiyozlar yaratilsa, ularning o'zlarini tiklab olishlari uchun amaliy yordam berilsa va imkoniyatlar yaratilsa – investitsiya miqdori ham, tadbirkorlikning ishchanlik qobilyati ham o'sha yerda yuqori bo'ladi.

Erkin iqtisodiy hudud xaqida tushuncha birinchi marta 1973 yil 18 maydagi Kioto konvetsiyasida berilgan. Unga ko'ra erkin iqtisodiy hudud deb – mamlakatning bir qismini ya'ni tovarlar importi va eksportini, bojxona va soliq cheklovlarisiz olib kirish mumkin bo'lgan hududga aytiladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 5 – sessiyasida qabul qilingan “erkin iqtisodiy hudud to'g'risida”gi qonunning 1 – moddasida esa quydagicha tarif berilgan: - “Erkin iqtisodiy hududlar deb – mintaqani jadal ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirish uchun ichki va tashqi kapitalni, istiqbolli texnologiyalar va boshqaruvga oid tajribalarni jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma'muriy chegaralari va alohida xuquqiy tartiboti bo'lgan maxsus ajratilgan hududga aytiladi”.

Umuman olganda erkin iqtisodiy hududlarning 30 ga yaqin turi bo'ladi. Ulardan keng tarqalganlari: erkin savdo hududlar, erkin bojxona, erkin ishlab chiqarish, erkin ilmiy – texnik hududlardir. Bularning xar biri erkin iqtisodiy hudud toifasiga kirgani bilan o'z funktsiyasiga ko'ra bir biridan farq qiladi.¹

Erkin iqtisodiy hududlari – konsignatsiya (ya'ni tovarlarni sotish uchun berish)

¹ Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008. - 474 с.

omborlarini, erkin bojxona zonalarini, shuningdek tovarlarga ishlov berish, ularni o'rash – joylash, saralash, saqlash hududlarini o'z ichiga oladi.

Erkin bojxona hududlari – chet elda ishlab chiqarilgan va mamlakatga kirib kelayotgan maxsulotlarni imtiyozli to'lov asosida saqlash, markalar va sortlarga ajratish, ishlov berish, agar kerak bo'lib qolgan xolda komplektlashtirish va sotish kabi vazifalarni bajaradi. Bunday erkin bojxona hududlari daryo va dengiz portlarida, chegaradosh temir yo'l tarmoqlarida va aeraportlarda chet el valyutasida daromad olish maqsadida tashkil etiladi.

Erkin savdo hududlari AQSHda ko'plab tashkil etilgan bo'lib, ular tashqi savdo zonolari (Foreign Trade Zones) deb nomlanadi. Bugungi kunda AQSHda 200 ga yaqin zona va subzonalar faoliyat qo'rsatmoqda. Bu hududlarning faoliyatini nazorat qilish tashqi savdo zonolari Departamentiga yuklatilgan bo'lib, tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, Departament tomonidan zona ochilishi uchun ruxsat berilgandan so'ng uning faoliyat ko'rsatguniga qadar 6 oydan – 3 yilgacha vaqt kerak bo'ladi.

6.1.1 – Jadval

Xalqaro maydonda tashkil etilgan erkin iqtisodiy zonalarda faoliyat yuritayotgan korxonalar soni dinamikasi

No	Mamlakat-ning nomi	Qayd etilgan korxonalar soni	So'nngi uch yil mobaynidagi o'sishi % hisobida	Korxonalar soni	So'nngi uch yil mobaynidagi o'sishi % hisobida
1	Britan – Virgin orollari	43000	48.2	208000	100
2	Irlandiya	16000	14.3	150000	36.4
3	Panama	15201	1.7	337004	20
4	Bagama orollari	12000	33.3	50000	127.3
5	Men orollari	5776	16.3	38536	20.5
6	Kipr	4400	89.9	26900	136.9
7	Lyuksemburg	3600	1.8	55000	17.5
8	Kaymanovo orollari	3565	14.7	38716	39.6
9	Gibraltar	3260	6.8	59600	17.3
10	Ljersi	3100	1.3	30500	8.2
11	Terks va Kaykos	3000	56.6	15000	36.4
12	Niderlandiya – Antil orollari	2200	10.0	22500	18.4
13	Mavrikiy	1550	219.6	4550	574.1
14	Gernsi	1148	6.5	14550	3.8
15	Beliz	1430	104.3	4810	270.0
16	Barbados	1293	546.5	12804	1064.0
17	Antigua	1000	33.3	5500	120.0

18	Bermud	988	28.6	8659	19.1
19	Madeyra	600	50.0	2210	84.2
20	Gonkong	570	26.7	4429	34.2

Manba: XXR statistik kundaligi. 2006.

Erkin ishlab - chiqarish zonalarini maqsadli sotsial – iqtisodiy dastur bo'lib, yangi ishlab chiqarish munosabatlari asosida alohida teritoriyada tadbirkorlikni rag'batlantirish, iqtisodiyotning ustivor tarmoqlariga chet el investitsiyalarini jalb etish, istiqbolli texnologiyalarni erkin raqobat, ma'muriy – iqtisodiy mustaqillik va o'zini – o'zi mablag' bilan ta'minlash tamoyillari asosida joriy etilishidir. Bu maqsad uchun ijara, kooperativ, qo'shma va chet el korxonalarini qurish va ularni ekspluatatsiya qilish evaziga erishiladi.

SHuni qayd etish lozim – ki, xalqaro maydonda erkin eksport ishlab chiqarish hududlari ham muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmoqda. Fikrimizning dalili sifatida aytib o'tishni istardikki Irlandiyadagi “SHenon” aeroporti erkin eksport – ishlab chiqarish hududlarining tipik vakili hisoblanib, bu aeroportning o'ziga xos xususiyatlari ya'ni turistlarning ko'pligi va juda ko'plab mamlakatlarning xavo yo'llari kesishganligi, boshqa ko'plab qulay imkoniyatlari uchun bu yerda sotuvga qo'yishnan chet el firmalarining tovarlari firma egalariiga ko'p foyda keltiradi.

Erkin ishlab chiqarish zonalarida ishlab chiqaruvchilarga baholarni erkin raqobat va bozordagi talab – taklif asosida belgilash, sherikni tanlash, ishlab chiqariladigan mahsulotlarning soni va turlarini belgilash, ishchilarni ishga qabul qilish va bo'shatish masalalarini xal etish va ularga to'lanadigan ish xaqi miqdorini milliy va chet el valyutasida belgilash xuquqi berildi. Bundan tashqari erkin iqtisodiy hududlarda tashkil etilgan ishlab chiqarish munosabatlariga mos keluvchi – moliya va xisob oliygohlari tizimi ham tashkil etiladi. Bu tizim tarkibiga milliy va chet el valyutalarida operatsiyalar olib boruvchi davlat va tijorat investitsiya banklari, tijorat – xo'jalik sudlari, valyuta va fond birjalari kiradi.

Erkin ilmiy – texnik hududlar, ilmiy ishlab chiqarish va o'quv markazlari jamlangan xozirgi kunda ishlayotgan va rivojlangan infrastrukturaga, chet el ilmiy – texnikaviy va texnologiyasiga, ishlab chiqarish va moliyaviy jixatdan potentsialga ega bo'lgan va maxsus xuquqiy tartibot o'rnatiladigan alohida ajratilgan hududlardan iborat bo'ladi.

Erkin ilmiy texnik zonalar yuksak texnopolislar, texnoparklar, mintaqaviy inovatsiya markazlari – texnopolislar ishlaydigan zonalar shaklida tashkil etiladi. Bunday hududlarni tashkil etishda maqsad fan va texnika rivojlanishida muhim yo'nalishlarni olib borish va uni xalqaro maydondagi nufuzini oshirishdan iboratdir. Erkin ilmiy texnik hududlar tashqi iqtisodiy masalalarni xal etish bilan bir qatorda mamlakatning ichki umumiy xo'jalik masalalarini yechishga ham qaratilgan bo'lishi lozim. Bunday xolatda bu zonalarda ilmiy tadqiqotlarni amalga oshiruvchi va atrof muhitga ziyon – zaxmat yetkazmaydigan ishlab chiqarishni tashkil etish va ishlab chiqarish resurslarini o'zlashtirish uchun yuqori imkoniyatlar mavjud bo'ladi.

Erkin iqtisodiy hududlar o'zlarining bojxona hududiga ega bo'lib, bu hudud teretoriyasiga kirib – chiqish o'rnatilgan tartibga amalga oshiriladi. Erkin iqtisodiy hududlar geografik jihatdan joylashishiga qarab, “tashqi” ya'ni ikki yoki bir necha

mamlakat hududida joylashgan – xalqaro va bir mamlakat hududida joylashgan “ichki” erkin iqtisodiy hududlarga bo’linadi.

SHu bilan birga erkin iqtisodiy hududlar xalqaro maydonda xo’jalik ixtisosligi va tashkil etish turlariga qarab ham klasifikatsiya qilinadi. Bu klassifikatsiya asosida erkin iqtisodiy hududlar xo’jalik ixtisosligi bo’yicha:

1. Erkin savdo hududi.
2. Sanoat va ishlab chiqarish zonasi.
3. Texnik va texnologiyani joriy etish hududlari.
4. Xizmat ko’rsatish zonalari.
5. Kompleks zonalr.

Tashkil etish turlariga qarab esa:

1. Hududiy zonalar.
2. Maxsus tartibot zonalariga bo’linadi.

Erkin iqtisodiy offshor hududlari deb maxsus soliq tizimi o’rnatilgan hududga aytiladi yoki bu hududni chet el investitsiyasi uchun soliq imtiyozlari qo’llaniladigan hudud deb ham atash mumkin. Ma’lumki xalqaro xamjamiyatdagi davlatlarda soliq tizimi bir – biridan anchagina farq qiladi. Masalan: SHvetsiyada kompaniya foydasining 63 foizi soliqqa tortilsa, AQSHning Delavar shtatida esa bu salmoq olinadigan foyda miqdoridan qat’iy nazar 400 AQSH dollarini tashkil etadi.

SHuning uchun xar qanday kompaniya ro’yxatga olinish davrida soliqqa tortilish sharoitlariga qarab 2 turga:

1. Oddiy kompaniyalar.
2. Offshor kompaniyalarga bo’linadi.

6.1.2- Jadval

Offshor kompaniyalar orasidagi farqlar

Kompaniya-lar Statusi	Xo’jalik faoliyati	Muassis-lar	Daromad mnbalari	Soliq stavkalari
Oddiy	mamlakat hududida va tashqi iqtisodiy aloqalarida ishtiro etishi mumkin	fuqaroligi bo’lgan va chet ellik fuqarolar	mamlakat hududida va chet ellarda xam bo’lishi mumkin	soliq kodeksida belgilan-gan tartibda
Offshor	prezident-lar shug’ulla-nishi mumkin bo’lgan xo’jalik faoliyati bilan	mamlakat tashqarisi-da asosiy filial ro’yxatdan o’tgan mamlakat-da	mamlakatda tashqarisi-da chunki offshor kompaniya-lari uchun maxalliy resurslar (tabiy, moliyaviy) dan foydala-nish	imtiyozli soliq stavkalari yoki fisatsiyalangan to’lovlar

			taqiqlanadi	
--	--	--	-------------	--

Manba: Mejdunarodnaya ekonomika. Kireev A. Moskva. 1999.

Birinchi offshor hududlar 1960 yillarda tashkil etilgan bo'lib, buning asosiy sababi mustaqillikka erishgan mamlakatlar chet el investitsiyalarini jalb etish uchun soliq imtiyozlarini joriy eta boshladi. AQSH va boshqa mamlakatlardagi qattaq bank nazoratidan aziyat chekkan yirik korporatsiyalar bu hududlarda o'zlarining filiallarini tashkil etishga kirishdilar. Bu bilan offshor tadbirkorlarning strukturasi ham rivojlana boshladi. ²

Offshor tadbirkorligi o'zining xususiyatlari jixatdan bir qancha turga:

1. Bank – offshor markazlari.
2. Savdo – offshor kompaniyalari.
3. Sug'urta – offshor keptik.
4. Investitsiya – offshor kompaniyalari.
5. Turistik – rekratsion xudularga bo'linadi.

Bunday kompaniyalar bir qancha imtiyozlarga ega bo'lib, ular birinchidan: - soliq stavkalarining minimal miqdori; ikkinchidan: - ma'muriy nazoratning yumshoqligi va xisoblarni topshirish muddatlarining uzoqlig; uchinchidan: - offshor kompaniyalar faoliyatining konfedentsialligi yoki sir saqlash muhimligi bo'lib hisoblanadi.

Xozirgi kunda xalqaro xamjamiyatda katta mavkega ega bo'lgan offshor zonalari bo'lib: Malta orollari, Men orollari, Britan – Virgin orollari, mingta banka ega Nauru orollari, Gonkong, Kipr, Bagama orollari, Bermud orollari, Singapur davlati,

² Колесов В.П., Кулаков М.В. Международная экономика: Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2008. - 474 с.

Lixtenshteyn, Lyuksemburg, SHvetsariya, Panama, Gibraltar Bo'g'ozi mamlakatlari hisoblanadi.

Yuqoridagi mamalakatlar iqtisodiyoti taxlili va ularda tashkil etilgan erkin iqtisodiy hududlar rivojlanish dinamikasidan ko'rinib turibdiki, bu mamlakatlardagi makro va mikro iqtisodiy ko'rsatkichlarga erkin iqtisodiy hududlar katta tasir o'tkazadi.

§ 6.2. Erkin iqtisodiy hududlarni yaratishda jahon tajribalari

Xozirgi kunda dunyoda 400 tadan 2000 tagacha erkin iqtisodiy hudud mavjud deb hisoblanadi. Birinchi erkin iqtisodiy hududlar AQSHda 1934 yili erkin savdo hududi ko'rinishida tashkil etilgan. Ularning asosiy yo'nalishi tashqisavdoni faollashtirish bo'lgan. Bunga esa bojxona bojlarining pasaytirilishi va erkinlashtirilishi sabab bo'lgan. Bu hududlarning eng qiziqarli joyi shundaki, import qilinga yarim tayyor maxsulotlar – agar tayyor maxsulot sifatida eksport qilinsa bojxona tozalashlaridan o'tmagan va agar import qilingan yarim tayyor maxsulotlar – tayyor bo'lganidan keyin AQSHbozoriga kirsra to'la bojxona to'lovlariga va tozolovlariga tortilgan.

Buyuk Britaniya qo'shma qirolligi hududida tashkil etilgan kompaniyalar faoliyati va soliq tizimi xalqaro maydonda takomillashgan sistemalardan biri bo'lib, bu qonun qoidalar ayniqsa offshor zonalarning roivojlanishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Bu qonun 1965 yilda Moliyaviy qonun (Finance act) asosida qabul qilingan bo'lib, Buyuk Britaniya iqtisodiyotida faoliyat ko'rsatuvchi barcha kompaniyalar uchun amal qiladi. Bu soliq turidan faqatgina nokorporativ korxonalar, "o'rtoqchilik" kompaniyalari va mahalliy xokimyatginaozod etilgan. Soliq solish bazasi bo'lib kompaniya foydasi xisoblanadi. Bu tizimning o'ziga xosligi soliq stavkasi daromad solig'i tamoyillari asosida foyda ortishi bilan soliq stavkasi ham ortib boradi. Bu qonunga 1972 yilda o'zgartirish kiritilib 1973 yil 1 yanvaridan boshlab amal qila boshlagan va "soliq sistemasining klassik" turi deb nomlangan yangi turi xisoblashning shartli sistemasi asosida yuritiladi.

Xisoblashning "klassik sistemasi" ikki tamoyilga asoslanadi. Birinchidan: foydani soliqqa tortish davrida – aktsiyadorlar tomonidan olingan dividendlar soliq bazasiga qo'shilmasdan – alohida aktsiyadorlarga tarqatilish vaqtida daromad solig'iga tortiladi; ikkinchidan: - mayda korxonalarni soliqqa tortish tizimini takomillashtirish maqsadida, yopiq mayda korxonalar toifalarini tashkil etilishi bilan.

Beliz mamlakatining janubiy qismi xisoblanmish Korsol rayonida 1994 yilda erkin savdo zonasi tashkil etildi. Mazkur savdo zonasining asosiy maqsadi quydagilardan iborat bo'lib hisoblanadi:

birinchidan: chet ellik diplomatlarga ulgurji va chakana savdo xizmatlarini tashkil etish;

ikkinchidan: chet elga safarga ketayotgan ssudnolarga tovarlarni sotish yoki ayriboshlash;

uchichidan: bojxona xizmatlarining nazorati asosida tovarlarni suvda, quruqlikda va xavo liniyalari orqali eksport qilishni tashkil etish;

to'rtinchidan: ulgurji tovarlarni bojxona xizmatlarining hududida saqlab berish va olib kirishni amalga oshirish;

beshinchidan: tovar mahsulotlarini bir tadbirkordan olib ikkinchi tadbirkorga sotish ya'ni vositachilik funksiyalarini bajarish.

SHu bilan birga mazkur tashqi savdo hududida chet el valyutasini olib kirish va olib chiqish qattiq nazorat qilinmaydi, chet el ishlatganligi uchun hech qanday soliq olinmaydi. Mazkur iqtisodiy zonadagi tadbirkor, shu yerda joylashgan banklarning birida, har qanday davlatning pul birligidan qa'tiy nazar xisob – raqamini ochishi mumkin. Tashqi savdo hududiga olib kirilgan tovar moddiy boyliklaridan soliq yoki bojxona to'lovlari olinmaydi, yangi tashkil etilgan korxonalar yoki firmalar 5 yil mobaynida soliqdan ozod etiladi, bu muddat davlat tomonidan 10 yilga uzaytirilishi mumkin. Eksportga yo'naltirilgan mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar uchun esa soliqdan ozod qilish muddati 25 yilga ham uzaytirilishi mumkin.

Xozirgi kunda eng tez rivojlanayotgan iqtisodiyotlardan biri bo'lmish - Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiyoti ham asosan erkin iqtisodiy hududlarda amalga oshirilgan islohatlar tufayli yuzaga kelgan va aynan Xitoy Xalq Respublikasi xozirgi kunda erkin savdo hududlarini tashkil etishda eng yaxshi natijalarga erishgan mamlakat hisoblanadi.

§ 6.3. Xitoy EIH modeli xususiyatlari

Xitoy mamlakati – o'zining rivojlanishi, tarixi va mukammalligi, ishbilarmonligi borasida faqatgina bizning Respublikamiz ishbilarmonlari uchun emas, balki butun dunyo ishbilarmonlari uchun ham sirli bir mamlakat bo'lib qolmoqda. SHu bila birga xozirda bu mamlakat dunyoda iqtisodiy o'yg'onish va rivojlanish sohalarida ham muvaffaqiyatga erishmoqda. Fikrimizning dalili sifatida shuni aytib o'tmoqchi edikki Xitoyning YaMMsi xozirgi kunda deyarli AQSHning YaMMsi bilan tenglashib qolgan. Bu ko'rsatgichga esa asrlardirki hech qaysi mamlakat iqtisodiyoti yaqinlasha olmagan.

Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish Xitoy Xalq Respublikasida Xitoy Kommunistik partiyasi tomonidan 1979 yilning o'rtalarida ko'rib chiqilgan. Tashkilotchilarning fikriga ko'ra erkin iqtisodiy hududlar “tashqi dunyoga oyna” bo'lishi kerak edi. Xozirgi kunda Xitoy Xalq Respublikasida tashkil etilgan erkin iqtisodiy hududlar dunyodagi eng omadlilaridan biri bo'lib xisoblanadi.

Erkin iqtisodiy hududlar orqali mamlakatga: kapital, yuqori texnologiyalar, bilim, boshqarish usullari kirib kelishi va o'zlashtirilgandan keyin mamlakatning boshqa hududlarida ishlatilishi ko'zda tutilgan edi. Bundan tashqari: erkin iqtisodiy hududlar bozor iqtisodiyoti mexanizmini sinashga, chet el firmalari bilan yangi aloqalar o'rnatishga va mulkchilikning xar xil shakllarini aniqlashda poligon bo'lib xizmat qilishi kerak edi.

2008 yilning birinchi choragida Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiyotining o'sishi 10,6 foizni tashkil etdi. Umuman olganda 2010 yilga borib Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiyoti AQSH iqtisodiyotiga yetib oladi degan taxminlarto'g'riligiga ishonch xosil qilsak bo'ladi.

Oxirgi 10 yil ichida Xitoy Xalq Respublikasi YaMMsining o'rtacha o'sishi 10,4 foizni tashkil etgan. Bu 1978 – 96 yilga qaraganda 0,6 foizga ko'p, lekin 1991 – 95 yilga qaraganda 0,6 foizga kamdir. 1991 – 95 yillarda YaIMning o'rtacha o'sishi 11 foizni tashkil etgan, bu ko'rsatkich jaxon o'rtacha ko'rsatgichidan (3,4%) ancha yuqori bo'lgan. Xitoy Xalq Respublikasi xukumati iqtisodiyotning “qizib” ketmasligi uchun uni rivojlanishini sun'iy 8 foizgacha tushirishni rjalashtirib chora – tadbirlar ko'ra boshladi, lekin 10 foizdan pastga tushira olmadi. Bu rivojlanish

ayniqsa agrar sektorni qayti qurish srhasida bo'lib, tashqi savdo balansining misli ko'rilmagan darajada o'sishiga olib keldi. Bu savdo oboroti 2007 yilda 2 trln. 173,8 mlrd. AQSH dollarini tashkil etdi. SHu bilan aholining ish bilan ta'minlanish darajasi ham yuqoriligi qayd etilmoqda. 798,1 mln. ishga yaroqli aholining deyarli 96 foizi ish bilan ta'minlangan. Bundan tashqari milliy valyutaning qadri ham ortib borishi chet el investitsiyasini jalb qilish borasida eksportga mo'ljallangan tovarlarni ishlab chiqarish korxonalar va tashkilotlarning ko'plab qurilayotgani mamlakat iqtisodiy faoliyatida kuzatilmoqda. SHu bilan Xitoy Xalq Respublikasida iqtisodiy rivojlanish modeli barqaror bir ko'rinishga ega ekanligini ham ko'rish mumkin. Lekin shuni qayd etish lozimki, Xitoy Xalq Respublikasi va O'zbekiston Respublikalarining iqtisodiy, sotsial – ijtimoiy rivojlanish tamoyillari bir – biriga o'xshab ketadi. Masalan har ikkala mamlakat ham bozor iqtisodiyotiga o'tishning revolyutsion yo'lini emas, balki bir necha bosqichda rivojlanishya'ni evolyutsion yo'lini tanlaganligi, o'tkazilgan va o'tkaziladigan iqtisodiy reformalarda davlatlarining asosiy refomator ekanligi va iqtisodiy rivojlanishning “esakirativchi muloja” xolatidan voz kechganligi bu ikki mamlakatni “Buyuk ipak yo'li”ning 1000 yillik tarixi xam o'zaro bog'lab turganligi bilan o'xshab ketadi.

Xozirgi kunda Xitoy Xalq Respublikasida 5 ta maxsus erkin iqtisodiy hududlar faoliyat ko'rsatmoqda. SHulardan uchasi: SHenchjen, CHjuxay va SHantou Butun Xitoy Xalq vakillari yig'ilishining Doimiy komissiyasi qarori bilan 1980 yilda tashkil etilgan bo'lib, Guandun provintsiyasida faoliyat ko'rsatmoqda. O'sha yilning oktyabr oyida Futszyan provintsiyasida Samen erkin iqtisodiy hududdi tashkil etildi. Beshinchi iqtisodiy hudud bo'lib xisoblangan Xaynan provitsiyasi – Bututn Xitoyts Xalq Vakillari yig'ilishining 7 – chaqiriq 1 – sessiyasi qaroriga asosan 1988 yilning aprel oyida tashkil etilgan.

SHu bilan bir qatorda 1984 – 93 yillar davomida XXRning xukumat qaroriga asosan 32 ta texnik – iqtisodiy rivojlantirish hududlari tashkil etilgan bo'lib, mohiyati jihatdan erkin iqtisodiy hududlarga yaqin turadi. Bundan tashqari muhim ahamiyatga ega bo'lgan “Pudun – yangi iqtisodiy rivojlantirish hududi” SHanxay rayonida 1990 yil sentyabr oyida Xitoy xukumatining qaroriga asosan tashkil etildi. Erkin iqtisodiy hududlar va texnik iqtisodiy rivojlanish hududlari bir – biridan faqatgina mahalliy joylashishga qarab va xuquqiy jihatdan o'zaro farq qilishi mumkin. Bu 5 ta erkin iqtisodiy hududlar Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. 2007 yilda bu hududlarda 480 mlrd. AQSH dollarlik operatsiyalar o'tkazildi. Bu miqdor Xitoy Xalq Respublikasi tashqi savdo oborotining 20 foizdan yuqoriroq qismini tashkil etadi. Bu Erkin iqtisodiy hududlarda 100 mingdan ortiq chet el investitsiyasi bilan korxonalar tashkil etilib, shulardan faqat 15 foizi Xitoy Xalq Respublikasi kompaniyalari xisoblanadi. Jalb qilingan investitsiyalar miqdori 40 mlrd. AQSH dollariga yaqin bo'lib Xitoy Xalq Respublikasiga kiritilgan investitsiyalarning 12 foizini tashkil etadi.

6.3.1 – jadval

**Xitoy Xalq Respublikasi Texnik – iqtisodiy
rivojlantirish hududlari**

No	Hududlar nomlanishi	Joylashgan joyi
1	Yangi tajribali texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Pekin sh.

2	Eksportga mo'ljallangan yuqori texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Uxan sh.
3	Yangi sanoat – texnologiyalarini rivojlantirish hududi	Nankin sh. TSukou rayoni
4	Fan va texnologiyalarni rivojlantirish hududi	SHenyan sh. Nanxu rayoni
5	Yangi sanoat texnologiyalari hududi	Tyantszin sh.
6	Eksportga mo'ljallangan yuqori texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Sian sh.
7	Yuqori industrial – texnologiyalarini rivojlantirish zonasi	CHendu sh.
8	“VEYXAY” yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Veyxay sh.
9	“CHjunshan” yuqori industrial – texnologiyalarni rivojlantirish hududi	CHjunshan sh.
10	Yangi sanoat texnologiyalari hududi	CHanchun sh.
11	Yuqori texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Xarbin sh.
12	Fan-texnika yutuqlarini tajribadan o'tkazish hududi	CHansha sh.
13	Fan – texnika hududi	Fuchjou sh.
14	Yuqori industrial – texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Guanchjou sh.
15	Fan va texnikani rivojlantirish hududi	Xeyfey sh.
16	Yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	CHuntsin sh.
17	Yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	CHanchjou sh.
18	Yangi texnologiyalarni rivojlantirish hududi	Guylin sh.
19	Yuqori texnologiyalarni rivojlantirish hududi	CHjenjou sh.
20	Yangi texnologiyalar tajribasini rivojlantirish zonasi	Lanchjou sh.
21	Yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	SHitszyachjuan sh.
22	Yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	TSzinan sh.
23	Yangi texnologiyalarni rivojlantirish hududi	SHanxay sh.
24	Yuqori texnologiyalar sanoat hududi	Dalyan sh.
25	Fan va texnikani rivojlantirish hududi	SHenchjen EIX
26	Yuqori industrial texnologiyalarni rivojlantirish hududi	“Syamin” EIX
27	Xalqaro fan – texnika rivojlantirish hududi	Xaynan EIX

Manba: Capital Access Index. Milken Institute, Policy Brief. Santa Monica, USA, May 2006.

Xitoyda tashkil etilgan texnik iqtisodiy rivojlanish zonalarida esa chet el investitsiyalari bilan birgalikda tashkil etilgan korxonalar soni 30 mingni tashkil etgan (shulardan 4 mingtasi Pudunda tashkil etilgan), jalb qilingan chet el investitsiyalari esa qarib 25 mlrd. AQSH dollarini tashkil etgan (shu jumladan 2 mlrddan oshiqrog'i – Pudun maxsus hududiga to'g'ri keladi). Eksport miqdori bu hududlarda 90 mlrd. AQSH dollarini tashkil etib butun Xitoy Xalq Respublikasi eksportining 7 foizini tashkil etadi. SHundan 36 mlrd. AQSH dollari Pudun maxsus hududidan eksport qilingan, demak 3 foiz eksport qilingan tovar va xizmatlar Pudun erkin iqtisodiy hududiga to'g'ri kelmoqda.

Xitoy Xalq Respublikasi iqtisodiy rivojlanishining asosi bo'lib 1979 yilda xukumat tomonidan o'tkazilgan va iqtisodiyotni integratsiyalash, tashqi iqtisodiy aloqalarni yuksaltirish va chet el investitsiyasini jalb etish borasida "ochiq eshiklar" siyosatining o'tkazilishi bo'lib xizmat qiladi. Bu siyosat o'z o'rnida bir necha davrlardan tashkil topgan.³

Tashkil etilgan erkin iqtisodiy hududlar asosan mamlakatning janubiy – sharqida joylashganligi uchun bu hududda sanoat ishlab chiqarish va savdo faoliyati, tashqi savdoni rivojlantirish xalqaro iqtisodiy va texnologik kooperatsiya jarayonlarida qatnashishni yo'lga qo'yish uchun xizmat qiladi. Biz yuqorida Xitoy Xalq Respublikasiga jalb qilingan investitsiyalar faoliyati va ularning iqtisodiyotga ta'sirini ko'rib o'tgan bo'lsak, endi o'sha investitsiyalarning erkin iqtisodiy hududlarga qanchalik ta'sir etishini ko'ramiz.

Bu erkin iqtisodiy hududlarga iqtisodiy boshqaruv tizimidan qat'iy nazar xuquqlar berilgan. Investorlar uchun bu yerda kamaytirilgan soliq stavkalari, kirish va chiqish uchun maxsus qoidalar amal qiladi. Bu hududlardagi barcha sanoat ishlab chiqarish va savdo korxonalari chet el investitsiyasi xisobiga, bir qismi esa Xitoy Xalq Respublikasi mehnat resurslari xisobiga tashkil etilgan. Bu hududlarda ishlab chiqarilgan mahsulotning teng yarmi xalqaro bozorlarda realizatsiya qilinadi. Erkin iqtisodiy hududlarda mehnatni tashkil qilish va muxofazasi masalalarida mamlakatning boshqa korxonalariga qaraganda bir muncha farqlanadi. CHet el texnikasi va texnologiyasini ishlab chiqarishga jalb etish borasida SHenjen iqtisodiy hududi qo'shma korxonalarida mehnat unumdorligi 5-6 barobar, kapital qo'yilmalarining samaradorligi esa davlat sektoriga qaraganda ikki barobar yuqoridir. Ishchilarning yashash sharoiti va xizmat ko'rsatish darajasi yuqoriligi va yangi xo'jalik usullarining qo'llanilishi uchun barcha sharoitlar yaratilgandir. CHet el investorlari uchun mehnat unumdorligini oshirish – foyda normasining oshishi uchun xizmat qilganligi bois kuchli xuquqiy va iqtisodiy asoslangan bo'lishi lozim. Erkin iqtisodiy hududlar iqtisodiyotining rivojlanish dinamikasi shuni ko'ratmoqdaki 2006 yil ma'lumotlariga ko'ra – YaMM ning o'sishi Pekinda 11,3 foizga, SHanxayda 21,4 foizga, Guandunda 31,5 fizga va SHandunda 33,4 foizga o'sgan. Ichki yalpi mahsulot esa bu 5 erkin iqtisodiy hududlarda 180 mlrd. yuanni tashkil etgan bo'lib, eksport va import xajmi oxirgi besh yillikda 3 barobar o'sgan. Uning xajmi esa 55 mlrd. AQSH dollarini tashkil etdi. Qolgan 30 ta erkin iqtisodiy va texnologik rivojlanish hududlarida ishlab chiqarilgan YaIM esa 76 mlrd. yuanga

³ Богомолов О.Т. Мировая экономика в век глобализации: Учебник. — М.: ЗАО «Экономика», 2007

teng bo'lib, ularning eksporti esa 3,8 mlrd. AQSH dollariga tengdir. Jami erkin iqtisodiy hududlar va erkin rivojlanish hududlariga jalb qilingan chet el kapitali – sanoatda 60 foiz qo'shma qiymat va nodavlat sektorlarida sanoatdagi qo'shimcha mulk asosida 61 foiz qayta ishlab chiqarilgan qo'shimcha qiymatning tashkil topishiga olib keldi. Qo'shimcha qiymat chet kapitali bilan tashkil etilgan korxonalarda 48,8 foizga o'sgan bo'lsa, chet el investorlari jalb qilinmagan jamoa korxonalarida 28,5 foizga, davlat korxonalarida esa 14,4 foizga o'sdi xolos.

Erkin iqtisodiy hududlar rivojlanish dinamikasini taxlilidan ko'rinib turibdiki bu hududlarning tashkil etilishi xaqiqatdan ham iqtisodiyot uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Buni Pudun iqtisodiy hududi misolida isbotlash mumkin.

Pudun iqtisodiy hududining rivojlanish asoslarini yuqorida aytib o'tdik. Qo'shimcha sifatida shuni takidlash joiz – ki, 1996 yildan boshlab bu iqtisodiy hudud uchun yangi imtiyozlar belgilangan me'yoriy xujjatlar ishlab chiqildi. Bu me'yoriy xujjatlar asosida hududlarda korxonalarining faoliyat ko'rsatishi uchun litsenziyalar berish Pudun rayoni ma'muriyatining o'zida amalga oshiriladigan bo'ldi. Rayon ma'muriyatiga shu bilan birga 30 mln. AQSH dollarigacha bo'lgan loyixalar taqdirini mustaqil xalq etish xuquqi ham berildi. SHu bilan bir qatorda bu rayonda chet ellik tadbirkorlar ko'chmas mulklarni, yerni ijaraga olish xuquqiga egadirlar. Bu yerda o'zlari uchun ofislar va boshqa qurilish ishlarini amalga oshirishlari mumkin. Qishloq xo'jaligi uchun kerakli bo'lgan ishlab chiqarish vositalari, ko'mir, metallar va qimmat baho qog'ozlar savdosi uchun 10 mlrd. AQSH dollari xajmigacha bo'ladigan jarayonlar uchun umumiy asosdagi forvrd birjalari tashkil etildi. Bir yil davomida 4 mlrd. AQSH dollari xajmidagi jarayonlar uchun valyuta markazi va valyuta jarayonlarini sug'urta qilish kompaniyalari, chet ellik tadbirkorlar uchun Xitoy Xalq Respublikasidagi kompaniyalar aktsiyalarini tarqatuvchi qo'shma banklar faoliyat ko'rsatmoqda. Tashkil etilgan ko'pchilik korxonalar eksport maxsulotlari ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan bo'lib, chet ellik investorlarni xizmat ko'rsatish sohasiga, ilmiy ishlab chiqarish birlashmalarini va uning infrastrukturalarini tashkil etish uchun sarflamoqdalar.

Pudun iqtisodiy hududining faoliyat ko'rsatayotgaligi sababli SHanxay rayoni xalqaro iqtisodiy - savdo va bank markaziga aylanib, yirik kompaniyalarning 130 tasi faoliyat ko'rsatmoqda. YaIMning o'sish sur'atlari esa 1980 yildagiga nisbatan 1990 yilda 15 foizga o'sgan bo'lsa, chet el investitsiyalarining salmog'i 2 barobarga o'sib 3.5 mlrd. AQSH dollarin tashkil etdi. 1995 yilda bu rayonda YaIM 41.2 mlrd yuanni tashkil etib, 1994 yilga nisbatan 22 foizga o'sgan. SHu bilan birga 3.5 ming dona chet el investitsiyasi bilan ishlaydigan korxonalar tashkil etilgan bo'lib, jalb etilgan investitsiyalar salmog'i 1995 yilda 14.2 mlrd. AQSH dollarni tashkil etdi. Bu korxonalardan eksport qilingan mahsulot xajmi esa 2.5 mlrd. AQSH dollari miqdoridadir.

Erkin iqtisodiy hududlar bilan bir qatorda Xitoy Xalq Respublikasida yuqori texnologiyalar zonasi ham muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmoqda. Bunday zonalarining tashkil etilishi, fan – texnika yutuqlarini sanoat ishlab chiqarishga tezroq jalb etish uchun muhim ahamiyatga ega omillardan biridir. Bunday zonalarining tashkil etilishi 1985 yilda Xitoy Xalq Respublikasi Fanlar Akademiyasi rayosati tomonidan Pekin shahriga yaqin bo'lgan CHJunguantsunda “Elektron ko'chalar”

deb atalgan zona va SHenchjenda ilmiy – texnik sanoat zonasining tashkil etilishi bilan asos solindi.

Erkin yuqori texnologiyali rivojlanish zonasi mamalakat hududida bir tekisda taqsimlanmagan. Bu taqsimlanish mamlakatda fan – texnika yutuqlarini barcha erkin iqtisodiy rivojlanish hududlarida tajribadan o'tkazish imkonini beradi. Bu hududlarning barchasi o'z – o'zini mablag' bilan ta'minlash, iqtisodiy mustaqillik tamoyillari asosida tashkil etilgan. Bu zonalarga chet el investitsiyalarining kiritilishi ham muhim ahamiyatga egadir. SHu bilan bir qatorda bu zonalarda joylashgan korxonalar soliq va bojxona imtiyozlariga egadir. Bu korxonalarda boshqaruv apparatining ratsional formalaridan foydalanish va ishlab chiqarishning turli xil usullaridan barcha mulk ko'rinishlarida foydalanish loyixalari sinovdan o'tkaziladi. Davlat tomonidan moliyalashtirish miqdori ko'p emas, shuning uchun bu korxonalar ko'pchilik xollarda bank kreditlaridan foydalaniladi. Albatta bu tashkil etilgan zonalarda o'ziga xos muammolar mavjud. Bu muammolar majmuasini 1997 yilda Xitoy Xalq Respublikasiga qaytarib berilgan – Gonkong iqtisodiy offshor hududi faoliyatini taxlil qilish orqali olish mumkin.

§ 6.4. O'zbekistonda erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish imkoniyatlari va mavjud istiqbollar tahlili

Erkin iqtisodiy hududlarini tashkil etishda mamlakatimizda ham bir qator ishlar olib borilmoqda. Eng asosiylari sifatida 1996 yil 25 aprelda qabul qilingan “erkin iqtisodiy hududlari” to'g'risidagi qonun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida”gi Farmoni (02.12.2008 y. N PF-4059) kabilarni keltirish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan Navoiy shahri xalqaro aeroporti hududida MDH mamlakatlarida birinchi bo'lgan “Navoiy” erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etilmoqda. Erkin industrial-iqtisodiy zonaning muvaffaqiyatini belgilovchi eng muhim jihatlardan biri – bu uning yonida joylashgan transkontinental intermodal xab bo'lib, u 2009 yil yanvaridan buyon yuk tashish bo'yicha dunyoda yetakchi sanalgan “Korean Ayr” kompaniyasi tomonidan boshqarilmoqda.

Jahon standartlariga javob beradigan va jahon bozorlarida talab qilinadigan mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlaydigan, zamonaviy yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish uchun xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish bo'yicha qulay shart-sharoitlar yaratish, shuningdek Navoiy viloyatining sanoat salohiyatini, ishlab chiqarish, transport-tranzit va ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish maqsadlarida, "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zona hududida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining asosiy yo'nalishi - zamonaviy xorijiy yuqori unumli asbob-uskunalar va texnika, texnologik liniyalar va modullar, innovatsiya texnologiyalarini joriy etish hisobiga yuqori texnologiyali, jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlarni keng ko'lamda ishlab chiqarishdan iborat etib belgilandi.⁴

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони

Hamda, "Navoiy" EIIH uchun quyidagi talablar hukumat tomonidan asosiy ustuvorliklar sifatida belgilab olindi:

- "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonaning faoliyat ko'rsatish muddati 30 yilni tashkil etadi, va bu muddat keyinchalik uzaytirilishi mumkin;

- EIIZ faoliyati davomida uning hududida alohida bojxona, valyuta va soliq rejimlari, O'zbekiston Respublikasi norezident fuqarolarining uning hududiga kirish, hududda bo'lish va chiqib ketishning, shuningdek ular tomonidan mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun ruxsatnomalar olishning soddalashtirilgan tartibi joriy etiladi;

- alohida huquqiy tartib, shu jumladan, soliq, valyuta va bojxona tartibi faqat EIIZ hududida faoliyat ko'rsatayotgan va EIIZ direktsiyasi tomonidan ro'yxatga olingan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar uchun amal qiladi;

- "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zona faoliyatini muvofiqlashtirish va tezkor boshqarish tegishli ravishda davlat organlari vakillaridan tashkil etiladigan Ma'muriy kengash va EIIZ direktsiyasi tomonidan amalga oshiriladi. Ma'muriy kengashning shaxsiy tarkibi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi;

- "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etilgan barcha hudud EIIZ faoliyat ko'rsatadigan butun davr mobaynida foydalanish va boshqarish uchun Ma'muriy kengashga beriladi;

- "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zona direktsiyasi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga EIIZ hududida yer uchastkalarini subijaraga topshirish, o'z huquq va majburiyatlarini ijara shartnomasi bo'yicha boshqa shaxsga berish, ijara huquqini garovga qo'yish, ularni ulush sifatida ustav kapitaliga qo'shish huquqsiz ijaraga beradi. EIIZ hududida yer uchastkalarini sotish va boshqacha tarzda o'zgaga berish taqiqlanadi.

O'z navbatida "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonada ro'yxatdan o'tgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga bir qator imtiyozlar taqdim etilgan, xususan - ularga kiritilgan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar hajmi quyidagicha bo'lgan taqdirda yer solig'i, mulk solig'i, daromad solig'i, obodonchilik va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, yagona soliq to'lovi (kichiq korxonalar uchun), Respublika yo'l jamg'armasi va Respublika maktab ta'limini rivojlantirish jamg'armasiga majburiy to'lovlardan ozod etilsin:

- 3 million yevrodan 10 million yevrogacha - 7 yilga;
- 10 million yevrodan 30 million yevrogacha - 10 yilga. Keyingi 5 yil davomida foyda solig'i va yagona soliq to'lovi hajmi amaldagi stavkadan 50 foiz miqdorida belgilanadi;
- 30 million yevrodan ortiq bo'lganda - 15 yilga. Keyingi 10 yil davomida foyda solig'i va yagona soliq to'lovi hajmi amaldagi stavkadan 50 foiz miqdorida belgilanadi.

EIIZda ro'yxatga olingan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar EIIZ faoliyat ko'rsatadigan butun muddatga eksportga yo'naltirilgan mahsulot ishlab chiqarish maqsadida mamlakatga olib kelinayotgan asbob-uskunalar, shuningdek xom ashyo, materiallar va butlovchi qismlar bojxona to'lovlaridan (bojxona rasmiylashtiruv uchun yig'imlardan tashqari) ozod qilinadi. O'zbekistonning ichki bozorlarida sotish uchun mo'ljallangan mahsulotni ishlab chiqarish maqsadida mamlakatga olib

kiriladigan xom ashyo, materiallar va butlovchi qismlar uchun bojxona to'lovlari, agar qonun hujjatlarida boshqa imtiyozli tartib ko'zda tutilmagan bo'lsa, belgilangan stavkalarining 50 foizi miqdorida (bojxona rasmiylashtiruvi uchun yig'implardan tashqari) undiriladi, bunda ularni to'lash muddati 180 kungacha kechiktirilishi mumkin. Qayd etilgan imtiyozlardan foydalangan holda EIIZ hududiga olib kirilgan asbob-uskunalar, xom ashyo, materiallar va butlovchi qismlar sotilgan yoki bepul berilgan taqdirda, bojxona to'lovlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda byudjetga to'liq hajmda undiriladi.

SHuningdek, "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonada ro'yxatdan o'tgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga quyidagilar ruxsat etildi:

ular o'rtasida tuzilgan shartnomalar va kontraktlar bo'yicha hisob-kitob va to'lovlarni EIIZ hududida xorijiy valyutada amalga oshirish;

O'zbekiston Respublikasi rezidentlari bo'lgan boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan yetkazib berilgan tovarlar, bajarilgan ish va xizmatlarning haqini erkin almashtiriladigan valyutada to'lash;

eksport va import qilinadigan tovarlar uchun haq to'lash va hisob-kitob qilishning ularga qulay shartlari va shakllaridan foydalanish.

Umuman "Navoiy" EIIZ O'zbekistonda faoliyatini boshlagan dastlabki tajriba bo'lib, uning qanday rivojlanishi albatta mamlakatimiz iqtisodiyotida juda katta rol o'ynaydi.

Tayanch iboralar: Erkin iqtisodiy hudud, sanoat ishlab chiqarish va moliyaviy erkin hududlar, ma'muriy-iqtisodiy imtiyozlar, investitsion siyosat, qulay investitsion muhit, O'zbekistondagi Navoiy EIIZ.

Bobning qisqacha xulosasi:

Erkin iqtisodiy hududlar – bu muayyan imtiyoz va preferentsiyalar ostida alohida ajratilgan mamlakatning qonunchilik tizimidan tashqarida bo'lgan iqtisodiy hududidir. Bunday hududlardan davlatlar o'zining nisbatan qoloq hududlarini rivojlantirish yoki muayyan siyosatni amalga oshirishda tajriba sifatida foydalanishni maqsad qilganlarida qo'llaydilar.

Erkin iqtisodiy hududlarning turli-tuman shakllari mavjud: iqtisodiy ishlab chiqarish zonolari, savdo zonolari, offshor hududlar, erkin turizm zonasi, texnopark va h.k. erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishda AQSH, Braziliya va XXRning tajribalari muhim sanaladi. Chunki ular o'z mamlakati manfaatlaridan kelib chiqqan holda turli modellarni tanlab olganlar va bu samarali ish bergan.

O'zbekistonda ham Navoiy viloyatida EIIZ tashkil etildi va bu mamlakatning ushbu mintaqasini rivojlantirishda muhim rol o'ynashi kutilmoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Erkin iqtisodiy hudud deganda nimani tushunasiz?
2. Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishdan maqsad nima?
3. Qaysi mamlakatlarning EIIZ tashkil etish bo'yicha tajribalarini bilasiz va ularning xususiyatlari?
4. Offshor hududlarning savdo hududlaridan farqi nimada?
5. Navoiydagi EIIZning istiqbolini qanday baholaysiz?

Adabiyotlar:

- “Erkin iqtisodiy zonalar to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi qonuni 25.04.1996
- “Xorijiy investitsiyalar to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi qonuni 30.04.1998.
- Islom Karimov. 2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko’taradigan yil bo’ladi. T.: O’zbekiston, 2012. – 36 b.
- Nazarova G.G., Iminov Z.M., Xalilov X.X., Xamidov O.B. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik.- T.:TDIU, 2011.- 276 b.
- Nazarova G.G., Xaydarov N.X. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. O’quv qo’llanma. – T.: TDIU, 2007, - 14 b.
- Nazarova G.G., Xalilov X.X., Eshtaev A.A. va boshq. Jahon iqtisodiyoti. Darslik. – T.: TDIU, 2005, 10-15 b.
- Lomakin V. Mirovaya ekonomika. Uchebnik. – M.: Yuniti-Dana, 2009. - 190 s
- Avdokushin Ye.F. Mejdunarodnye ekonomicheskie otnosheniya. Uchebnik. – M., 2008, 19-23 s.

7-bob. Xalqaro valyuta-moliya va kredit munosabatlari

Reja:

- 7.1. Xalqaro valyuta tizimining mohiyati va tarkibi
- 7.2. Xalqaro valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari
- 7.3. Xalqaro rezerv valyuta birliklari
- 7.4. Yevropa valyuta tizimi
- 7.5. Xalqaro valyuta va moliya-kredit bozorlari

§ 7.1. Xalqaro valyuta tizimining mohiyati va tarkibi

XX asrning 50-60-yillarida xalqaro iqtisodiy, moliyaviy va valyuta munosabatlarini rivojlanishida yangi davr boshlandi. Ochiq iqtisodiyotning umumiy tendentsiyasi savdo ayirboshlashuvining tezlashishiga, xalqaro moliyalashtirishning rivojlanishiga, yangi valyuta bozorlarini hosil bo'lishiga, turli mamlakatlar orasida valyuta-moliya munosabatlarining kengayishiga imkon berdi.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro valyuta munosabatlari pulning jahon puli funktsiyasi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlarni namoyon qiladi. Pul jahon puli sifatida tashqi savdo va xizmatlar, kapital migratsiyasi, foydaning investitsiyalarga ko'chishi, zayom va subsidiyalar berish, ilmiy-texnik almashuv, turizm, davlat va xususiy pul ko'chirishlariga xizmat qila boshladi.

Valyuta munosabatlari odatda milliy va xalqaro darajalarda amalga oshiriladi. Milliy darajada ular milliy valyuta tizimlari (MVT) sohasini qamrab oladi. Milliy valyuta tizimi - bu valyuta qonunchiligi bilan belgilanadigan davlat valyuta munosabatlarini tashkil qilishning shaklidir. MVTning o'ziga xos tomoni u yoki bu davlat iqtisodiyotining, shuningdek tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanish darajasini va o'ziga xosligi bilan aniqlanadi. Jahon iqtisodiyotida milliy valyuta tizimi quyidagi holatlari bilan xarakterlanadi:

- milliy valyuta birligi bilan;
- rasmiy oltin va valyuta zahiralarining tarkibi bilan;
- milliy valyuta pariteti va valyuta kursi shakllanishining mexanizmi bilan;
- valyuta qaytishi sharoitlari bilan;
- valyuta cheklanishlarining mavjudligi yoki yo'qligi bilan;
- davlatlarning tashqi iqtisodiy hisob-kitoblarini amalga oshirish tartibi va boshqalar.

Jahon iqtisodiyotida milliy valyuta tizimlarini bog'lovchi zveno bo'lib valyuta kursi va valyuta pariteti xizmat qiladi. Valyuta kursi alohida mamlakatlarning valyutalariga bo'lgan nisbati yoki ma'lum bir davlat valyutasining boshqa bir davlatlar valyutasida hisoblangan "narxi"ni namoyon qiladi. Valyuta pariteti - valyutalarning ulardagi oltinga mos keluvchi nisbatidir. Valyuta kursi amalda hech qachon paritet bilan mos kelmaydi.

Xalqaro valyuta tizimi (XVT) jahon xo'jaligi doirasida valyuta munosabatlarini tashkil qilishning shaklidir. U jahon kapitalistik xo'jaligi evolyutsiyasi natijasida paydo bo'lib, huquqiy jihatdan davlatlararo kelishuvlar bilan rasmiylashtirilgan. Xalqaro valyuta tizimining asosiy elementlari quyidagilardan iboratdir:

- valyuta birliklarining milliy va kollektiv zahiralari;
- xalqaro likvidli aktivlarning tarkibi va strukturasi;
- valyuta paritetlari va kurslari mexanizmi;
- valyutalarning o'zaro almashuv shartlari;
- xalqaro hisob-kitob shakllari;
- xalqaro valyuta bozori va jahon oltin bozori rejimi;
- valyuta-moliya tashkilotlarini (XVF, XTTB va boshqalar) tartibga soluvchi davlatlararo valyuta-kredit tashkilotlarining maqomi.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro valyuta tizimining asosiy vazifasi - muhim iqtisodiy o'sishni ta'minlashdan, inflyatsiyani kamaytirishdan, tashqi iqtisodiy almashuv va to'lov oborotining tengligini qo'llab-quvvatlash uchun xalqaro hisob-kitoblar va valyuta bozori sohasini tartibga solishdan iboratdir.

§ 7.2. Xalqaro valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari

Jahon iqtisodiyotida xalqaro valyuta tizimi dinamik rivojlanib boruvchi tizimdir. U evolyutsion rivojlanish bosqichlarda doimo o'zgaradi va rivojlandi. O'zining evolyutsion rivojlanishida Xalqaro valyuta tizimi to'rtta xalqaro valyuta tizimlarini o'zida namoyon qiluvchi to'rt bosqichni bosib o'tgan.

Xalqaro valyuta tizimida oltin standart deb ataluvchi birinchi tizim stixiyali ravishda XIX asr oxirida vujudga keldi. Unda qator davlatlarning valyutalari o'z davlatlarining ichki bozorida erkin ravishda oltinga tenglashtirilgan. Oltin standart tizimi quyidagilar bilan ajralib turgan:

- valyuta birligi ma'lum miqdorda oltin qiymatiga egaligi bilan;
- valyutaning oltinga konvertatsiyalanishi alohida bir davlatning ichida ham tashqarisida ham ta'minlanganligi bilan;
- oltin quymalar erkin ravishda tangalarga almashtirilishi mumkin, oltin erkin eksport va import qilinadi, xalqaro oltin bozorlarida sotilishi bilan;
- milliy oltin zahirasi va ichki pul taklifi o'rtasida kuchli nisbatning saqlanishi bilan.

Oltin standartga asoslangan xalqaro hisob-kitoblar mexanizmi qayd qilingan kursni o'rnatadi. Oltin tanga, oltin yombi, oltin deviz standartlari oltin standartning turlaridir. Oltin standartning bir turidan ikkinchisiga evolyutsion o'tishi xalqaro kapitalistik tizimining rivojlanishi mobaynida ro'y bergan edi.

Kapitalistik xo'jalik faoliyatining asta-sekin murakkablashuvi, jahon xo'jaligi aloqalarining kengayishi va chuqurlashishi, davriy ro'y berib turgan iqtisodiy inqirozlar iqtisodiyotni tartibga solishni, davlatning iqtisodiy jarayonlarni boshqarishga aralashuvini kuchaytirishni ob'ektiv zaruriyatga aylantirdi. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvining kuchayib borishi bilan erkin raqobatchilik kapitalizm rivojlanishining alomatlariga javob beruvchi oltin standarti mexanizmi bilan aniqlanadigan valyuta kurslari tizimlari ham o'zgarib boshladi.

Ikkinchi tizim - oltin-deviz standarti Genuya konferentsiyasi (1922 y.) qarorlari natijasida vujudga keldi. Keyinchalik u ko'pchilik kapitalistik davlatlar tomonidan tan olindi. Bunda banknotalar oltin emas, balki keyinchalik oltinga almashtirilishi mumkin bo'lgan boshqa davlatlar deviziga (banknota, veksel, cheklar) almashtirilgan. Deviz valyuta sifatida dollar va funt sterling tanlandi. Oltin-deviz standarti amalda tartibga soluvchi valyuta kurslari standarti tizimini oltin valyuta standarti tizimiga o'tish bosqichi bo'ldi. Oltin-valyuta standarti tizimi 30-yillarda

tashkil topdi va 50-yillar oxirida to'liq shakllandi. Bu tizim sharoitida kog'oz pullar oltinga almashtirilmaydigan bo'ldi. 1944 yilda bo'lib o'tgan Bretton-Vuds (AQSH) xalqaro konferentsiyasida bu tizim huquqiy maqomni oldi. Bretton-Vuds valyuta tizimining o'ziga xos tomonlari quyidagilardan iboratdir:

- oltin davlatlar orasida yakuniy pul hisob-kitoblari funktsiyasini saqlab qoldi;
- oltin bilan bir qator turli davlatlar valyutalari qiymati o'lchovi, shuningdek to'lovning xalqaro kredit vositasi sifatida tan olingan AQSH dollari rezerv valyuta bo'ldi;
- dollar boshqa davlatlarning markaziy banklari va hukumat idoralari tomonidan AQSH xazinasida 1 troya untsiyaga (31,1g.), ya'ni 35 dollarga teng bo'lgan kurs (1944 i) bo'yicha oltinga almashtirilgan. Bundan tashqari hukumat organlari va xususiy shaxslar oltinni xususiy bozorda sotib olishlari ham mumkin bo'lgan. Oltinning valyuta qiymati rasmiy qiymat asosida shakllanib bordi va u 1968 yilgacha sezilarli o'zgarmadi;
- valyutalarni bir-biriga tenglashtirish. Ularning o'zaro almashuvi oltin va dollarda belgilangan rasmiy valyuta paritetlar asosida amalga oshirilgan;
- har bir davlat o'z valyutasining boshqa valyutaga nisbatan kursini barqaror saqlashi kerak bo'lgan. Valyutalarning bozordagi kurslari qayd qilingan oltin yoki dollar paritetidan u yoki bu tomonga 1% dan ortiq o'zgarish kerak edi. Paritetlarning o'zgarishi to'lovlar balansining doimiy buzilishi sodir bo'lganda amalga oshirilishi mumkin bo'lgan;
- valyuta munosabatlarini davlatlararo tartibga solish asosan Bretton-Vuds konferentsiyasida tashkil qilingan Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) orqali amalga oshirildi. U a'zo davlatlar tomonidan rasmiy valyuta paritetlari, kurslari va o'zaro erkin valyuta almashtirishga amal qilishlari ta'minlangan.

Bretton-Vuds kelishuvi xalqaro valyuta tizimining rivojlanishini eng muhim bosqichi hisoblanadi. Birinchi marta xalqaro valyuta tizimi hukumatlararo kelishuvlarga asoslana boshladi. Oltin-dollar standarti tizimini mustahkamlagan Bretton-Vuds tizimi xalqaro savdo oborotining kengayishda, sanoati rivojlangan davlatlar ishlab chiqarishining o'sishida ham muhim rol o'ynadi.

60-yillarning oxiriga kelib Bretton-Vuds tizimi jahon xo'jaligining kuchayayotgan baynalminallashuvi bilan, transmilliy korporatsiyalarining valyuta sohasidagi faol chayqovchilik faoliyati bilan qarama-qarshi chiqa boshladi. Oltin-dollar standarti rejimi amalda asta-sekin dollar standarti tizimiga aylana boshladi. SHu bilan birga 60-yillar oxirida dollarning jahondagi mavqei G'arbiy Yevropa davlatlari va Yaponiyaning iqtisodiy quvvati va ta'sir doirasini oshishi natijasida sezilarli yomonlashdi. AQSHdan tashqaridagi dollar zahiralarini jahon iqtisodiyotida juda katta summada bo'lib, yirik yevrodollar bozorini tashkil qilgan edi. AQSH to'lov balansining kamomadi (defitsiti) mumkin bo'lgan normalardan ortib bordi. Bretton-Vuds tizimining dollarni oltinga aylantirish haqidagi talabi AQSH uchun og'irlik qilib qoldi, chunki o'z zahiralarini hisobidan oltinning past narxini saqlab turishi kerak edi. 70-yillar boshida Bretton-Vuds tizimi amalda o'z faoliyatini to'xtatdi. AQSH dollarni oltinga rasmiy narxlarda almashtirishdan bosh tortdi. Natijada jahon bozorlarida oltinning bahosi keskin ko'tarilib ketdi.

1976 yilda Kingstonda (Yamayka) bo'lib o'tgan XVFnning navbatdagi majlisida

dunyoda xalqaro valyuta tizimining asoslari aniqlandi. Yamayka kelishuvidan kelib chiqqan holda xalqaro valyuta mexanizmini tashkil etuvchilar deb quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Oltinning qiymat o'lchovi va valyuta kurslarini hisoblashning boshlang'ich nuqtasi sifatidagi vazifasi bekor qilindi. Oltin erkin narxli oddiy tovarga aylanadi. SHu bilan bir qatorda u alohida likvidli tovar bo'lib ham qoldi. Ya'ni, zarur bo'lganda oltin sotilishi mumkin, olingan valyuta esa to'lov uchun ishlatilishi mumkin bo'lib qoldi.

2. Asosiy zahira valyuta qilish va boshqa rezerv valyutalarning rolini kamaytirish maqsadida SDR (Special drawing rights - SDR) - "maxsus o'rnini olish huquqi" standarti kiritildi.

3. Davlatlarga valyuta kursining xohlagan rejimini tanlab olish huquqi berildi. Davlatlar o'rtasidagi o'zaro valyuta munosabatlari ularni milliy pul birliklarining suzuvchi kursiga asoslanadigan bo'ldi.

Xalqaro moliyaviy qonunlarda kurslarning o'zgarishi ikki asosiy omil bilan belgilanadi:

a) davlatlarning ichki bozorlarida valyutalarning real qiymatlari nisbati bilan;

b) xalqaro bozorlarda milliy valyutalarga bo'lgan talab va takliflar nisbati bilan.

§ 7.3. Xalqaro rezerv valyuta birliklari

90-yillarning boshiga kelib suzuvchi kurslar faktorini amalga oshirilishi munosabati bilan quyidagi elementlar asosida yetarli darajada murakkab bo'lgan xalqaro valyuta tizimini tashkil qilish sxemasi vujudga keldi:

1. Asosiy ustun birliklar tanlanadi. Bu bilan ular milliy valyutalar munosabatlarini, aniqrog'i o'z valyuta kurslarini saqlab qoldilar;

2. Valyuta kurslarinig o'zgarish darajasi bir xil bo'lmasdan, diapazoni keng edi. Bunda ma'lum diapazon doirasida faqat ayrim valyutalarga nisbatan valyuta kursi saqlanadi, boshqa valyutalarga nisbatan kurs erkin o'zgarib turadi.

Amalda davlatlar e'lon qilgan valyuta rejimlari xilma-xildir. 1988 yilda jahonning 58 davlati o'z valyutalarining asosiy hamkorlaridan birining valyutasiga nisbatan kursini o'rnatishga qaror qildilar. Bular AQSH dollari (39 ta davlat), frantsuz franki (frank zonasining 14ta davlati) yoki boshqa valyutalarda (5 ta davlat). Ayrim davlatlar o'z valyutalarini SDRga (17 ta davlat) yoki boshqa valyutalar savatchasiga (29 ta davlat) bog'ladilar. Bundan tashqari, 4 ta davlat yagona valyutaga nisbatan cheklangan moslashuvchanlik rejimini ma'qullaydilar. O'z navbatida YeI ning 8 davlati o'zlari uchun valyuta hamkorligi mexanizmini ta'sis etishib, o'z valyuta kurslarini barqarorlashtirdilar. Jahonning 19ta davlatlari shu jumladan, AQSH, Kanada, Buyuk Britaniya va Yaponiya mustaqil suzish rejimini tanladilar.

Yamayka kelishuvi jamoa valyuta birligi sifatida "maxsus o'rnini olish huquqi" (SDR) ni tan oldi. SDR 1969 yilda oddiy kredit vositasi sifatida yaratilgan edi. Biroq keyinchalik SDRni "xalqaro valyuta tizimining zahira aktivi" ga aylantirish vazifasi qo'yildi. Oldiniga SDR birligi dollarning oltin qiymatiga (1970 y.) mos ravishda oltinga tenglashtiriladi. 1974 yilning iyulida valyutalarning suzuvchi kursga o'tishi bilan SDRning oltin qiymati bekor qilindi. Bu valyuta birligining kursi valyuta savatchasi - tashqi savdosi jahon savdosining 1% dan kam bo'lmagan 16 davlat

valyutalarining o'rtacha kursi asosida aniqlanardi. 1981 yildan boshlab SDR 5ta davlat valyutasi (AQSH dollari, GFR markasi, yapon ienasi, frantsuz franki va Angliya funt sterling) to'plamidan kelib chiqdan holda aniqlanadigan bo'ldi.

Valyuta korzinasini - bu bir valyuta o'rtacha hisoblangan kursining boshqa valyutalarning ma'lum to'plamiga nisbatan solishtirish usulidir. Valyuta kursini hisoblash uning tarkibi, valyuta komponentlarining o'lchovi, valyutalarning dollarga nisbatan bozor kursiga bog'liq.

SDR foizlar keltiradi. Mamlakat agarda SDRdagi avuarlar assotsiatsiyalaridan ko'p bo'lsa foizlar oladi va aksincha SDRdagi avuarlari asosiatsiyalaridan kam bo'lsa foiz to'laydi. SDR birligi birlikdir. U XVFnning maxsus schetlarida XVFga a'zo davlatlarga ajratilgan kvotalar asosida keltiriladi. Bu kvotalardan konventirlanadigan valyuta sotib olish yoki to'lov balansi defitsitini to'lash uchun foydalaniladi. Ammo ularning kapitalistik dunyo umumiy valyuta zahiralardagi ulushi -6%ga yaqin bo'lib uncha katta emas (6-jadval).

7.3.1.-jadval

SDR birligi qiymati (1994 yil 15 avgustdagi holati)

Valyuta	Valyuta qiymati (valyuta birligi)*	15 avgustdagi almashtirish kursi**	Dollar ekvivalenti:***
Nemis markasi DM	0,4530	1,55150	0,291787
Frantsuz franki	0,8000	5,32800	0,150150
Yapon ienasi	31,8000	100,370000	0,316828
Buyuk Britaniya Funt sterlingi	0.0812	1,54400	0,125373
AQSH dollari	0,5720	1,00000	0,572000
JAMI			1,456138

Izoh: 1 SDR=1,45 614 AQSH doll. 1 AQSH doll.= 0,686748 SDR***

SDR savatchasining valyuta komponentlari.

** Valyuta birliklarida AQSH dollari uchun almashuv kursi, bir funt uchun AQSH dollarida hisoblangan funt sterlingi kursidan tashqari.

*** valyuta komponenti ahamiyatining almashuv kursi ahamiyati nisbatining natijasi sifatida hisoblangan AQSH dollaridagi ekvivalent.

**** AQSH dollarining SDRdagi rasmiy qiymati - dollar ekvivalenti summasiga teskari kattalik ya'ni verguldan sung oltinchi belgigacha 1/1,456138.

Ko'pgina iqtisodchilar SDRni kamroq zahira valyuta sifatida, ko'proq kredit sifatida ko'rish mumkin deb hisoblaydilar. Xullas, SDR ham zahira valyuta ham kreditdir. Uni yaratuvchilardan biri aytganidek SDR "ayrimlar qora yo'lli oq ayrimlar oq yo'lli qora jonivor sifatida ko'radigan" - zebra o'xshaydi.

Valyuta savatchasi qiymati asosida belgilanadigan yana bir jamoa zahira valyuta birligi EKYudir. EKYu (Europe an currency unit) Yelga kiruvchi Yevropaning ilg'or 12 davlati valyutalariga asoslangan edi. Ular bir valyutaning savatchadagi og'irligi a'zo-davlatlarning Yel YaMMsi va Ittifoq ichidagi eksportdagi ulushiga muvofiq belgilanadi. 1 EKYu taxminan 1,3 AQSH dollariga tenglashtirilgan edi. SDRdan

farqli ularoq EKYuning rasmiy emissiyasi qisman naqd oltin va dollarga aylantirilgan. EKYu emissiyasining hajmi SDRdan ko'p.

Xuddi SDR kabi EKYu ham naqdsiz shaklda - ular bo'yicha naqdsiz ko'chirishda markaziy banklar (yoki tijorat banklari) schyotlarida yozuv sifatida namoyon bo'ladi.

Evropa valyuta tizimida (EVT) YeI har bir a'zosi valyutasining EKYuda hisoblangan asosiy kursi belgilangan. Mana shu asosiy kurs negizida valyutalarning o'zaro kursi hisoblanadi. Bu kursdan kurslar amalda 2,25% dan ortiq farq qilishi mumkin emas. YeVTga qo'shilgan ispan peseti uchun imtiyozli rejim va Italiya lirasi uchun 1993 yil avgustidan 15% gacha o'zgarishlar chegarasi o'rnatilgan.

EKYu yaratishdan maqsad - ayrim YeIga a'zo davlatlarni valyuta kurslarining barqarorligiga erishish edi. EKYuni yaratishning undagi muhim tomonlaridan biri AQSH dollarining oltinni o'rnini bosish uchun yetarli darajada ishonchli emasligidir.

Bundan tashqari EKYuni yaratish Yevropa valyuta tizimini dollar o'zgarishi va AQSHning iqtisodiy total diktatiga bog'liqlikdan ozod qilinishi ham ko'zda tutildi. EKYu qo'shma fondlar va xalqaro valyuta-kredit moliya tashkilotlarida valyuta birligi sifatida, yagona qishloq xo'jaligi narxlari, YeI a'zolari markaziy banklarining valyuta intervensiyasini o'tkazishda hisob-kitoblari valyutasi sifatida namoyon bo'ladi. 500dan ortiq yirik xalqaro tashkilotlar EKYudan kredit berishda foydalanadilar.

§ 7.4. Yevropa valyuta tizimi

Evropa iqtisodiy hamjamiyatining tuzilishi yagona Yevropa valyutasini yaratishni ko'zda tutmagan edi. Ammo 70-yillarning o'rtalariga kelib yagona valyuta ittifoqini tuzish yo'llarini qidirish faollashdi. Yevropa hamjamiyati liderlari nafaqat AQSH dollariga muqobil valyuta birligini yaratish, balki valyuta intervensiyasini amalga oshirish, valyuta o'zgarishlarini davlat tomonidan nazorat qilishni amalga oshirishga harakat qildilar.

Murakkab muzoqaralar natijasida YeI doirasida 1979 yilning martida Yevropa valyuta tizimi (EVT) tashkil topdi. YeVT - umumiy iqtisodiy munosabatlarni namoyon qiluvchi, iqtisodiy integratsiya doirasida milliy valyutalarning ishlashi bilan bog'liq bo'lgan xalqaro (mintaqaviy) valyuta tizimidir. YeVT - jahon valyuta tizimining eng muhim tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi.

Evropa valyuta tizimini yaratilish tarixining asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat. 1972 yilda YeIHning, Vazirlar Kengashi hamjamiyatiga kiruvchi davlatlar valyutalarining bir-biriga nisbatan o'zgarishi amplitudasini cheklash haqida qaror qabul qildi. Ushbu maqsadga erishish uchun Markaziy banklar valyuta bozorida intervensiyalarini muvofiqlashtirishlari lozim edi. SHunday qilib "Evropa valyuta iloni" tug'ildi. YeIH, davlatlari valyutalarining bir-biriga nisbatan kursining o'zgarishi turli yillarda $\pm 4,5\%$ gacha ruxsat berildi. Grafik tasvirda "ilon" YeIHga a'zo 6ta davlat (GFR, Frantsiya, Italiya, Niderlandiya, Belgiya, Lyuksemburg) valyutalarining o'zaro kursining o'zgarishlarini eng kam miqdorini bildirgan. Agar mamlakat valyutasining kursi mumkin bo'lganidan pastga tushib ketsa, Markaziy bank milliy valyutani chet el valyutasida sotib olishi lozim bo'lgan.

“Valyuta iloni” a’zo-davlatlarning u yoki bu tarkibi bilan 1979 yilda V.Jiskar d, Esten va G. SHmidt taklifi bilan Yevropa valyuta tizimi kiritilgunicha amalda bo’ldi. YeVT o’zida uch muhim elementni (EKYu - YeVT asosiga, valyuta kurslari va intervensiyalari mexanizmi, Hamjamiyat davlatlari valyutalari nisbatida har ikki tomonga $\pm 2,25\%$ dan ortiq o’zgarishi mumkin emasligini) qamrab oladi. Yevropa valyuta tizimida valyuta intervensiyasi bilan bog’liq vaqtinchalik to’lov balansi defitsiti va hisob-kitoblarni qoplash uchun Markaziy banklarga kredit berish yo’li bilan davlatlararo mintaqaviy valyutani tartibga solish amalga oshirilgan. *Yevropa valyuta tizimi oldiga quyidagi maqsadlar qo’yilgan:*

- *EI ichida yuqori valyuta barqarorligini o’rnatish;*
- *barqarorlik sharoitida o’sish strategiyasining asosiy elementi bo’lish;*
- *iqtisodiy rivojlanish jarayonlarining o’zaro bog’liqligini kuchaytirish va Yevropa jarayoniga yangi turtki berish;*
- *xalqaro iqtisodiy va valyuta munosabatlariga barqarorlashtiruvchi ta’sir ko’rsatish.*

Evropa valyuta tizimi harakat mexanizmi EKYu tashkil qilish va barqaror, ammo tartibga solinuvchi YeI davlatlari orasida valyuta kurslari orqali qiymatni o’zaro o’lchash negizini o’rnatishni ko’zda tutadi. YeVT valyuta rezervlarini umumiy foydalanishga berilishini kafolatlaydi. Yaratilgan tizim YeI ichida kredit mexanizmlarining butun bir arsenalini harakatga keltiradi. Yevropa valyuta tizimining faoliyat jarayoni va rivojlanish “Delar rejasi” bilan chambarchas bog’liq. 1989 yilda YeIning atoqli arbobi (EIK raisi) J.Delar Yevropa valyuta birlashuvining uch bosqichli rejasini tasvirlagan hisobotni taqdim qildi. Bu plan quyidagilarni o’z ichiga oladi: 1) alohida YeI davlatlarining muvofiqlashtirilgan iqtisodiy va valyuta siyosatini amalga oshirish; 2) YeI Markaziy bankini tashkil qilish; 3) Milliy valyutalarni YeI ning yagona valyutasiga almashtirish.

1990 yilda Yevropa valyuta tizimi kengaydi. Unga Angliya, Ispaniya, Portugaliya kirdi. 1991 yilda yagona Yevropa hududini tashkil qilish haqidagi Maastrixt shartnomasi imzolandi. Bu shartnomaga muvofiq YeI a’zolarining hukumat boshliqlari valyuta ittifoqini tuzish haqida kelishib oladilar.

G’arbiy Yevropa valyutalari o’zgarishini tartibga solish maqsadida tuzilgan Yevropa valyuta tizimi qariyb 15 yil mobaynida o’z vazifalarini muvaffaqiyatli bajardi. Ammo 1992 yilning kuzidan u izdan chiqa boshladi. Bir yil mobaynida 1992 yil sentyabridan YeVT dan Angliya funt sterlingi, Ispaniya peseti va Portugaliya eskudosi devalvatsiya qilindi.

Buning asosiy sabablaridan biri - qayd qilingan davlatlar markaziy banklarining valyuta devalvatsiyasiga umid qilib, kursni pasayishiga o’ynayotgan birja olib-sotarlarning tobora kuchayayotgan hujumlariga dosh berishga qodir emasliklaridadir. Natijada 1993 yil yozida YeVT ga kiruvchi 8 pul birligidan 5 tasi - Frantsiya va Belgiya franki, Daniya kronasi, Ispaniya peseti va Portugaliya eskudosi o’rnatilgan eng past darajaga tushib qoldi. Markaziy banklar tomonidan o’z valyutalarini sun’iy ravishda ushlab turish mumkin emas degan qapop qabul qilindi. Ular belgilangan kurslar atrofida u yoki bu tomonga 15%ga o’zgarishlari mumkin. Markaziy banklar shuningdek almashish kurslarini qo’llash maqsadida yuqori darajada saqlab turgan hisobga olish stavkalarini pasaytirishlari mumkin.

Maastrixt shartnomasi qaroriga muvofiq YeI davlatlari tomonidan valyuta ittifoqi tuzishning oxiri, ya'ni milliy valyutalar bir-biriga nisbatan yakuniy qayd qilinadigan bosqichi 90-yillar oxirida ro'y berishi kerak edi.

EI rejasiga binoan valyuta ittifoqni tashkil qilinishi uch bosqichda amalga oshirilishi kerak edi.

1998 yilda boshlanadigan birinchi bosqichda valyuta ittifoqiga kirish uchun ruxsatnoma beradigan mezonlarga javob beradigan davlatlar aniqlanadi. Maastrixt shartnomasi tomonidan belgilangan bu mezonli qarorga quyidagilarni - inflatsiya darajasi, davlat byudjeti kamomadi (3%dan ortiq emas), hisobga olish stavkasining o'lchami, milliy valyutaning barqarorligi va boshqalarni kiritish mumkin.

Ushbu mezonlarga to'liq javob beruvchi davlatlar birinchi guruhga kirib, bu guruh davlatlari, valyuta ittifoqini tashkil qiladi. Avvaliga bu mezonlarga faqat Germaniya, Lyuksemburg, Irlandiya va Avstriya javob bergan edi. 1998 yilning oxirigacha Markaziy Yevropa banki tashkil qilinib, Yevropa Markaziy banklar tizimi harakatga keltirildi.

Ikkinchi bosqichda (1999-2001 yy.) Markaziy Yevropa banki, birinchi qadam sifatida valyuta almashtirish bo'yicha operatsiyalarda yagona valyutani ishlata boshladi. Tijorat banklari va moliyaviy tashkilotlar undan valyuta bozorlarida keng foydalanisha boshladilar.

Keyingi uchinchi bosqichda (2002 y.) milliy tanga va qog'oz pullarni yangi Yevropa pul birligi YeVRO bilan almashtirildi. Yangi yagona valyuta naqd pul muomalasiga kiritildi. Milliy valyutada amalga oshirilayotgan hisob-kitoblar tizimiga mos o'zgartirishlar kiritildi. Boshlanishida (6 oy mobaynida) yangi valyuta milliy valyutalar bilan bir vaqtda muomalada bo'ldi. Bu davrning oxiriga kelib, rejaga muvofiq milliy valyutalar "to'lov vositasi statusini yo'qotdilar". Uchinchi bosqichda Yevropa valyuta-iqtisodiy ittifoqi hududida barcha bank schyotlari Yevropa valyutasiga konvertirlanadigan bo'ldi.

Yagona Yevropa valyutasi, iqtisodchi olimlarning fikricha, dunyoda eng kuchlilardan biri bo'lishi uchun barcha imkoniyatlarga ega. U inflyatsiya bilan kurashishni yengillashtirib, AQSH va Yaponiya bilan bozorlar uchun kurashda YeI davlatlari tovar va xizmatlarining raqobatbardoshligini oshirib YeI barqarorligining muhim omiliga aylanib boradi.

EVROning paydo bo'lishi qimmatli kog'ozlar bilan bog'liq barcha kelishuvlar hajmining oshishiga olib kelishi lozim. Yagona valyutaning kiritilishi butun dunyo investorlarining YeI ga bo'lgan qiziqishlari tobora oshirib bormoqda. YeVRO ni juda muhim bo'lgan valyuta bozoriga aylantirish kerak. Yagona valyutaning o'zi esa kapital bozorida dollarning o'rnini egallash uchun barcha imkoniyatlarga ega. YeVRO ga o'tish butun dunyodagi moliyaviy holatga muhim o'zgartirishlar kiritmoqda. Yagona Yevropa valyutasi dollar va iena bilan teng raqobat qilishi mumkin. Banklar, qonunga ko'ra, kelishuvlar sonining keskin o'sishi va investitsiyalarning yanada baynalminallashuvi sababli moliyaviy bozorlarda oladigan foydalarining oshishiga umid qilishlari kerak.

Yangi pul birligi, shuningdek bor valyutani boshqa valyutaga almashtirish bilan bog'liq bo'lgan sezilarli harajatlarni yo'qotish imkonini beradi. Bu harajatlar ba'zi hisob-kitoblarga qaraganda yiliga 40 mlrd. AQSH dollaridan 50 mlrd. dollargacha

borgan. Masalan, 2 ming dollar bilan 10-12 kun G'arbiy Yevropa davlatlari bo'ylab yurgan frantsuz sayyohi bir valyutani ikkinchi valyutaga almashtirishda bu summaning qariyb 40-50%ini yo'qotgan. Ayni paytda, YeVRONing paydo bo'lishi bilan negizida YeI ichida endi tenglashtiriladigan hisobga olish stavkalari farqi yotadigan operatsiyalar ham yo'qoladi.

§ 7.5. Xalqaro valyuta va moliya-kredit bozorlari

Xalqaro valyuta va moliya-kredit bozorlari jahon xo'jaligida, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning juda muhim bo'g'inlaridan biridir. XX – XXI asrlar bo'sag'asida jahon mamlakatlarida moliya bozorlari gurrakab rivojlandi. Dunyoning ilg'or davlatlari umumiy moliya aktivlari, ularning yalpi ichki mahsulotiga (YaIM) nisbatan 2,5 barobarga o'sdi. Jahon valyuta va savdo operatsiyalari qiymatlarining nisbati esa dunyoning ilg'or davlatlari umumiy aktivlari, ularning yalpi ichki mahsulotiga nisbatan 2,5 barobar tez o'sdi. Jahon valyuta va savdo operatsiyalari qiymatlarining nisbati 1980 yildagi 10:1 dan 1992 yildagi 60:1 gacha o'sdi. SHu bilan birga, xorij ekspertlarining fikricha, davlat obligatsiyalarining xalqaro bozori ba'zi bir kattaliklar bo'yicha faqatgina 1920 yildagidek faoldir. Kapitalni harakatchanligi asr boshidagi darajaga yaqinlashmoqda, xolos.

Jahon iqtisodiyotida faoliyatidagi kapital davriy oboroti qonuniyati moliyaviy bozor rivojlanishining ob'ektiv asosidir. Jahonning ba'zi joylarida ortiqcha erkin kapital paydo bo'ladi, ba'zi joylarda unga talab paydo bo'ladi. Jahon valyuta moliya-kredit bozorlari bu qarama-qarshiliklarni jahon xo'jaligi darajasida hal qiladi. Jahon valyuta, kredit, qimmatli qog'ozlar bozorlari tashkil topishining ko'rinishi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- kapitalning ishlab chiqarish va bank ishida kontsentratsiyasida;
- xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvida;
- banklararo telekommunikatsiyalarining rivojlanishida.

Valyuta bozorlari - xorijiy valyutaning milliy valyutaga bo'lgan talab va taklifi asosida hosil bo'luvchi kurs bo'yicha oldi-sotdisini amalga oshiriladigan markazdir. Milliy valyuta bozorlari rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan barcha davlatlarda mavjud. Milliy bozorlar va ularning o'zaro aloqalari rivojlanib borishi bilan yagona jahon valyuta bozori vujudga keladi. U o'z ichiga jahon, mintaqaviy, milliy (mahalliy) valyuta bozorlarini o'z ichiga oladi. Bu bozorlar valyuta operatsiyalarining hajmi, xarakteri va operatsiyalarda qatnashayotgan valyutalar miqdori bilan bir-biridan farq qiladi. Jahon valyuta bozorlari jahon moliya markazlarida (JMM) to'planadi.

Jahon moliya markazlari - bu banklar, ixtisoslashgan kredit-moliya institutlari yig'iladigan joy. Unda xalqaro valyuta, kredit, moliya operatsiyalari, qimmatli qog'ozlar, oltin oldi-sotdisi amalga oshiriladi. Xalqaro moliya markazlari orasida London, Nyu-York, Frankfurt, Parij, TSYurix, Tokiodagi bozorlar ajralib turadi. 1973 yildan 1992 yilgacha valyuta operatsiyalar hajmi kuniga 10-20 mln. AQSH doll. dan 900 mlrd. AQSH doll.ga o'sdi.

90-yillarning boshida xalqaro valyuta savdosining 50% ga yaqini uch jahon valyuta bozorida amalga oshiriladi. Jumladan, London valyuta bozorida kuniga 187 mlrd. doll., Nyu-York - kuniga 129 mlrd. doll., Tokio valyuta bozorida esa kuniga xalqoro

valyuta savdosining 115 mlrd. dollari amalga oshirildi. 90-yillar o'rtasiga kelib, xalqaro valyuta operatsiyalarining umumiy kunlik hajmi 1 trln. 230 mlrd. doll. ga yetdi. Mintaqaviy va mahalliy valyuta bozorlarida ma'lum bir konvertirlanadigan valyutalar bilan operatsiyalar o'tkaziladi. Masalan, Xitoyning valyuta markazlarida 5ta asosiy sanoati rivojlangan davlatlarning valyutalari bilan operatsiyalar o'tkazadi. *Zamonaviy jahon xo'jaligida valyuta bozorlari uchun quyidagilar o'ziga xosdir:*

1. *Jahon xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi, valyuta savdosi amalga oshirishda avtomatik aloqa vositalaridan keng foydalanish asosida valyuta bozorlarini baynalminallashuvi;*
2. *Valyuta operatsiyalarining nomarkazlashuvi va global miqyosi;*
3. *Valyuta operatsiyalarining unifikatsiyasi;*
4. *CHayqovchilik savdosining keng miqyosidaligi.*

Valyuta kurslarining barqarorligi.

Valyuta bozorlari xalqaro hisob-kitoblarni operativ amalga oshirish, xalqaro valyuta bozorlarining kredit va moliya bozorlari bilan o'zaro aloqasini ta'minlaydi. Valyuta bozorlari yordamida banklar, korxonalar, davlatlarning valyuta zahiralari to'ldiriladi. Bundan tashqari, valyuta bozorlari mexanizmidan iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarilishida, shu jumladan makrodarajada davlatlar guruhi doirasida (masalan, YeI) foydalaniladi. Institutsion nuqtai nazarida, valyuta bozorlari - bu birja, brokerlik firmalari, banklar, korporatsiyalar va shuningdek transmilliy korporatsiyalar umumiyligidir. 80-yillarning oxirida banklararo bozorda o'zaro birlari bilan, shuningdek savdo-sanoat mijozlari bilan 85-90% atrofida valyuta savdosini amalga oshirilgan bo'lsa, 90-yillar o'rtalarida savdo kelishuvlarining tobora ko'pchiligi banklar emas, investitsion fondlar tomonidan amalga oshirilgan edi.

Xalqaro kredit-moliya munosabatlari ssuda kapitalining jahon kredit va moliya bozorlaridagi harakati bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar tizimini qamrab oladi. Xalqaro kredit bozorida davlatlar o'rtasida qaytarish, vaqtli, foiz to'lash shartlari bo'yicha pul kapitalining harakati ro'y beradi. Jahon kredit bozori - ssuda kapitalining bir qismidir. Ssuda kapitali bozori o'z ichiga birinchidan, jahon pul bozorini olsa (1 kundan 1 yilgacha qisqa muddatli depozit-ssuda operatsiyalari, shuningdek Yevrovalyutalar bozorini o'z ichiga oladi), ikkinchidan, jahon kapitali bozorini (o'rta va uzoq muddatli xorijiy kreditlar va Yevrokreditlar bozorini-1 yildan 15 yilgacha) o'z ichiga oladi.

Jahon moliya bozori - bu ssuda kapitallari bozorining bir qismi bo'lib, unda asosan qimmatbaho kog'ozlarning emissiyasi va savdo-sotig'i amalga oshiriladi. Jahon ssuda kapitali bozori milliy ssuda kapitali bozorlarining xalqaro operatsiyalari asosida paydo bo'ladi, ularning baynalminallashuvi davomida rivojlanadi. Jahon ssuda kapitallari bozori oxirgi o'n yillikda tez rivojlandi. Bunga sabab ssuda kapitali harakatining uzoq muddatli an'analari, bu harakatni milliy darajada tartibga soluvchi davlatlarning huquqiy normalarining liberallashuvi, qimmatli qog'ozlar harakatining kengayishi, integratsion jarayonlardir. Jahon ssuda kapitali bozori jahon xo'jaligida ssuda kapitali harakatini ta'minlovchi turli kompaniya, bank valyuta-kredit munosabatlari birligini qamrab oladi. Jahon xo'jaligi va xalqaro

iqtisodiy aloqalarning rivojlanishining XX asr oxirigidagi muhim tendentsiyasi shundaki, xalqaro kredit-moliya munosabatlari o'sish sur'atlari bo'yicha sanoat ishlab chiqarish va xalqaro savdodan ancha oldindadir.

XX asrning 50-yillari oxiridan boshlab xalqaro kredit-moliya bozorining rivojlanishi jahon ssuda kapitali bozorining o'ziga xos tomoni - Yevrobozorning vujudga kelishi va kengayishiga sabab bo'ldi.

Evrobozor - bu Yevrovalyutada kredit zayomlar bo'yicha operatsiyalar amalga oshiriladigan bozordir.

Evrovalyuta - mamlakatning biror bir xorijiy bank hisobiga o'tkazilgan va shu banklar tomonidan barcha davlatlarda, shu jumladan, emitent davlatda ham operatsiyalar amalga oshirishda foydalanadigan konvertirlanadigan valyutasidir.

Evrobozorlar - davlat, hukumat bozori degan maqomga ega emas. Ularning paydo bo'lishiga korxonalar, investorlar, shuningdek ba'zi bir davlatlarning ehtiyoji sabab bo'ladi. Yevrobozorlardagi operatsiyalar ayrim davlatlarni davlat tomonidan valyutani tartibga solinuviga va soliq qonunchiligiga bo'ysunmaydi. Jahon iqtisodiyotida yevrobozorlar 50-yillar oxirida yuzaga kelgan bo'lib, buning asosiy sabablari quyidagilardan iboratdir:

1. Dollarni AQSHdan tashqarida joylashtirish taklifining paydo bo'lishi.
2. Yevropada dollarga bo'lgan talabning kattaligi.
3. AQSHdagi tartibga solishning bu davlatda dollar bilan valyuta operatsiyalarini o'tkazishning erkin bozordagiga nisbatan mushkullashtirilganligi.
4. Yevropa banklarining xalqaro operatsiyalarini moliyalashtirish qurolini topishga bo'lgan istagi va boshqalar.

Evrobozorlarning rivojlanishi jahon miqyosida moliyaviy resurslarga talab va taklifning erkin nisbatini yaratishga imkon berdi. Yevrobozorlar korxonalarga moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyojlarini ichki kapital bozoriga murojaat kilmasdan qondirish imkoniyatini beradi. Ular moliyaviy resurslarni ratsional joylashtirish imkoniyatini beradi.

SHunday qilib, yevrobozorlar o'z faoliyatlarini diversifikatsiya qilib jahon miqyosi o'lchamlarini oladi. Ular kapital joylashtirish va kreditlash bo'yicha operatsiyalarni barcha xalqaro operatorlarga taklif qiladi. Yevrobozorlar barcha yirik xalqaro banklarni, jahon moliyaviy markazlarni va barcha konvertirlanadigan valyutalarni mobilizatsiya qiladi. Yevrobozorlarning rivojlanishi yangi moliyaviy markazlarni (Singapur, Gongkong, quvayt, Kayman orollari va boshqalar) paydo bo'lishiga olib keldi. 1981 yilning dekabrda Nyu-Yorkda xalqaro bank xizmatlari bo'yicha erkin zona paydo bo'lgan bo'lsa, 80-yillarning oxiriga kelib yangi jahon moliya markazlarida butun dunyo xalqaro valyuta-moliya operatsiyalarining uchdan bir qismi to'plangan edi. SHunday qilib, Yevrobozorlarni rivojlanishi va xalqaro moliyaviy bozorlarni baynalminallashuvi xalqaro iqtisodiy munosabatlar uchun tovarlar bozorini rivojlanishi va baynalminallashuvida xalqaro mehnat taqsimoti kabi ahamiyatga ega bo'ldi.

Tayanch iboralar: valyuta kursi, valyuta pariteti, oltin standart tizimi, oltin-deviz standart tizimi, oltin-valyuta standart tizimi, Yamayka tizimi, SDR, ssuda bozori, yevrobozorlar, yevrodollar.

Bobning qisqacha xulosasi:

XX asrlarning 50-60-yillarida xalqaro moliya va valyuta munosabatlarining rivojlanishida yangi davr boshlandi. Ochiq iqtisodiyotning umumiy rivojlanish tendentsiyasi savdoda tovar ayirboshlashning tezlashishiga, xalqaro moliyaning rivojlanishiga, yangi valyuta bozorlarini hosil bo'lishiga, mamlakatlar orasida valyuta-moliya munosabatlarini kengayishiga imkoniyat yaratmoqda.

Jahon iqtisodiyotida valyuta munosabatlari pulning jahon puli funktsiyasi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlarda namoyon bo'ladi. Valyuta munosabatlari odatda milliy va xalqaro darajada amalga oshiriladi. Milliy darajada ular milliy valyuta tizimlari (MVT) sohasini qamrab oladi. MVT – bu valyuta qonunchiligi bilan belgilanadigan davlat valyuta munosabatlarini tashkil qilish shaklidir. MVTning o'ziga xos tomoni u yoki bu davlat iqtisodiyotining, shuningdek tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanish darajasini xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Xalqaro valyuta tizimi (XVT) jahon xo'jaligi doirasida valyuta munosabatlarini tashkil qilish shaklidir. U jahon kapitalistik xo'jalik evolyutsiyasi (4 bosqichni bosib o'tgan) natijasida paydo bo'lib, huquqiy jihatdan davlatlararo kelishuvlar bilan rasmiylashtirilgan. Jahon iqtisodiyotida XVTning asosiy vazifasi iqtisodiy o'sishni ta'minlashdan, inflyatsiyani kamaytirishdan, tashqi iqtisodiy almashuv va to'lov balansining mutanosibligini qo'llab-quvvatlash uchun xalqaro hisob-kitoblar va valyuta bozori sohasini tartibga solishdan iboratdir.

Jahon iqtisodiyotida yevrobozorlarni rivojlanishi va xalqaro moliya bozorlarini baynalminallashuvi xalqaro iqtisodiy munosabatlar uchun tovarlar va bozorlarni rivojlanish va baynalminallashuvida xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishi kabi muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Valyuta kursi qanday aniqlanadi?
2. Valyuta pariteti nima?
3. Jahon valyuta tizimi deganda nimani tushunasiz?
4. Jahon valyuta tizimining rivojlanish bosqichlarini ko'rsatib bering?
5. Bretton-Vuds valyuta tizimining xususiyatlari nimada?
6. Yamayka tizimini vujudga kelishining sabablari nimada?
7. Evrodollar nima?
8. Evroning kiritilishi YeI davlatlari va shuningdek, jahon iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
9. Xalqaro moliya bozorlaridagi tendentsiyalarni gapirib bering.

8-mavzu. Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti

Reja:

- § 8.1. Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlarning tutgan o'rni
- § 8.2. G'arbiy Yevropa davlatlarining jahon xo'jaligidagi o'rni
- § 8.3. Rivojlangan mamlakatlarning integratsion birlashmalari
- § 8.4. Jahon mashinasozlik sanoati va uning rivojlanish xususiyatlari
- § 8.5. Yaponiya iqtisodiyoti va uning jahon xo'jaligida tutgan o'rni

§ 8.1. Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlarning tutgan o'rni

XX-XXI asrlar bo'sag'asida jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlarning tutgan o'rni juda katta bo'lib, bunday guruhga kiruvchi davlatlar asosan Yevropa qit'asi va SHimoliy Amerika materigida joylashgandir.

Ma'lumki, rivojlangan "katta yettilik" davlatlar (hozirgi kunda ushbu davlatlar guruhiga Rossiya Federatsiyasini qo'shilishi bilan "katta sakkizlik" davlatlar degan so'zlar ham jahon iqtisodiyotida ishlatilmoqda) iqtisodiyotini rivojlanishi asosan tabiiy resurslardan qanday foydalanishlik darajasiga va shuningdek uzoq yillarga mo'ljallangan zamonaviy ilmiy-texnikaviy taraqqiyotdagi o'zgarishlarga bog'liqdir. SHuning uchun ham bu mamlakatlar iqtisodiyotida tabiiy resurslardan tejamli foydalaniladi, ishlab chiqarishda esa energetika quvvati pasayishiga yo'l qo'yilmaydi. Masalan, AQSH ishlab chiqarishida asosan kam harajat qilish evaziga yalpi ishlab chiqarilayotgan mahsulot 1900-1990 yillar davomida 8-9 baravarga, qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish esa 4-5 baravarga ortgan edi.

Hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarda sanoat tarmoqlarining rivojlanishi qanchalik yuqori bo'lmasin narx-navoning ko'tarilishi ushbu davlatlarda yuqoriligicha qolmoqda. Bu holat albatta xizmat ko'rsatish sohalari va shunindek ilmiy-texnikaviy inqilobga asoslangan yangi tarmoqli sanoat korxonalarining vujudga kelishi bilan bog'liqdir.

Jahon xo'jaligining rivojlanishida rivojlangan mamlakatlarning qay darajada sanoat energetikasi bilan ta'minlanganligi ham muhim rol o'ynaydi. Hozirgi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlar o'zlari ishlab chiqarayotgan sanoat energetikasi mahsulotlaridan tejamkorlik bilan samarali foydalanib kelmoqdalar. Masalan, 1970-1990 yillar davomida AQSH sanoat energetikasi iste'molini 40% ga, Yaponiya va Frantsiya davlatlari esa, 30% ga qisqartirish imkoniyatiga ega bo'lishgan edi.

Jahonning rivojlangan mamlakatlarning barchasida qayta ishlash sohalari yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lib, ular asosan tejamkorlik bilan samarali foydalanishning ijtimoiy dasturlari asosida amalga oshirilmoqda. Masalan, 90-yillar boshida AQSHda qalayning 72-73% xom-ashyoga bo'lgan talabi, misning 60% i, po'latning 50% i, oltinning 47%i, ruxning 43% i qayta ishlash sanoat korxonalari hisobiga qondirilgan edi. Xullas, hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarning ishlab chiqarishida qimmatbaho nodir metallar o'rnini bosuvchi mahsulotlarni kengroq ishlatilishi muhim rol o'ynamoqda.

Jahon xo'jaligi rivojlanishida yetakchi sanoati rivojlangan mamlakatlar (AQSH, GFR, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Frantsiya, Kanada, Italiya) iqtisodiyoti muhim rol o'ynamoqda. Ushbu mamlakatlar ulushiga rivojlangan davlatlarda ishlab chiqarilayotgan jami sanoat mahsulotlarning 79-80%i va dunyo mamlakatlarida ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarning 59-60%i, tovarlar eksportining 60-61% i va xizmat ko'rsatish sohalarning 49-50%i to'g'ri kelmoqda.

Rivojlangan mamlakatlar guruhi hozirgi kunda o'z tarkibida jahonning 30 dan ortiq davlatini birlashtirgan bo'lib, bu davlatlar dunyo mamlakatlari xo'jaligida tutgan o'rniga ko'ra bir necha klassifikatsiya bo'lib o'rganiladi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmi bo'yicha rivojlangan katta "ettilik" davlatlar guruhi (ushbu davlatlar guruhiga 2014 yilda Rossiya Federatsiyasini qo'shilishi bilan "katta sakkizlik" davlatlar guruhi degan so'zlar ham ishlatilgan). Ushbu guruhga AQSH, Yaponiya, GFR, Buyuk Britaniya, Frantsiya, Italiya, Kanada davlatlarini kiritish mumkin.

2. Evropa Ittifoqi kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga GFR, Belgiya, Daniya, Irlandiya, Ispaniya, Italiya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Portugaliya, Buyuk Britaniya, Frantsiya, SHvetsiya, Finlandiya, Avstriya kabi davlatlarni kiritish mumkin.

3. Evropa Erkin Savdo assotsiatsiyaga (EAST) kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga Islandiya, Lixtenshteyn, Norvegiya, SHvetsariya kabi davlatlarni kiritish mumkin.

4. Benilyuks guruhiga kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga Belgiya, Niderlandlar va Lyuksemburg kabi davlatlar kiradi.

5. SHimoliy Amerika Erkin savdo shartnomasiga (NAFTA) kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga AQSH, Kanada, Meksika kiradi.

90-yillar boshida aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni (YaIM) to'g'ri kelishi bo'yicha jahonning rivojlangan mamlakatlari quyidagicha tavsiflangan edi: Yaponiya dunyoda ushbu ko'rsatkich bo'yicha uchinchi o'rinda turgan bo'lsa, Kanada 11, Norvegiya 6, SHvetsariya 1, SHvetsiya 5, AQSH 10, Avstriya 20,

Frantsiya 13, Niderlandiya 17, Buyuk Britaniya 21, Islandiya 9, GFR 8 o'rinda turgan. Xullas, jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlar o'z rivojlanish sohalari bo'yicha katta imkoniyatlarga ega bo'lib, jahon mamlakatlarini rivojlanishida asosan generatorlik rolini o'ynab kelmoqda.

§ 8.2. G'arbiy Yevropa davlatlarining jahon xo'jaligidagi o'rni

Jahon xo'jaligi va XIMda G'arbiy Yevropa mamlakatlarining iqtisodiy ribojlanishi alohida o'rin egallaydi. Hozirgi kunda G'arbiy Yevropa davlatlari hissasiga jahonda ishlab chiqarilayotgan jami yalpi milliy mahsulotning 28-29% i, dunyo aholisining 7-8% i to'g'ri keladi.

G'arbiy Yevropa davlatlari guruhiga jami 25 davlat kirib, bu davlatlar guruhi o'z hududlarining katta-kichiqi, aholisini oz-ko'pligi va turli-tumanligi, boy tabiiy resurslarga egaligi bilan bir-biridan keskin farq qiladi. G'arbiy Yevropa davlatlari bazasida 1957 yilda "Umumiy bozor" hamkorlik tashkiloti tashkil topdi. 1962 yilda Yevropa Erkin Savdo Assotsiatsiyasi tuzildi. Ushbu davlatlar o'rtasida sanoat tovarlari bilan erkin savdo aloqalarni olib borish to'g'risida qator shartnomalar tuzildi. "Evropa iqtisodiy kengashi to'g'risida"gi shartnomaga muvofiq 1992 yilning mayida G'arbiy Yevropa Erkin Savdo zonasi va mintaqaviy iqtisodiy kompleksi tuzildi. Ushbu mintaqaviy iqtisodiy kompleks G'arbiy Yevropaning 19 davlatini o'z tarkibiga birlashtirgan bo'lib, G'arbiy Yevropa va dunyo mamlakatlarida tovarlarning erkin harakatini, xizmat ko'rsatish sohalarni, kapital va aholi migratsiyasini doimo nazorat qilib turadi.

G'arbiy Yevropa Erkin Savdo zonasi hissasiga jahon savdosi aylanmasining 48-50%i to'g'ri kelib, bu iqtisodiy zona hozirgi kunda 400 mln. ga yaqin iste'molchiga egadir.

G'arbiy Yevropa davlatlarining iqtisodiy taraqqiyotida jahon mamlakatlari bilan olib borilayotgan tashqi savdo aloqalar muhim rol o'ynaydi. O'tgan asrning 70-yillardagi Yevropa Ittifoqi (EI) davlatlari dunyoda eng yirik savdo bloklaridan biriga aylangan edi. YeI davlatlarining tovarlar eksporti darajasi AQSHning tovarlar eksporti darajasiga nisbatan uch barobar yuqori bo'lib, 90-yillarda bu mamlakatlar hisobiga jahon savdosining 41-42% i, valyuta zahiralarning esa 36-37%i to'g'ri kelgan.

Hozirgi kunda jahon mamlakatlarining xo'jalik aloqalarida tovarlar eksportini kapital eksporti bilan almashuvi holatlari kengayib bormoqda. Agar Yevropa Ittifoqi mamlakatlari hissasiga to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan kapital eksporti 1961-1964 yillarda 8,7% ni, 1974-1975 yillarda 37,4% ni tashkil etgan bo'lsa 1980-1995 yillarda esa 60-65% ni tashkil etgan edi. 1970 yilda jahon tovarlar eksportida

G'arbiy Yevropa hamjamiyati davlatlarining hissasi 34,4% ni tashkil etgan bo'lsa, 1995 yilda 45,8% ni tashkil etgan.

§ 8.3. Rivojlangan mamlakatlarning integratsion birlashmalari

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT). Ikkinchi jahon urushidan keyin jahon mamlakatlari iqtisodiyoti va shuningdek xalqaro iqtisodiy munosabatlarni keskin rivojlanib borishi bilan bog'liq holda bir qator birlashgan umumiy iqtisodiy tashkilotlar tashkil topdi. Ana shunday tashkilotlardan biri Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotidir. Bu tashkilot dunyoda eng yirik umumiy iqtisodiy tashkilotlardan biridir. Uning tarkibida jahonning 24 ta davlati, ya'ni, barcha rivojlangan kapitalistik (Janubiy Afrika Respublikasi va Isroildan tashqari) davlatlari birlashgan. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (a'zolari - AQSH, Yaponiya, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Islandiya, Norvegiya, SHveytsariya, Turkiya davlatlari, shuningdek YeI mamlakatlariga kiruvchi 25 mamlakat) 1961 yilda yagona iqtisodiy siyosatni nazorat qilish maqsadida tuzilgan bo'lib, quyidagi maummolarni hal etib kelmoqda.

1. Jahon mamlakatlari iqtisodiyotining ahvoli va kelajakda ularning rivojlantirish yo'llari;
2. Jahon mamlakatlari o'rtasida ro'y berayotgan xalqaro savdoni erkin qo'yish va tartibga solish;
3. Valyuta-kredit tizimini barqarorlashtirish;
4. Sanoati rivojlangan mamlakatlarning rivojlangan davlatlar va shuningdek bozor iqtisodiyoti asosida rivojlanib borayotgan yangi mustaqil davlatlar bilan iqtisodiy munosabatlarni olib borishi va h.k.lar.

Rivojlangan "katta yettilik" davlatlarining vakillari Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining Ijroiya qo'mitasining doimiy a'zolari bo'lib hisoblanadi.

80-yillardan so'ng jahon xo'jaligi va XIMda paydo bo'lgan kuchli xalqaro uyushmalardan biri Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (1989 y.) va 1994 yilda tashkil topgan SHimoliy Amerika mamlakatlari iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (NAFTA) hisoblanadi.

Osiyo-Tinch Okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti shu hududdagi 20 dan ortiq mamlakatni (Yaponiya, Filippin, Tailand, Bruney, Yangi Zelandiya, Gonkong, Xitoy, Avstraliya) birlashtirgan bo'lib, bu davlatlar hissasiga jahon mamlakatlarining yalpi milliy mahsulotini 23-24% i, jahon savdosining 40-42% i va dunyo aholisini 40-41% i to'g'ri keladi. Bu hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lgan davlatlar 1991 yilda Osiyo zonasida erkin savdoni rivojlantirish va savdo sohasidagi samaradorlikni yanada ko'tarish maqsadida 15 yilga (2005-yilga qadar)

savdo chegaralarini va chegara bojlarini bekor qilish to'g'risida qaror qabul qilishgan. Hozirgi kunda Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari jahonning ko'plab mintaqalarida moliyaviy ishlarni rivojlantirish, vositachilik, axborotlashtirish va shuningdek transport xizmatlarini kengaytirish ishlariga o'z hissalarini qo'shib kelmoqdalar. Xullas, hozirgi kunda Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti nafaqat Osiyo mintaqasi, balki jahon mamlakatlari ichida ham yetakchilik roliga da'vogarlik qilib turibdi.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishida SHimoliy Amerikaning uch yirik davlatini 1994 yilning 1 yanvarida birlashishi (NAFTA davlatlari) muhim ahamiyatga egadir. Bu mamlakatlar (AQSH, Kanada, Meksika) hissasiga jahon mamlakatlarining yalpi mahsulotining 31-32% i, dunyo aholisining 7-8% i to'g'ri keladi (NAFTA davlatlari hududida 370 mln.dan ortiq aholi yashaydi). Bu davlatlar tomonidan ishlab chiqarilgan yillik tovar va xizmatlar hajmi 7 trln. AQSH dollarini tashkil qiladi. NAFTA davlatlari ulushiga jahon savdosi umumiy hajmining 19-20% i to'g'ri keladi.

NAFTA davlatlari tomonidan imzolangan shartnomaning asosiy huquqiy holatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. *AQSH, Kanada va Meksika davlatlari o'rtasida savdo tovarlarga nisbatan bojlarni bekor qilish;*

2. *SHimoliy Amerika bozorlarini Meksika orqali kirib kelayotgan tovarlarga nisbatan bojlarni to'lamaslikka harakat qiluvchi Osiyo va Yevropa kompaniyalarining ekspansiyasidan himoya qilish;*

3. *Meksikaning bank va sug'o'rta kompaniyalari ichida AQSH va Kanada kompaniyalarini kapital qo'yilmalariga nisbatan bo'lib turadigan turli tazyiq va ta'qiqlarni olib tashlash;*

4. *Ekologik atrof-muhitni himoyalash bilan, bog'liq bo'lgan muammolarni hal etish va h.k.lar.*

NAFTA davlatlari tomonidan imzolangan ushbu shartnomaga muvofiq 5 yil mobaynida (2005 yilga qadar), AQSH Meksikadan import qilinadigan mahsulotlar to'rtinchi qismi uchun bojxona tariflarini bekor qilishi ko'zda tutilgan. Imzolangan kelishuvlardan eng ko'p foydani savdo bloklarida qatnashuvchi iste'molchilar oladigan bo'lishdi, chunki raqobatning kuchayishi va tovarlarga nisbatan tariflarning pasaytirilishi natijasida keng tovarlar bo'yicha narxlar pasayadi.

NAFTA davlatlari shartnomasiga muvofiq AQSH sanoatchilari arzon ishchi kuchi oqimini kuchayishi bilan bog'liq holda ko'plab foyda ko'rishni maqsad qilib qo'ygan edi. Kafolatlangan daromadning o'sishi bilan bog'liq holda Amerika iqtisodiyotining - elektronika kompyuter ta'minoti, qurilish materiallari, avtomobil

ehtiyot qismlarini ishlab chiqarish va boshqa sohalarni rivojlantirish ko'zda tutilgan. Ayni paytda, shakar, tsitrus mevalari, qishki sabzovot yetishtiruvchi AQSH fermer xo'jaliklari zarar ham ko'rishi mumkin. Meksika davlati NAFTA yordamida o'z iqtisodiy o'sish sur'atlarini ko'tarmoqchi bo'lishdi (taxminan yillik YaIMning o'sish sur'atlari 1,6-2,6% ga). Bunday iqtisodiy rivojlanishlar Meksikani sanoati rivojlangan davlatlar qatoriga qo'shilish muddatini 45-50 yildan 10-15 yilga qisqartirishi mumkin edi.

NAFTA dan eng kam foyda ko'rayotgan davlatlardan biri Kanadadir. Chunki, uning iqtisodiy rivojlanishi AQSH iqtisodiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, Meksika iqtisodiyoti bilan juda kam aloqadadir. Ammo, NAFTA rivojlanib borishi bilan Kanada integratsion jarayonga yanada ko'proq tortilib boradi va kengayotgan bozordan dividendlar oladi. Xullas, NAFTAning dastlabki ish faoliyati davrida eksport hajmining oshishi hisobiga qo'shimcha ish o'rinlarini hosil bo'lishiga bo'lgan umid oqlanmadi. Bundan tashqari AQSH ning Meksika bilan savdodagi ijobiy sal'dosi yo'qolib, 1995 yilda kamomad paydo bo'ldi. Umuman olganda NAFTAni tashkil qiluvchilarning rejasiga ko'ra, to'laqonli SHimoliy Amerika bozori 2010 yillarga borib tashkil qilinishi bashorat qilinmoqda.

§ 8.4. Jahon mashinasozlik sanoati va uning rivojlanish xususiyatlari

Hozirgi kunda dunyo mintaqasida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyot yildan-yilga kuchayib, rivojlanib bormoqda. Ayniqsa, 60-70 - yillardan so'ng ro'y bergan ilmiy-texnika inqilibi ta'sirida Osiyo mintaqasi o'z taraqqiyot jabhasida yetakchi o'rinlardan biriga ko'tarildi. Yaqin kunlarga qadar uchinchi dunyo mamlakatlari hisoblangan Osiyoning ko'pgina rivojlanayotgan davlatlari endilikda jahon bozorlarida turli sohalar va tarmoqlar bo'yicha asosiy o'rinlarni egallashdi. Xo'sh, bugungi kunda jahon mamlakatlar iqtisodiyotida avtomobilsozlik sanoatida ahvol qanday degan savollar tug'ilishi mumkin.

“Kornif” ning xabar berishicha, 90-yillarga kelib avtomobilsozlik sanoatida jiddiy o'zgarishlar yuz bergan. Amerika avtomobilsozlik firmalari assotsiatsiyasining bergan ma'lumotiga ko'ra, 1996 yilda dunyo miqyosida avtomobil ishlab chiqarish quyidagi tartibda ro'y bergan: Osiyo qit'asida joylashgan mamlakatlar dunyo bo'yicha 1996 yildagi avtomobillarning 33,3%ni, G'arbiy Yevropa mamlakatlari 32%ni, SHimoliy Amerika davlatlari 30,3%ni, Lotin Amerikasi mamlakatlari 3,7%ni bergan holda jahonning boshqa barcha mamlakatlari esa 1% atrofida avtomobil ishlab chiqarganlar. Agar ishlab chiqarish firmalar hisobidan qaraladigan bo'lsa, dastlabki o'nlikdan AQSH va Yaponiyaning 3 tadan, Frantsiyaning 2ta, Germaniya va Italiyaning bittadan firmalari asosiy o'rinni olganlar. 1996 yildan AQSHning “Jeneral Motors” (6 mln. 865 ming dona) va “FORD” (5 mln. 744 ming dona) firmalari avtomobillar ishlab chiqarib, dunyoda

yetakchilik qilganlar. Yaponiyaning “Toyota” (4 mln. 487 ming dona) firmasi uchinchi o’rinni egallagan. SHu yili Germaniyaning “Folksvagen” firmasi (3 mln.dan ortiq), Frantsiyaning “PSA” (2.5 mln. dona) va “Reno” (2 mln. dona) avtomobil ishlab chiqargan. Yengil avtomobillar ishlab chiqarishda AQSHning “Jeneral Motors” kompaniyasi yetakchilik qilgan (5 mln.ga yaqin ishlab chiqargan).

“Magrau-Xill” kompaniyasining tayyorlangan ma’lumotiga ko’ra, 1996 yilda dunyo miqyosida sotilgan avtomobillar soni 31,3 mln. donani, 1997 yilda esa 35,3 mln. donani tashkil etgan. Tadqiqotchilarni fikricha 90-yillarning oxirlariga borib dunyo bo’yicha mashina sotish darajasi 3-5%ga o’sishi kuzatilib, Buyuk Britaniya, Frantsiya va Ispaniyada esa mashina savdosini kuchayishi bashorat qilingan.

Ma’lumki, 1996 yilda G’arbiy Yevropada yangi modeldagi mashinalar ishlab chiqarish keskin kamaygan (11.4 mln. dona ishlab chiqarilgan). Bu esa iqtisodchilar tomonidan ikkinchi jahon urushidan keyingi yillardagi keskin kamayish deb hisoblanadi. CHunki 1996 yilda G’arbiy Yevropaning 6 ta avtomobilsozlik firmalaridan to’rttasi (“Folksvagen”, “PSA”, “Fiat”, “Ford of Yevropa”) foyda o’rniga zarar ko’rishgan, faqat “Reno” va “Jeneral Motors of Yevropa” firmalari nisbatan foyda bilan chiqishgan. 1997 yilning dastlabki olti oyida G’arbiy Yevropada sotilgan avtomobillar soni, 3.5 mln. donani tashkil etgan. Demak, oldingi 1996 yilga nisbatan mashina savdosi ancha rivojlanib borganligini ko’rish mumkin.

90-yillarning oxirlariga borib G’arbiy Yevropa avtomobillariga talab nisbatan kamayishi kuzatilgan (ya’ni 85%dan 79% ga). Buning asosiy sababi Osiyo materigidagi Yapon mashinalari G’arbiy Yevropa mashinalarini jahon bozorlaridan siqib chiqarayotganligi bilan izohlanadi. Yapon mashinalarining G’arbiy Yevropa bozorlariga ko’plab (11%dan 15%ga) kirib kelishi kuzatilgan. Yevropa Ittifoqi mamlakatlariga importdagi barcha cheklashlar olib tashlandi. Yaponiyaning “Toyota”, “Nissan”, “Xonda” kompaniyalarining Buyuk Britaniyada joylashgan sanoat korxonalarida 2000 yildan boshlab yiliga 1 mln. dona avtomobil ishlab chiqarila boshlandi. 1997 yilda SHvetsiyaning “Volvo” kompaniyasi bilan Yaponiyaning “Mitsubisi Motors” kompaniyasi hamkorlikda tuzgan qo’shma korxonasi 200 ming dona mashina ishlab chiqaradi.

§ 8.5. Yaponiya iqtisodiyoti va uning jahon xo’jaligida tutgan o’rni

Yaponiya SHarqiy Osiyoning Tinch okeani orollarida (mamlakat 4 ta yirik va 4 mingdan ortiq kichiq orollardan iborat) joylashgan sanoati rivojlangan yetakchi davlatdir. Yaponiyaning umumiy maydoni 372,3 ming kv.km bo’lib, aholisi 128 mln. (2002 yil) kishini tashkil etadi. Mamlakat territoriyasining 70% dan ortig’i tog’liklardan iborat bo’lib, tekislik qismi juda kamdir. Yaponiya demografiyasida 65 yoshdan o’tgan aholi ko’pchilikni tashkil etib, jami aholining 13,1% ni, aholining 14 yoshdan kichiklari esa jami aholining 17,2% ni tashkil etadi. Aholining yillik

o'sish darajasi esa boshqa rivojlangan davlatlarga nisbatan ancha kam bo'lib, 1991 yilga nisbatan 1992 yilda bor yo'g'i 0.33% ni tashkil etgan. Biroq, yaponlar jahon mamlakatlari ichida o'rtacha eng uzoq umr ko'ruvchi aholi bo'lib, hozirgi kunda erkaklar 75 yoshni, ayollar esa 81 yoshni tashkil etadi.

Ma'lumki, "Osiyo yo'lbarisi" deb nom olgan Yaponiyaning dunyo mamlakatlarini iqtisodiy rivojlanishiga bo'lgan ta'siri kattadir. Yaponiya iqtisodiyoti 1868-1912 yillarda jahonning rivojlangan mamlakatlari uchun yopilgan edi. Chunki ana shu yillar G'arbiy Yevropa davlatlari tomonidan Osiyo-Tinch okeani mintaqasi mamlakatlarini mustamlaka qilinishidan xavotirga tushgan Yaponiya hukumati tashqi iqtisodiy aloqalarda va hatto turizm sohasida sayyohlarning mamlakatga kirib chiqishlari ustidan ham nazorat o'rnatib, dengiz savdosida ham ma'lum cheklanishlarni amalga oshirgan. Bu davr Yaponiyaning iqtisodiy tarixida Meydzi revolyutsiyasi davri deb nomlanib, mamlakat o'z rivojlanishini to'xtatmagan, jumladan, Yaponiyada eski pullar muomaladan chiqarilib, qiymati standartlashgan yangi milliy valyuta muomalaga chiqarildi. 1882 yilda AQSHni iqtisodiy rivojlanishi modeli asosida Markazi Bank tashkil topdi. Natijada mamlakatda savdo aylanmasi va ishlab chiqarish kompaniyalarning erkin faoliyat ko'rsatishiga zamin yaratildi. Xullas, XIX asr oxir va XX asr boshlarida "Mitsubisi", "Kavazaki", "Yavata Ayren", "Stil Uork" kabi yirik monopolistik uyushmalar tashkil topdiki, hozirgi kunda ham ushbu transmilliy kompaniyalar (TMK) jahondagi eng yirik kompaniyalardan hisoblanadi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Yaponiya iqtisodiyoti (ayniqsa, tashqi savdosi) katta zarar ko'rdi. Biroq, 1950 va 1960 yillar boshida Yaponiya sanoat tovarlari eksporti sohasida bir qator ijobiy muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. Xorijiy mamlakatlarning sarmoyalari evaziga Yaponiyaning ishlab chiqarish korxonalari yangi texnika-texnologiya bilan qayta jihozlandi. Natijada 1960 yillarning o'rtalariga kelib, mamlakatni tashqi savdo balansi yuqori ko'rsatkichga ko'tarildi. hatto 1973-1979 yillarda jahon mamlakatlari iqtisodiyotida yuz bergan kuchli neft krizisi Yaponiya iqtisodiyotini rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsata olmadi. 1987 yilda mamlakat tashqi savdo sohasida eng yuqori ko'rsatkichga, ya'ni, 96,4 mlrd. dollar miqdorida yillik daromad ko'rishga muvaffaq bo'ldi. Xullas, 1960 yillardan so'ng Yaponiya tashqi savdosining yillik o'sish sur'atlari 18,4% ni tashkil etgan. Mamlakatning tovarlar eksportida to'qimachilik va yengil sanoat mahsulotlari o'rnini og'ir sanoat mahsulotlari egalladi. 70-yillarga kelib mamlakat eksportining asosiy qismini rangli televizorlar, avtomobil va ularning ehtiyot qismlari tashkil etgan bo'lsa, 80-yillarga kelib bunday eksport tovarlar qatoriga elektron mahsulotlar - kompyuterlar, videomagnitofonlar qo'shildi.

1973-1979 yillardagi jahon mamlakatlarida ro'y bergan neft inqiroziga qadar Yaponiya importining 1/3 qismi esa Yaqin va O'rta SHarq davlatlariga to'g'ri kelgan. Biroq, neft krizisi yillarida bu vaziyat ancha o'zgardi. Yaqin va O'rta

SHarq mamlakatlari Yaponiyani 70% neft mahsulotlari bilan ta'minlab, mamlakat umumiy importining 30% ni tashkil etdi. 1980 yillardan so'ng Yaponiyaga Yevropa Ittifoqi davlatlari va AQSHdan, Osiyo-Tinch okeani mintaqasini rivojlanayotgan mamlakatlardan tayyor mahsulotlarni kirib kelishi miqdori kengayib bordi.

Ma'lumki, Yaponiya iqtisodiyoti ikkinchi jahon urushiga qadar sekin rivojlanib jahon mamlakatlari ichida qoloq mamlakat bo'lib qolavergan edi. Biroq, urushdan so'ng, ayniqsa, 60-yillardan so'ng mamlakat sanoati tez sur'atlarda rivojlana borib, jahon mamlakatlari ichida sanoati rivojlangan yetakchi davlatlardan biriga aylandi. Hozirgi kunda Yaponiya yalpi sanoat mahsulotlarni ishlab chiqarish jihatidan AQSH va Yevropaning ba'zi mamlakatlaridan keyingi o'rinda turadi. 80-yillarning o'rtalarida jahonning rivojlangan mamlakatlarini ishlab chiqargan yalpi sanoat mahsulotini 15% i Yaponiyaga to'g'ri kelib, hatto 1987 yilda Yaponiya jahonning rivojlangan mamlakatlari ichida aholi jon boshiga o'rtacha yalpi milliy sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishi jihatidan birinchi o'ringa chiqib olgan ham edi.

Yaponiya iqtisodiyotini ana shu yillarda tez rivojlanish sabablaridan biri ishlab chiqarishda mehnat unumdorligining yuqori darajada bo'lishidir. Ma'lumki, Yaponiyada tabiiy er osti resurslari nihoyatda kam bo'lib, uning sanoati asosan xom-ashyo mahsulotlarini keltirish hisobiga ishlaydi. Jumladan, Yaponiya neftning 99,7% ni, temir rudaning 99,9% ni, rangli metallarning 75%dan 99% gacha, boksit, nikel va boshqa nodir metallarning deyarli 100% ni chetdan olib keladi. Yaponiya qishloq xo'jalik oziq-ovqat mahsulotlari bilan jami aholisining 75-76% ni, bug'doyi bilan aholini 1/3 qismini, guruch va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan esa aholini 107% ni ta'minlaydi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Yaponiya hukumati va uning parlamenti o'z oldiga jahon bozorlariga sifatli raqobatbardosh tovarlarni "eksport qilish yoki halok bo'lish" (bu yili Turkiya va boshqa rivojlanayotgan davlatlar ham qo'llashgan) degan qarashlar kontseptsiyasini qo'ygan edi. SHuning uchun ham Yaponiya hukumati ikkinchi jahon urushidan so'ng, ayniqsa, 60-yillardan keyin iqtisodiyotni nafaqat intensiv rivojlantirish yo'lini, balki bir yo'la jahon bozorlarida raqobatbardosh eksport tovarlar ishlab chiqarish yo'lini ham tanlagan edi.

Yaponiya hukumati mamlakat iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan arzon va qulay tabiiy resurslarni jahonning turli xorijiy mamlakatlaridan olib kelib, ularni jahon bozorlarida raqobatbardosh o'ta sifatli mahsulotlar darajasida qayta ishlab chiqarib, foyda ko'radigan davlat bo'lganligi uchun ham har yili dunyoning turli mamlakatlariga 50 dan ortiq "o'rganib qaytuvchi" guruhlarini chiqarib turdi. Bundan maqsad, xorijiy mamlakatlardagi ilg'or zamonaviy fan-texnika sohasidagi yangilik va yutuqlarni, ilmiy-texnologiyani, sanoatdagi ilg'or boshqaruv usullarni o'rganib qaytish va o'zlarining ishlab chiqarish firma va korxonalarida joriy qilishdir. SHuning uchun ham Yaponiya hukumati o'z investitsiyasining asosiy qismini

eksport tovarlar ishlab chiqaruvchi sanoat korxonalarini rivojlantirishga sarflamoqda.

Yaponiya hukumatining asosiy boyligi uning xalqi hisoblanadi. haqiqatdan ham uning xalqi “iqtisodiy mo’jiza”ni mamlakatda shakllantiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Yapon xalqi jahon mamlakatlari ichida mehnatsevarligi, tirishqoqligi, tejamkorligi, intizomligi va tadbirkorligi bilan ajralib turadi. SHuning uchun ham Yaponiya ishchi va xizmatchilarning o’rtacha ish haqi rivojlangan mamlakatlarning barchasidan yuqori bo’lib, ishlab chiqarishda sanoat korxonalarining barchasi o’ta avtomatlashtirilgan.

Yaponiya iqtisodiyotining tez sur’atlar bilan rivojlanishining yana bir muhim omillaridan biri ishlab chiqarishda chiqim darajasini boshqa rivojlangan xorijiy mamlakatlarga nisbatan kamligidir. Yaponiyada yalpi milliy mahsulot ishlab chiqarishda chiqim darajasi 1.0% ni tashkil etgan holda (90 yillar boshida), AQSH da 7.0% ni, Angliyada 5.0% ni, GFRda 3.0% ni tashkil etgan. 1988 yilda sobiq SSSRda birgina harbiy sohaga sarf qilingan harajat 9.0% bu tashkil qilgan.

60-90 - yillarda Yaponiya hukumati byudjet harajatining 75-76% ni sanoat, savdo va kommertsiya ishlarini rivojlantirishga, sanoat korxonalarini takomillashtirish, EVM va axborot vositalari bilan jihozlash ishlariga qaratdi. Yaponiyada ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarning asosiy qismi kichiq va o’rta rivojlangan qayta ishlash sanoat korxonalarida ishlab chiqarilmoqda. Bunday sanoat korxonalariga, charm (ishlab chiqarilgan tayyor sanoat mahsulotning 94-95% ini beradi), to’qimachilik (ishlab chiqarilayotgan mahsulotning 88-99% ni beradi), oziq-ovqat (ishlab chiqarilayotgan mahsulotning 83-84% ni beradi) kiradi. hozirgi kunda mamlakatda 800 mingdan ortiq qayta ishlash sanoat korxonalar mavjud bo’lib, ularning 70-72%i bir kishidan 9 kishiga qadar ishlaydigan kichiq korxonalarini, 10-12%i esa 10 kishiga qadar ishlaydigan yirik sanoat korxonalar tashkil etadi.

Yaponiyada savdo-tijorat ishlari ham nihoyatda rivojlangan sohadir. Kichiq biznes ko’rinishidagi do’konlar mamlakatda ko’pchilikni tashkil etadi. Bunday do’konlar soni mamlakatda 4 mln.dan ortiq bo’lib, ularning 50-52%da bir yoki ikki kishi mehnat qiladi. Yaponiyada 4 va undan ortiq kishi ishlaydigan oilaviy biznes do’konlar soni ham ko’pchilikni tashkil etib, ularni biznes korxonalar ham deyiladi. Yaponiyaning jahon mamlakatlariga mashhur bo’lgan “Toyota”, “Xonda” kabi avtomobillarning qismlari faqatgina yirik ishlab chiqarish zavodlarida yig’iladi xolos. Uning alohida detallarini esa 10 minglab kichiq xususiy korxonalar (firmalar) tayyorlab beradi. Xullas, Yaponiya sanoat korxonalarini hozirgi kunda zamonaviy ilmiy-texnikaviy yutuqlarga asoslangan stanoklar bilan, sifatli texnologik uskunalar bilan, elektronika va optik asbob-uskunalar bilan jihozlangan bo’lib, to’liq komp’yuterlashgan. Yaponiya hukumati o’zining sifatli, chiroyli va bejirim, ixcham ishlab chiqargan sanoat tovarlari bilan jahon bozorlarini egallab turibdi. 1950-1990

yillar davomida ishlab chiqarishni o'rtacha yillik o'sish darajasi 7,8%ni (AQSHda 1.9%ni) tashkil etgan. 1991 yilda Yaponiya aholi jon boshiga olganda o'rtacha yalpi milliy mahsulotni ishlab chiqarish darajasi bo'yicha jahon mamlakatlari ichida ikkinchi o'rinda (SHveytsariyada keyin) turdi.

Yaponiya qishloq xo'jaligi mamlakatda ro'y bergan Meydzi inqilobidan so'ng (1868-1912 yillar) tez sur'atlar bilan rivojlanish davriga qadam qo'ydi. Mamlakat qishloq xo'jaligida yer islohotlari o'tkazilib, yerga bo'lgan xususiy mulkchilik qonunlashtirildi. 1946-1949 yillardagi agrar islohotlar davrida pomeschchiq yer egaligi mamlakatda mutlaqo tugatildi. Yaponiyada "Er" to'g'risidagi mulkchilik qonunga muvofiq xususiy yer egaligining umumiy maydoni 3 gektar qilib belgilandi (Xokkaydo orolida 4 gektar). Yaponiya qishloq xo'jaligi to'liq mexanizatsiyalashgan bo'lib, o'z xalqini guruch, poliz-sabzavot ekinlari va bog'dorchilik mevalari bilan to'liq ta'minlaydi. Yaponiya qishloq xo'jaligi hozirgi kunda intensiv rivojlanib borayotgan soha bo'lib, olinayotgan hosil yuqori va sifatli bo'lishligi bilan bir qatorda jahon mamlakatlari ichida ekologik eng toza mahsulotdir.

Endi biz qisqacha Yaponiyaning yirik transmilliy kompaniyalariga tavsif beramiz.

Yaponiyaning "Toyota motor kompani limited" kompaniyasi dunyoning yirik kapitalistik mamlakatlari ichida avtomobil ishlab chiqaruvchi TMKdan biridir. Ushbu kompaniya 1937 yilda tashkil topgan bo'lib, hozirgi kunda mamlakatda ishlab chiqarilayotgan yengil avtomobillarning 58-60%ni, yuk mashinalari va avtobuslarning 22-23%ni va boshqa texnik mahsulotlarning 20-21%ni ishlab chiqarmoqda. Kompaniyaning eksport kvotasi 1970-1990 yillar davomida 20%dan 50%ga qadar o'sdi. "Toyota" kompaniyasi o'z kapitalini xorijiy mamlakatlarga eksport qilishni 1960 yillarda boshlagan. hozirgi kunda kompaniyaning yigirmadan ortiq filiallari, yig'ma zavodlari (Avstriya, Malayziya, Indoneziya, Tayland, Filippin, Peru, Kosta-Riko, Venesuela, Portugaliya, Yangi Zelandiya va h.k.larada) faoliyat ko'rsatmoqda.

Yaponiyaning "Nissan motor kompani limited" kompaniyasi o'zining kattaligi jihatidan mamlakatning ikkinchi eng yirik avtomobil ishlab chiqaruvchi TMKdan biri hisoblanadi. Kompaniya 1933 yilda tashkil topgan bo'lib, mamlakatda ishlab chiqarilayotgan avtomobillarning 88-90% i ushbu kompaniya hissasiga to'g'ri keladi. Bundan tashqari kompaniya avtomobil qismlari va uning uzatgichlari, shuningdek tekstil mashinalari, dengiz dvigatellari, avtoyuklagich mashinalar, raketaga tegishli bo'lgan dvigatellarni ham ishlab chiqarmoqda. Kompaniya Yaponiyadan tashqarida 20 dan ortiq o'z filiallariga ega. hozirgi kunda kompaniya yiliga 3 mln.ga yaqin avtomobillarni (30%ga yaqin) ishlab chiqarmoqda. Kompaniyaning eksport kvotasi 1970-1990 yillar davomida 21% dan 55%ga qadar o'sgan. "Nissan" kompaniyasining yig'uv tsexlari Tayvanda (1959 y.), Meksikada

(1961 y.), CHilida (1962 y.) faoliyat ko'rsatib kelmoqda. SHuningdek kompaniyaning zavodlari Malayziya, Singapur,, Tayland, Indoneziya, Hindiston, Filippin, Peru, Boliviya, Venesuela, Singapur, Nikaragua, Kosta-Rika, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Portugaliya, Islandiya, Janubiy Afrika Respublikasi, Gretsiya, Keniya kabi davlatlarda ham ishlab turibdi.

Yaponiyaning "Xonda motor kompani limited" kompaniyasi jahon kapitalistik dunyosida mototsikllar ishlab chiqaruvchi eng yirik kompaniyalardan biri hisoblanadi. Avtomobil ishlab chiqarish bo'yicha esa kompaniya mamlakatda 5-o'rinda turadi. "Xonda" kompaniyasi 1948 yilda tashkil topgan bo'lib AQSHning "Ford" va "Kraysler" kompaniyalari bilan yaqin hamkorlikda ishlaydi. Kompaniya hissasiga mamlakatda ishlab chiqarilayotgan avtomobillarning 60-62%i, mototsikllarning 28-30% i, qishloq xo'jalik mashinalarining 12-13% i to'g'ri keladi. "Xonda motor" kompaniyasi 1990 yillar boshida 900 mingdan ortiq kichik hajmli avtomobillarni ishlab chiqargan bo'lib, uning 2/3 qismini eksportga (asosan AQSHga) chiqargan. Kompaniya Yaponiyaning avtomobil bozorlarini 6-8% ni egallab turibdi. "Xonda motor" kompaniyasining kvotasi 1970-1990 yillar davomida 32% dan 75% ga qadar o'sgan. Kompaniya jahon mamlakatlarning oltitasida avtomobil, 27 tasida esa mototsikllar ishlab chiqaradi. Kompaniyaning yirik filiallari Tayland, Avstraliya, Braziliya, Bel'giya va AQSHda ishlab turibdi. Yaponiyaning "Soni korporeyshn" kompaniyasi kapitalistik dunyoning eng yirik rangli televizor va videomagnitofonlar ishlab chiqarishga asoslangan kompaniyalaridan biridir. Kompaniya jahon bozorlariga yuqori sifatli ovoz tarqatuvchi apparatlar, radiopriyomniklar va magnitofonlarni chiqaradi. Kompaniya 1946 yilda tashkil topgan, 1990 yillarda mamlakatda ishlab chiqarilayotgan magnitofonlarning 19-20% i, ovoz tarqatuvchi kuchli apparaturalarning 9-10% i, shuningdek boshqa elektron asbob-uskunalarining 16-17% i ushbu kompaniya hissasiga to'g'ri kelgan. "Soni" kompaniyasi AQSH, Angliya, Ispaniya, GFR, Braziliya, Janubiy Koreya va Singapurda televizor va magnitofon lentalari ishlab chiqarmoqda. "Soni" kompaniyasining filiallari Avstraliya, Bel'giya, Frantsiya, Gollandiya, Daniya, SHveysariya, Kanada, Panama, Venesuela, Fidji kabi xorijiy davlatlarda ham ishlab turibdi.

Yaponiyaning "Mitsubisi elektrik korporeyshn" kompaniyasi yirik elektrotexnika kompaniyalaridan biri bo'lib, 1921 yilda tashkil topgan. Kompaniya 1923 yildan beri AQSHning "Vestingauz elektrik" texnologik kompaniyasi bilan hamkorlikda ishlab kelmoqda. Yaponiyaning "Mitsubisi elektrik" kompaniyasi elektr mashinalari (lift, elektron kompyuterlar), elektron-sanoat jihozlari, maishiy-xizmat ko'rsatish buyumlari (televizorlar, yuqori ovoz chiqaruvchi sifatli apparatlar, konditsionerlari, kir yuvish mashinalari) ishlab chiqaradi. Kompaniyaning eksport kvotasi 1970-1990 yillarda 7%dan 20% ga qadar o'sgan kompaniyaning qo'shma korxonalarini Janubiy Koreya, Singapur, Malayziya, Tayvan, Filippin, Tayland,

Hindiston, Meksika, Kosta-Rika, Kanada, AQSH va Angliyada faoliyat ko'rsatmoqda.

Yaponiyaning "Mitsubishi elektrik industrial kompani limited" kompaniyasi elektr asbob-uskunalar va apparatlar ishlab chiqaruvchi eng yirik kompaniyalardan biri bo'lib, 1935 yilda tashkil topgan. Kompaniya o'zining "Panasonik", "Neshnl", "Tekniks", "Kvazar" savdo markasi sifatida butun dunyoga mashhur. Kompaniya telefon, radiopriyomnik va uzatkichlarni mini-kompyuterlar va rangli kserokopiya apparatlarini va boshqa maishiy apparatlarni ishlab chiqaradi. Kompaniyaning eksport kvotasi 1970-1990 - yillarda 20% dan 25% ga qadar o'sdi. 60-yillardan beri kompaniyaning filiallari AQSH, Kanada, Janubiy Koreya, Indoneziya, Tayland, Hindiston, Filippin, Meksika, Braziliya, Peru, Venesuela, Angliya, Belgiya, Ispaniya, Avstriya, Tanzaniya kabi mamlakatlarda ishlab turibdi.

Tayanch iboralar: "katta yettilik", YaIM darajasi, tashqi savdo hajmi, resurslarga ehtiyoj, TMK, sanoatlashish darajasi, postindustrializatsiya, xizmatlar sohasi ulushining ortib borishi.

Bobning qisqacha xulosasi:

Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlarning tutgan o'rni juda katta bo'lib, bunday guruhga kiruvchi davlatlar asosan Yevropa qit'si va SHimoliy Amerika materigida joylashgan. Rivojlangan (ayniqsa "katta yettilik" G7 yoki RFning qo'shilishi bilan ataluvchi "katta sakkizlik" G8) davlatlar iqtisodiyotini o'rganish va ularning iqtisodiy rivojlanish tajribasidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu mamlakatlar iqtisodiyotida tabiiy resurslardan tejimli foydalaniladi, ishlab chiqarishda esa energetika quvatini pasayishiga yo'l ko'yilmaydi.

Rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishida yirik TMKlar va xalqaro iqtisodiy tashkilotlar (EI, NAFTA, ASEAN va boshqalar) muhim rol o'ynamoqda. O'zbekistonning rivojlangan mamlakatlar bilan (ayniqsa, YeI, RF, AQSH, Osiyo-Tinch okeani davlatlari) olib borayotgan savdo- aloqalari yildan – yilga kengayib bormoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Sanoati rivojlangan davlatlar guruhiga qaysi mamlakatlar kiritiladi?
2. Sanoati rivojlangan davlatlarning jahon iqtisodiyotidagi o'rnini qaysi ko'rsatkichlar bilan ko'rsatib berish mumkin?
3. Jahon iqtisodiy rivojlanishining uchta asosiy markazini ko'rsatib bering.
4. "Katta yettilik" yoki "katta sakkizlik"ka kiruvchi davlatlarni sanab bering.
5. Rivojlangan davlatlarning tashqi iqtisodiy ekspansiyasini amalga oshirishda

TMK qanday o'rin tutadi?

6. Sanoati rivojlangan davlatlar ishtirokidagi qanday integratsion guruhlarni bilasiz?
7. Yaponiya iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni sanab o'ting?
8. Yaponiya iqtisodiyotining jahon bozorida raqobatbardoshligi nimalar hisobiga erishilgan?

9-bob. Rivojlanayotgan mamlakatlar – xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida

Reja:

§ 9.1. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari

§ 9.2. Rivojlanayotgan mamlakatlarning xalqaro tovar almashinuvida tutgan o'ri va roli

§ 9.3. Xorijiy sarmoyalar – rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida

§ 9.4. “Yangi industrial mamlakatlar”ning jahon xo'jaligida tutgan o'ri

§ 9.1. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimini rivojlanishining ahamiyatli tomonlaridan biri, sobiq mustamlaka va qaram territoriyalarning roli va ahamiyatini iqtisodiy jihatdan kuchayib borayotganligidir. Ushbu mamlakatlar avval jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar yoki ozod etilgan mamlakatlar, “uchinchi dunyo mamlakatlari”, “janub” mamlakatlari yoki “periferiya” mamlakatlari sifatida tilga olingan bo'lsa, hozirgi kunda umumiy tarzda rivojlanayotgan mamlakatlar deya ataladi..

Bu mamlakatlar iqtisodiyoti turli-tumandir, ularning xududida 3,2 mlrd atrofida axoli yashaydi. Ushbu mamlakatlarda hozirgi kunda juda murakab ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlar kechmoqda.

Jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ozodlikka erishgan mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanishi XX asrning 60-yillaridan boshlab tobora usib boruvchi xarakter kasb etmoqda. Ularning eng ilg'orlari 1950 yilga kelib, rivojlanayotgan mamlakatlarning “o'rtachalaridan” (54 mamlakat) 2,4 marta, yuksaklikka erishdi. 50 – yillarning o'rtalaridan boshlab, yuqorida zikr etilgan mamlakatlar o'rtasidagi rivojlanish darajisidagi farq sezilarli darajada ortib bordi. 90 – yillarga kelib rivojlanayotgan mamlakatlarning birinchi guruhiga kiruvchi (19 ta mamlakat) mamlakatlardagi aholi jon boshiga “to'g'ri keluvchi o'rtacha foyda” o'rtachalariga nisbatan 2,9 barobar, quyi guruhlarinikiga nisbatan esa 12,2 barobar yuqori bo'ldi. Rivojlanayotgan mamlakatlarning aynan shu guruhlarining tarkibida ham, rivojlanish darajalari o'rtasidagi bog'liqda ham o'zgarishlar vujudga keldi. Jahon iqtisodiyotida ushbu jarayonlar natijasida tabaqalashuv ham ikkita asosiy mintaqada ro'y bergan edi. Mintaqaning bir tomonida ozodlikka erishgan mamlakatlarning ko'proq rivojlanganlari, jumladan, fors ko'rfazidagi bir qator mamlakatlar – Qatar, Quvayt, BAA, shuningdek Osiyo – Tinch okeani mintaqasi va Lotin Amerikasidagi yangi industrial mamlakatlar joylashgan bo'lsa, mintaqaning ikkinchi tomonida esa mutlaqo turg'unlik holatidagi iqtisodiy kambag'al mamlakatlar joylashgandir. Bu kategoriyaga 48 ta mamlakat taalluklidir. Bularga bir qator Afrika mamlakatlarini, jumladan Mozambik (YaIM yiliga kishi boshiga 80 dollar), Efiopiya (100 dollar), S'era Leone (140 dollar), Burundi (180 dollar), Uganda (190 dollar), CHad va Ruanda (200 dollar) kabi davlatlarni kiritish mumkin. Bu guruhga taallukli mamlakatlardan tashkari, guruh ruyhatining yanada quyi qismida joylashgan bir qator Osiyo mamlakatlarini – Nepal (160 dollar), Butan va V'etnam (170 dollar), Myanma va boshqa davlatlarni ham ko'rsatish mumkin.

Ushbu mintaqalar orasida rivojlanayotgan mamlakatlarning qolgan qismlari joylashgandir. Bu ham o'z navbatida, bir xil tipda bo'lmagan guruhdir. Uning tarkibiga kiruvchi mamlakatlar ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha farqlanadi. Bu mamlakatlardan eng rivojlanganlari hozirgi kunda iqtisodiy jihatdan "yangi industrial davlatlar" iqtisodiyotiga yaqinlashib bormoqda. Jumladan, Lotin Amerikasi va SHimoliy Amerika o'rtasidagi farq sezilarli ravishda qisqarmoqda. SHimoliy Amerikaning yalpi milliy maxsuloti Lotin Amerikasining yalpi milliy maxsulotidan 4 marta ko'proqni tashkil etadi (50 yil oldin bu nisbat 10:1 ni tashkil etgan).

Ushbu iqtisodiy rivojlanishdagi farqlarga qaramasdan rivojlanayotgan mamlakatlarning barchasiga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ham alohida ajratib ko'rsatish mumkin bo'lib, bular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- *Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining ko'p ukladli xarakterga egaligi.*
- *Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi past darajada ekanligi, sanoat, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy infrostrukturaning qoloq ekanligi (birinchi guruh, "yuqori kutb" mamlakatlarini hisobga olmaganda).*
- *Ularning iqtisodiy rivojlanishi jahon xo'jaligi tizimiga qaram xolatda ekanligi, kapitalizmni periferik (peripheral - adj 1) ikkinchi darajali, qisman; 2) periferiyadagi (viloyat, tuman yoki qishloqdagi; chetdagi) xarakter kasb etishi va boshqalar.*

Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti ko'p ukladli ijtimoiy-iqtisodiy tarkibga asoslanadi. Bir qator mamlakatlarda kapitalistik uklad bilan bir qatorda hamon urug-aymogchilik va patriarxal (*patriarch* - n [C] 1) oqsoqol; 2) eng katta ruhoni, patriarx; 3) oila (qabila) boshlig'i) munosabatlar ham mavjuddir. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida davlat va davlat xo'jalik ukladlari muhim rol o'ynaydi. Davlat sektorini rivojlantirish bosqichi kapitalistik ishbilarmonlikni kengaytirish siyosati bilan hamoxang olib boriladi. Buning natijasida esa davlat kapitalizmi paydo buladi va rivojlanadi.

Milliy xususiy kapitalistik xo'jalik ukladining rivojlanishi va shakllanishi jamgarish muammolari (ya'ni, pul resurslarining yetishmovchiligi) va jamgarilgan mablag'larning sarflanishi xususiyatlariga bog'liqdir. Bu mablag'lar asosan savdoga (ichki va tashki), kuchmas mulklarni sotib olishga, mashinalarni ta'mirlashga, sugo'rtaga, benzin qo'yish shaxobchalariga, taksiga, ya'ni sarmoyalarni aylanishi tez bo'lgan soxalarga yunaltiriladi.

Jahon iqtisodiyotida ozodlikka erishgan rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida paydo bo'lgan va rivojlanib borayotgan kapitalizm periferik xarakterga ega. Bu shuni anglatadiki, u sanoati rivojlangan mamlakatlar kapitalizmidan nafakat rivojlanish darajasi bo'yicha, balki eng muhimi, ishlab chiqarish usullarning modeli va moddiy ne'matlar taqsimoti bo'yicha ham tubdan farq kiladi. Kapitalizm markazlari, jamg'arishning organik va uzaro alokador doimiy o'sish jarayonida bo'lgan milliy zaminda paydo bo'ladi va rivojlanadi. Moslashuvchanlik (imitatsiya) axolining boy qatlamlarining uzlari uchun zaruriy bo'lgan barcha narsalarni qo'lga kiritishni oladigan maxsus bozorlarning tashkil topishidan boshlandi. Bunday vaziyatda axolining asosiy qismi kambagallikka

maxkum etilib, ularni bozorlarda erkin muomalada bo'lish imkoniyatidan maxrum etadi.

Transmilliy korporatsiyalar tomonidan joriy kilingan yangi texnik-texnologiyalar odatda hozirgi kunga mos keladi, ammo ularning bozor narxlari juda yuqori bo'lib, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun qator muammolarni keltirib chiqaradi.

Jahon iqtisodiyotida ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarning uxshashlik tomonlari, ya'ni ularning qashshoqligi, axolisining qoloqligi, ishsizlik darajasining yuqoriligi, sanoati rivojlangan mamlakatlardan katta miqdorda karzdorligi bo'lib hisoblanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligi o'zining tulakonli ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishi va axolisining yashash turmush tarzi darajasi bo'yicha G'arbiy Yevropani sanoatlashgan ilgor mamlakatlaridan qariyb 20-50 marotaba orqada qolmoqda.

§ 9.2. Rivojlanayotgan mamlakatlarning xalqaro tovar almashinuvida tutgan o'rni va roli

Xalqaro mehnat taqsimotida faol ishtirok etish, jahon xo'jaligi alokalarining rivojlanishi, moliyaviy resurslarning mamlakatlararo okib yurishi, iqtisodiy tarakkiyotning asosiy shart-sharoitlariga aylanib koldi. Mustakil davlat sifatida jahon hamjamiyatida ishtirok etish orqali, rivojlanayotgan mamlakatlarning barchasi 60-70 yillardan e'tiboran xalqaro mehnat taqsimotida faol ishtirok etishga intilib kelmoqda.

Ularning xalqaro mehnat taqsimotida faol ishtirok etish zaruriyati tayyor maxsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan barcha narsalarni yetishtirish imkoniyatiga ega emasligi bilan asoslanadi. Hozirgi kunda rivojlanayotgan mamlakatlar deyarli sanoati rivojlangan mamlakatlar uchun xom – ashyo yetishtirib beruvchi hamda nisbatan arzon ishchi kuchi manbai bo'lib qolmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimotida xo'jalik faoliyatining barcha shakllari jamlangan. Eng muhimi, xalqaro savdoning asosini tashkil etuvchi xom – ashyo va tayyor maxsulotlarni ishlab chiqarish barcha rivojlanayotgan mamlakatlar bilan dunyoning boshqa rivojlangan davlatlari o'rtasidagi tovar almashinuvini ta'minlaydi. Xalqaro savdo eng kambag'al rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ham tashqi daromadning eng muhim manbai bo'lib hisoblanadi. Ammo, material va energiya sig'imining keyingi yillarida kamayishi munosabati bilan rivojlangan mamlakatning o'sishida tabiiy xom - ashyolarning xalqaro savdodagi tutgan o'rni pasayib borish tendentsiyalari namoyon bo'lmoqda. SHunga muvofiq u 1991 yilda jahon eksporti umumiy ulushining 25% ni tashkil etgan edi. Jahon iqtisodiyotida 70-90 yillarda Afrikaning rivojlanayotgan mamamlakatlarini umumiy eksport hajmidagi ulushi qisqarib borganligi qayd etiladi. Osiyo mamlakatlaridan jo'natilayotgan sanoat va qishloq xo'jalik mollarining doimiy o'sib borganligiga qaramasdan u 2 barobarga pasayib ketgan edi. Eksportini asosini tashkil etuvchi xom- ashyolardan iborat bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlarda, ularning jahon bozorida egallab turgan pozitsiyalarining yomonlashuvini tuxtatish imkoniyatiga ega bo'lgan kushimcha eksport resurslarini izlab topishga bo'lgan kuchli extiyoj sezilmoqda. Buning uchun,

eksportning xilma-xilligini ta'minlashga, ya'ni chiqariladigan xom-ashyolarni qayta ishlash, boshqa turdagi sanoat maxsulotlarni jahon bozoridagi erkin xarakatini ta'minlash, eng muhim ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib qolmoqda.

An'anaviy tovarlar eksporti hajmini kengaytirish borasidagi ko'pchilik muammolarga qaramasdan, rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon eksportidagi umumiy ulushi asta-sekinlik bilan o'sib bormoqda. SHuningdek, u 1987 yildagi 22% o'rniga 1992 yilga kelib 24,7% ga yetgan edi. 1993 yilda rivojlanayotgan mamlakatlarning eksportini fizik hajmi, sanoati rivojlanayotgan mamlakatlarda 1,2 % ga qisqarganiga qaramasdan, yana 10% ga ortgan edi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda jami eksportni tarkiblashtirish jarayonlari ham sodir bo'lmoqda. SHuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlar eksportidagi sanoat mollarning ulushi (rangli materiallarni hisobga olganda) 1991 yilda 57,7% ga yetgan edi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning eksportidagi sanoat mollarning ulushi ham usib bordi. Agar u 1970 yilda – 7,6% ni tashkil etgan bo'lsa, 1980 yilda 11% ni, 1991 yilda 19,5% ni, 1995 yilda 25%, 2003 yilda esa 30%ni tashkil etgan edi. Xullas, jahon xo'jaligida 90 yillar rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon eksportidagi ulushi doimiy o'sishlik tendentsiyasiga ega bo'lganligi bilan xarakterlanadi.

Sanoat maxsulotlari eksporti hajmining o'sishida, mashina va asbob – uskunalar eng muhim rol o'ynamoqda. Ularni eksport qilish 1970-1990 yillarda 85-90 marotabaga usib, sanoatning umumiy ulushi 35-36% ni, tovarlar eksportining umumiy hajmi esa 22% ni tashkil etgan edi. Rivojlanayotgan mamlakatlarning ba'zi birlari (Eron, Kongo, Boliviya, Paragvay kabi 12 davlat) 1980-1990 yillar mobaynida xom-ashyo maxsulotlarni chetga chiqarish hisobiga uzlarining xalqaro mehnat taqsimotida katnashish imkoniyatlarini kuchaytirishga erishdilar. Boshqa mamlakatlar esa, uzlarining jahon eksportidagi shaxsiy ulushlarini, sanoatda qayta ishlanadigan maxsulotlarning tashki bozordagi aktiv xarakati hisobiga oshirib borgan edi. O'z navbatida, mazkur guruhlar o'rtasidagi alohida mamlakatlar erishgan muvaffakiyatlarni ham alohida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir. Jahon iqtisodiyotida oldingi o'rinlardan birida “yangi industrial mamlakatlar” borayotgan bo'lsa, boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar esa, eksportning asosini tashkil etuvchi sanoatni kuchaytirish va kengaytirish borasida eng kam ulushni qo'lga kiritishgan. Ba'zi birlari esa, masalan, Afrikaning eng yirik mamlakati hisoblanmish Nigeriya o'zining sanoat eksportidagi ulushini tobora qisqartirib bormoqda.

Xalqaro savdo misolida, rivojlanayotgan mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etishini baholash orqali jahon xo'jaligi tizimining butunlay notenglik asosida kurilganligini kurishimiz mumkin. Ba'zi bir rivojlanayotgan mamlakatlar ilmiy texnologik yutuklardan kam foydalanayotgan bir paytda, rivojlanayotgan dunyoning kolgan qismi oldindek an'anaviy industrialashuvga, ba'zi bir qismi esa industrialashuvgacha bo'lgan texnologik yutuqlarga asoslanib tarakkiy etmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon iqtisodiyotidagi ahvoli bilan bog'lik bo'lgan umumiy xolatlarni xarakterlash orqali shu narsani ta'kidlab o'tish lozimki, qoloq rivojlanayotgan mamlakatlar borgan sari xalqaro iqtisodiy munosabatlar

tizimidan “ajratib” qo’yilmoqda. Bunday fikrlar 1996 yilda xalqaro savdoning rivojlanishiga bagishlab o’tkazilgan BMT ning konferentsiyasida (YuNKTAD) qilingan ma’ruzalarda keltirib o’tilgan edi. Doklad avtorlarining fikricha, Urugvay, Raundi, doirasida amal qiluvchi global savdo bitimi maqomini olgan GATT – qishloq xo’jaligi maxsulotlarini eksport qilishda subsidiyalarni qiskartirish kerakligini ta’kidlab o’tadi. Bunday vaziyat, kuchsiz rivojlangan mamlakatlarga nisbatan berilgan kuchli zarba edi. Hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida bug’doy, qand, go’sht va boshqa turdagi oziq-ovqat maxsulotlarining bozor narxlari oshib bormoqda. 2000 yilda 300-600 mlrd. dollarni tashkil etgan edi.

Dunyo savdosida xom-ashyo va oziq-ovqat maxsulotlarining ulushi tobora qisqarib borishi rolini yo’qotmoqda. Iqtisodiy o’sishni qo’llab-quvvatlash maqsadidagi xom-ashyoviy ixtisoslashuv esa vaqtincha o’zining yordamchilik rolini bajarishga kodirligini ko’rsatmoqda xalos. Xalqaro savdoning rivojlanish tendentsiyalarini guvohlik berishicha, so’nggi o’n yilliklarda turli xildagi xizmatlarning hajmi va ahamiyati beqiyos darajada o’sib bormoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlar o’zlarining bu yo’ldagi imkoniyatlaridan samarali foydalanmoqdalar. Masalan, sayyoxlik va mehnat bilan bog’lik xizmatlar, turli xildagi “iflos” va past maosh to’lanadigan ishlar uchun ishchi kuchlarini eksport qilish shular jumlasidandir.

Sayyohlik ko’p yillardan buyon, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xorijiy valyutalar tushumining asosiy manbalardan biri bo’lib qolmoqda. Misr uchun turizm sohasidan kelayotgan daromad xorijiy mamlakatlarda vaqtinchalik band bo’lgan misrlik ishchilar hisobidan keladigan valyutalar va xorijiy yordamlardan keyingi uchinchi o’rinni egallaydi. So’nggi yillarda turizm Turkiyada yuqori sur’atlar bilan rivojlanib bormoqda. Bu ko’rsatkich turizmning umum jahon miqyosidagi 4% li o’sish ko’rsatkichi bilan taqqoslanganda, yiliga 8%ni tashkil etadi. Turkiya ko’proq milliy iqtisodiyotning turizm tarmog’ini dinamik rivojlanishi bilan farq qiluvchi besh mamlakat qatoriga kiritilgan. SHu narsa kutilmoqdaki, 2005 yillarning oxiriga borib Turkiya sayyoxlikdan tushadigan daromadning o’lchami bo’yicha dunyoda oltinchi o’rinni egallashi bashorat qilinmoqda.

§ 9.3. Xorijiy sarmoyalar – rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida

Jahon iqtisodiyotida “qashshoqlik botqog’i”dan kutilishga bo’lgan intilish, iqtisodiyotning ilg’or tarmoqlarini rivojlanishga bo’lgan imkoniyatni yaratish va takomillashtirish rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xorijiy sarmoyalarni izchil jalb qilishni talab etadi. Ana shu maqsadlarda, investitsion muhitni kafolatlaydigan shart-sharoiti mavjud bo’lgan maxsus mintaqaviy iqtisodiy zonalar tashkil etiladi.

Ko’pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda investitsion muhitni kuchaytirib borish jarayonlari osonlik bilan kechayotgani yo’q. 1992 yilda rivojlanayotgan mamlakatlarga kiritilgan to’g’ridan-to’g’ri yo’naltirilgan investitsiyalarning miqdori 51,5 mlrd. dollarni tashkil etgan edi. 90-yillar boshida jahon bankining ma’lumotiga qaraganda, rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga xususiy kapitalning jalb kilinishi yanada kuchayib, 1994 yilda 173 mlrd. dollarni tashkil etgan. Yangi fond bozorlaridagi aksiyalarga band etilgan portfel’ qo’yilmalar 1993 yilda 46,9 mlrd. dollarni tashkil etgan bo’lsa, 1994-yilda 39,5 mlrd. dollarni tashkil etgan edi. O’z

navbatida banklarda deponintlangan va obligatsiyalarga qo'yilgan xususiy sarmoyalarning qiymati 1993 yilda 45,7 mlrd. dollardan 1994 yildan 55,5 mlrd. dollarga o'sgan. To'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan xorijiy investitsiyalar miqdori esa 1993 yilda 66,6 mlrd. dollardan 1994 yilda 77,9 mlrd. dollarga o'sgan. Kayd etib o'tish joizki, 1993 yilda ba'zi-bir rivojlanayotgan mamlakatlarning o'zlari ham 14 mlrd. AQSH dollari miqdoridagi sarmoyani xorijiy mamlakatlarga eksport qilishgan.

“Ernest va Yang” amerika konsalting firmalarning bergan baholariga ko'ra yaqin o'n yilliklarda rivojlanayotgan mamlakatlarning eng ko'zga ko'ringanlari - Xitoy, Xindiston, Indoneziya, Meksika va Braziliya kabi mamlakatlar bo'lishi bashorat qilinmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga xususiy sarmoyalar jalb kilinar ekan, eng muhimi, ular dinamikali o'sish imkoniyatiga ega bo'lib, istikboli porloq bo'lgan mamlakatlar tomon ilgari lab bormoqda. Bugungi kunda 75-80% to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan xususiy investitsiyalarning 20-25% i rivojlanayotgan mamlakatlarga to'g'ri kelmoqda. Bunda asosiy o'rinni SHarqiy Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlari egallamoqda. Kuchsiz rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining turgunligi va shuningdek ulardagi siyosiy vaziyatning barqaror emasligi, ko'pincha sanoati rivojlanayotgan mamlakatlarning ishbilarmon doiralarini chuchitib qo'ymoqda. Ushbu mamlakatlar tomonidan uyushtirilayotgan davlat yordamlari, sunggi 70-80 yillarda yetarli darajada amalga oshirilgan bo'lsada, 90 yillarining o'rtalaridan etiboran ularning miqdori sezilarli darajada qisqarib bormoqda. Xalqaro valyuta fondining analitiklarining fikriga qaraganda 1994 yilda butun dunyo bo'yicha inflyatsiyaning oldini olish maqsadida davlat yo'llari orqali 59 mlrd. AQSH dollariga teng bo'lgan rasmiy yordamlar uyushtirilgan (bu ko'rsatgich 1993 yildagiga nisbatan 3 mlrd. AQSH dollariga kamdir). Rivojlangan mamlakatlarning rivojlanayotgan mamlakatlar bilan davlat miqyosidagi o'zaro hamkorligi o'zining myo'riga yetgan 1990 yildagi darajasi bilan takkoslab kurilganda, bu rakam 12 mlrd. AQSH dollariga kamaygan. Bu paytda iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti tomonidan uyushtirilayotgan yordam jami yalpi milliy maxsulotning 0,3% ni tashkil etgan xalos Muhim tomoni shundaki, Afrika mamlakatlariga uyushtirilayotgan barcha tashqi yordamlar qarzlarning foizlari shaklida G'arbiy Yevropa tomon qaytib ketmoqda. 90- yillarning o'rtalarida Afrikaning Saxarasidan janubgacha bo'lgan mintakasidagi barcha mamlakatlarning tashqi karzlari 211 mlrd. dollarni tashkil etgan bo'lib, 1984-1994 yillarda Afrika davlatlari ushbu kredit karzlarining 150 mlrd. AQSH dollariga yaqinini tulashga muvofak bo'lishgan xalos. 1994 yilda Afrikaning barcha mintakalarida joylashgan davlatlarning umumiy karzlari taxminan 303 mlrd. AQSH dollarini tashkil etib, u Afrika mamlakatlarini yillik eksport daromadining 204% ga tengdir.

1994 yilda eng katta tashqi qarz Meksika va Xitoyda bo'lib, uning miqdori Meksikada 5 mlrd. dollarni, Xitoyda 111 mlrd. dollarni tashkil etgan. Tailand, Janubiy Koreya, Xindiston, Filipin kabi Osiyo davlatlarining tashqi karzlari tez suratlar bilan o'sib bormoqda. Osiyo mintaqasidagi rivojlanayotgan mamlakatlarning tashqi qarzlari miqdori 1994 yilda 1,7 trln. AQSH dollarni tashkil etgan bo'lib, 1993 yilgi darajaga nisbatan 10% ga o'sgan edi.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda Lotin Amerikasi mamlakatlarining tashqi qarzlarni o'sib borayotganligini biz tashqi qarzlarni aholi jon boshiga nisbatan hisoblanganda mazkur mamlakatlar boshqa mamlakatlarga qaraganda ancha oldinda turganligini ko'rishimiz mumkin (bu ko'rsatkich Osiyoda 250 dollarga teng bo'lsa, Lotin Amerikasida esa 1000 dollarni tashkil etadi).

Rivojlanayotgan mamlakatlarning amaldagi qarzlari xususiy kapital qo'yilmalarning hisobidagi mulkiy munosabatlar orqali to'planib boradi. 1995 yilda kreditor mamlakatlar orasida Yaponiya birinchi o'rinni egallagan bo'lib, uning rivojlanayotgan mamlakatlardagi (birinchi navbatda Osiyo mamlakatlarida) kreditlarning umumiy miqdori taxminan 236 mlrd. dollarni tashkil etgan. Keyingi o'rinni – 147 mlrd. dollar miqdoridagi ko'rsatkich bilan AQSH egallagan bo'lib, ularning yarmisi Lotin Amerikasi mamlakatlariga to'g'ri kelgan edi. Uchinchi o'rinda esa Germaniya turib, u 106 mlrd. AQSH dollari miqdoridagi sarmoyalarni chetga chiqargan. O'z navbatida Frantsiya ham xorijiy mamlakatlarga uncha katta miqdordagi kreditlarni beruvchi davlat hisoblanadi (103 mlrd. dollar). Uning qarzdorlari bo'lib, asosan Afrika va Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlari hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidan qarzlarning qaytarilishi eng og'ir muammo bo'lib turgan bir paytda, qarzdorlikka qarshi kurashning birdan-bir yo'li, bu kreditor mamlakatlarning qarzlarni kechib yuboriladigan umumiy miqdorini 75-100%ga yetkazish ko'zda tutilganligidir. Bundan ko'zlangan bosh maqsad, 80- yillardan buyon qarzlarning miqdori yuqori sur'atlar bilan o'sib kelayotgan mamlakatlarga nisbatan yengillik berishdir.

Transmilliy korporatsiyalar ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda yuksak iqtisodiy o'zgarishlarni vujudga keltirayotganligi bilan bir qatorda, ushbu korporatsiyalar texnik taraqqiyotining ichki omillariga ham juda katta imkoniyatlar ochib bermoqda. Amaliyot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, transmilliy korporatsiyalar "uchinchi dunyo" mamlakatlarining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Bir qator ishlab chiqarish sanoat tarmoqlarda (engil sanoat, to'qimachilik sanoati, elektron sanoati) qo'llaniladigan texnika va texnologiyalarni yetkazib berishda TMKlar investor-sarmoyachi sifatida ham, shuningdek investitsiya tovarlarini yoki texnologiyalarini (litsenziyalarini) yetkazib beruvchi korporatsiyalar sifatida ham muhim rol o'ynaydi.

2. Rivojlanayotgan mamlakatlarni jahon bozoriga xom-ashyo eksport qiluvchi davlatlardan tayyor mahsulotlarning sotuvchilariga aylantirish. Bunda, bevosita ko'yilma, rivojlanayotgan mamlakatlarni ishlab chiqarishdagi tarkibiy o'zgarishlari uchun to'g'ridan – to'g'ri yo'nalishidagi investitsiyalar moliyaviy resurslarni oddiy joylashtirishga nisbatan ancha muhim hisoblanadi.

3. Transmilliy korporatsiyalar an'anaviy jarayonlarning tezlashuvini ta'minlaydi. Texnologik innovatsilar hozirgi kunda asosan sanoati rivojlangan mamlakatlarda to'plangan bo'lib, so'nggi o'n yilliklarda ular bir qator mamlakatlarda, ayniqsa "yangi industrial davlatlar" iqtisodiyotida muhim rol o'ynamoqda. Texnologiyalarni qo'llanishi, atrof-muhit bilan bog'liq bo'lishi mumkin. SHuning uchun ham TMKlarning filiallarini faoliyati ular tanlagan

mamlakatlarning tabiati uchun, shuningdek insonlarning manfaati va ularning hayotiga tahdid solmasligi lozim. SHu munosabat bilan xususiy shuningdek xorijiy korxonalar ustidan nazoratni o'rnatish maqsadida rivojlanayotgan mamlakatlardagi tartibot milliy organlarining faoliyatini kuchaytirish talab etiladi.

4. TMKlar rivojlanayotgan mamlakatlardagi mavjud ish bilan bandlik muammolarini ham bartaraf etadi. SHunga qaramasdan, ta'kidlab o'tish joizki, to'g'ridan –to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar bilan bevosita bog'liq bo'lgan ishchi o'rinlar unchalik ko'p bo'lmasdan rivojlanayotgan dunyodagi iqtisodiy aktiv aholining 1% dan kamroq qismini ta'minlay oladi, xalos.

5. Xalqaro tashkilotlar rivojlanayotgan mamlakatlarga texnik yordamlarini ko'rsatishda TMKlar imkoniyatidan keng foydalanishmoqda. O'z navbatida rivojlanayotgan mamlakatlarning hukumat rahbarlari ham TMKlarni o'z iqtisodiyotiga jalb etish borasida o'zaro kurash olib bormoqdalar. Masalan, AQSHning "Jeneral motors" kompaniyasi 2005 yilda o'zining Osiyo –Tinch okeani mintaqasi bozoridagi ulushini ikki barobarga oshirish maqsadida, uning 10% ga qadar ko'paytirishga harakat qilmoqda. Xullas, jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlar rivojlanishining ob'ektiv qonunlariga bo'ysungan holda, rivojlanayotgan mamlakatlar xususiy maqsadlar bilan bir qatorda ijtimoiy – iqtisodiy muammolarning hamda TMKlarning mamlakatlar iqtisodiyotidagi manfaatlariga mos keluvchi zaruriy parametrlarini izlab topmoqdalar.

§ 9.4. "Yangi industrial mamlakatlar"ning jahon xo'jaligida tutgan o'rni

Jahon iqtisodiyoti va XIMda "Yangi industrial mamlakatlar"("YaIM") rivojlanayotgan davlatlarning ko'pchiligidan iqtisodiy parametrlarining barcha sistemalari bo'yicha ajralib turadi.

"YaIM"ni rivojlanayotgan mamlakatlardan farqlanib turuvchi xususiyatlaridan biri ularni rivojlangan kapitalistik mamlakatlardan ham ajratib turishlidir. Ya'ni, ularning rivojlanishi "Yangi industrial" rivojlanish modeli sifatida mavjudligidir. Bunday xarakterli tomonlar, Lotin Amerikasidagi va shuningdek Osiyodagi "YaIM"ning rivojlanish tajribasini chuqur analiz qilish jarayonida ko'zga tashlangan edi.

Lotin Amerikasidagi "YaIM"larning rivojlanish tajribasi va shuningdek Osiyodagi "YaIM"larning ko'pchiligi ozodlikka erishgan jahonning rivojlanayotgan mamlakatlari uchun xalq xo'jaligining ichki rivojlanish dinamikasi bo'yicha ham, tashqi iqtisodiy munosabatlarining ekspansiyasi bo'yicha ham, rivojlanishning o'ziga xos namunasi bo'lib qolmoqda. Odatda, rivojlanayotgan "Yangi industrial mamlakatlar" qatoriga Osiyodagi Janubiy Koreya, Tayvan, Gonkong, Singapur, Malayziya shu bilan bir qatorda Lotin Amerikasidagi "YaIM"lar – Argentina, Braziliya, Meksika kabi mamlakatlar taalluqlidir. Yuqorida sanab o'tilgan barcha mamlakatlar "YaIM"larning birinchi avlodlari yoki birinchi qaldirg'ochlari hisoblanadi. Ularning orqasida "YaIM"ning so'nggi avlodlari (Filippin va Xitoyning janubiy chegaralari va boshqalar) yetishib chiqmoqda.

BMT tomonidan ishlab chiqargan metodika bo'yicha "YaIM"lar qatoriga kiruvchi davlatlar u yoki bu kriteriyalar bo'yicha alohida ajralib turadi. Ular quyidagilardan iboratdir:

- *Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulotning miqdori bo'yicha.*
- *Yalpi ichki mahsulotning o'rtacha yillik o'sish sur'atlari bo'yicha.*
- *Yalpi ichki mahsulot tarkibidagi qayta ishlash sanoatining umumiy miqdori bo'yicha (20% atrofida bo'lishi kerak).*
- *CHiqariladigan tovarlarning umumiy miqdoriga nisbatan sanoat mahsulotlarining ulushi va eksport miqdori bo'yicha.*
- *Xorijiy mamlakatlarga chiqariladigan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning umumiy miqdori va h.o.lar*

“YaIM”lar ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha nafaqat rivojlanayotgan mamlakatlardan ajralib turadi, balki ayrim hollarda bir qator sanoati rivojlangan mamlakatlardan ham ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha ustunlikka egadir. Masalan, Tayvan, 1952-1995 yillarda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot hajmini 170 marotaba o'stirgan edi. (aholining o'sishiga nisbatan 2,5 marotaba ortiqroqdir). Tashqi savdo hajmini esa 544 marotabaga oshirdi. Mamlakatning inflyatsiya darajasi o'rtacha 3,6%ni, iqtisodiy o'sishning o'rtacha yillik sur'ati 8,7%ni tashkil etgan edi. Tayvan iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha dunyoning ilg'or mamlakatlari qatoriga kiritilgan bo'lib, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik daromad taxminan 12 ming dollarni tashkil qilgan edi.

SHunday qilib, 1960-1990 yillarda Osiyo mintaqasidagi mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish sur'ati hisoblab ko'rilganda uning miqdori yiliga 5%ni tashkil etganligini ko'rishimiz mumkin (bu ko'rsatkich Yevropa mamlakatlarida 2%ga teng bo'lgan). Ana shu yillarda Tayvanda yillik o'sish sur'ati juda yuqori bo'lib 8,7%ni tashkil etgan. 90- yillarda Janubiy Koreya va Singapurda yillik o'sish sur'atlari 8%ni, Malayziyada esa 9%ni tashkil etgan.

Jahon iqtisodiyotida “Yangi industrial mamlakatlar”ning iqtisodiy rivojlanish sur'atining yuqoriligi aholining yashash turmush tarzini, yaxshilab borayotganligi bilan uygunlashib bormoqda. 1960-1990 yillarda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik daromad rivojlanayotgan “YaIM”da 4 marotaba o'sgan edi. Xullas, xalqaro ekspertlarning bashorat qilishicha, 2010 yilga borib SHarqiy Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlari G'arbiy Yevropaning yalpi milliy mahsulotining hajmi bo'yicha quvib o'tishi, 2020 yillarga borib esa SHimoliy Amerikadan ham o'zib ketishi bashorat qilinmoqda.

Osiyo – Tinch okeani mintaqasining “YaID”laridan biri Singapur haqida shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, u 1995 yilda mintaqa davlatlari ichida birinchi bo'lib “industrial rivojlangan mamlakat” statusini qo'lga kiritdi. Bunday unvon unga Iqtisodiy Hamkorlik va Rivojlanish Tashkiloti (IHRT) tomonidan rasman e'lon qilindi. Barqaror iqtisodiy o'sishning 5-10 yilligi davomida o'ziga nisbatan past rivojlangan 10 mamlakat doirasidan ajralib chiqib, dunyoning boy davlatlari qatoridan joy oldi. (aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi milliy mahsulot hisobiga). Siyosiy barqarorlik sharoitida mamlakatning sanoatida yillik o'sish sur'ati o'rtacha 8,4%ni tashkil etdi. Mamlakat axolisining yashash turmush tarzi esa o'rtacha yetti marotabaga ortdi. Singapurdagi har bir aholining o'rtacha statistik daromadi 1995 yilda 22,3 dollarni tashkil etdi (10.4.1.-jadval).

O'z navbatida Gonkong ham uzoq yillar davomida Buyuk Britaniyaning sobiq

koloniyasi bo'lib, keyinchalik u ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha o'zining metropoliyali darajasidan yuqori pog'onaga ko'tarilgan edi.

10.4.1-jadval

Osiyoning “Yangi industrial mamlakatlari”da yalpi ichki maxsulotning o'sish sur'atlari (% hisobida)

Mamlakatlar	1980-1990 yillar	1991	1992	1993	1994
Janubiy Koreya	9,9	8,3	7,3	6,4	7,6
Tayvanь	8,3	7,3	6,7	6,7	6,9
Gonkong	7,1	4,0	5,8	5,4	5,5
Singapur	6,3	7,0	6,1	6,0	6,1
Malayziya	5,1	8,6	8,5	7,6	7,5

“YaIM”ning iqtisodiy rivojlanish modeli va uning muvaffaqiyatli taraqqiy etish tomonlari qarab chiqilganda, uning tashqi va ichki omillari xususida ham to'xtalib o'tiladi. Ko'rinib turibdiki, omillarning bu ikki gruxlari, “YaIM”larning hukumat rahbarlari tomonidan olib borilayotgan noziq maqsadli siyosatlar orqali to'ldirib turiladi. “YaIM”larning ichki tuzilishidagi muammolarga, hamda ularning xo'jalik mexanizmlariga asosiy e'tiborni qaratmasdan turib, “YaIM”tashqi iqtisodiy omillarining o'ziga xos tomonlarini ochib bera olmaymiz. Endi biz Lotin Amerikasining “YaIM”ning rivojlanishi xususida to'xtalib o'tamiz.

Jahon tajribasi guvohlik bermoqdaki, jahonning u yoki bu mamlakatlari xalqaro iqtisodiy hamkorlikka faol aktiv kirishayotganda asosiy ishni xorijiy investitsiyalarni jalb etish hamda tashqi savdoning o'sishiga xos hisoblanadigan shart-sharoitlarni yaratishdan boshlaydi. SHunday ekan, bu mamlakatlar o'z iqtisodiy rivojlanishlari doirasida texnologik ishlab chiqarishning barcha bug'inlaridan keng foydalangan holda tarkibiy qayta qurilishlarga, ishlab chiqarishda tayyor xom-ashyolardan texnologik sig'imi yuqori bo'lgan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarishga o'ta boshlaydi. Jahon iqtisodiyotida tarmoqlarni rivojlantirish va qayta ta'mirlash uchun eksportdan tushgan daromadlardan keng foydalanish, xalqaro mehnat taqsimoti ko'lamida ancha istiqbolli va “foydali” usul hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotida AQSH, Germaniya, Yaponiya kabi bir qator sanoati rivojlangan mamlakatlar xuddi mana shu yo'llar orqali taraqqiy etgan edi. AQSH o'z iqtisodiy faoliyatini dastlabki yillarida asosan xom-ashyo, mevalar, paxta, asal, ko'mir va shunga o'xshash bir qator sanoat va qishloq ho'jalik mahsulotlarni eksport qilishdan boshlagan bo'lsa, GFR 50-yillarda ko'mir, qora metallurgiya, ximiyaviy sanoat mahsulotlarni ekport qilishdan, Yaponiya esa to'qimachilik, metalurgiya, ximiyaviy sanoat mahsulotlarni eksport qilishdan boshlagan edi.

60-yillarda SHarqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi bir qator mamlakatlar, ya'ni “YaIM”lar ham xuddi ana shu yo'llar orqali rivojlanish bosqichiga qadam qo'ygan edi.

Ushbu davlatlarning barchasi iqtisodiy o'sishning tashqi omillaridan samarali foydalandilar. SHu o'rinda, sanoati rivojlangan mamlakatlardan xorijiy sarmoyalar-texnika va texnologiyalarni keng miqyosda jalb kilinganligini ta'kidlab o'tish lozimdir. Xullas, jahon iqtisodiyotida shunday savol tug'ildi qaysi sabablarga ko'ra "yangi industrial mamlakatlar"ni rivojlanayotgan dunyodagi boshqa mamlakatlardan ajratib o'rganish mumkin?

Ma'lumki, bir qator sabablarga ko'ra, "yangi industrial mamlakatlar" ning ba'zi birlari sanoati rivojlangan mamlakatning muhim siyosiy va iqtisodiy manfaatlari ta'sir doirasiga tushib qolganligini ko'rishimiz mumkin. AQSHning siyosiy manfaatlari asosan SHarqiy Osiyo mamlakatlarining "kommunistik ta'siriga" qarshi turuvchi Tayvan va Janubiy Koreyaning siyosiy manfaatlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan edi. SHuning uchun ham ushbu mamlakatlarga cheksiz iqtisodiy yordam uyushtirilib harbiy jihatdan ko'llab-kuvatlandi.(masalan, Tayvanga 1,5 mlrd.AQSH dollari miqdorida yordam ko'rsatilgan edi). 1950-1960 yillarda AQSHning yordami, Tayvanda jalb etilgan jami investitsiyalarning 34%ni tashkil etgan bo'lib, uning 74%ni infrastrukturaga, 59%ni qishlok xo'jaligiga va 13%ni esa sanoatga jalb etilgan edi.Xullas bularning barchasi Tayvan iqtisodiyotining rivojlanishida tashlangan ijobiy qadam bo'ldi.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda "YaIM"larni zamonaviy iqtisodiy tarkibining shakllanishida, to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning ta'siri katta bo'ldi. 80- yillarning birinchi yarmida "YaIM"larni iqtisodiyotidagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning miqdori, rivojlanayotgan mamlakatlardagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan sarmoya qo'yilmalarining 42%ga yetgan edi. Sanoati rivojlangan mamlakatlar orasida AQSH "yangi industrial mamlakatlar" dagi ishbilarmonlik sarmoyalarining eng ko'zga ko'ringan investori bo'lib hisoblanadi. Ulardagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning o'sishi, xorijiy mamlakatlardagi xuddi shunday investitsiyalar umumiy miqdorining 10%ni tashkil etadi. Yaponiya hozirgi kunda "YaIM" dagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan miqdori bo'yicha ikkinchi o'rinda turadi.

Yaponiya investitsiyalari, "YaIM" ning industriallashuviga va ularning eksport tavarlarning raqobatbardoshligini oshirishga imkoniyat yaratib, "YaIM"lar sanoatida qayta ishlanadigan mahsulotlarning yirik eksportyorlaridan biriga aylanishida muhim rol o'ynamoqda. Yaponiya investitsiyalarini kirib kelishi birgina 1982-1985 yillarning o'zida Tayvanda 2,1 martaga, Gonkongda esa 61%ga o'sgan edi.

Yaponiya sarmoyalarining ishtirokida, ushbu mamlakatlar yuqori sifatli tayyor maxsulotlarning ekportyorlari bo'lib kolishiga imkon beruvchi yirik ishlab chiqarish bazasi tashkil etildi. 80-yillarning boshidan, Yaponiya investitsiyalari umumiy miqdorining yarmisidan ko'prog'ini tashkil etgan edi. Xullas, Yapon investorlari ishtirokida "YaIM"larda zamonaviy stanoklar, elektronika jihozlari, dengiz kemalari va boshqalarni ishlab chiqarish bo'yicha komplekslar barpo etilgan edi.

Jahon iqtisodiyotida Osiyoning "YaIM"lari uchun shu narsa xarakterli bo'ldiki, ulardagi tadbirkorlik sarmoyalari, birinchi galda qayta ishlash sanoati va xom ashyo tarmoqlarini rivojlantirishga yo'naltirildi. O'z navbatida, Lotin Amerikasining "YaIM" laridagi ishbilarmonlik sarmoyalari esa, ko'proq savdo, xizmat ko'rsatish

soxalari va qayta ishlash sanoat tarmoqlariga jalb etilgan edi. Xullas, jahon iqtisodiyotida xorijiy sarmoyalarning keng miqyosda tarkalishi shu narsaga olib keldiki, “YaIM”larda xorijiy sarmoyalar ishtirok etmagan birorta ham iqtisodiy tarmoq qolmagan edi. 1998 yilda Lotin Amerikasi va Osiyoning “YaIM”larining bozorlaridagi qo’yilmalarining daromadlilik (% hisobida) quyidagicha xarakterda bo’lgan edi. Argentinada 58%, Braziliyada 83,5% ni, Meksikada 40% ni, CHilida 39% ni, Indoneziyada 79%ni, Janubiy Koreyada 26,1% ni, Tayvanda 104% ni, Tailandda 121,3% ni, Filippinda 165,2% ni tashkil etgan edi.

Ushbu statistik manbalardan ko’rinib turibdiki, Osiyoning “YaIM”laridagi investitsiyalarning daromadlilik darajasi Lotin Amerikasi mamlakatlarinikidan sezilarli darajada yuqoriroq bo’lgan. Konuniy shunday savol tugiladi, xo’sh nima uchun xorijiy mamlakatlarning xususiy sarmoyalarning barchasi Osiyo mintakasidagi ba’zi bir mamlakatlarga nisbatan faolrok kirib boradi?

Ma’lumki, 60-yillarning oxirida jahon xo’jaligini rivojlanishidagi vaziyat shu qadar murakkablashgan ediki, natijada transmilliy korporatsiyalarning rivojlanish manfaatlari va strategiyalari Osiyodagi bir qator davlatlarning imkoniyatlari va intilishlari bilan moslashib borgan edi. Rivojlanayotgan mamlakatlar importidagi turli xildagi cheklashlar va ularning uncha katta bo’lmagan to’lov qobiliyatiga duch kelayotgan transmilliy korporatsiyalar, joylarda ishlab chiqarishni yo’lga qo’yish maqsadida, sarmoyalarni chetga chiqarish orqali tovarlar eksportini qisman yangilash tomon qadam qo’ya boshladi. Transmilliy korporatsiyalarning xuddi ana shu yo’nalishlardagi faoliyati, rivojlangan mamlakatlarning to’yingan bozorlarining kon’byukturasi, raqobatning avj olishi va ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish uchun kurashish orqali amalga oshirilmogda. Transmilliy korporatsiyalar, o’zlari faoliyat ko’rsatayotgan joylarda ishlab chiqarishni ilmiy asosda rivojlantirishga e’tiborni qaratadi. Xarakterli tomoni shundaki, jahon iqtisodiyotida “Osiyo ajdarxosi” deb nom olgan xalqaro iqtisodiy kon’byukturalarining bunday o’zgarishlarni kabul qilishga va ulardan o’z maqsadlari yo’lida foydalanishga tayyor ekanligi ma’lum bo’ldi. *Transmilliy korporatsiyalarni, aynan Osiyo mintakasiga jalb qilishida quyidagi shart –sharoitlar muhim ahamiyat kasb etgan edi.*

1. *“Yangi industrial mamlakatlar” ning foydali strategik joylashganligi. Ularning barchasi jahonning savdo iqtisodiy yo’llarining chorraxasida, ya’ni jahon xo’jaligi markazlari bo’lmish – AQSH va Yaponiya kabi rivojlangan mamlakatlarga yakinrok xududlarda joylashganligi.*

2. *“Yangi industrial mamlakatlar” ning barchasida sanoati rivojlangan mamlakatlarga nisbatan munosib hisoblangan avtokratik yoki shunga yakin bo’lgan siyosiy muhitlar yaratilganligi. Ularda siyosiy barkarorlik ta’minlanib, siyosiy hamda demokratik o’zgarishlar, iqtisodiy isloxotlar amalga oshiriladi. Xorijiy investorlarning xayfsizligi uchun yuqori darajali kafolatlar ta’minlanadi.*

3. *Osiyodagi “yangi industrial mamlakatlar” axolisiga xos bo’lgan mehnatsevarlik intiluvchanlik, tartiblilik, matonatlilik singari noiqtisodiy omillar ham katta ahamiyat kasb etdi. Bu omillar ma’lum darajada Osiyo va Lotin Amerikasidagi –“YaIM” larning ikki modeli o’rtasidagi o’ziga xos bo’lgan bellashuvda xal kiluvchi ahamiyatga ega bo’ldi. Xo’sh, ushbu modellarning o’ziga xos tomonlarini nimada ko’rishimiz mumkin. Jahon iqtisodiyotida birinchi model*

milliy iqtisodiyotning tashki bozor va eksportga tomon ustivor yo'nalishlari orqali rivojlanishini ko'rsatib bersa, ikkinchi model esa import o'rnini egallashga qaratilganligidir. Birinchi modelda ko'rsatib o'tilgandek, XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida AKSH, ikkinchi jahon urushidan keyin –G'arbiy Yevropa davlatlari va Yaponiya, keyinchalik esa Osiyoning “YaIM” lari ham rivojlanishning birinchi modeli yo'lidan borishdi. Ikkinchi model esa sezilarli darajada Lotin Amerikasining “YaIM” lari tomonidan o'zlashtirib olingan edi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, hozirgi kunda import o'rnini egallashga qaratilgan ishlab chiqarishni rivojlantirish strategiyalari bir qator rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy tarakkiyotida muhim rol o'ynamoqda. Import o'rnini egallash strategiyalari xujalik tarkibining xilma –xilligini ta'minlash imkoniyatini yaratadi. Ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda esa yangi va muhim bo'lib hisoblanuvchi bir qator ishlab chiqarish tarmoqlari barpo etilishi bilan bir qatorda muhim yo'nalishlar bo'yicha o'z –o'zini ta'minlash darajasi ham o'sib bormoqda .

SHuningdek iqtisodiyotni tubdan islox qilishda asosiy yo'l bo'lib hisoblanuvchi import o'rnini egallashga muljallangan ishlab chiqarish sohalarini rivojlantirishni asosiy o'ringa qo'yuvchi barcha mamlakatlarda o'z-o'zidan jiddiy inkirozlar bo'lib turibdi. Gap shundaki, xorijiy kompaniyalar uchun imtiyozli kreditlarni yo'qligi va proteksionizm siyosatiga asoslangan milliy iqtisodiyotning faoliyat ko'rsatishini “qo'llab–quvvatlab turganlik” muhiti jahon iqtisodiyotida tez moslashuvchan va samarali iqtisodiy tizimning vujudga kelishiga yo'l qo'ymadi. Umuman olganda, import o'rnini egallash siyosati, rivojlanayotgan mamlakatlar faoliyatining dunyo xo'jaligida tub o'zgarishlar yasashiga yo'l qo'ymaydi.

Bundan tashkari, import o'rnini egallash siyosati nafakat tashki omillarni pasayishiga yo'l qo'ymaydi, balki uning o'sishini ham ta'minlaydi. Import o'rnini egallash printsiplariga o'zok vaqt tayanilganda mamlakatlarda qoloqlikni bartaraf etish imkoniyati paydo bo'ladi hamda keng miqyosdagi taraqqiyotga erishishni ta'minlovchi iqtisodiyotdagi yetakchi tarmoqlarni vujudga kelishiga xalakit beruvchi barcha to'siqlarga barham beriladi. Proteksionizm, ichki bozorlarni va biznesni ximoya qilish choralari sifatida qisman samarasiz ishalyotganiga qaramasdan, uning monopol xolati va baholarining keskin usayotganligidan foydalanib foyda olayotgan mahalliy korxonalarni qo'llab–quvvatlaydi. Xullas, hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida import o'rnini egallash davri, ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda, shu jumladan “yangi industrial mamlakatlar”da ham o'z nixoyasiga yetganligini kurishimiz mumkin.

Jahon iqtisodiyotida import o'rnini egallash strategiyasi Lotin Amerikasining “YaIM”lari (Braziliy, Argentina, Meksika) uchun xilma–xil bo'lgan milliy iqtisodiyotni barpo etishda va shuningdek bir qator tovarlarni ishlab chiqarish bo'yicha jahonda salmoqli o'rinni egallab kelishida muhim rol o'ynamoqda. Nima bo'lganda ham ushbu mamlakatlar sanoati rivojlangan mamlakatlarga nisbatan qoloqlik darajasini bartaraf etish uchun zarur bo'lgan shart –sharoitni yarata olmadilar. SHuning uchun ham Lotin Amerikasining “YaIM”lari qanchalik kuchayib iqtisodiy potentsialga ega bo'lishlariga qaramasdan, Osiyodagi “YaIM”larga nisbatan iqtisodiy jihatdan ancha qoloqligicha qolmoqda. Masalan, Braziliyaning yalpi ichki maxsuloti (YaIM) SHarkiy Osiyodagi “yangi industrial

mamlakatlar” ning umumiy yalpi ichki maxsulotiga nisbatan biroz kamroqdir.

Lotin Amerikasining “YaIM”lari ekportining salmoqli o’sishiga ega bo’lmasdan turib, o’z iqtisodiyotini talab darajasida tubdan islox qilishga erisha olmadilar. Iqtisodiy o’sish sur’atlarining natijalariga qarab, ichki iqtisodiy muammolarni bartaraf etish uchun bir qator kamchiliklarga yo’l qo’yildi. Bir vaqtning o’zida tashki muammolar ham vujudga keldi. Eksporning past darajada o’sishi, to’lov balansi defitsitning hamda barcha yangi kreditlarga bo’lgan talablarning o’sishiga imkoniyat yaratdi. Oqibatda ushbu mamlakatlar sanoati tarakkiy etgan mamlakatlarning eng ilg’or bo’lmagan texnika va texnologiyalarini o’z iqtisodiyotida joriy etish siyosatida mustaxkamlanib qolaverdi.

Qayd etish joizki, Lotin Amerikasining “yangi industrial mamlakat”lari 90-yillarning o’rtalariga kelib 80-yillardagi uzoq davom etgan inkirozdan chiqib oldi. Braziliya, Argentina, Meksika, Chili kabi davlatlarda amalga oshirilgan liberal iqtisodiy o’sish sur’atlari yuksalib, savdo balansini yaxshilashda ijobiy yutuqlar qo’lga kiritildi.

Lotin Amerikasining yirik “YaIM”laridan biri Braziliyada olib borilayotgan siyosat –bu ochiq iqtisodiyotni yaratishga qaratilganligidir. Buning uchun mamlakatning ichki bozorida raqobat kurashuvi uchun muhit yaratilayotgan bo’lib, unga bog’lik xolda import tariflari pasaytirildi. 1995 yilda MERKOSUR mamlakatlari (Braziliya, Argentina, Paragvay va Urugvay) o’rtasida bojxona tuzilishi olib tashlandi.

Osiyodagi “yangi industrial mamlakatlar” o’z iqtisodiyotining ekspordga mo’ljallangan ancha samarali va tez moslashuvchan modelini joriy etdi. Bu model, ma’lum davr mobaynida bir vaqtning o’zida import o’rnini egallash siyosatini ham o’z ichiga olgan edi. Ekspord siyosati o’rnini egallashga mo’ljallangan industriallashuvning tugallangan davrini qayta sodir etishni talab etmaydi. Ma’lumki, jahon iqtisodiyotida import o’rnini egallash va ekspordga mo’ljallangan iqtisodiy siyosat bir–biri bilan tengma –teng xolda xarakat kilib, ba’zi davrlarda esa ular bir –biridan ustunlikka ham ega bo’lishi mumkin. Ekspordni kengaytirish davriga yeppasiga o’tish oldidan, import o’rnini egallash uchun jahon mamlakatlari ishlab chiqarishining zamonaviy tizimlarini vujudga keltirish, xalk xo’jaligini an’anaviy sektorini qayta kurish kabi masalarga ham e’tiborni qaratishmoqda.

Osiyoning ko’pchilik mamlakatlarida, jumladan XX asrning 50 va 60 yillarida Janubiy Koreya va Tayvanda, 60-yillarda Malayziyada; 60 va 70 yillarning boshlarida Tailandda, 50 va 60 yillarning oxirida Filippinda import o’rnini egallash siyosati ustuvor yo’nalishga ega bo’lgan edi. Gonkong va ma’lum darajada Singapur, o’zlarining tarixiy rivojlanish shart –sharoitlari, jugrofiy joylashuvi va ichki talabning seklanganligi ta’sirida ishlab chiqarishni ko’proq ekspordga qaratdilar. Mahalliy ishlab chiqarishni ragbatlantiruvchi chora –tadibrlar, qayta ishlash sanoatidagi foyda me’yorini oshirish, iste’mol maxsulotlarni va shuningdek uzoq muddatli foydalanishga mo’ljallangan tovarlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarning asta –sekinlik bilan import o’rnini egallashiga sabab bo’lgan edi.

60-80 - yillarda Janubii Koreya jahon bozoriga uzoq muddatli foydalanishga mo’ljallangan maxsulotlarning 2,9%ni, 3,4%ni, 9,6%ni, 9,3%ni, 11,1%ni va 9,6%ni yetkazib bergan bo’lib, uning jahon kemasozlik sanoati ekspordidagi ulushi 13,1%

ga tugri kelgan edi.

Osiyoning “yangi industrial davlatlari” sanoat mahsulotlari eksportining yuqori dinamikasiga asoslangan xolda, an’anaviy ayrim tovarlar eksporti bo’yicha tashki savdo aylanmasida hal kiluvchi o’rinni egallagan edi. Masalan, Janubii Koreya va Tayvan eksportida xom-ashyo va oziq-ovqatning ulushi mos ravishda 7,1% va 7%ni tashkil etgan edi. Xullas, 90-yillarda Janubiy Koreyada tovarlar eksportida qiymati bo’yicha ikkinchi o’rinni poyafzal mahsulotlari egallagan bo’lsa, Tayvanda esa uyinchoklar va sport tovarlari egallagan edi. Janubii Koreya eksportida to’rtinchi o’rinda sintetik mahsulotlardan tayyorlangan tekstil tovarlari turgan bo’lsa, Tayvanda esa yettinchi o’rinda poyafzal mahsulotlari turgan edi.

Osiyoning “Yangi industrial davlatlari”da ayniksa, mashina va asbob-uskunalar ishlab chiqarish bo’yicha eksportida Xindiston va shuningdek Lotin Amerikasining “YaID”larining kuchsizligi sezilarlidir. Agar Lotin Amerikasining “YaID”larini tovarlar eksportining rivojlangan davlatlar umumiy eksportidagi ulushi 1998 yilda 1980 yilga nisbatan unchalik kamaymagan (0,5%) bo’lsada, mashina va asbob-uskunalar ishlab chiqarish bo’yicha ulushi qariyb 1,8 barobar kamayganligini ko’rishimiz mumkin.. Aynan ana shu mashinatexnik mahsulotlar eksporti rivojlanayotgan davlatlarning xalqaro mehnat taqsimotidagi holatlarini yaxshilanishining eng muhim omilidir.

90-yillarda Osiyoning “Yangi industrial davlatlari”ni olib borayotgan faol tashqi savdo siyosati AQSHning Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari bilan bo’lgan yillik o’zaro savdo hajmi (128,4 mlrd. doll.) G’arbiy Yevropa bilan bo’lgan savdo aylanmasidan (117,1 mlrd. doll.) yuqori bo’lgan edi. Bunda Osiyoning “YaID”lari (Yaponiyani qo’shib hisoblaganda) AQSH bozorida avtomobillar va elektrontexnikaning 30%ni, tekstil va tikuvchilik mahsulotlarining 50%ni egallagan edi.

80-90 yillarda Rivojlangan mamlakatlarning eng yirik kapital importyori bo’lgan “Yangi industrial davlatlar”o’z geografiyasini ancha kengaytirgan edi. Hozirgi kunda ilg’or sanoati rivojlangan davlatlarini kapitali uchun Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi rivojlanayotgan davlatlarning yangi bozorlaridir. Masalan, Janubiy Koreya firmalari AQSHda aniq maqsadga yo’naltirilgan eksport ekspansiyasini o’tkazmoqda. Amerika iqtisodiyotiga kapital qo’yishib, Janubiy Koreyaliklar o’z iqtisodiyoti uchun eng yangi texnologiyalarni kirib kelishiga yo’l ochmoqdalar. SHuningdek Janubiy Koreya firmalari Osiyoning “ajdarho” deb nom olgan boshqa davlatlariga ham kapital olib chiqishni ko’paytirmoqda. Masalan, Tayvanning Xitoyga bo’lgan kizikishi juda kattadir. 90-yillarning o’rtalarida Tayvanning XXRdagi investitsiyalari 9 mlrd. doll.dan oshib ketgan edi. O’z navbatida Gongkonglik ishbilarmonlar XXRda ruyxatga olingan kushma korxonalarining yarmidan ko’prog’ini tashkil qilishgan.

XX asrning 50-yillarida jahon xo’jalida baynalminallashuv jarayonlarining tezlashishi rivojlanayotgan davlatlarni, birinchi navbatda “yangi industrial davlatlar”ni ham kamrab olgan edi. Jahon iqtisodiyotida ishlab chiqarishni, mehnat va kapital bozorlarini va tovar ayirboshlash jarayonlarining baynalminallashuviga moliya bozorlarining baynalminallashuvi ham qushildi. “YaID”larning kredit imkoniyatini o’sishi, milliy moliyaviy bozorlarining rivojlanishi bilan va

shuningdek moliyaviy saloxiyatining oshishi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Ko'pgina "yangi industrial davlatlar" hozirgi kunda milliy moliyaviy bozorlarni tashkil topishining birinchi bosqichidan o'tishib ularning faoliyatini liberallashtirishning ikkinchi bosqichiga kirishdilar. Bu bilan esa ularning xalqaro moliya munosabatlari tizimiga faol integratsiyalashuviga asos yaratildi. Kapital harakatining baynalminallashish jarayonlari hatto rivojlangan davlatlar orasida ham yakunlanishdan uzoqdir. SHuning uchun ham bu haqda rivojlanayotgan davlatlar haqida gapirmasa ham bo'ladi. SHunga qaramasdan, ba'zi bir "yangi industrial davlatlar" (Singapur va Gonkong) bu yo'lda o'zlarining sezilarli qadamlarini qo'ydilar. Bunga, 70-yillarda jahon iqtisodiyotida yangi xalqaro moliyaviy markazlarning hosil bo'lishi va tez o'sishini kiritish mumkin. XXI asr boshlarida Tayvan Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi yirik valyuta-moliyaviy markaziga aylanishini o'z oldiga maqsad qilib ko'ydi. Osiyoning "YaID"lari xalqaro moliya markazlari kredit-moliya operatsiyalarini o'tkazish miqyosi bo'yicha London, Parij, TSyurix kabi yirik moliya markazlari qatoriga chiqib, ularni ssuda kapitali bozorida asta-sekin siqib chiqarmoqda.

Osiyoning "YaID"larini iqtisodiy evolyutsiyasining xarakterli tomonlaridan biri ularning bir-biriga bo'lgan kizikishini tobora ortib borayotganligidir. Sanoati rivojlangan Fap6iy Yevropa davlatlariga kapital yunaltirishning ustuvor tendentsiyasi, mintaq va bir-biriga yaqin bo'lgan submintaqalarda savdo-iqtisodiy hamkorlarni olib borishligi bilan tuldirlimoqda. Ammo bu Osiyoning "YaID"larini raqobatbardoshligini oshirishga e'tibor bermayapti degani emas. Xullas, 90-yillarning o'rtalarida tovarlarning raqobatbardoshligi bo'yicha jahondagi birinchi beshlikda Singapur, Gonkong, Tayvan kabi davlatlar turgan edi.

Bu davlatlarda kabul kilingan iqtisodiy strategiyaning asosiy yo'nalishi- ilmtalab maxsulotlar ishlab chiqarishdir. Mehnattalab va past rentabelli ishlab chiqarishlar "YaID"larning "ikkinchi okimi"da turgan Xitoy va V'etnamga "topshirmoqda". Natijada bu ishlab chiqarishlarni bir paytlar sodir etgan sanoati rivojlangan davlatlardan birinchi avlod "yangi industrial davlatlar"ga kuchish jarayoni amalda qaytarilmoqda. SHunday qilib "YaID"larni rivojlanishidagi qo'lga kiritilgan yutuklari, jahon xo'jaligiga integratsiyasi, iqtisodiy o'sishining istiqbollari, axoli turmush tarzini o'sishi ushbu davlatlarning iqtisodiyotida tashki iqtisodiy ekspansiyalarning roli yuqori darajada deyishga imkon beradi. XXI asrda ushbu davlatlar jahon iqtisodiy xukmronligida yuqorirok o'rinni egallab, yangi va muhim natijalarni namoyish kilmoqda. Jahon Bankininng bashoratiga qaraganda, yaqin 10 yillar mobaynida o'sishning o'rtacha sur'atlari Janubiy Osiyoda - 5,5%ni, SHarqiy Osiyoda - 7,7%ni, Lotin Amerikasida - 3,5%ni tashkil qilar ekan. 1996-2004 yillarda SHarkiy Osiyoda aholi jon boshiga tugri keladigan daromadning yillik o'sishi 6,6%ni tashkil etib, o'rta hisobda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik daromad 1,9% ga o'sgan edi.

Tayanch iboralar: yuqori darajada rivojlanayotgan, o'rtacha darajada rivojlanayotgan, past rivojlangan mamlakatlar, "YaID", YaIM o'sish sur'atlari, tashqi savdo aylanmasining o'sishi, eksportga yo'naltirilgan va importni qoplash siyosatlari.

Bobning qisqacha xulosasi:

XX asrning 50-yillaridan so'ng jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarni rivojlanishining ahamiyatli tomonlaridan biri, mustamlaka va qaram mamlakatlarning (Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari) roli va ahamiyatini iqtisodiy jihatdan kuchayib borayotganligidir. Ushbu mamlakatlar hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar yoki ozod etilgan mamlakatlar, "Uchinchi dunyo mamlakatlari", "janub mamlakatlari", "periferiya mamlakatlari" sifatida tilga olinadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarning barchasiga xos bo'lgan umumiy xususiyatlar – iqtisodiyotning ko'p ukladli xarakterga egaligi, ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishining past darajadali, sanoat, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy infrastrukturaning qoloqligi, iqtisodiy rivojlanishi jahon xo'jaligi tizimiga (ayniqsa – yetakchi mamlakatlarga) qaramligi, kapitalizmni periferik xarakter kasb etishi va boshqalar.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda "yangi industrial mamlakatlar" ("YaID") rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida iqtisodiy rivojlanish parametrlarining barcha tizimlari bo'yicha ajralib turadi. Ya'ni, ularning rivojlanishi "yangi industrial" rivojlanish modeli sifatida mavjudligidir.

Transmilliy kompaniyalar rivojlanayotgan mamlakatlarda yuksak iqtisodiy o'zgarishlarni vujudga keltirayotganligi bilan bir qatorda, ushbu mamlakatlarning texnik taraqqiyotining ichki rivojlanish omillarining rivojlanishiga ham juda katta imkoniyatlar ochib bermoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Rivojlanayotgan mamlakatlar guruhiga kiruvchi davlatlarni tavsiflab bering.
2. Jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar necha guruhga bo'lib o'rganiladi?
3. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga hos bo'lgan umumiy xususiyatlarni harakterlab bering.
4. Rivojlanayotgan davlatlar uchun xorijiy investitsiyalarni jalb etish qanday ahamiyat kasb etadi.
5. Rivojlanayotgan va sanoati rivojlangan davlatlar o'rtasidagi farqlarni oshib borish sabablarini ochib bering.
6. Rivojlanayotgan davlatlarning xalqaro qarzdorlik muammosi haqida gapirib bering.
7. "YaID"lar qatoriga kiritishda qanday ko'rsatkichlar e'tiborga olinadi?
8. "YaID"larning iqtisodiy rivojlanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatmoqda?
9. "YaID"larda qanday rivojlanish modellar mavjud?

10-мавзу. Халқаро иқтисодий интеграция

Режа:

- 10.1. Иқтисодий интеграция моҳияти ва унга таъсир этувчи омиллар
- 10.2. Иқтисодий интеграция шаклланиши шарт – шароитлари ва унинг босқичлари
- 10.3. Иқтисодий интеграциянинг миллий давлатлар иқтисодиётига таъсири
- 10.4. Ғарбий Европада интеграция жараёнларининг ривожланиши
- 10.5. Америка қитъасида интеграция жараёнлари ривожланишининг хусусиятлари
- 10.6. Осиё-Тинч океани минтақасида интеграцион жараёнларнинг хусусиятлари
- 10.7. Ўзбекистоннинг интеграцион ташкилотлардаги иштироқи

10.1. Иқтисодий интеграция моҳияти ва унга таъсир этувчи омиллар

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб етакчи индустриал мамлакатларнинг тез иқтисодий ривожланиши ва халқаро транспорт ҳамда коммуникация воситаларининг такомиллашиши натижасида товарлар ҳамда хизматлар алмашинувининг қизғин ривожланиши рўй берди. Ишлаб чиқариш омиллари (капитал, иш кучи ва технологиялар) халқаро ҳаракатининг турли шакллари вужудга кела бошлади, бунинг натижасида хорижга фақат тайёр маҳсулот эмас, балки уни ишлаб чиқариш омиллари ҳам кўчиб ўта бошлади. Товарнинг нархига кўшилган фойда эндиликда фақат миллий чегаралар доирасидагина эмас, балки хорижда ҳам яратила бошланди. Иқтисодий интеграция товарлар ва хизматлар халқаро савдоси ҳамда ишлаб чиқариш омиллари айланиши ривожланишининг қонуний натижаси бўлди.

Иқтисодий интеграция-мамлакатлар ўзаро иқтисодий ҳамкорлигининг натижаси бўлиб, у хўжалик механизмларининг яқинлашувига олиб келади ва бу яқинлашув давлатлараро битимлар шаклини олади ҳамда тегишли давлатлараро органлар томонидан тартибга солинади.

Ҳозирги вақтда мутахассислар орасида интеграциялашув жараёнларига нисбатан ягона нуқтаи назар йўқ. Иқтисодчиларнинг бир гуруҳи интеграция жараёнида мамлакатлар ўртасида янги товар оқимларини шакллантириш ҳисобига "ресурсларнинг чекланганлиги" омилини бартараф этишни энг муҳим ҳол деб билдилар ва бу алоҳида олинган бир мамлакат ичида бир-бирига ўхшаш қимматроқ товарлар ишлаб чиқаришни бартараф этиш ёки илмий-тадқиқот ҳамда тажриба-конструкторлик ишларига сарфланадиган воситаларни тежаш имконини берадиган технологик ўзаро алмашувларни кенгайтиришга имкон туғдиради деб ҳисоблайдилар.

Олимларнинг бошқа гуруҳи устунлик қилувчи шарт-шароитлар сифатида ташқи иқтисодий омиллар, масалан, коллектив мудофаа қобилятини оширишни илгари сурадилар. Учинчи гуруҳ, олимлар эса, интеграцион гуруҳлар тузилиши бу уларнинг аъзоларига ишлаб чиқаришнинг бирдек ўсиши, ижтимоий барқарорлик ва шаклий мақсадларга осон ҳамда тезроқ

эришиш имконини беради деб ҳисоблашади. Интеграцияга нисбатан бу ва бошқа назарий ёндашувларини умумлаштириб, шуни таъкидлаш жоизки, интеграция-минтақавий миқёсда сифат жиҳатидан янги иқтисодий муҳитни шакллантириш йўли билан миллий хўжалик комплексларининг яқинлашуви ва бир-бирига кириб боришини ифодалайди.

Жаҳон иқтисодиётида интеграция жараёнлари ҳар бир давлат учун фақат "ўз ишлаб чиқаришига" эга бўлиш фойда бермайдиган бўлиб қоладиган вазиятни келтириб чиқаради.

Баъзи миллий иқтисодиётлар ўз иқтисодий салоҳиятларини кучайтиришга интилиб, жаҳон хўжалигига тобора кўпроқ қўшилиб бормоқда. Жаҳон хўжалиги иш кучининг айланиши, кадрлар тайёрлаш, мутахассисларни ўзаро айрибошлаш ўсиб борган сари байналмилал тус олмақда. Жаҳон хўжалик алоқалари шаклланиши ва ривожланишининг истиқболлари халқаро жаҳон хўжалиги ривожланишининг асосий тенденцияси сайёрамиз миқёсида товарлар, капиталлар ва хизматларнинг ягона бозорини яратишга, алоҳида мамлакатларнинг иқтисодий яқинлашиши ва яхлит халқаро хўжалик комплексига бирлашишига интилишда намоён бўлишини кўрсатади. Бу эса халқаро иқтисодий муносабатларнинг бошқача, анча юқори босқичи ҳисобланади.

Интеграциявий тузилмаларни ишлаб чиқаришнинг интеграциялашувида эришилган даражасига қараб ажратиш лозим. Бунда интеграциялашув ҳам расмий, ҳам реал хусусиятга эга бўлиши мумкинлигини ҳисобга олиш керак. Расмий интеграциялашув ишлаб чиқаришни шундай халқаро умумлаштиришдан иборатки, унинг асосида мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий алоқалар халқаро меҳнат тақсимооти асосида ўрнатилади.

Реал иқтисодий интеграция эса, ишлаб чиқаришни шундай халқаро умумлаштиришдан иборатки, бу умумлаштириш иштирокчи давлатлар асосий ижтимоий-иқтисодий ўлчамларининг маълум паритетини назарда тутаяди.⁵

Иқтисодий интеграция, ўз навбатида, иштирокчи мамлакатларнинг асосий ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларини кўтариш учун шароит яратаяди. Иқтисодий интеграцияга олиб келадиган жараёнларни қуйидаги ўзаро боғланган занжир кўринишида ифодалаш мумкин: ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш, халқаро меҳнат тақсимооти, ишлаб чиқариш ва капиталнинг интеграциялашуви, иқтисодий интеграция. Маълумки, кўплаб миллий ва хорижий мамлакатлар иқтисодчилари асарларида шу ҳолатлар маълум бўлмоқдаки, интеграцион гуруҳда у ёки бу мамлакатнинг иштирок этишининг ижобий ёки салбий томонларини баҳолаш мураккаблигича қолмоқда. Бироқ, шу нарса маълумки, интеграциядан ички бозори кичик, ресурсларга бой бўлмаган, жаҳон ЯИМида кам улушга эга бўлган давлатлар кўпроқ самара олади.

Бунга кўра иқтисодий интеграция бир қатор объектив омилларга асосланган бўлиб, улар орасида қуйидагилар муҳим ўрин тутаяди:

⁵ Ломакин Мироя экономика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К. Ломакин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.

- 1) *Хўжалик ҳаёти байналмилаллашувининг ўсиб бориши.*
- 2) *Халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви.*
- 3) *Ўз хусусиятига кўра умумжаҳон илмий-техника инқилоби.*
- 4) *Миллий иқтисодиётлар очиқлиги даражасининг ошиши.*

Бу омилларнинг барчаси ўзаро боғлиқдир. *Интеграциялашув-мамлакатлар ўртасидаги (авваламбор, халқаро меҳнат тақсимоти асосида) барқарор ўзаро алоқалар ривожланиши жараёни ва қайта ишлаб чиқаришнинг миллий хўжалик доирасидан четга чиқишидир.*

Интеграциявий жараёнлар ривожланишининг бошқа омили халқаро меҳнат тақсимоти тузилишидаги чуқур илгари силжишлар (илмий-техника инқилоби таъсири остидаги) ҳисобланади. Халқаро меҳнат тақсимоти мамлакатлар ўртасида меҳнатни ижтимоий-худудий тақсимлашни ривожлантиришнинг маълум маҳсулот ишлаб чиқаришни алоҳида мамлакатларда барқарор жамлашни назарда тутувчи юқори босқичидир.

10.2. Иқтисодий интеграция шаклланиши шарт – шароитлари ва унинг босқичлари

Иқтисодий интеграция шаклланишининг шарт-шароитларини таҳлил қиламиз. Улар қуйидагилардир:

- *Интеграциялашаётган мамлакатлар иқтисодий ривожланиши ва бозор муносабатларидаги етуқлиги даражасининг яқинлиги.* Камдан-кам истеъснолардан ташқари, қолган барча ҳолларда давлатдараро интеграция ё индустриал мамлакатлар ёки ривожланаётган мамлакатлар орасида ривожланади. Ҳатто, саноати ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар доирасида, тахминан бир хил иқтисодий ривожланиш даражасидаги давлатлар ўртасида интеграцион жараёнлар энг фаол бўлади.
- *Интеграциялашаётган мамлакатларнинг жўғрофий яқинлиги, кўп ҳолларда умумий чегара ва тарихан шаклланган иқтисодий алоқаларнинг мавжудлиги.* Дунёдаги интеграциявий бирлашмаларнинг аксарияти жўғрофий жиҳатдан бир-бирига яқин жойлашган, транспорт алоқаларига эга бўлган ва кўпинча бир тилда гаплашадиган бир неча қўшни мамлакатлардан бошланган эди.
- *Ривожланиш, сиёсий ҳамкорлик ва шакллар соҳасида мамлакатлар олдида турган иқтисодий ва бошқа муаммоларнинг умумийлиги.* Иқтисодий интеграция интеграциялашаётган мамлакатлар олдида мавжуд бўлган аниқ муаммолар тўпламини ҳал қилишга қаратилади. Балки асосий муаммоси-бозор иқтисодиётининг асосларини яратиш бўлган мамлакатлар бозорининг ривожланганлиги, умумий валютани жорий қилишни талаб этадиган давлатлар билан интеграциялашув мумкин эмаслиги яққол аёнлиги бунга сабабдир.
- *Устунликни намойиш қилиш самараси.* Интеграциявий бирлашмаларни тузган давлатларда одатда ижобий иқтисодий силжишлар (иқтисодий

ўсиш суръатларининг тезлашуви, инфляциянинг пасайиши, иш билан бандликнинг ўсиши ва шакллар) рўй беради ва бу шубҳасиз ўзгаришларни кузатиб бораётган бошқа мамлакатларга маълум рухий таъсир кўрсатади..

- *"Домино самараси"*. У ёки бу минтақадаги мамлакатларнинг кўпчилиги интеграциявий бирлашмага аъзо бўлгач, бу бирлашма доирасидан четда қолган мамлакатлар, шубҳасиз, баъзи қийинчиликларга дуч келади. Бу қийинчиликлар мазкур гуруҳга кирувчи мамлакатлар иқтисодий алоқаларининг узвийлиги билан боғлиқдир. Бу кўпинча, ҳатто, интеграция доирасидан ташқарида қолишдан кўрқиб, интеграция доирасидан четдан қолган мамлакатлар билан савдони қисқартиришга ҳам олиб келади.⁶

Ҳозирги кунда халқаро иқтисодиётда юзага келаётган ва ривожланаётган кўплаб интеграцион бирлашмалар аслида ўз олдига бир-бирига ўхшаш вазифаларни кўядилар. Булар қуйидагилардан иборат:

1.Кенг кўламли иқтисодиёт устунликларидан фойдаланиш. Кенг кўламли иқтисодиёт назарияси асосида бозорлар ҳажмини кенгайтириш, трансакцион харажатларни камайтириш ва бошқа бир қатор афзалликлардан фойдаланиш. Бу, ўз навбатида, катта ҳажмдаги бозорларга катта иштиёқ билан кириб келадиган тўғридан-тўғри чет эл инвестицияларини жалб қилишга бевосита имкон беради.

2.Қулай ташқи сиёсий муҳитни яратиш. Кўплаб интеграцион бирлашмаларнинг муҳим мақсади уларда иштирок этувчи давлатларнинг сиёсий, ҳарбий, ижтимоий, маданий ва бошқа ноиқтисодий соҳаларда бир-бирини тушуниши ва ҳамкорлигини мустаҳкамлашдир.

3. Савдо сиёсатидаги вазифаларни ҳал қилиш. Минтақавий интеграция, кўпинча, ГААТ/БСТ доирасида иштирок этаётган мамлакатларнинг музокараси нуқтаи назаридан олиб қаралади. Мамлакатлар блоки номидан келишилган ҳолдаги баёнот анча жиддий ҳисобланади ва савдо сиёсати соҳасида қўшилган натижаларни беради.

4.Иқтисодиётни тузилмавий қайта қуришга кўмаклашиш. Ўз кўшинларини интеграция жараёнларига қўшар эканлар ривожланганроқ давлатлар ҳам ўша мамлакатлардаги тўлақонли ва катта ҳажмли бозорларни яратиш ҳамда улардаги бозор ислохотларининг илдиз отишидан манфаатдор бўлади. Европа Иттифоқининг у ёки бу шаклига қўшила туриб, кўплаб Ғарбий Европа мамлакатлари шу мақсадларни кўзлаган эди.

Миллий саноатнинг ёш соҳаларини қўллаб-қувватлаш. Ҳатто, интеграцион бирлашмалар учинчи мамлакатларга нисбатан камситувчи чораларни назарда тутмаганларида ҳам, улар фаолияти учун кенгрок минтақавий бозор очиладиган маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш усули сифатида қаралади.

⁶ А Киреев. Международная экономика, уч.пособ. Часть 1 Международная микроэкономика . М.: Международная экономика 1999.

Тарихан интеграцион жараёнлар бир нечта асосий босқичлар асосида ривожланиб келди. Уларнинг ҳар бири унинг ривожланишининг маълум даражага етганлигини ифода этади. Интеграцион гуруҳлар типологиясининг асослари иштирокчи мамлакатлар миллий иқтисодиётининг макро ва микро даражада ўзаро яқинлашиши ва бир-бирига иқтисодий жиҳатдан нақадар чуқур кириб боришини баҳолашда намоён бўлади.

Жаҳон ҳўжалигидаги интеграцион жараёнларни ривожлантириш бўйича тўпланган тажриба иқтисодий интеграциянинг юзага келиши ва ривожланишида беш босқичдан ўтиш зарурлигидан далолат беради.

Биринчи босқич— замонавий талқинда – переференциал савдо келишувлари. Эркин савдо ҳудудлари иқтисодий интеграциянинг бошланғич босқичи бўлиб ҳисобланади. Эркин савдо ҳудудлари амалда икки ва ундан ортиқ давлатларнинг ўзаро савдосида божлар, лицензиялар ва квоталарни музлатиш ва аста секинлик билан бекор қилиш тўғрисидаги битимнинг имзоланиши натижасида юзага келади.

Иккинчи босқич— иштирокчи мамлакатлар ўртасида божхона тарифлари ва бошқа чеклашларни бекор қилиб, эркин савдо ҳудудларини ташкил этиш. Иштирокчи мамлакатлар бу босқичда ўзаро савдо тўсиқларини бекор қилади, лекин учинчи мамлакатлар билан иқтисодий алоқаларда тўла эркинликни сақлаб қоладилар (масалан, божхона пошлиналарини ёхуд бошқа чеклашларни бекор қилиш ёки янгиликларни киритиш ва савдо-иқтисодий шартномалар, битимлар тузиш ҳуқуқлари). Бунинг оқибатида мамлакатлар ўртасида уларнинг чегараларини кесиб ўтаётган товарларнинг келиб чиқишини назорат қиладиган ва тегишлича учинчи мамлакатлардан имтиёзли равишда товарларни олиб киришга тўсиқлик қиладиган божхона чегаралари ҳамда постлари сақланиб қолади. Бундай эркин савдо ҳудудларга (зоналарга) 1960 йилдан буён мавжуд бўлган Европа эркин савдо уюшмасини мисол қилиб келтириш мумкин.

Эркин савдо ҳудудларининг ижобий томонларига иштирокчи мамлакатлар савдо сиёсатида барқарорликни ўрнатилишини киритиш мумкин. Бундай ҳудудларга аъзо мамлакатларни халқаро иқтисодий муносабатларга жалб этиш жараёнини тезлаштиришга ёрдам беради, улар халқаро меҳнат тақсимотидан самарали фойдаланиш имкониятига эга бўлади.

Эркин савдо ҳудудларининг салбий томонларига келадиган бўлсак, улар ички бозор рақобатининг кучайиши билан белгиланади, чунки бу миллий ишлаб чиқарувчиларга салбий таъсир этиши ва банкротлик хавфини кучайтириши мумкин. Бу босқичда миллатлараро тартибга солувчи ташкилотларни ташкил этиш кўзда тутилмайди. Бу эса ўз навбатида биргаликда қарорлар қабул қилиш жараёнларини секинлаштиради.

Учинчи босқич — савдо ва ишчи кучи, капитал айланишида ягона тарифларни ўрнатган ҳолда, божхона иттифоқи тузишдир. Интеграциянинг бу босқичида давлатлар фақат ўзаро тўсиқларни бартараф этибгина қолмай, балки ташқи савдо тўсиқларининг ягона тизимини ва учинчи давлатларга нисбатан божхона пошлиналарининг ягона тизимини ташкил қиладилар. Яъни ҳуқуқий нуқтаи назардан Божхона Иттифоқи (БИ) икки ва ундан ортиқ

давлатлар ўртасида ўзаро ва учинчи мамлакатларга нисбатан соддалаштирилган солиқ сиёсатини ўтказилишини акс эттиради, бу ягона иқтисодий маконни шакллантириш ва ана шу макон доирасида ҳар қандай божхона чегараларини бартараф этишни англатади. Бунда иштирокчи мамлакатлар чегаралари билан белгиланган ягона божхона макони вужудга келади. Бундай ташкилотлар тузилмалари қаторига Европа Иттифоқига асос бўлган Европа иқтисодий ҳамжамиятини мисол қилиб киритиш мумкин. **Тўртинчи босқич** - реал иқтисодий интеграциянинг бошланғич фазаси-Иқтисодий иттифоқнинг ташкил топишидир. Бу босқичда давлатлар ўз миллий чегаралари орқали фақат товарлар эмас, балки барча ишлаб чиқариш омиллари капитал, ишчи кучи, технология ва маълумотларни эркин ҳаракати ҳақида келишадилар. Натижада умумий бозор макони, умумий бозор шаклланади. Божхона иттифоқини умумий бозорга айлантириш жараёни фақатгина савдони эмас, балки иқтисодий сиёсатнинг бошқа соҳаларини ҳам қамраб олувчи қонуний меъёрларни уйғунлаштириш масалаларини ҳам ҳал этиш билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ички божхона тўсиқлари ва бошқа чеклашларни бартараф этиш орқали учинчи мамлакатлар билан савдода умумий тамойилларни ишлаб чиқиш зарурки, бунинг натижасида миллий чегаралар орқали товарлар, хизматлар, капитал ва ишчи кучининг ҳар қандай тўсиқларсиз ўтишига шароит яратилади. Умумий бозорни шакллантиришда жамоатчилик фондларини яратиш зарурияти туғилади. Бундан ташқари миллатлараро мувофиқлаштирувчи ташкилотларнинг тузилиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Европа Иттифоқи тажрибасидан маълумки, бундай ташкилотларни ташкил этмасдан туриб миллий қонунчилик меъёрларини соддалаштириш ва интеграцион бирлашма иштирокчиларининг умумий қарорларини бажарилишини назорат қилиш тизимини жорий этиш мумкин эмас. Бунда иштирокчи мамлакатлар чегаралари билан белгиланган ягона божхона макони вужудга келади.

10.2.1.-жадвал

Интеграция жараёнлари шакллари ва босқичлари

	Интеграция	Белгилари
1.	Переференциал савдо келишувлари	Ўзаро савдода тарифлар ва бошқа тўсиқлар олиб ташланади. Учинчи мамлакатларга нисбатан миллий тарифлар сақланади. Давлатлараро бошқарув
2.	Эркин савдо зоналари	Битим шакли. Бунда қатнашчилар бир-бирларига нисбатан божхона тарифлари ва квоталарини олиб ташлаш тўғрисида аҳдлашадилар. Учинчи мамлакатларга нисбатан ҳар кимнинг ўз сиёсати
3	Божхона иттифоқи	Учинчи мамлакатларга нисбатан ягона божхона сиёсати. Бироқ бунда ҳам жиддийроқ ички

4	Умумий бозор	Иштирокчи мамлакатлар ўртасида ишлаб чиқаришнинг барча ҳаракати учун тўсиқларни тўлиқ бартараф этиш. Иқтисодий сиёсатни тўлиқ келишиш, иқтисодий кўрсаткичларни тенглаштириш каби масалалар ҳал этиш жараёнида туради.
5	Тўлиқ иқтисодий интеграция	Ягона иқтисодий сиёсат ва бунинг оқибати сифатида қонунчилик базасини бирхиллаштириш. Шартлари: умумий солиқ тизими; ягона стандартларнинг мавжудлиги; меҳнат тўғрисидаги ягона қонунлар ва бошқалар.
5.1	Иқтисодий иттифоқ	Юқори иқтисодий ривожланиш босқичида пайдо бўлади. Иқтисодий сиёсат (ҳатто ягона иқтисодий сиёсат) келишилади на шунинг асосида
5.2	Валюта иттифоқи	Иқтисодий Иттифоқ шакли ва айни бир унинг йирик қисми. Қуйидагилар валюта иттифоқининг характерли белгилари ҳисобланади: - Миллий валюталарнинг келишилган (биргаликдаги) муомаласи; қатнашчи мамлакатларнинг Марказий

Манба: А.Киреев Международная экономика , М., 2004. с.

Бундай ташкилотлар тузилмалари қаторига Европа Иттифоқига асос бўлган Европа иқтисодий ҳамжамиятини мисол қилиб киритиш мумкин.

Бешинчи босқич — ягона иқтисодий сиёсат, умумий валюта ва миллий даражадан устун турувчи тартибга солиш ташкилотларига эга тўлиқ интеграция. Интеграциянинг бу даражасига эришиш сиёсий-иқтисодий иттифоқ унга кираётган давлатлар интеграциянинг олдинги босқичларида эришилган натижаларни ҳисобга олган ҳолда, учинчи мамлакатларга нисбатан биргаликда савдо, сўнгра умуман, иқтисодий сиёсатни олиб бориш ҳамда иқтисодиётни тартибга солиш тизимини бирхиллаштириш ҳақида келишувларни ўз ичига олади. Интеграциянинг ушбу босқичи қатнашувчи мамлакатларнинг ташқи сиёсатини келишилган ҳолда олиб борилишини кўзда тутди. Бу эса, ўз навбатида ҳар бир қатнашувчи мамлакат ва умуман, иттифоқнинг иқтисоди ривожланиши манфаатлари йўлида бор имконият ва воситаларни ўзаро манфаатли бирлаштириш учун кенг имкониятлар яратади.

Охирги икки босқич у ёки бу интеграцион гуруҳнинг хусусияти билан боғлиқ, маълум кичик босқичларни ўз ичига олиши мумкин. Жаҳонда мавжуд бўлган интеграциявий гуруҳлар кўпинча формал интеграциявий босқичда бўлиб, интеграцион ривожланишнинг биринчи ва иккинчи босқичларидадирлар.

Жаҳон тажрибасини ўрганиш шундан далолат берадики, интеграция давлатнинг жаҳон хўжалигига қўшилишини рағбатлантириш учун самарали, туб ташқи иқтисодий сиёсат эканлигини, барқарор иқтисодий ўсишни, аҳоли даромадлари ўсишини, инсон капитали жамланишини, иқтисодиётда илғор технологик ва таркибий силжишлар юз беришини, ишлаб чиқариш, инвестицияларни бошқариш ҳамда уларнинг сифати ошишини

таъминлашидан далолат беради.

10.3. Иқтисодий интеграциянинг миллий давлатлар иқтисодиётига таъсири

Европа ҳамжамияти юзага келгунга қадар иқтисодиёт фанида «иқтисодий интеграция» термини маълум эмас эди. Бироқ миллий давлатлар орасидаги «бозорлар интеграцияси» ва «сиёсат интеграцияси» каби жараёнлар узок вақтлардан бери мавжуд. Ягона миллий бозорлар савдонинг стихияли ривожланиши ва меҳнат тақсимооти натижасида шаклланиб келди. Бу жараёнларнинг юқори босқичи сифатида бирлашган халқ хўжалиги комплексларининг юзага келиши бўлди.

Европа интеграциялашувининг йўли ҳам шу каби бўлди: ягона ички бозор яратилди, Европа ҳамжамияти бўйлаб ягона иқтисодий қонунчилик тизими ва ягона (ёки ҳеч бўлмаганда уйғунлашган) иқтисодий сиёсат олиб борила бошланди. Бироқ алоҳида олинган миллий давлатлар ичидаги бирлаштирувчи жараёнлар билан давлатлараро бирлаштирувчи жараёнлар орасида жиддий сифат жиҳатидан фарқлар мавжуд эди.

Фақатгина 50-йилларга келибгина тадқиқотчилар жамоатчилик диққат-эътиборини эркин савдо зоналарини ва божхона иттифоқларини ташкил этиш шубҳасиз дунё миқёсида эркин савдо парадигмасидан чекиниш эканлигига қарата бошлашди.

Интеграция - интеграцион гуруҳ ичида эркин савдонинг максимал ривожини, лекин шу билан бирга ушбу гуруҳ ва ташқи олам орасидаги протекционизмнинг кучайишини англатади. Шу сабабли, худудий интеграциянинг рационаллиги ёки иррационаллиги масаласи, пировард натижада, икки ўзаро қарама-қарши самараларнинг нисбатига келтирилади.

Бир томондан, агарда эркин савдо зонасини ёки божхона иттифоқини яратилиши натижасида қиммат ички ишлаб чиқаришни арзонроқ импорт билан алмаштирилса, у ҳолда «савдони ташкил этиш» (trade creation) рўй беради. Бошқа тарафдан, агарда интеграция натижасида учинчи давлатлардан олинадиган арзон импорт, эркин савдо зонаси ёки божхона иттифоқи бўйича кўшни-давлатдан олинадиган қиммат импорт билан алмаштирилса, у ҳолда «савдони чалғитиш» (trade diversion) рўй беради. Биринчи бор бу концепция Дж.Винер ва М.Бие лар томонидан 1950 йилда, яъни «олтилик»нинг божхона иттифоқи тузишига қадар, илгари сурилган эди.⁷

Агар:

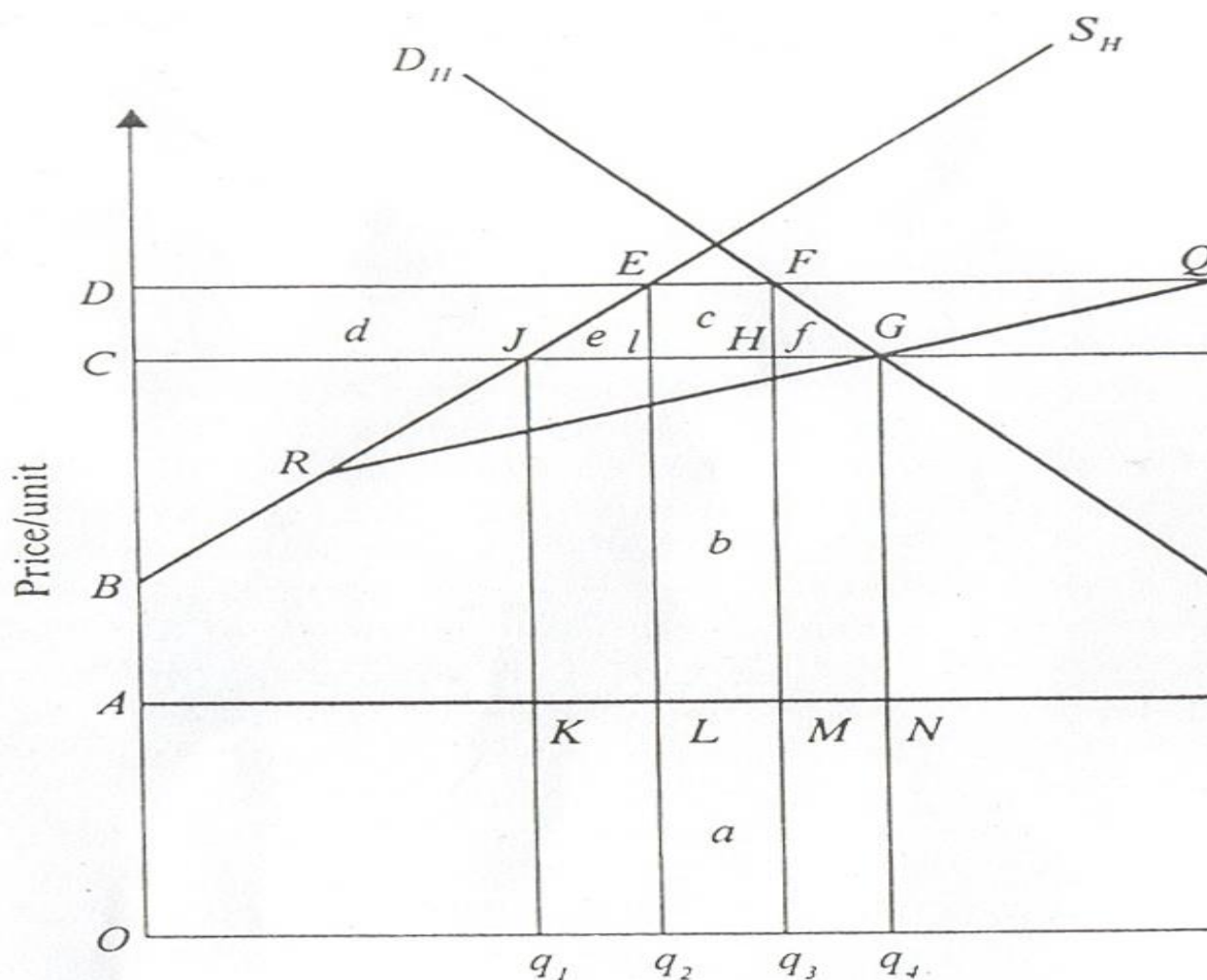
- Товарлар ва ишлаб чиқариш омиллари бозорларида мукамал рақобат мавжуд;
- Барча ресурслар тўла машғул;
- Барча катталиклар бирор бир харажатсиз янги шароитларга автоматик тарзда мослашади;
- Алоҳида олинган давлат ичида омилларнинг тўла мобиллиги,

⁷ Шемятенков В. Европейская интеграция М.: Международные отношения.2003. 242 стр.

хамда давлатлараро омилларда мобилликнинг абсолют йўқлиги;

•Харажатлар ва нархларнинг аниқ мослиги;

кабилар ўринли деб қабул қилинса, у ҳолда Н (божхона иттифоқига киришни режалаштираётган мамлакат), давлатлар орасидаги савдонинг шаклланиши ва чалғитилиши орасидаги нисбат, Р (Н давлатнинг божхона иттифоқи бўйича потенциал шериги) ва W (дунёнинг барча бошқа давлатлари) куйидаги диаграмма кўринишида тасвирланиши мумкин:

11.3.1.-расм. Савдонинг ташкил этилиши ва савдодан четланиш.

Эслатма. 11.1.-расмдаги координаталар ўқи маълум турдаги товарнинг нархи ва миқдорини англатади.

D_N - ушбу товарга Н мамлакатнинг эҳтиёжлик эгри чизиғи;

S_W – ушбу товарни жаҳон бозори ёки W мамлакатларининг таклифлари эгри чизиғи (таклифнинг буткул эластиклиги ва божхона тарифлари йўқлиги шarti асосида);

S_N – ушбу товарни Н мамлакати томонидан таклиф эгри чизиғи;

S_{N+P} - Н ва Р лар биргаликдаги (тарифлар йўқлиги шarti асосида) таклифларининг эгри чизиғи. Бунда Н ва Р мамлакатлардаги таклиф баҳоси ўрта жаҳон баҳоларидан юқори деб фараз қилинади, акс ҳолда божхона

иттифоқини тузишга маъно бўлмай қолади.

Агарда H мамлакат жаҳоннинг барча мамлакатлари билан эркин савдо режимига эга бўлса, талаб ва таклифнинг мувозанат нуқтаси шундай P нуқта бўладики, бунда ушбу товарнинг минимал ички баҳоси (OA) га ва ички истеъмолнинг максимал ҳажми q_5 га эришилади. Бунда H мамлакат ушбу товарни ўзида ишлаб чиқармайди ва божхона даромадини олмайди деб фараз қилинади.

Агарда H мамлакат AD га тенг бўлган нодискриминацион t_H тариф киритса, у ҳолда ушбу товарнинг H мамлакатдаги самарали таклиф чизиғи $BREFQT$ кўриниши олади: ўзининг таклиф чизиғи E нуқтагача, кейин жаҳон бозорининг $[S_W (1+t_H)]$ тариф билан чегараланган таклиф чизиғи. Товарнинг ички баҳоси бунда OD га тенг, ички ишлаб чиқариш ҳажми $-Oq_2$, ички истеъмол ҳажми $-Oq_3$, импорт ҳажми эса $-q_2q_3$. H мамлакат импорт маҳсулот учун $q_2 LMq_3$ а ни тўлайди, ўз навбатида мамлакат ичидаги истеъмолчилар эса $-q_2 Ef q_3 (a+b+c)$. Улар орасидаги фарқ $(LEFMq_3+c)$ давлатнинг божхона даромадини ташкил этади.

Фараз қилайлик, H ва P мамлакатлар божхона иттифоқини тузсинлар. Бу ҳолда AD тариф P давлатдан бошқа дунёнинг барча давлатларига тааллуқли бўлади. Унда самарали таклиф $BRGQT$ кўринишдаги чизик бўлади. Божхона иттифоқи ҳудудидаги нарх, H мамлакатдаги ички ишлаб чиқаришнинг q_1 даражагача қисқариши натижасида, OC даражагача тушади. Импорт эса $q_1 q_4$ гача, истеъмол эса Oq_4 гача кўтарилади, Қўшимча импортнинг ҳаммаси P мамлакатдан келади.

Барча шу ўзгаришлар натижасида ҳосил бўладиган иқтисодий самарани баҳолаш, истеъмолчининг фойдаси нуқтаи назаридан амалга оширилади (бунда ишлаб чиқарувчининг қизиқишлари эътиборга олинмайди, чунки аввалдан келишиб олган шартлар бўйича ушбу соҳада банд бўлган ресурслар автоматик тарзда бошқа соҳаларда ишлатила бошлайди).

Нодискриминацион тариф шартларида мавжуд бўлган ҳолатга солиштирилганда, истеъмолчининг ютуғи $CDFG$ ($kd+e+c+f$) ни ташкил этади. Ютуқнинг бир қисми (d) ишлаб чиқарувчилар фойдасининг камайиши натижасида, бошқа қисми (c) - божхона даромадининг қайтиши натижасида ҳосил бўлади. Шу сабабли, божхона иттифоқини тоза ҳолда ўрганиш натижасида, фақатгина e ва f қисмларнигина ҳисобга олиш даркор.

Ички ишлаб чиқаришнинг Oq_2 дан Oq_1 гача камайиши импортнинг $q_1 q_2$ катталиқка ошишига олиб келади. Импортнинг нархи $q_1 Jq_2$ ни, худди шу миқдордаги товарни ички ишлаб чиқаришнинг нархи эса $q_1 JEq_2$ ни ташкил этади. Шундай қилиб, истеъмолчиларнинг ютуғи e га тенг бўлади. Истеъмолнинг Oq_3 дан Oq_4 гача ўсиши импортнинг $q_3 q_4$ катталиқка ошишига олиб келади. Қўшимча импортнинг нархи $q_3 HGq_4$ га, импорт қилинган товарлар берадиган қониқтириш катталиғи (шартли миқдорий ифодаси) эса $q_3 FGq_4$ га тенг бўлади. Демак, тоза ютуқ f га тенг.

Шуни ҳисобга олиш лозимки, эркин савдода q_2q_3 импортнинг нархи a га тенг бўлган бўлар эди. Божхона иттифоқини ташкил этилгандан кейин бу рақам $a+b$ гача ошади., лекин бунда давлат b га тенг катталиқдаги божхона

даромадини йўқотади. Шунинг учун, божхона иттифоқининг самарадорлигини хулосавий баҳолаш учун савдони ташкил этиш (ёки тоза ютук) катталигини ифодаловчи $e+f$ зонаси билан, савдодан четланиш (ёки тоза ютказув) ни ифодаловчи b зонани солиштириш зарур.

Винер ва Биеларнинг концепциясидан яна бир жуда муҳим хулоса келиб чиқади. Агарда божхона иттифоқи тарифнинг уни ман қилувчи даражага олиб келувчи катталигида ташкил қилинаётган бўлса, божхона иттифоқининг ўрнатилиши батамом савдони ташкил этилишига олиб келади. Лекин агарда H мамлакат божхона иттифоқига эркин савдо режимидан ўтса, у ҳолда божхона иттифоқининг яратилиши натижаси батамом савдодан четланишга олиб келади.⁸

Савдони «ташкил этиш» ва «савдодан четланиш» тушунчалари халқаро савдонинг «соф» назарияси доирасида пайдо бўлди. Улар бутунлай сунъий шартлар ва фаразлар асосида қурилган. Бунда Европа иттифоқи оддийгина божхона иттифоқи доирасидан анчагина кенгроқ эканлиги ҳисобга олинаётгани йўқ. Шу сабабли, европа интеграциясининг самараси батамом савдони ташкил этиш – савдодан четланиш самараси билангина аниқланиб қолмайди.

А.Купер ва Б.Ф.Масселлар 1965 йили асосли равишда таъкидлашган эдики, H мамлакат божхона иттифоқини ташкил этишдан аввал бўлажак шеригини қўшган ҳолда барча мамлакатлар учун божхона тарифини камайтириши мумкин. У ҳолда божхона иттифоқи ОС нархда ташкил этилади. Бу эса шуни англатадики, савдони ташкил этиш натижасида $e+f$ фойда олинади, савдодан четланиш бўйича йўқотишлар эса бўлмайди, чунки самарали талаб янги язиғи $VJGU$ бўлади. Бундан эса H мамлакатга учинчи мамлакатлардан товарлар аввалгидек a нарх бўйича келаверади. Шу билан бирга савдонинг ташкил этиши муносабати билан келиб чиқадиган барча қўшимча импорт арзонроқ бўлади. Шу йили Х.Дж.Джонсоннинг иши пайдо бўлди, унда яққол кейнсианлик мотивлари янгради, хусусан, хусусий ва жамоат сарф-харажатларини ажратиш кўринди. Джонсон ҳукуматлар тарифлардан асосан иқтисоддан ташқари мақсадлар, биринчи навбатда жамият эҳтиёжларини қондириш, миллий саноат ва даромадни ҳимоя қилиш каби мақсадларга эришиш учун фойдаланишлари исботлашга ўриниб кўрди. Шундай мулоҳазаларга асосланган протекцион сиёсат ўзининг иқтисодий маъносига эга. Унинг лимити миллий саноат фаолиятининг жамият томонидан истеъмол қилинишининг максимал фойдалилиги билан ишлаб чиқаришни халқаро рақобатдан ҳимоя қилиш натижасида юзага келадиган максимал ортикча хусусий сарф-харажатлар орасидаги мувозанат нуктаси бўлади. Бу сарф харажатлар икки қисмдан иборат: ишлаб чиқаришнинг чегаравий сарф харажатлари, ҳамда хусусий истеъмолнинг чегаравий сарф-харажатлари. Биринчи элемент ишлаб чиқаришнинг ички сарф-харажатлари жаҳонниқидан қанчалик кўп бўлиши билан аниқланади. Иккинчиси эса

⁸ Шемятенков В. Европейская интеграция М.: Международные отношения. 2003. 245 стр.

божхона тарифларининг ўрнатилиши ва ички бозорда нархларнинг кўтарилиши натижасида истеъмол талабининг камайишига тенг. Иккинчи элементнинг динамикаси тариф катталиги ва талаб ва таклифнинг эластиклигига боғлиқ бўлади. Мувозанат нуктаси саноат ишлаб чиқаришининг жамият томонидан афзал деб топилишининг миқдорий ифодаси бўлиб хизмат қилади.

Агарда бу схемани фақатгина Н мамлакатга эмас, балки унинг божхона иттифоқи бўйича шеригига ҳам қўлланилса, у ҳолда иккала мамлакат ҳам нафақат савдони ташкил этишдан, балкисавдодан четланишдан ҳам ютиши келиб чиқади. Бундан ташқари, савдодан четланиш Н мамлакат учун мақсадга мувофиқроқ, чунки бунда ички саноат ишлаб чиқаришини қисқартириш талаб этилмайди. Савдони ташкил этиш ҳам чалғитиш ҳам ишлаб чиқариш кўламини кегайтириш ҳисобига ижобий самара бериши мумкин.

Европа интеграциясининг жаҳон иқтисодиётида мустақил воқелик сифатида иқтисодий асосларини англаш борасидаги биринчи қадамлар 50-йилларнинг бошларида машҳур голланд иқтисодчиси Ян Тинберген томонидан амалга оширилди. У биринчи бўлиб «салбий» ва «ижобий» интеграция орасидаги фарқни кўрсатиб берди. Салбий интеграция, оддийгина, товарлар, хизматлар ва ишлаб чиқариш факторларининг чегаралараро ҳаракатлари йўлидаги тўсиқларни бартараф этишни назарда тутади. Иқтисодий назариянинг анъанавий канонларига кўра, бу автоматик тарзда рақобатни кучайишига, нархларни тушиши ва товарлар, хизматлар ва ишлаб чиқариш факторларининг сифатини ошишига, ва натижада экономиканинг самарали ўсишига олиб келади. Ижобий интеграция – бу товарлар, хизматлар ва ишлаб чиқариш факторлари мобиллигини янада оширувчи қонунлар қабул қилиниши ва институтларнинг ташкил этилишидир.⁹

Интеграция иқтисодий назариясининг ривожланиши йўлидаги муҳим қадам бўлиб Б.Балассанинг ишлари бўлди, у интеграциянинг динамик самараларини ва уларнинг интеграциялашувчи мамлакатлар ялпи ички маҳсулотларининг ўсиш темпларига таъсирини тизимлаштиришига ҳаракат қилди. Бу каби динамик самаралар қаторига қуйидагилар киради:

- *Ишлаб чиқариш масштабларини кенгайтириш ҳисобига ҳосил бўладиган иқтисод. Бундай иқтисод, агарда бозорни кенгайтириш фирмалар ва соҳаларга интеграцион жараёнлар бошлангунга қадар ишлатилмаган ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш имконини берганда юзага келади.*

- *Фирма ва соҳаларга нисбатан ташқи бўлган иқтисод. Бундай иқтисод бутун иқтисоддаги умумий ва хусусий сарф-харажатларни камйтириш эвазига юзага келиши мумкин.*

- *Қутубланиш самараси самарали. Бу самаранинг моҳияти қатнашувчи мамлакатларнинг бирида бошқа мамлакатда савдони ташкил этиш ёки ишлаб чиқариш факторларининг бошқа ёққа йўналтирилиши натижасида юзага келадиган иқтисодий фаолиятнинг кумулятив қисқаришидан*

иборат.

- *Реал инвестициялар ва ҳажмларни жойлаштиришга таъсир.*
- *Умумий иқтисодий самарадорликка таъсир.*

Али М.Эль-Аграанинг мулоҳазалари ҳам шу йўналишдадир. Унинг концепциясига кўра, эркин савдо ва божхона иттифоқи зоналарининг афзалликлари қаторига қуйидагилар киради:

- Солиштирма афзалликлар қонунига мос равишда ихтисослашишнинг кенгайиши натижасида ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиши.
- Бозор кўламининг кенгайиши натижасида ҳосил бўладиган ишлаб чиқариш масштабининг иқтисоди самарасидан яхшироқ фойдаланиш натижасида ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши.
- Савдо шарт-шароитларини яхшилашга имконият берувчи, халқаро майдондаги музокаралар позициясининг мустаҳкамланиши.
- Кучлироқ рақобат натижасида зарур бўлиб борадиган ишлаб чиқариш самарадорлиги соҳасидаги ўзгаришлар.
- Илмий-техник прогресс тезланиши натижасида пайдо бўладиган ва ишлаб чиқариш факторларида миқдор жиҳатидан ҳам, сифт жиҳатидан ҳам акс этувчи ўзгаришлар.

Иқтисодий интеграциянинг янада юқори шакллари қуйидагилар натижасида кўшимча ижобий самара беради:

- Чегараларо савдога ҳалақит қилувчи тўсиқларни бартараф этиш борасидаги ишлаб чиқариш факторлари мобиллигининг ўсиши;
- Пул-кредит ва солиқ сиёсатининг координацияси;
- Тўла бандликка ўтиш, тезкор иқтисодий ўсиш ва интеграциялашувчи мамлакатларнинг умумий мақсадларига даромадни адолатли тақсимлаш¹⁰

10.4. Ғарбий Европада интеграция жараёнларининг ривожланиши

Интеграция Ғарбий Европа мамлакатлари иқтисодиётида ўзининг энг тўлиқ ривожланишига эришди. Ғарбий Европа интеграцияси объектив иқтисодий жараёнлардан ташқари В.Гюго, И.Кант каби кўплаб Европа сиёсий ва жамоат арбоблари, мутафаккирлари томонидан илгари сурилган ягона Европа ғоялари билан суғорилган эди. Европа Иттифоқи (ЕИ)нинг ташкил топиши ва ривожланишининг замонавий тарихи 1951 йилдан бошланади. Шу йил апрел ойида Европа кўмир ва пўлат бирлашмаси тўғрисидаги шартнома имзоланди. Унга олти мамлакат — Франция, ГФР, Италия, Бельгия, Нидерландлар, Люксембург кирди. Бу Ғарбий Европа интеграциясининг ўзига хос ибтидоси эди. Ғарбий Европа интеграциясининг реал пайдо бўлиши ва ривожланиши 1957 йилга тўғри келади. Шу йили юқорида санаб ўтилган мамлакатлар Европа иқтисодий ҳамжамияти (ЕИХ) ва Европа атом энергияси ҳамжамияти (Евратом) ташкил этиш тўғрисидаги шартномаларни имзоладилар. Ҳамжамиятлар таркибига ривожланиш даражаси юқори бўлган мамлакатлар кирди, бу уларнинг кейинги 15 йил мобайнида иқтисодий ўсишининг юқори суръатларини белгилаб берди.

Ғарбий Европа интеграциясининг ривожланиши 50-йиллар охиридан бошлаб хозирги вақтгача нотекис ва нисбатан зиддиятли кечди. Шу билан бирга Европа иқтисодий ҳамжамиятини ташкил этишда олдинга кўйилган мақсад ва вазифалар етарлича изчил ва муваффақиятли амалга оширилди.

Ғарбий Европа иқтисодий интеграцияси ривожланиши жараёнини шартли равишда тўртта босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич (50-йиллар охири — 70-йиллар ўртаси). Ҳамжамият ҳаётидаги "олтин аср" ҳисобланади. Ушбу босқич божхона иттифоқининг муддатидан олдин ташкил этилиши ягона аграр бозорнинг нисбатан муваффақиятли шакллантирилиши, ЕИга учта янги мамлакат: Буюк Британия, Дания, Ирландиянинг кириши билан характерланади.

Кўпинча "Умумий бозор" деб юритиладиган Европа иқтисодий ҳамжамиятини ташкил этишнинг аниқ мақсадлари қуйидагилардан иборат эди:

- иштирокчи давлатлар ўртасидаги савдода барча чеклашларни аста-секин бартараф этиш;
- учинчи мамлакатлар билан савдода умумий божхона тарифини белгилаш;
 - "инсонлар, капитал, хизматлар" эркин ҳаракат қилиши учун чеклашларни тугатиш;
 - транспорт ва кишлок хужалиги соҳасида умумий сиёсат-ни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
 - валюта иттифоқини ташкил этиш;
 - солиқ тизимини бирхиллаштириш;
 - қонунчиликни яқинлаштириш;
 - келишилган иқтисодий сиёсат принципларини ишлаб чиқиш. ¹¹

Қатнашчи мамлакатлар товарлари, капиталлари, хизматлари ва ишчи кучи умумий бозори ташкил этилиши вазифасининг ҳал этилишини ЕИХ ўзининг биринчи мақсади қилиб қўйди. Бунинг учун божхона иттифоқи ташкил этилди. ЕИХга айнан божхона иттифоқи асос қилиб олинган. Божхона иттифоқи доирасида:

- қатнашчи мамлакатларнинг ўзаро савдосидаги савдо чеклашлари бекор қилинди;
- учинчи мамлакатларга нисбатан ягона божхона тарифи белгиланди;
- капиталлар, кредитлар ҳаракати, пул ўтказмалари, хизматлар кўрсатиш эркинлигига эришилди;
- иш кучининг эркин миграцияси ва яшаш жойини эркин танлаш таъминланди.

Ушбу чораларнинг барчаси саноат интеграциясининг жадаллашувига кўмаклашди. Айни бир вақтнинг ўзида компенсация йиғимлари ва кишлок хўжалиги жамғармаси орқали молиялаштириш ёрдамида умумий протекционизм ўрнатиш шаклида аграр интеграцияни амалга оширишга уриниб кўрилди. ЕИнинг аграр сиёсати ЕИ азолари бўлган мамлакатларнинг кўплаб кишлок

хўжалиги маҳсулотлари учун бирдек минимал нархлар белгиланишини кафолатловчи нархларнинг ягона тизимига асосланади.

Умумий бозор шакллантирилиши ЕИХ миллий монополияларининг трансмиллий монополияларга айланиши жараёнини тезлаштирди, шерик мамлакатлар иқтисодиётига кириб боришга кўмаклашди. ЕИХнинг ривожланиши ҳамдустлик қатнашчиси бўлган мамлакатларнинг яккаланиб қолган миллий хўжаликлардан ташқи бозорга қаратилган очик турдаги иқтисодиётга жадал ўтишини англатар эди.

Иккинчи босқич (70-йиллар ўртаси — 80-йиллар ўртаси) ЕИ тарихига Европа валюта ҳамкорлиги дастури қабул қилинишига, ташқи сиёсий келишувларга муваффақ бўлинганлиги сифатида кирди. Бирок, барибир пайдо бўлган салбий тенденциялар ушбу даврда Ғарбий Европа иқтисодий интеграциясининг жиддий танглигига олиб келди. Ушбу танглик "Евросклероз" деган ном олди. 70-йилларда ва 80-йиллар бошида ЕИ мамлакатлари ўртасидаги ривожланиш даражасидаги тафовут кўпайди. 1981 йилда Грециянинг ЕИ га кириши билан ушбу тенденция янада аниқроқ намоён бўлди, чунки ушбу мамлакатнинг иқтисодиёти ҳамжамиятнинг бошқа қатнашчиларига таққослаганда анча паст даражада эди.

Учинчи босқич (80-йиллар иккинчи ярми — 90-йиллар боши) — Ҳамжамият таркибининг янада кенгайиш босқичи бўлди. 1986 йилда Испания ва Португалиянинг кўшилиши илгари мавжуд бўлган мамлакатлараро номутаносибликнинг кескинлашувига олиб келди. Шу билан бирга айни ушбу давр Ғарбий Европа интеграцияси ривожланишидаги янги кучайиш билан характерланади. Бу энг аввало, Ягона Европа Акти (ЯЕА) қабул қилиниши билан боғлиқдир.

ЯЕА да ҳамжамият қатнашчилари бўлган мамлакатларнинг умумий мақсади - Европа Иттифоқи ташкил этиш тасдиқланди. Европа Иттифоқи узида ҳамжамият қатнашчиларининг сиёсий альянсини ифодалар ва уларнинг иқтисодий, валюта-молиявий, инсонпарварлик ҳамкорлигининг юқори даражасинигина эмас, балки ташқи сиёсатни, шу жумладан, хавфсизликни таъминлашни келмишини ҳам назарда тутар эди. ЯЕАда ягона иқтисодий макон барпо этиш мақсади унда қайд этилган марказий қоида эди. ЕИХ қатнашчилари бўлган хар мамлакатлар ягона хўжалик организмини ташкил этиши керак эди. ЯЕА қабул қилиниши билан ҳамдустлик аъзолари бўлган мамлакатларнинг микро ва макроиқтисодиёт, сиёсат ва ҳууқуқ фан ва экология, минтақавий ривожланиш, ижтимоий муносабатлар соҳасидаги интеграция жараёнлари кучайди. 90-йиллар бошида ЕИ аъзоси бўлган мамлакатлар ягона бозор асосларини барпо этишни амалда тугалладилар ва валюта-иқтисодий ва сиёсий иттифокларни шакллантиришга жуда яқинлашиб қолдилар.

Тўртинчи босқич (XX асрнинг 90-йиллари ўртаси — XXI аср боши) да Ягона Европа Актига мувофиқ 1993 йил I январдан бошлаб ҳамжамият чегаралари ичида ишлаб чиқариш омилларининг эркин ҳаракат қилиши жорий этилди. Амалда ҳамжамият доирасида ягона иқтисодий макон пайдо бўлди, бу ЕИнинг иқтисодий интеграциянинг сифат жихатидан янги боқичига

кирганлигини англатар эди.

Маастрихт шартномаси асосида (1992 йил феврал) 1994 йил 1 январдан бошлаб ЕИХ қатнашчи мамлакатлари сони 15 та бўлган Европа Иттифоқига айлантирилди. ЕИ доирасида тўлиқ ягона ички бозор ташкил этиш амалга оширилди. Бундан буёнги интеграция ҳамкорлиги мақсадлари эълон қилинди. Улар ягона валюта — евро эмиссияси ҳуқуқи билан ягона Европа банки, ички чегараларсиз ягона Ғарбий Европа макони барпо этилишини ўз ичига олар эди.

Маастрихт битимлари (1991 йил, декабрь) Ғарбий Европа интеграциясининг ривожидида сифат жиҳатидан янги бир босқич ҳисобланади, зеро, унда мамлакатларни микро даражада бир-бирига яқинлаштириш вазифаси қўйилган эди.

Маастрихт битимлари Европа Иттифоқига қуйидаги вазифаларни юклаган:

- Ягона валюта яратиш ва уни бошқариш;
- ягона иқтисодий сиёсатни, айниқса, унинг бюджет ишларига тааллуқли қисмини мувофиқлаштириш, назорат қилиш, (уринли топилганда) кучайтириш;
- эркин рақбатга асосланган ягона бозорни ташкил этиш ва ҳимоялаш;
- бой ва қашшоқ. минтақалар ўртасида тенгликка интилиш ҳамда (имкон бўлган жойларда) маблағларни қайта тақсимлаш;
- қонунчилик ва тартиб-қоида қўллаб-қувватлаш;
- айрим фукдроларнинг туб ҳуқуққарини эътироф этиш ва ривожлантириш;
- учинчи мамлакатларга нисбатан бамаслахат юритиладиган савдо, кейинроқ эса умумий иқтисодий сиёсат тўғрисида, иқтисодий сиёсатни ягоналаштириш борасида ҳам келишиб олишларини назарда тутди.¹²

"Ягоналашган", мувофиқлаштирилган умумий иқтисодий сиёсатни амалга оширишни тақозо этувчи мазкур қоидаларни рўёбга чиқариш йўлида эса ижроия - мувофиқлаштириш вазифалари юклатилган халқаро давлат ташкилотларига эҳтиёж туғилди.

Хозирги кунда 27 давлатдан иборат бўлган Европа Иттифоқи АҚШ ва Япония билан биргаликда дунёдаги асосий ишлаб чиқарувчи ҳамда истеъмолчилардан бири ҳисобланади. Евростат маълумотларига кўра жаҳон экспортининг 57 фоизи ва импортнинг 55 фоизи унинг улушига тўғри келади. Айни вақтда ЕИ мамлакатларининг жаҳон савдосидаги улуши кейинги йигирма йилда Иттифоқ аъзолари сони кўпайганлигига қарамай, тушиб кетди.

Харид қрбилияти паритети бўйича ҳисоблаб чиқилган аҳоли жон бошига йиллик ялпи ички маҳсулот миқдори ЕИ мамлакатлари учун 17,3 минг еврони ташкил этади.

11.4.1-жадвал

Европа Иттифоқининг кенгайиши

Таъсисчи мамлакатлар (1957й. 25март)	Биринчи кенгайиш 1973 й.	Иккинчи кенгайиш 1981 й.	Учинчи кенгайиш 1986й.	Тўртинчи кенгайиш	Бешинчи кенгайиш	Олтинчи кенгайиш
Белгия	Буюк Британия	Греция	Испания	Австрия	Венгрия	Болгария
Франция	Дания		Португал	Финлянд	Кипр	Румини
Германия	Ирландия			Швеция	Малта	
Италия					Латвия	
Люксембург					Литва	
Нидерландла					Польша	
					Словак	
					Словен	
					Чехия	
					Эстони	

ЕИнинг ривожланиб бориши Иттифокда қарама-қаршиликлар ва қийинчиликлар йўқ эканлигини аниқлаб берди. Юқорида ЕИга янги аъзолар қўшилиши натижасида мамлакатлараро ва мамлакат ичидаги номутаносибликлар пайдо бўлганлиги қайд этилган эди. Ягона аграр сиёсатни, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг асосий турларига ягона марказлаштирилган нархларнинг амалга оширилиши жараёнида анчагина муаммолар пайдо бўлди ва пайдо бўлмоқда. Европа Иттифоқи мафкурачиларини Европа товарларининг халқаро бозорларидаги рақобатбардошлилиги тушиб кетиши, жаҳон савдосида ЕИ улушининг қисқариши, компьютерлаштириш ва бошқаларда АҚШдан орада қолиш ташвишга солмоқда.

Гарбий Европадаги иқтисодий интеграция фақат ЕИ худуди билан чекланиб қолмайди: 60-йиллар бошидан бошлаб Европа эркин савдо уюшмаси мавжуддир. Европа эркин савдо уюшмаси ЕИдан фарқ қилган ҳолда, миллий манфаатлардан устун турувчи функцияларга ва давлатлараро мувофиқлаштирувчи институтларга эга эмас. Европа эркин савдо уюшмаси (ЕЭСУ) иқтисодий ҳамкорликни асосий мақсад қилиб қўяди. У биринчи навбатда савдонинг эркинлашишига ва божхона тўсиқлари бартараф этилишига кўмаклашди. ЕЭСУ аъзолари бўлган мамлакатлар (80-йилларда улар еттига, 90-йиллар ўртасида тўртта — Норвегия, Исландия, Лихтенштейн, Швейцария эди) учинчи мамлакатлар билан у ёки бу савдо-иқтисодий битимларга ихтиёрий қўшиладилар, ЕЭСУ қатнашчиларидан ҳар бири ушбу мамлакатларга нисбатан исталган божхона тарифларини белгилашга ҳақлидир. ЕЭСУ аъзолари бўлган мамлакатлар ўртасидаги савдода эркин божсиз савдо айланмаси режими фақат саноат товарларига нисбатан амал қилади, чунки ЕЭСУ конвенциясининг амал қилиши қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига жорий этилмайди.

1972 йилда ЕЭСУга кирувчи ҳар бир давлат ЕИХ/ЕИ битим имзолади. Унга мувофиқ саноат товарларига бож ва микдорий чеклашлар аста-секин

пасайтирилди. Ушбу мамлакатлар ўртасидаги божсиз савдо товарнинг келиб чиқишига боғлиқ равишда ишлаб чиқилган мураккаб қоидалар тизимига асосланади. Ягона божхона тарифи мавжуд эмаслиги туфайли ЕЭСУ ичида эркин божсиз савдо фақат аъзо мамлакатларда ишлаб чиқарилган товарлар учун мавжуддир.

1994 йилда ЕЭСУ ва ЕИ ягона иқтисодий макон (ЯИМ) ташкил этиш туғрисидаги битимни имзолади. Унга Ғарбий Европа мамлакатларидан фақат Швейцария кирмади. Битимнинг асос бўлувчи принципи капиталлар, товарлар, хизматлар ва жисмоний шахсларнинг эркин харакат қилишидир.

Таъкидлаш зарурки, ягона иқтисодий макон божхона иттифоқи ҳисобланмайди. ЕИ ва ЕЭСУ тузилмаси доирасида унга кирувчи давлатлар на ягона савдо сиёсати ва на учинчи мамлакатларга нисбатан умумий божхона тарифларига эга. ЯИМга битим қатнашчилари бўлган давлатлар вазирларидан иборат Кенгаш қилади.

ЕЭСУ унга кирувчи давлатлар ривожланганлигининг юқори даражасига ва ўзаро иқтисодий алоқаларга қарамай, тўлақонли интеграциявий гуруҳга айланмади. Амалда у ЕИХ ва ЕИнинг янги аъзолари учун ўзига хос "тайёргарлик синфи" бўлди.

Шундай қилиб, интеграция жараёни энг бошидаёқ, аъзо мамлакатларнинг мувофиқлашган сиёсати рўбару келди.

Европа иқтисодий ҳамжамияти қабул қилган мақсадларни рўёбга чиқариш жараёнида:

- 1) Саноат интеграциясининг жадаллашуви таъминланди;
- 2) кишлоқ, хўжалик жамғармаси фаолияти орқали биргаликда хомийлик ўрнатиш, тўлов йиғимларини жорий этиш шаклида агар интеграцияни жадаллаштиришга ҳаракат қилинди;
- 3) Европа валюта тизими юзага келди.

Ана шу чора-тадбирларнинг барчаси иқтисодий интеграциянинг кенг томир ёйишига, Европа иқтисодий ҳамжамияти таъсир доирасининг кенгайишига олиб келди.

10.5. Америка қитъасида интеграция жараёнлари ривожланишининг хусусиятлари

Жаҳон хўжалигида интеграцияон марказлардан бири Шимолий Америка худуди ҳисобланади. Шимолий Америка Эркин савдо ассоциацияси — НАФТА ташкил этилиши ва унинг фаолият кўрсатиши ривожланаётган интеграция жараёнларидан биридир.

АҚШнинг Канада билан мавжуд иқтисодий интеграцияси ва уларнинг Ғарбий Европадаги шериклар билан ҳамкорлиги АҚШни қониқтирмай қўйди. Натижада Шимолий Америкадаги интеграция жараёнлари давлатлар ташқарисига чиқди. Шимолий Америка эркин савдо зонаси туғрисидаги шартнома имзоланди ва у 1994 йил 1 январдан бошлаб кучга кирди. НАФТАга АҚШ ва Канададан ташқари Мексика ҳам қиради. Блокнинг худуди 370 млн. аҳолини ўз ичига олувчи кенг худудни ташкил этади ва у қудратли иқтисодий

салоҳиятга эга. Ушбу мамлакатлар томонидан йиллик товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш 7 триллион долларни ташкил этади. Жаҳон савдоси бутун ҳажмининг қарийб йигирма фоизи улар улушига тўғри келади.

11.5.1.-жадвал

НАФТАга аъзо мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари 1992 й. (битим тузиш вақтида)

	Аҳоли (млн.киши)	ЯИМ млрд.долл	Аҳоли жон бошига ЯИМ млрд.долл	Экспорт млрд.долл.	Импорт млрд.долл
Канада	27,4	493,6	20710	150,5	153,7
Мексика	89,5	329,0	3470	42,8	52,7
АҚШ	255,0	5920,2	23240	640,5	670,1

Манба: Klein L.ft, Salvatore D. Welfare effects of NAFTA G'G' Journal of policy modeling. New-York, 1995. Vol. 17. №2.

Шартноманинг асосий қоидалари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- АҚШ, Канада, Мексика ўзаро савдо қиладиган товарларга божхона пошлиналарини бекор қилиш;
- Шимолий Америка бозорини ўз товарларини Мексика орқали АҚШга қайта экспорт қилиш йўли билан Америка пошлиналаридан халос бўлишга уринувчи Осиё-Европа компанияларининг экспансиясидан химоя қилиш;
- Мексикада банк ва суғурта ишида Америка ва Канада компанияларининг рақобатига ва капитал қўйишига тақиқни қилиш;
- атроф-муҳитни кўриқлаш билан боғлиқ муаммоларни хал қилиш учун уч томонлама гуруҳлар ташкил этиш.

Савдо блоки истеъмолчилари тузилган битимдан энг кўп фойда олдилар, чунки рақобатиинг кучайиши ва тарифларнинг пасайиши натижасида кенг доирадаги товарларнинг нархлари пасайди. Америка саноатчилари қулай мавқени эгалладилар, чунки арзон иш кучи оқими ўсди. Америка иқтисодиётининг электроника, компьютер таъминоти, қурилиш материаллари, автомобил эҳтиёт қисмлари ишлаб чиқариши сингари секторларида даромадларнинг кафолатли ўсиши кутилмоқда. Айни вақтда қандшакар, цитрус мевалар, қишки сабзавотлар етиштирувчи Америка фермерлари зарар кўрмоқдалар. Мексикага келганда эса, у НАФТА ёрдамида ўзининг иқтисодий ривожланиши суръатларини ялпи ички маҳсулот ўсишининг тахминан 1,6-2,6 фоизи микдорида жадаллаштиришни режалаштирмоқда. Натижада Мексика ўз иқтисодиётини ислоҳ қилиш даврини ва ривожланган мамлакатлар клубига яқинлашишни ярим асрдан 10-15 йилгача қисқартиришга муваффақ бўлади.

Канада НАФТАдан энг кам фойда кўриши мумкин. Унинг иқтисодиёти АҚШ билан мустаҳкам алоқада, бироқ Мексика билан унча сезиларли алоқага эга эмас. Бироқ НАФТА ривожланиши давомида Канада интеграция жараёнларига тобора кўпроқ тортилади ва кенгаётган бозордан дивидендлар

олади. НАФТА фаолият кўрсатишининг дастлабки икки йилида экспорт хажмларини кўпайтириш хисобига кўшимча ишчи ўринлари барпо этилишига нисбатан ишончини оқламади. Ундан ташқари АҚШнинг Мексика билан савдосининг ижобий савдо сальдоси 1995 йилда ўз ўрнини тақчилликка бўшатиб бериб қўйди.

115.2.-жадвал

НАФТАга аъзо мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари,
1999 йил

Кўрсаткичлар	АҚШ	Канада	Мексика	НАФТА
Аҳоли (млн.киши)	278,2	30,5	97,4	406,1
Майдони (минг км.кв.)	9364	9971	1958	21293
ЯИМ (млрд.долл.)	9152,1	634,9	483,7	10 270,7
ЯИМ аҳоли жон бошига (АҚШ долл.)	32 921	20 481	4966	25 291
Жаҳон экспортидаги улуши (%да)	12,8	4,4	2,5	19,7

Манба: ereport.ru

Интеграция жараёнлари Жанубий Америкада ҳам фаоллашмоқда. Ўз вақтида (60-йиллар бошида) Марказий Америка умумий бозори ташкил этилган эди. Бироқ, сиёсий ва иқтисодий танглик Марказий Америка умумий бозори доирасида интеграция режаларини амалга ошириш имконини бермайди. 90-йиллар ўртасига келиб интеграция жараёнлари 1991 йилда Аргентина, Бразилия, Уругвай, Парагвай ўртасида МЕРКОСУР савдо пакти тузилиши воситасида фаоллашди. Жанубий конус мамлакатларининг умумий бозори -МЕРКОСУР ўзи мавжуд бўлган ерларда жаҳоннинг энг динамик интеграция гуруҳларидан бирига айланди. 1998 йилдаёқ бирлашманинг тўрт катнашчиси ўртасидаги савдо хажмининг деярли 95 фоизига пошлина солинмади.

Агар, 90-йиллар ўртасида Лотин Америкаси мамлакатлари НАФТА блокига интиломқдалар деб ҳисобланган бўлса, хозир вазият ўзгарди. МЕРКОСУРга эркин савдо тўғрисидаги битим асосида Чили ва Боливия кўшилди (ассоциацияланган аъзолар сифатида). МЕРКОСУР билан Анд гуруҳи ўртасидаги ҳамкорлик тўғрисидаги музокаралар олға силжимокда. Унга Боливиядан ташқари Венесуэла, Колумбия, Перу, Эквадор киради. МЕРКОСУР якин истиқболда Панама каналдан Магеллан бўғозигача бўлган ерни қамраб олувчи Жанубий Америка эркин савдо зонаси - САФТАни ташкил этиш режасига эга.

МЕРКОСУРнинг барпо этилиши ўзаро савдонинг кескин кўпайишига, бошқа минтақавий савдо гуруҳлари билан савдо-иқтисодий ҳамкорликнинг кенгайишига олиб келди. Ўзаро инвестиция фаоллиги сезиларли равишда ўсди, чет элдан келувчи инвестициялар ўсмоқда. МЕРКОСУРнинг муваффақиятли фаолияти минтақада сиёсий барқарорликка сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Ғарбий Европа интеграциясидан фарқ қилган ҳолда, ушбу Жанубий Америка

бирлашмаси ўз даражасига кўра турлича бўлган давлатлар ягона ташкилотда мавжуд бўлишидангина эмас, балки муваффақиятли ҳамкорлик қилишидан ҳам далолат беради. Бунинг учун бундай бирлашмаларнинг барча бўғинларини пухта тайёрлаш, улар фаолиятига юқори малака билан рахбарлик қилиш, ушбу жараёнда ҳар бир мамлакат учун унинг ўз ўрнини топиш учун, қарама-қаршиликларни юмшатиш, муросага бориш истаги талаб этилади.

10.6. Осиё-Тинч океани минтақасида интеграцион жараёнларнинг хусусиятлари

Осиё-Тинч океани минтақаси интеграцион жараёнларининг учинчи энг йирик маркази ҳисобланади.

Деярли 30 йил мобайнида Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари уюшмаси (АСЕАН) муваффақиятли фаолият кўрсатмоқда. Унга Осиёдаги тўртта "аждаходан бири — Сингапур, шунингдек, "янги тўлқин" — янги индустриал мамлакатлар — Малайзия, Индонезия, Таиланд, Бруней ва Филиппин киради. Ушбу гуруҳ доирасида ўзаро ҳамкорликнинг муваффақияти АСЕАН катнашчилари бўлган кўпчилик мамлакатларнинг шиддатли иқтисодий ўсиши, улар ривожланишини таққослаш мумкинлиги, яхши йўлга қўйилган ва узок, тарихий анъаналарга эга бўлган ўзаро савдо алоқаларининг мавжудлиги, шунингдек, ҳамкорлик шаклларининг тартибга солиниши билан мустақкам боғлиқдир. АСЕАН режаларида 2000 йилгача қатнашчи мамлакатлар божхона пошлиналарини 38 минг турдаги товарлар бўйича ўртача 5 фоизга пасайтириш режаси мавжуд эди. 1995 йил охирида 2000 йилда, воқеалар кўнгилдагидек ривожланган тақдирда 2002 йилда эркин савдо знаси барпо этиш тўғрисида қарор қабул қилинган эди.

Шарқий Осиёда иқтисодий интеграцияни ривожлантириш истикболлари кўп жихатдан Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятини ташкил этиш билан боғлиқдир. Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти минтақанинг 21 давлатини бирлаштирувчи ҳукуматлараро бирлашмадир.

Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти 1989 йилда Австралиянинг таклифи билан Тинч океани хавзасида иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида ташкил этилган эди. Дастлаб унга 12 мамлакат: Австралия, Бруней, Канада, Индонезия, Япония, Малайзия, Янги Зелландия, Филиппин, Сингапур, Жанубий Корея, Тайван ва АҚШ кирди. Кейинги йилларда унга Хитой, Гонконг (Сянган), Тайван, Мексика, Чили, Папуа-Янги Гвинея, 1998 йилда Вьетнам, Перу ва Россия қўшилди.

Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти расман маслаҳат мақомига эга, бироқ унинг ишчи органлари доирасида савдо, инвестиция ва молия фаолиятини юритишнинг минқтакавий қоидалари белгиланади, у ёки бу соҳаларда ҳамкорлик масалалари бўйича тармоқ вазирлари ва экспертларнинг учрашувлари ўтказилади.

1993 йилда Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти етакчиларининг биринчи учрашуви бўлиб ўтди (Сиэтл, АҚШ). Учрашув давомида минтақада авж олаётган интеграция жараёнларидан фойда кўриш нотўғри тақсимланиши юзасидан жиддий тафовутлар борлиги аниқланди. Экспертларнинг фикрича,

Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятида савдони эркинлаштириш аъзо мамлакатларнинг реал даромадлари 2 фоизга ўсишига олиб келиши керак. Бироқ фойдани биринчи навбатда энг рақобатбардош мамлакатлар оладилар.

Осиё-Тинч океани минтақасида иқтисодий интеграция жараёнларига баҳо берар экан, кўпчилик мутахассислар унинг ривожланишининг ўзига хос шарт-шароити ва ўзига хослигини кўрсатадилар. Осиё-Тинч океани минтақаси интеграция жараёнининг асосий хусусиятларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

— *биринчидан*, Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлиги ташкилотидаги интеграция жараёни давлатлараро ҳамкорлик учун негиз яратувчи трансмиллий корпорацияларнинг етакчилик роли шароитида юз бермоқда;

- *иккинчидан*, интеграция жараёни иқтисодий ривожланиши даражаси жиддий равишда турлича бўлган, маданий ва ижтимоий-сиёсий тизимлари хар хил бўлган мамлакатларни қамраб олади. Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлигининг ноёблиги шундаки, унда ХХ асрнинг икки буюк иқтисодий давлати — АҚШ ва Япония, шунингдек, ХХІ асрнинг иқтисодий гиганти — Хитой бирлашади.

Японияга келганда эса, Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти интеграция типига ягона халқаро тузилма ҳисобланади. Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятигаў муносабатлари унча оддий бўлмаган қулай ташқи шарт-шароитларни талаб этувчи ХХР ва Тайван киришини қайд этиш муҳимдир;

— *учинчидан*, Осиё-Тинч океани минтақаси кўламидаги интеграция суб минтақавий иттифоқларни (АСЕАН, НАФТА, Жанубий Тинч океани форуми ва бошқалар) ўз ичига олади, яъни интеграциянинг турли даражаларига йул кўяди, масалан, ташқи савдони эркинлаштириш даражаси бўйича;

— *тўртинчидан*, АТЭС ва Осиё-Тинч океани минтақасида Тинч океани "очик" регионализи мафқураси минтақавий интеграцияни иқтисодий глобализм элементи сифатида қарайди. Бунда жаҳон иқтисодиёти эволюцияси минтақавий иқтисодий иттифоқларнинг аста-секин бирлашиши ва ўзаро бир-бирига кўшилиш жараёни сифатида қаралади. "Очик регионализм" концепцияси, шунингдек, Тинч океани минтақаси ичида товарлар, сармоялар, иш кучи, ҳаракати, чекланиши олиб ташланишини ҳам назарда тутаяди, протекционизмдан воз кечиш бўйича мажбуриятлар қабул қилинади, ички минтақавий иқтисодий алоқалар рағбатлантирилади. Умуман олганда, Осиё-Тинч океани минтақасида интеграция муносабатлари етуклиги хали унча юқори эмас. Жумладан, АСЕАН тизимидаги савдо зонасини иқтисодий интеграция ривожланишининг биринчи босқичига, яъни тарифлар ва бошқа чеклашлар олиб ташланадиган эркин савдо зонасига киритиш мумкин. Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятига нисбатан ҳозирча эркин савдо зонаси сифатида эмас, балки "очик иқтисодий уюшма" сифатида гапириш мумкин.

Ушбу ташкилот доирасида Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятини ва интеграция жараёнларини ривожлантириш истикболлари яқин йилларда уч вариантда кўриб чиқилади.

Биринчи вариант — Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятини

ривожлантириш Багор (1994 й., Индонезия)даги кенгашда қабул қилинган сценарий бўйича амалга оширилади. Унга мувофиқ эркин савдо зонаси ташкил этилади ва 2020 йилда (саноати ривожланган мамлакатлар учун 2010 йилгача) инвестиция соҳаси эркинлаштирилади. Божхона тарифларини иасайтириш ГААТ/БСТ доирасида эришилган битимларга мувофиқ, юз беради.

Иккинчи вариант — мутахассисларнинг фикрича, энг эҳтимолли вариант Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти учун минтақада савдо муаммоларини муҳокама қилиш форуми ролини мустаҳкамлайди. Ушбу ҳолда мавжуд ахдлашувларни бажаришнинг бориши муносабати билан низолар келиб чиқиши шубҳасиздир. Бу ташкилотнинг кучсизланишига олиб келади. Бундай шароитларда бошқа интеграциялашган минтақавий гуруҳларнинг роли ошади, чунки субминтақаларида ва Осиё-Тинч океани минтақаси гуруҳларидаги айрим мамлакатларнинг интеграциялашув даражаси нисбатан юққори ва улар умуман олганда, минтақада интеграция жараёнлари жадал ривожланишининг ўзига хос ячейкалари бўлиши мумкин. Жумладан, "ўсиш учбурчаги" — Жанубий-Хитой иқтисодий зонаси (ХХР, Гонконг, Тайван); "ўсиш олтин учбурчаги" (Индонезия, Малайзия, Сингапур); Япон денгизи хавзаси мамлакатлари иқтисодий зонаси; Хинди-Хитой иқтисодий зонаси мавжуд.

Учинчи вариант — АҚШ ва ЕИда протекционистик кайфиятлар устунлик қилишини истисно этмайди, бу жаҳон савдосининг тезликда эркинлашишига тўсқинлик қилиши ва Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятида интеграция жараёнлари доирасини Осиё мамлакатлари билан чеклаши мумкин.¹³

Осиё-Тинч океани минтақаси кўплаб мамлакатларининг тезликда барқарор иқтисодий ўсиши жаҳон иқтисодий ривожланишининг маркази Тинч океани хавзаси томонга силжимоқда, деган умумий фикр шаклланишига кўмаклашди. 90-йиллар ўртасида жаҳон аҳолисининг 38,2 фоизи ва унинг ялпи ички маҳсулотининг 55,7 фоизи Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти мамлакатларига туғри келди (ЕИда мое равишда 6,7 ва 20,5%). НАФТА мамлакатлари ҳам ЕИга яқин салмоққа эга. жаҳон товарлар савдоси хажмининг 43,9 фоизи, хизматлар савдосининг 32,9 фоизи ва технологиялар экспортининг 64,1 фоизи Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти улушига туғри келади. Ташаи савдо соҳасида Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамияти ва унга кирувчи мамлакатлар доирасида ички минтақавий алоқалар 70 фоизни ташкил этади. Айни вақтда ЕИмамлакатларида ушбу кўрсаткич 55 фоизга етди. Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамжамиятининг 3 асосий қатнашчиси: Япония, АҚШ ва Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари (Япониядан ташқари) ўртасидаги товар айланмаси тез суръатларда ўсмоқда.

10.7. Ўзбекистоннинг интеграцион ташкилотлардаги иштироки

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий соҳада кўпгина ютуқларга эришди. Республикамининг жаҳон ҳамжамиятида фаол иштирок этиши ва Ўзбекистоннинг миллий

¹³ Международные экономические отношения. Учебник Под. ред. Евдокимова М.: Проспект, 2003

манфаатларига мос келадиган кўп томонлама сиёсат юритиши давлатимизнинг жаҳон хўжалигида тутган ўрнини мустаҳкамлашнинг муҳим шартидир.

Эндиликда Ўзбекистон ташқи сиёсат майдонида борган сари муносиб ўрин эгалламоқда. Биз қўйган кўпгина амалий қадамлар Ўзбекистоннинг халқаро ҳамжамиятда узоқ муддат мобайнида яратувчилик фаолияти билан шуғулланиш истикболига мўлжаллангандир.

Бошқа давлатлар билан бўладиган иқтисодий интеграция давлатнинг ҳар хил эҳтиёжларини қондириш ва самарадорлигини оширишнинг муҳим омили ҳисобланади ва фан-техника тараққиётини жадаллаштиришга, миллатлар ва элатларнинг яқинлашувига, аҳолининг турмуш даражасини оширишга ёрдам беради.

Ҳар қандай давлат ҳоҳ кичик ҳоҳ катта бўлсин, иқтисодий интеграциясиз ривожланиши тез бормайди. Буни кўпгина давлатлар ўз тажрибаларида исботлашди. Иқтисодий интеграцияни ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон Республикаси сиёсати ҳам иқтисодиёти юксак даражада ривожланишига эришишга қаратилган. Иқтисодий интеграция иқтисодиётга бевосита қуйидаги натижаларга эриш имкониятини беради: товарлар, капиталлар, хизматлар эркин ҳаракат қилади; рақобат кучаяди; ишлаб чиқариш кучлари ривожланади; ишлаб чиқариш самарадорлиги ортади; сифатли ва арзон товарлар ишлаб чиқарилади; истеъмолчиларнинг талаби ортиб боради; таклиф қилинадиган товарлар номенклатураси кўпаяди; бозорларнинг ривожланган шакллари пайдо бўлади ва умумий бозорлар ташкил қилинади; ишсизлик даражаси пасаяди; миллий иқтисодиётдаги фарқлар йўқолиб боради; янги кучли умумий иқтисодиёт шаклланади; миллий иқтисодиёт ривожланиб боради; энг муҳими кишилар ҳаёти фаровонлиги ошади ва ҳ.к.

Бу натижаларга эришиш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиё, МДХ давлатлари, ривожланган ва ривожланаётган қолаверса, Европа Иттифоқи давлатлари билан ҳамкорликка эришишга ҳаракат қилиши керак.

Ўзбекистон дунё хўжалиги тизимига кириб борар экан, унинг халқаро иқтисодий алоқалари узоқ ва яқин хорижий мамлакатлари билан тараққий этмоқда.

Ўзбекистоннинг МДХ ва Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти каби интеграция уюшмаларида иштирок этиши мамлакатимизнинг дунё миқёсидаги обрў эътиборини янада орттиради.

Ўзбекистон Республикаси аъзо бўлиб кирган энг муҳим бирлашмалардан бири - Мустақил Давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ) бўлиб, у 1991 йил декабрда тузилган. Хозир МДХ га Озарбайжон Республикаси, Арманистон Республикаси, Белорусь Республикаси, Қозоғистон Республикаси, Тожикистон Республикаси, Қирғизистон Республикаси, Молдова Республикаси, Россия Федерацияси, Туркменистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси ва Украина киради.

Ўзбекистон собик Иттифоқ республикалари билан алоқаларга катта аҳамият бериб, аввалбошдоноқ Мустақил давлатлар ҳамдўстлигини тузиш

ғоясини қўллаб-қувватлади. Бундай ҳамкорликка ҳамдўстлик мамлакатларининг худудий яқинлиги ва иқтисодий жихатдан боғланганлиги эмас, балки чуқур тарихий, маданий ва маънавий алоқалар, катта тарихий давр мобайнида халқларимизнинг тақдири муштараклиги ҳам асос булмокда.

Ҳамдўстлик мақсадлари қуйидагилар:

- демократик ҳуқуқий давлатлар тузиш, улар ўртасидаги муносабатлар давлат мустақиллигини ва суверен тенгликни ўзаро тан олиш ва хурматлаш, ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи, тенг ҳуқуқлилик ва ички ишларга аралашмаслик, ҳар қандай тазйиқлардан воз кечиш, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, шу жумладан кичик миллатлар ҳуқуқларини хурмат қилиш, мажбуриятларини ва бјшқа умум тан олинган халқаро ҳуқуқ тамойиллари ва нормаларини ҳалол бажариш асосида ривожланади;

- бир-бирларини худудий бутунлигини ва мавжуд чегаралар бузилмаслигини тан олиш ва хурмат қилиш;

- чуқур тарихий илдизларга эга бўлган халқларнинг туб манфаатларини ҳамда қўшничилик ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик муносабатларини мустаҳкамлаш;

- фуқаролараро ва миллатлараро тотувликни сақлаш.

Айни вақтда Ўзбекистон Республикасининг МДХга аъзолиги унга бир қатор муҳим вазифаларни миллат, иқтисодиёт манфаатларига мувофиқ ҳал этиш имконини беради:

- ишлаб чиқаришни, аҳоли таъминотини (аввало озиқ-овқат билан) қўллаб-қувватлашни таъминловчи кўламда кооператив хўжалик алоқаларини ривожлантириш ва такомиллаштириш;

- МДХнинг бир қатор товарларини бозорда, айниқса анъанавий маҳсулотларни сотиш соҳасида етакчи мавқени сақлаш;

- собиқ иттифоқчи республикалар эга бўлган хом-ашё ресурсларидан фойдаланиш;

- Ўзбекистоннинг учинчи мамлакатларга экспорт-импорт товар оқимига хизмат кўрсатувчи транспорт коммуникацияларидан кафолатли ва хатарсиз фойдаланиш.

Ўзбекистоннинг МДХ мамлакатлари билан иқтисодий ҳамкорлиги механизмини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари иқтисодий эркинлаштириш, уни бозор тамойилларига изчиллик билан ўтказиш, хўжалик тузилмасини қайта қуришдан иборат умумий йўл билан белгиланади.

МДХ давлатлари Ўзбекистоннинг асосий савдо иқтисодий ҳамкорларидан бири ҳисобланади. Уларнинг ҳиссасига республика ташқи савдо умумий ҳажмининг 30% дан ортиғи тўғри келади. Ўзбекистон ва МДХ мамлакатлари мол айирбошлаш динамикаси тенглик ва ўзаро фойдали тамойилларга асосланган, савдо-иқтисодий муносабатларнинг изчил ривожланаётганлигидан далолат беради. 2000-2007 йиллар давомида Ўзбекистон билан йирик савдо алоқаларини олиб борувчи давлатлар Россия, Қозоғистон, Украина ҳисобландилар.

Мустақил Давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатлари билан иқтисодий

муносабатларнинг шакли ва таркиби тубдан ўзгариб бормоқда. Ўзбекистоннинг мавқеи тобора мустақамланмоқда. МДХдаги кўпгина мамлакатлар билан савдо-тўлов соҳасида Ўзбекистон ижобий сальдога эгадир.

Россия Ўзбекистоннинг энг муҳим савдо ҳамкори ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасидан асосан пахта толаси, озиқ-овқат, машина ва ускуналар, ёнилги маҳсулотлари, кимё маҳсулотлари экспорт қилинади.

Марказий Осиё мамлакатлари билан ҳамкорлик қилиш минтақанинг ривожланиши ва давлатлар иқтисоди учун муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов интеграция ҳақида гапирар экан, манфаатлар бирикувининг хилма-хил механизмлари ва шакллари ҳамда интеграция турлари мавжудлигига асосланади. "Биз интеграция жараёнлари ва бозор ислохотларини ривожлантиришга, Марказий Осиё минтақасида умумий бозорни шакллантиришга алоҳида аҳамият берамиз.

Фақат ўзининг тор миллий қобиғида қолиб кетмаган бозоргина хорижий инвестицияларнинг катта оқимини жалб қилиб, минтақа мамлакатларининг барқарор ривожланиши ва фаровонлигини таъминлай олади"¹⁴.

Ўзбекистоннинг мавқеи минтақада аҳамиятли бўлишига қарамай, бир қанча жуғрофий-сиёсий омиллар мамлакатнинг стратегик имкониятларини чеклаб қўяди. Мамлакат қолган Марказий Осиё давлатларининг барчаси сингари денгизга чиқиш йўлига эга бўлмагича қолмай, балки жаҳон транспорт коммуникацияларига эркин кира олмайдиган давлатлар билан қуршаб олинган. Аммо шулар билан бир қаторда сув ресурсларининг чекланганлиги, Фарғона водийсида аҳолининг зичлиги, қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳоли салмоғи катта эканлиги республикамизда интеграция жараёнларини ривожлантиришни тўхтатмайди.

Ўзбекистон Республикаси 1992 йилда Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти (ИХТ) аъзоси бўлди. ИХТ Афғонистон Ислом Давлати, Озарбайжон Республикаси, Эрон Ислом Республикаси, Козоғистон Республикаси, Покистон Республикаси, Тожикистон Республикаси, Туркия Республикаси, Туркманистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси каби давлатларни бирлаштиради. 1992 йилда Техронда олий даражадаги ИХТ учрашуви пайтида эълон қилинган ахборотда ИХТ аъзоларининг иқтисодий фаровонлиги йўлида кўптомонлама минтақавий ҳамкорлигини кўзда тутувчи мақсадлар ва вазифалар эълон қилинди.

Ўзбекистоннинг Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига интеграциялашуви - транспорт, алоқа савдо, инвестиция ва энергетика сингари устувор соҳаларни ривожлантириш учун имконият яратади. Бу соҳалардаги ҳамкорлик жараёнларини жадаллаштириш имконини беради. Транзит савдо, минтақа ичида халқаро ҳукуқий меъёрларга мувофиқ божхона тадбирларининг умумий

¹⁴ И.А.Каримов "Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир". Т.: "Ўзбекистон", 2005-96 б

тизимини яратиш юзасидан лойиҳалар амалга оширилмоқда. Туркменистон ва Ўзбекистонни Афғонистон орқали Карчи ва Гвадар портлари билан бирлаштирувчи транзит йўлларига алоҳида эътибор берилмоқда. Термиз-Хирот-Кандахор-Чаман темир йўли ва унинг Хирот-Кушка, Керман-Зоҳидон, Астаре(Озарбайжон)-Решт-Қазвин тармоқлари билан, шунингдек Авн кули атрофидан айланиб ўтувчи темир йўлини тугаллаш мақсадида уларга ҳам устивор аҳамият берилиши лозим.

Минтақада газ ва нефть ўтказиш тармоқларини ривожлантириш режалари ишлаб чиқилди ва маъқулланди. Бунда Туркменистондан Эрон ва Туркия орқали Покистонга, шунингдек Эрондан Покистонга ўтадиган газ қувурлари қурилиши алоҳида эътиборда турибди. ИХТ аъзоси бўлган Марказий Осиёдаги бошқа мамлакатлар ҳам бу газ қувурларидан фойдаланишлари мумкин.

ИХТ аъзоси бўлган мамлакатлар ўртасидаги савдони янада ривожлантириш мақсадида бошқа минтақалардаги ва жаҳон савдо муҳитидаги тажрибани ҳисобга олган ҳолда эркин савдо минтақаси (ЭКОФТА) тузишга аста-секин ўтиш кўзда тутилмоқда. ИХТ минтақасидаги мамлакатларнинг ташқи иқтисодий алоқаларини ривожлантиришда ва уларнинг ҳаракатларини мувофиқлаштиришда тобора кўпроқ рол ўйнамоқда.

2002 йил 10 июнда Козоғистон, Хитой Халқ Республикаси, Қирғизистон, Россия Федерацияси, Тожикистон ва Ўзбекистон давлат бошлиқлари томонидан Шанхай ҳамкорлик Ташкилотининг Хартияси- асосий низом ҳужжатига қўл қўйилди. Ўзбекистон бу ташкилотга 2001 йилда аъзо бўлган эди. Шанхай ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлиш Ўзбекистон ва ташкилот аъзолари учун икки томонлама манфаатли. Иштирокчи давлатлар учун Ўзбекистон муҳим стратегик шерик бўлиб ҳисобланади. Чунки тарихий «Буюк ипак йўли»нинг қайта тикланишида Ўзбекистоннинг иштироки муҳим аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон учун эса бу Европа ва Осиё-Тинч океани минтақасига чиқиш учун ишончли йўл ҳисобланади ва иштирокчи мамлакатлар билан турли йўналишдаги алоқаларни ривожлантириш имкониятини беради.

Ўзбекистоннинг турли халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик алоқаларининг ривожлантирилиши унинг жаҳон хўжалиги интеграциясида самарали иштирок этишини таъминлайди. Бундай халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик ўтиш даври муаммаларини ҳал этишни, шунингдек ижтимоий йўналтирилган бозор хўжалигини шакллантиришни енгиллаштиради. Бу нарса кредитлар олишда, бевосита хорижий инвестицияларни жалб қилишда, махсулотларни жаҳон бозорларига чиқаришда катта ёрдам беради.

11-bob. Jahon iqtisodiyotini tartibga solishda xalqaro tashkilotlarning roli

Reja:

- 11.1. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tasniflanishi.
- 11.2. Jahon xo'jaligidagi global tashkilot - Birlashgan millatlar tashkiloti tizimi.
- 11.3. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti. Hududiy iqtisodiy tashkilotlar.
- 11.4. Jahon savdo tashkilotining jahon xo'jaligidagi rivojlanish yo'nalishlari va uni mamlakatlar iqtisodiyotidaga ahamiyati.
- 11.5. JSTning tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solish uslublari.

11.1. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tasniflanishi

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar murakkab iqtisodiy mexanizm sifatida bir tomondan bozorga xos o'z-o'zini boshqarish qobiliyatiga ega bo'lsa (XIMning moddiy asosi hali ham jahon bozori hisoblanadi), ikkinchi tomondan, ayniqsa XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, alohida mamlakatlar va hududlar o'rtasida o'zaro aloqalarni osonlashtiruvchi davlatlararo tuzilmalarni yaratishni talab etadi. Ayni paytda shuni qayd etib o'tish kerakki, birinchi (1914-1918 yillar) va ikkinchi (1939-1945 yillar) jahon urushlari orasida xalqaro tashkilotlarni gurkirab vujudga kelish jarayoni (shu davrda Xalqaro mehnat tashkiloti, o'zining «Inkoterm» kabi tijoriy hujjatlari bilan taniqli bo'lgan Xalqaro savdo palatasi, Xalqaro hisob-kitoblar banki tashkil etilgan) va ayniqsa 40-yillarda ikkita to'qnashuvni boshidan kechirgan davlatlar tarixidagi favqulotda holatlar va 1929-1933 yillardagi chuqur iqtisodiy tanazzul bilan bog'liq. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning vujudga kelishining ikkinchi «to'lqini» va harakatdagi faoliyatining faollashuvi ikkinchi jahon urushidan so'ng mustamlakachilik tizimining parchalanishi hamda 60-70 yillardagi iqtisodiy chayqalishlar bilan bog'liqdir. Va nihoyat, 80-yillarning boshlarida xalqaro iqtisodiy tashkilotlar faoliyatida uchinchi bosqichning boshlanganligini ko'rishimiz mumkin. Bunga sabab sifatida totalitar tizimlarning (cobiq SSSRni) inqirozga uchrashi va yangi ming yillik ostonasida insoniyatning global muammolarini keskin kuchayishi kabilarni ko'rsatish mumkin. Jahonning ko'plab mamlakatlarining hukumat organlari zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi muammolarni mustaqil hal eta olmadilar va natijada ular qayd etib o'tilgan muammolarni hal etishda birgalashib harakat qilish usullarini ishlab chiqara boshladilar. Hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida iqtisodiy gullab-yashnash va jahon xalqlari farovonligini ta'minlash masalasi bilan shug'ullanuvchi minglab xalqaro tashkilotlar hisobga olingan. Ekspertlarning fikricha jahon iqtisodiyotiga sezilarli ta'sir o'tkaza oladigan xalqaro tashkilotlar soni 100 ta atrofidadir.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning shakllanishida muhim o'rin tutgan quyidagi omillarni keltirishimiz mumkin:

- 1. Insonlar hayotining bir biriga bog'liqligining yanada o'sishi;*
- 2. Sanoat revolyutsiyasi va ilmiy yutuqlar insonlarni bir- biridan ajratib turgan masofalarni qisqartirishi va xalqaro munosabat va hamkorlikni kengaytirishi;*
- 3. Savdo, valyuta- moliya munosabatlari, kapital bozori umuman iqtisodiy o'sish;*
- 4. Davlatlarning barcha sohada bir – birlariga bog'liqligining o'sishi;*

5. *Dunyodagi umumiy resurslardan oqilona foydalanishning zarurligini chuqurroq anglash.*

Davlatning xalqaro iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lishi uning har tomonlama rivojlanish imkoniyatlarini oshiradi. Chunki xalqaro iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lish, uning boshqa a'zo davlatlari bilan ham keng hamkorlikni yo'lga qo'yishni ta'minlaydi.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar topologiyasi haqida gapirganda, ikkita mezondan (jug'rofiy qamrovi kengligi va faoliyat xususiyatlari) foydalanish maqsadga muvofiqdir. Birinchisidan kelib chiqib, ikki tomonlama, hududiy va global tuzilmalar ajratib ko'rsatiladi. Ikkinchi mezonni qo'llagan holda maxsuslashtirilgan (sohalar bo'yicha) va global tashkilotlarga ega bo'lamiz. Bularning ichida ayniqsa 1945 yilning 24 oktyabrida tashkil etilgan Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) tasarrufidagi iqtisodiy hamkorlik organlari alohida o'ringa ega. BMT – ikkinchi jahon urushidan so'ng Antigittler koalitsiyasi a'zolari tomonidan tashkil etilgan eng universal, obro'-e'tiborli va son jihatdan eng yirik xalqaro tashkilot hisoblanadi.

11.2. Jahon xo'jaligidagi global tashkilot - Birlashgan millatlar tashkiloti tizimi

BMT shtab-kvartirasi Nyu-Yorkda joylashgan bo'lib, uning tarkibida 190 dan ortiq a'zo-mamlakat mavjud. BMT nizomining 1-moddasida tashkilot faoliyatining asosiy maqsadlari ichida, «iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va gumanitar harakterdagi xalqaro muammolarni hal etishda xalqaro hamkorlik qilish» maqsadi ham yetakchi o'rinda turadi. *BMT iqtisodiy sohada asosan quyidagi to'rtta yo'nalish bo'yicha faoliyat olib boradi:*

- global muammolarni hal etish;
- davlatlarning iqtisodiy hamkorligiga ko'maklashish;
- mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishidagi uzilishlarni yengib o'tish;
- hududiy rivojlanishni rag'batlantirish.

Yuqorida sanab o'tilgan yo'nalishlarning har biri BMT muassasalarning faoliyatida axborot, texnika-maslahat va moliya sohasida hamkorliklarni ham o'z ichiga oladi. BMT bosh va yordamchi organlari, shuningdek, 18 ta maxsuslashtirilgan institut va bir qator avtonom tuzilmalar bo'limlari Bosh Assambleya (BA), Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash (EKOSOS) hamda Sekretariat hisoblanadi.

Bosh Assambleya yilda bir marta sessiyalar o'tkazadi (sentyabr, dekabr), bu sessiyalarning har birida rais, uning o'rinbosarlari va asosiy qo'mitalarning boshliqlari saylanadi. Jahon iqtisodiyotidagi asosiy masalalar ham umumiy majlislarda ham maxsus ikkinchi qo'mita doirasida muhokama qilinadi.

BMTning iqtisodiy va ijtimoiy kengash bo'limi (EKOSOS) 1946 yilda tashkil etilgan. 54 mamlakat uning a'zolari sanaladi va a'zolarining uchdan bir qismi (Buyuk Britaniya, Xitoy, Rossiya, AQSH va Frantsiyadan tashqari) har yili uch yil muddatga qayta sanaladi. Yuqoridagi beshta davlat urush va tinchlik masalalari bilan shug'allanuvchi Xavfsizlik kengashida bo'lgani kabi doimiy ravishda EKOSOS tarkibiga kiradi. Kengash odatda bir yilda ikki marta (ijtimoiy-huquqiy va gumanitar mavzuda, shuningdek, iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha) sessiya o'tkazadi.

XIM muammolari bo'yicha qarorlar va tavsiyalar qabul qilish huquqiga ega bo'lgan barcha tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirish mas'uliyati ham EKOSOS zimmasidadir. Bugungi kunga kelib EKOSOS oltita doimiy qo'mita, yettinchi funktsional va beshta hududiy komissiyalarni ta'sis etgan. Bulardan tashqari 18 ta maxsuslashtirilgan muassasa, Jahon oziq-ovqat dasturi va YuNKTAD/UST Xalqaro savdo markazi ham EKOSOS patronaji ostida faoliyat olib boradi. BMTning iqtisodiy organlari tizimida uchinchi bo'g'in sifatida Sekretariat faoliyat olib boradi. Sekretariat bir necha bo'limlardan (iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha Departament) tarkib topgan bo'lib, ma'muriy-ijrochi tuzilma sifatida ish olib boradi.

Jahon xo'jaligi muammolarini hal qilishda BMTning savdo va taraqqiyot bo'yicha Anjumani (YuNKTAD) va BMTning sanoat taraqqiyoti bo'yicha tashkiloti (YuNIDO) to'g'risida alohida to'xtalib o'tish lozim.

1964 yilning oxirida BMTning Bosh Assambleyasi xalqaro savdo bo'yicha hamkorlikka ko'maklashish uchun YuNKTADni ta'sis etish haqida qaror qabul qildi. Anjumanning oliy organlari to'rt yilda bir o'tkaziladigan sessiya va yilda ikki marta to'planadigan Kengash hisoblanadi. Kengash nazorati ostida doimiy qo'mitalar, vaqtinchalik ishchi guruhlari va Sekretariat faoliyat ko'rsatadi. YuNKTADga hozirgi kunda 186 ta davlat a'zo bo'lib, uning shtab-kvartirasi Jenevada joylashgan. YuNKTAD rahbarligi ostida o'tkazilgan hukumatlararo maslahatlar natijasida bir qator muhim savdo bitimlari imzolandi, xom-ashyo tovarlari savdosi sohasidagi holatlarni o'rganish uchun ekspert guruhlari tashkil etildi. Anjuman Yevropa va Amerika bozorlarida rivojlanayotgan mamlakatlarning mahsulotlari uchun maxsus imtiyozlar berish rejimini quvvatlash yo'nalishida faoliyat ko'rsatmoqda.

1967 yilda tashkil etilgan YuNIDO 166 ta davlatni birlashtirgan bo'lib, uning shtab-kvartirasi Vena shahrida joylashgan. Bu tashkilotning bosh vazifasi Osiyo, Afrika, Janubiy Amerika va Okeaniyadagi kambag'al va rivojlanish darajasi past bo'lgan mamlakatlar guruhini iqtisodiy qoloqlikdan olib chiqish jarayonini rag'batlantirish maqsadida BMT doirasida sanoat rivojlanishini muvofiqlashtirishdan iborat. YuNIDOning oliy organi ikki yilda bir marta chaqiriladigan Bosh Anjuman sanaladi. Boshqaruv tuzilmalari esa sanoat taraqqiyoti bo'yicha kengash va byudjet masalalari bo'yicha qo'mita hisoblanadi. YuNIDO faoliyati hukumatlar va xususiy tarmoq bilan hamkorlik asosida qurilgan. Tashkilot investitsiyalar, texnik va sanoat hamkorligi masalalari bo'yicha forumlar o'tkazadi. Xorijiy investitsiyalarning ko'payib borishiga, rivojlangan mamlakatlarga texnologiyalar yetkazib berishga ko'maklashadi. Bu masalalarni amalga oshirishda YuNIDOning Sanoat va texnologik axborotlar banki (STAB) samarali faoliyat ko'rsatmoqda.

Moliyalashtirishdagi muammolar, ortiqcha qog'ozbozlik va qarorlarning bajarilishini nazorat qilishning kuchsizligiga qaramasdan, zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishida BMT tizimidagi iqtisodiy tashkilotlarning ahamiyati ortib bormoqda. BMTning maxsuslashtirilgan muassasalari rolining kuchayib borishida xalqaro mehnat taqsimoti tuzilmasining murakkablashuvi, axborot-texnologik ayirboshlashning yangidan-yangi kanallarining vujudga kelishi

jahon xo'jalik hayotining jadallashuvi va shuningdek insoniyat oldida turgan jiddiy global muammolar va h.k.lar muhim rol o'ynamoqda.

11.3. Iqtisodiy hamkorlik va Taraqqiyot tashkiloti. Hududiy iqtisodiy tashkilotlar

BMT doirasiga kirmaydigan iqtisodiy tashkilotga 1961 yilda tashkil topgan, shtab-kvartirasi Parijda joylashgan Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot tashkilotini (IHTT) kiritish mumkin. IHTT ikkinchi jahon urushidan keyin AQSHning moliyaviy yordamidan samarali foydalanish va ko'hna qit'adagi tiklanish jarayonini muvofiqlashtirish maqsadida tashkil etilgan. Yevropa iqtisodiy hamkorlik tashkilotining vorisi hisoblanadi. «Boylar klubi», jahon iqtisodiyotining «aql markazi» deb ataluvchi IHTT hozirgi kunda jahonning iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan 29 ta mamlakatini o'z tarkibiga birlashtirgan. CHunonchi, bu tashkilotga a'zo-mamlakatlar hissasiga jahon tovar va xizmatlar ishlab chiqarishning 2/3 qismi to'g'ri keladi.

IHTTning oliy kengashi bo'lib, uning tarkibiga har bir a'zo-mamlakatdan bittadan vakil kiradi. Kengash a'zolar oyda bir marta Bosh kotib raisligida uchrashishadi. Bundan tashqari Kengash vazirliklar (tashqi ishlar vazirligi, moliya vazirligi, iqtisodiyot vazirligi kabilar) miqyosda yillik majlislarni ham o'tkazib turadi. Doimiy asosda ish yurituvchi Ijroiya qo'mitaning asosiy vazifasi IHTT faoliyatini nazorat qilish va Kengash majlislarini tayyorlashdan iborat. 200 dan ortiq qo'mitalar, ishchi guruhlar va ekspert komissiyalarini ijtimoiy-iqtisodiy harakterda bo'lgan keng doiradagi masalalar bilan ham shug'ullanadi.

IHTT tuzilmasi haqida fikr bildirilganda albatta Yevropa va o'tish davri iqtisodiyotli mamlakatlar o'rtasida hamkorlik markazini eslatib o'tish joizdir. Bu markaz 1990 yilda tashkil etilgan bo'lib, IHTT va SHarqiy Yevropa mamlakatlari o'rtasidagi aloqalarni muvofiqlashtirib turadi. IHTT faoliyatidagi eng muhim jihat – bu tashkilotga a'zo-mamlakatlar hukumatlari o'rtasida iqtisodiy va ijtimoiy, siyosiy muammolari bo'yicha fikr almashishni yo'lga qo'yishdir. Kapital va xizmatlarning erkin harakatini ta'minlash, poraxo'rlikka qarshi kurash kabilar to'g'risidagi qonunlar bu say-harakatlarning samarasidir. Hozirgi kunda IHTTning amaliy vazifalari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

-bolalar va ayollar mehnati, mahsulot bahosini ataylab pasaytirish kabi g'irrom raqobatni chegaralash yo'llarini izlash;

-mehnatni himoyalash bo'yicha bo'yicha barcha mamlakatlar uchun yagona bo'lgan me'yoriy hujjatlar to'g'risida konventsiya qabul qilish;

-global miqyosda bevosita chet el investitsiyalarni berish rejimini tartibga solish (Investitsiyalar to'g'risida ko'p tomonlama kelishuv loyihasi kompaniyalarga, o'zlarini nuqtai nazaricha, hukumatning noxolis investitsion siyosati bilan tortishish imkoniyatini beradi);

-sanoat korxonalarini faoliyatini ekologik jihatdan xalqaro nazoratini amalga oshirish.

Jahonda integratsion jarayonlar – YeI, NAFTA, MERKOSUR, MDH kabilar bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lmagan o'nlab hududiy miqyosdagi xalqaro iqtisodiy tashkilotlar mavjud. Ularning faoliyat ko'rsatish mexanizmlarini o'rganish

maqsadida biz G'arbiy yarim shar va Afrika qit'asidagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan Amerika davlatlari tashkiloti (ADT) va Afrika Birdamlik Tashkiloti (ABT) to'g'risida batafsil to'xtalib o'tamiz.

Amerika davlatlari tashkiloti (ADT) 1948 yilda Bogota shahrida (Kolumbiya) o'tkazilgan Amerika davlatlarining 9-chi xalqaro Anjumanida tashkil etilgan bo'lib, o'z tarkibiga 35 davlatni birlashtirgan. SHTab-kvartirasi Vashingtonda joylashgan. Tashkilotning faoliyati nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy harakterga ham ega. 60-yillarda «Sovuq urush» davri siyosati o'tgach, iqtisodiy masalalar bu tashkilot faoliyatidan oldingi o'ringa chiqdi. ADTning oliy bosh organi Bosh Assambleya hisoblanadi, yilda bir marta chaqiriladigan sessiyalarda eng jiddiy masalalar bo'yicha qarorlar qabul qilinadi. Doimiy Kengash tashkilotning barcha joriy faoliyatiga rahbarlik qiladi va nazoratni amalga oshiradi, shuningdek, doimiy qo'mitalar va ishchi guruhlariga tayangan holda Bosh Assambleyaning sessiyalarini tayyorlaydi. A'zo mamlakatlar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirishga ko'maklashishga qaratilgan Amerika davlatlararo iqtisodiy va ijtimoiy kengashi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

1994 yilda Amerika qit'asidagi 34 mamlakat (Kubadan tashqari) davlat va hukumat rahbarlarining uchrashuvda «taraqqiyot va rivojlanish» maqsadida hamkorlik tamoyillari: demokratiya, erkin savdo va amerikada barqaror rivojlanish to'g'risida deklaratsiya» qabul qilindi. Ushbu anjuman qatnashchilari kelajakda – 2005 yildan so'ng Panamerika erkin savdo hududini tashkil etishga qaror qilishdi.

Afrika Birdamlik Tashkiloti 1963 yilda Addis-Abeba shahrida (Efiopiya) o'tkazilgan Afrika davlatlari rahbarlarining bu tashkilotning shtab-kvartirasi ham shu shaharda joylashgan bo'lib, unga Afrikaning deyarli barcha davlatlari a'zo bo'lgan (Marokkoda tashqari). ABT faoliyati ADTdagi kabi kompleks harakatga ega, iqtisodiy masalalar hamisha boshqaruv tuzilmalari diqqat markazida turadi. ABTning oliy organi Davlat va hukumat rahbarlari Assambleya hisoblanib, u yilda bir marotaba sessiyalar o'tkazadi. Tashkilotning boshqa muassasalari ichida Afrika davlatlarining iqtisodiy rivojlanishiga ko'maklashish yuzasidan bevosita mas'ul bo'lgan Iqtisodiy va ijtimoiy komissiya sezilarli mavqega ega.

ABT hududiy siyosatiga tavsif berganda, 1991 yilda a'zolar-mamlakatlar tomonidan qabul qilingan Afrika iqtisodiy hamjamiyatini tashkil etish to'g'risidagi bitimni eslatib o'tish kerak. Bu jarayonning umumiy davomiyligi 34 yilga mo'ljallangan bo'lib, u olti bosqichdan iborat. Xullas, jahon iqtisodiyotidagi ushbu hududiy iqtisodiy tashkilotlar global miqyosdagi tuzilmalar bilan birgalikda mamlakatlarga milliy chegaralanganlikni yengib o'tish, xo'jalik aloqalarini jadallastirish va XX-XXI asrdar bo'sag'asida insoniyat duch kelayotgan juda ko'p muammolarni hal etish uchun harakatlarni birlashtirish imkonini beradi.

SHunday qilib, jahon iqtisodiyotida faoliyat ko'lami va sohasi turli tuman muassasalarni o'z ichiga oluvchi xalqaro iqtisodiy tashkilotlar XIM tizimida vaqt o'tgan sayin yanada ahamiyatliroq bo'lib bormoqda. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar ichida BMT tizimiga kiruvchi tuzilmalar (EKOSOS, YuNKTAD, YuNIDO va boshqalar) markaziy o'rinni egallaydi. BMT doirasidan tashqari juda ko'p nufuzli, obro'li global va hududiy miqyosdagi tashkilotlar ham mavjud bo'lib, ushbu tashkilotlar jahon iqtisodiyotida keng doirada faoliyat ko'rsatmoqda.

11.4. Jahon savdo tashkilotining jahon xo'jaligidagi rivojlanish yo'nalishlari va uni mamlakatlar iqtisodiyotidaga ahamiyati

Jahon savdo tashkiloti (JST) 1995 yilning 1 yanvarida tashkil topdi. JST ko'p tomonlama savdo tizimlarining xuquqiy va institutsional asosidir. U muhim shartnoma majburiyatlarni ta'minlaydi. Bu shartnoma majburiyatlari hukumatlarga ichki qonunchilikni shakllantirish va amalga oshirishda, shuningdek tashqi savdoni boshqarishni aniqlab beradi. JST 1947 yilda tashkil topgan va 1948 yilning 1 yanvaridan kuchga kirgan Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (GATT)ning davomchisi hisoblanadi. JST kelishuvi xalqaro savdoning yangi qonuniyatlarini, Urugvaydagi ko'p tomonlama muzoqaralar jarayonida erishilgan bitimlarni umumiy idoraga jamlashni qamrab oladi. Bu qoidalar GATT doirasida 125 ta mamlakat ishtirokida yetti yil davom etgan va 1993 yilning 15 dekabrda Urugvayda tugagan ko'p tomonlama muzoqaralar natijasidir. Vazirlar 1994 yil aprelda Marokashdagi majlisda yakunlovchi akti imzoladilar. 15 apreldagi "Marokko deklaratsiyasi" shuni tasdiqladiki, Urugvay raundi natijalari jahon iqtisodiyotini mustahkamlab, savdo va kapital qo'yilmalarini, bandlikni liberallashtirib, butun jahonda tushumlarni ko'payishga olib keladi. GATT-JSTning qismi sifatida quyidagi asosiy qoidalarga ega:

1. Tariflar orqali milliy iqtisodiyotni ximoyalash. GATT erkin savdo bilan shug'ullansa ham JSTga a'zo mamlakatlari o'zlarining milliy sanoatini tashqi raqobatdan ximoya qilish xuquqiga egaligini tan oladi. Biroq, GATT mamlakatlardan tariflar orqali ximoya qilishni talab etadi. Bu tamoyilni amalda bajarilishini ta'minlash uchun GATT qonun-qoidalariga ko'ra bir necha istisnolar bo'yicha miqdoriy cheklolardan foydalanish man etildi.

2. "Tariflarni aloqalash". Davlatlar ko'p tomonli savdo kelishuvlari orqali milliy sanoatni qo'llab-quvvatlashni kamaytirishi, iloji bo'lsa, tariflarni kamaytirib, boshqa savdo to'siqlarini olib tashlashi kerak. Tariflar ma'lum darajada kamayib "aloqa"ga kirmoqda. Aloqaga kirishish shuni bildiradiki, aniq bir mahsulotni munosabatga kirishishdagi tarif darajasi JST a'zosining majburiyatidir va asosiy savdo sherigi bilan kompensatsiya xaqidagi kelishuvsiz tarifni oshira olmaydi.

3. "Eng qulay rejim." GATT ning ushbu qonuni ajratmaslik printsipli hisoblanadi. Qonunda ta'kidlanishicha, eksportyor va importyor davlatlarga o'zgartirilgan tarif va boshqa me'yorlar BSTning a'zosi bo'lgan boshqa davlatlarga ham kamsitishsiz qo'llanilishi kerak. Xech qanday davlat boshqasiga alohida savdo foydasi yoki kamsituvchi choralar qo'ya olmaydi. Hamma bir xil darajada va hamma savdo to'siqlarini tushirish maqsadidagi barcha choralardan foyda oladi.

4. "Milliy rejim". Agar afzal ko'rilgan davlatlarda kamsitish man qilingan bo'lsa, "Milliy rejim" qoidasida esa bozorga chiqarilgan tovarlar davlat ichida ishlab chiqarilgan ekvivalent tovarlar bilan bir xil shart-sharoitda amalga oshirilishi kerak.

Jahon Savdo Tashkilotiga a'zo bo'lish jarayoni qiyin va uzoq vaqtni talab qiladi. Birinchi bosqichda JSTga qo'shilishni xohlovchi davlatlarning hukumat boshliqlari JSTda kuzatuvchilik huquqini beruvchi ariza beradi. Bunda hukumat JSTga yuboruvchi o'z memorandumida mamlakatning savdo va iqtisodiy siyosatini to'liq qamrab olgan aspektlarni taqdim etadi. Bu memorandum qo'shilish

to'g'risidagi so'rovlarni to'liq o'rganish uchun asos bo'ladi. SHundan so'ng JSTga ariza beruvchi davlatlar bo'yicha ishchi guruh tuziladi.

Ishchi guruh yig'ilishlarida ariza bergan hukumat tovar va xizmatlar savdosiga nisbatan o'z xuquq va majburiyatlarini aniqlab olishlari maqsadida qiziquvchi a'zo-mamlakatlar hukumatlari bilan ikki va ko'p tomonlama muzokaralar olib boradi. Muzokaralar natijasida JSTga kirayotgan davlat tovarlar va xizmatlar savdosi bo'yicha bajarishi lozim bo'lgan va o'zgartirilmaydigan aniq bir tariflar beradi. Ariza beruvchi davlatning savdo rejimini o'rganish va bozorga kirishga imkon beruvchi muzoqaralar tuzish bilan ishchi guruh asosiy qo'shilish shartlarini ishlab chiqadi va yig'ilish natijasiga ko'ra JSTga kirayotgan davlat to'g'risida qaror tayyorlaydi va bu hujjatlar bosh kengash yoki vazirlar konferentsiyasida tasdiqlash uchun taqdim etiladi. Qo'shilish to'g'risidagi qaror JST a'zolarining 2/3 qismi ovoz bergan taqdirda imzolangan hisoblanadi. JSTga a'zo bo'lgan davlat Urugvay raundi qamrab olgan bitimlarni qabul qilishi va amalga oshirishi kerak bo'ladi.

Urugvay raundi yangi ko'p tomonlama savdo tizimi tashkil topishida muhim rol o'ynaydi. 1994 yilning 15 aprelida Marokashda (Marokko) 125 ta a'zo-mamlakatlarning vazirlari Urugvay raundi quyidagi tizimlardan tashkil topganligini tasdiqlovchi bitimni imzoladilar.

Jahon Savdo Tashkiloti to'g'risida Marokash bitimi.

- Tovarlar savdosi
- Xizmatlar savdosi.

Tariflar va savdo (GATT-1994) bo'yicha bosh bitim va u bilan bogliq bo'lgan bitimlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

O'zaro yuk tashish inspeksiya bo'yicha bitim	PSI
Texnik barterlar va savdo bo'yicha bitim	TBT
Sanitar va fito sanitar holat bo'yicha bitim	SPS
Investitsiya savdo aspektlari holati bo'yicha bitim	TRIMS
To'qimachilik va kiyim-kechak bo'yicha bitim	ATC
Qishloq xo'jaligi bo'yicha bitim	
Qoidalarining kelib chiqishi bo'yicha bitim	

- Xizmatlar savdosi. Xizmatlar savdosi bo'yicha bosh bitim (GATS)
- Intellektual resurslar xuquqi (IPRS). Intellektual resurslar savdosi bo'yicha bitim o'z navbatida:
 - CHegaralangan ishtirokchilar soniga ega sektorial savdo bitimga.
 - Fuqaro aviatsiyasi bo'yicha bitimga.
 - Davlat xaridorlari to'g'risidagi bitimlarga bo'linadi.

2001 yilning noyabrida Doha shahrida (Qatar) JSTning 4-vazirlar konferentsiyasi bo'ldi. Uning natijasida "Doha taraqqiyot tartibi" savdo muzoqaralarining yangi raundi bosqichi to'g'risida qaror qabul qilindi. Konferentsiyada dunyo savdo tizimining liberalizatsiyasi bo'yicha qo'yidagi asosiy

mavzular- xizmatlar, sanoat mollari savdosi tariflari, intellektual mulk huquqining savdo tomonlari, qishloq xo'jaligida ichki qo'llab-quvvatlash va eksportga subsidiyalar berish, "Singapur muammolari", savdo va investitsiya, raqobat borasida siyosat, davlat xaridlarida transparentlik, savdo hamkorligi, savdo va atrof-muhit muammolari kabi mavzular ko'rib chiqildi. Bu muammolar bo'yicha turli qarashlar kontseptsiyasi bilan bog'liq bo'lgan jahonning 148 mamlakatni savdo vazirliklari 2003 yilning 10-14 sentyabrida Meksikaning Kankun shahrida bo'lib o'tgan JSTning 5-vazirlar konferentsiyasi chog'ida savdo tizimini erkinlashtirish bilan bog'liq bo'lgan yagona fikrga kela olmadilar.

11.5. JSTning tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solish uslublari

Jahon amaliyotida tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solishni tarif va notarif uslublari mavjud bo'lib, ularni qay me'yorda va qay ko'lamda qo'llanilishi har bir davlatning tashqi iqtisodiy siyosati va tashqi iqtisodiy faoliyatidagi asosiy yo'nalishlari bilan belgilanadi. JST talablariga ko'ra barcha tashqi savdo operatsiyalari imkon qadar tariflar yordamida, ya'ni bojxona bojlari asosida tartibga solishni maqsadga muvofiq.

JST tashkil etilgunga qadar GATT 1960-yillar oxirlarida notarif uslublarni tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solishda qo'llanilishi "xalqaro savdoni erkin oqimiga to'sqinlik qiluvchi, tarifdan o'zga barcha choralar"-deb e'tirof etgan. Ularni turkumlash va tegishli guruhlariga ajratish bo'yicha hozirgi kungacha xalqaro miqesda kelishilgan va tasdiqlangan umumiy bir qoida yo'q. SHu tufayli tashqi savdoni davlat tomonidan notarif uslublarni asosida tartibga solishda xalqaro (universal) me'riy xujjat mavjud emas.¹⁵

JST, xalqaro savdo palatasi, BMTning savdo va rivojlanish bo'yicha Konferentsiyasi, Jahon taraqqiyot va tiklanish banki, AQSH tarif komissiyasi hamda turli olimlarning notarif uslublarni turkumlashga o'zgacha yendashuvlari mavjud. BMTni savdo va rivojlanish konferentsiyasi tashqi savdodagi notarif uslublarni (notarif cheklovlarni) quyidagi turkumlarga bo'ladi va u umuman olganda JSTning turkumlashiga mos keladi:

- a) paratarif uslublari
- b) narxlarni nazorat etish choralari
- s) moliyaviy choralar
- d) miqdoriy nazorat choralari (kvotalash)
- ye) avtomatik litsenziyalash choralari
- i) monopolistik choralar
- f) texnik choralar

Paratarif uslublari o'z mazmuniga ko'ra tegishli davlat hududida xorijiy tovarlarni kiritish chog'idan bojxona bojlaridan tashqari mavjud bo'lgan barcha to'lovlar, soliqlar, aktsizlardan tarkib topgan bo'lib, bojxona yoki boshqa savdoni nazorat etuvchi organlar tomonidan undiriladi. Bir ko'rishdan ular bojxona bojlari

¹⁵ Жаҳон иқтисодиёти. Назарова Г.Г., Халилов Х.Х., Ханова И.М., Хакимов Н.З., Бобожонов Б.Р. Т.: МЧЖ "РАМ-С", 2007 й

singari qo'llanilsada, iqtisodiy mazmuniga ko'ra notarif uslublar sanaladi. Masalan, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS), aktsizlar, bojxona undiruvlari, ichki soliqlar, maxsus maqsadli to'lovlar. Ular ichida QQS, aktsizlar juda keng qo'llanilsada, ayrim davlatlarda esa o'zgacha tarzdagi to'lovlar, soliqlar tarzida belgilangan.

Masalan, Avstriyada "Eksportni rivojlantirish fondiga yig'im", Daniyada "Atrof muhit himoyasi uchun yig'im", SHvetsiyada "O'simliklarni himoyalash uchun soliq", Finlandiyada "CHiqindilarga kurash uchun yig'im" va boshqa shu kabi yig'im va soliqlar shular jumlasidandir. Umuman olganda paratarif uslublar tegishli mamlakatning yalpi bojxona rejimiga bilvosita ta'sir o'tkazadi.

Narxni nazorat etish choralari-import qilinayotgan tovarlar narxini sun'iy kamaytirishiga yeki eksporter davlatdagi eksport subsidiyalariga qarshi belgilangan barcha turdagi chora tadbirlarni o'z ichiga oladi. Bu holat ko'pgina importyor davlatlarga jahon eksport narxlaridan past narxlarda tovarlar kiritilishida uchraydi va antidemping to'lovlari (poshlinalarni) qo'llanilishini keltirib chiqaradi.

GATTning 1994 yillarda qabul qilingan VI- moddasiga (odatda u "Antidemping Kodeksi" deb ataladi) ko'ra, dastlab demping holatini (faktini) aniqlash uslubi orqali antidemping to'lovlari (poshlinalarni) qo'llash yuridik jihatdan asoslanishi lozim. SHundan so'ng, antidemping to'lovlarni (poshlinalarni) qo'llash uchun tegishli tekshiruvlar o'tkaziladi va u haqiqatda importyor davlatning tegishli tarmog'i uchun moddiy zarar yetkazganligini aniqlash kerak.

Ko'plab davlatlar o'rtasidagi savdo-sotiq operatsiyalarida antidemping tekshiruvlari tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'pgina holatlarda "dempingdagi ayblov" to'liq isbotlanmay qoladi. Lekin, ushbu tekshiruvlarni boshlanish jarayonining o'zi davlatlar o'rtasidagi savdo-sotiq munosabatlariga, ayniqsa yirik eksportyor va importyor tashkilotlar o'rtasiga sovuqchilik tushiradi.

Bundan tashqari, ko'p davlatlar eksportga ko'mak berish maqsadida dotatsiyalar, soliq imtiyozlari, imtiyozli tariflar va boshqa turdagi moliyaviy vositalar bilan protentsionistik siyosati tadbirlarini amalga oshiradilar. "Yangi proteksionizm" deb nom olgan ushbu choralarni qo'llash tartibi JST doirasida qabul qilingan "Subsidiyalar va kompensatsion poshlinalar to'g'risidagi Bitim"da o'z aksini topgan.

Moliyaviy choralar- valyuta operatsiyalarini amalga oshirishning o'ziga xos qoidalari tarzida tashqi savdo aloqalarida qo'llaniladi. (Masalan, tashqi savdo operatsiyalaridan olingan valyuta tushumining bir qismini albatta sotish tartibi).

Miqdoriy nazorat choralari (kvotalash) tegishli mamlakatga muayyan tovarlarni kiritish va chiqarishdagi miqdoriy chegaralarni qo'llanilishida o'z ifodasini topadi.

GATTning 1994 yilda qabul qilingan xujjatlarida miqdoriy choralarni amaliyotda qo'llanilishidan voz kechish-jahondagi tegishli iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish omili sifatida belgilangan bo'lsada, u yoki bu tovar bo'yicha miqdoriy cheklovlarni qo'llashga ruxsat etilgan. SHu tufayli, ko'pgina davlatlar, mamlakatning to'lov balansida muvozanatni saqlash, ichki bozordagi raqobatni ta'minlash maqsadlarida miqdoriy cheklov (kvotalash) choralarni qo'llaydilar. Ko'p hollarda u import qilinayotgan tovarning fizik miqdori bo'yicha

cheklov, (xususan tonna, dona, metr va h.k.) yoki tovarlar guruhi bo'yicha pul miqdoridagi cheklov (masalan, 5 mln. AQSH dollari hajmida) belgilandi.

Avtomatik litsenziyalash choralari, tegishli tovarni mamlakatga kiritish va chiqarishda muayyan xujjat-litsenziyaning mavjud bo'lishini talab etadi. Litsenziyalash kiritilishi bilan tovarlar savdosini monitoring qilish, kuzatish imkoni vujudga keladi. Odatda litsenziyalashning avtomatik tarzda amalga oshirilishi ko'pgina davlatlar tajribasida keng qo'llanildi. JST doirasida "Importni litsenziyalash tadbirlari to'g'risidagi Bitim" (Importni litsenziyalash Kodeksi) mavjud bo'lib, u import litsenziyalarini berishdagi rasmiyatchiliklarni soddalashtirish va unifikatsiyalashtirishga qaratilgan.

Monopolistik choralar tarkibiga davlatning rivojlanish bosqichida ichki va tashqi savdo tizimini davlat qo'lida saqlanishiga oid bo'lgan tashkiliy jarayonlar kiradi. Tashqi savdoga davlat monopoliyasi u yoki bu tovar guruhiga yoki barcha tizimga ham taaluqli bo'lishi mumkin. Bunda ushbu tadbirlar ma'naviy asoslar, sihat-salomatlikni saqlash (masalan, alkogol va tamaki mahsulotlariga nisbatan), aholini uzluksiz dori-darmon bilan ta'minlash, oziq-ovqat bo'yicha xavfsizlik (masalan, don mahsulotlariga nisbatan), sanitariya-veterinariya nazoratini kuchaytirish maqsadlarida (masalan, oziq-ovaqat va go'sht mahsulotlariga nisbatan) qo'llanilishi mumkin.

GATTning 1994 yilgi Bosh Bitmining XVII- moddasi tashqi savdoda monopolistik choralar qo'llanilishini nazarda tutadi va davlat savdo korxonalarining unda faoliyat yuritishini man etmaydi. Lekin, ular o'z faoliyatida diskriminatsiyaga yo'l qo'ymasliklari va tijorat printsiplari asosida sifat va narx bo'yicha mutanosiblikni ta'minlashlari zarurligi alohida ta'kidlab o'tilgan.

Texnik choralar yoki texnik bar'yerlar. Import qilayotgan mamlakat o'z milliy standartlari asosida xavfsizlik va tovarlar sifatini nazorat etish maqsadida ushbu notarif uslubdan foydalandilar. Ushbu turkumga cheklovlar muayyan bir standartlar tarzida bo'lib, eksport qilinayotgan tovarlar sifatini ta'minlash, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish, insonlar hayoti va xavfsizligini ta'minlash, atrof muhit himoyasi, milliy xavfsizlik nuqtai nazaridan asoslangan bo'lishi lozim.

JST doirasida savdoda texnik bar'yerlar to'g'risidagi Bitimga asosan har qanday davlat majburiy texnik standartlarini belgilashi mumkinligi ta'kidlab o'tilgan. Xususan, u tovarlarni qadoqlanishi, markirovkasiga ham tegishli bo'lishi mumkin. Amalda qo'llanilayotgan texnik bar'yerlar texnik standartlar tarzida mahsulot sifatining texnik me'yorlarini (masalan, elektr toki quvvati, kuchlanishi, mahsulotning milliy o'lchov birliklar tizimiga mosligi, ekologik zararsizligi va h.k. talablar) ifodalaydi. Tashqi savdoda texnik bar'yerlarni qo'llayotgan davlatlar xalqaro standartlar asosida uni belgilashlari yoki nima asosida kiritilayotganliklari haqida JST sekretariatiga xabar berishlari lozim.

Tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solishda asosiy o'rinni tarif uslublari xususan, import bojxona tarifi egallaydi. o'z tabiatiga ko'ra import bojxona tariflari bir-biriga bog'langan to'rt asosiy elementdan tarkib topadi:

- mamlakatga kiritiladigan tovarlar turkumining (nomenklaturasi) tizimga solingan tarkibi. Odatda u Bojxona hamkorligi Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan va JST/GATT tizimida tan olingan "Tovarlarni

tavsiflash va kodlashtirishning komil tizimi” (ingl. Harmonised Commodity Description and Coding System) asosida amalga oshiriladi. Ko’pgina hollarda u sodda tarzda “Tashqi iqtisodiy faoliyat tovar nomenklaturasi” (ruscha, odatda. TN VED) deb ataladi;

- bojxona qiymatini aniqlash uslublari va bojlar undirish tartibi. U tegishli davlatning Bojxona Kodeksi va Boj tariflari to’g’risidagi qonun va hukumatning maxsus qarorlari asosida amalga oshiriladi;
- bojlarni kiritish va bekor qilish mexanizmi (tartibi). Bu elementlar ham Bojxona kodeksi, Boj tariflari to’g’risidagi qonun hamda hukumat yoki qonun chiqaruvchi organlarning maxsus qarorlari asosida amalga oshiriladi;
- tovarlarni kelib chiqish mexanizmini aniqlash qoidalari. JST/GATT hamda xalqaro bojxona tashkiloti yo’riqnomalari, tavsiyalari asosida tovarga qaysi manzilda ko’proq qo’shimcha qiymat qo’shilganligiga asoslanib, unga asosiy ishlab chiqarilgan davlat manzilini belgilash.

SHunday qilib, tashqi savdoni tartibga solish uslublari o’ta murakkab va o’zaro bog’liq bo’lgan qoida va tartiblar bilan bir qatorda, turli yo’nalishdagi choralarni o’z ichiga oladi. Tashqi savdoda tarif va notarif uslublarni qay me’yorda qo’llanilishi tegishli mamlakatning tashqi savdo siyosatiga bog’liq.

Tayanch iboralar: Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar, tashkilotlar tasnifi, Birlashgan millatlar tashkiloti, Butunjahon savdo tashkiloti, xalqaro tashkilotlarning iqtisodiy roli.

Bobning qisqacha xulosasi:

Jahon iqtisodiyotida xalqaro tashkilotlarning o’rni juda muhim sanaladi. Chunki ular o’zlari tarkibida turli guruh va davlatlarni birlashtira ekan umumiy maqsadlarni ko’zlagan holda harakatlanish imkonini beradi. SHuningdek xalqaro tashkilotlar jahon xo’jaligini hamkorlikda tartibga solish va muvofiqlashtirishga xizmat qiladi. Hozirda duyoda sezilarli mavqega ega bo’lgan 100 dan ortiq xalqaro tashkilotlar mavjud bo’lib, ulardan asosiylari sifatida BMT tizimidagi xalqaro tashkilotlar, Butunjahon savdo tashkiloti, yirik xalqaro bank va moliyaviy tashkilotlar (XVF, JB, YeTTB, OTB, ITB) hamda nodavlat va nohukumat tashkilotlarni keltirish mumkin.

Nazorat uchun savollar:

1. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar qanday tasniflanadi?
2. BMT va BMT tizimidagi tashkilotlarning jahon xo’jaligidagi roli qanday?
3. Xalqaro hududiy tashkilotlar va ularning funktsional vazifalari nimalardan iborat?
4. JSTga a’zo bo’lish bosqichlarini xarakterlab bering.

Adabiyotlar:

- “Xorijiy investitsiyalar to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi qonuni 30.04.1998

- “Erkin iqtisodiy zonalar to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi qonuni 25.04.1996
- Karimov I.A. O’zbekiston iqtisodiy isloxlarni chuqurlashtirish yo’lida T. O’zbekiston,. 1996
- Karimov I.A. “O’zbekiston XXI asrga intilmoqda” T. O’zbekiston,. 1999
- Karimov I.A. O’zbekistonda demokratik o’zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo’nalishlari. Ikkinchi chakirik O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 9-sessiyasidagi ma’ruza, 2002 yil 29 avgust
- Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va islox etishdir. T.: “O’zbekiston”, 2005.
- Alimov A. Vneshneekonomicheskaya deyatel’nost’ Respubliki Uzbekistan. T., 1996.
- MVES RUz. “Informatsiya o sostoyanii i perspektivax razvitiya vzaimootnosheniy RUz s Yevropeyskim Soyuzom”.
- Lomakin V. Mirovaya ekonomika. Uchebnik. M., 2004.
- Nazarova G.G’, Xalilov X. va boshqalar. Germaniya Federativ Respublikasi iqtisodiyoti (Ilmiy-ommabop risola). TDIU, 2005.
- Nazarova G.G’. Xaydarov N. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar (o’quv qo’llanma). T., TDIU, 2005.
- Nazarova G.G’, Xalilov X., Eshtaev A. va boshqalar. “Jahon iqtisodiyoti” (O’quv qo’llanma). T., 2005.

12-bob. Jahon xo'jaligining globallasuv jarayonlarida O'zbekistonning ishtiroki

§ 12.1. O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati va imkoniyatlari

§ 12.2. O'zbekiston Respublikasining jahon mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi

§ 12.3. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan hamkorlikning ta'siri

§ 12.1. O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati va imkoniyatlari

Butungi kunda mamlakatimiz ulkan territoriyaga, ko'p millionli aholisiga, turli-tuman resurslarga ega bo'lsada, u boshqa mamlakatlar bilan doimiy va belgilangan iqtisodiy aloqalarga ega bo'lmasdan turib, yakka holda rivojlanishning yuqori cho'qqilariga erisha olmaydi.

O'zbekistonning jahon xo'jalik aloqalariga qo'shilish jarayoni ob'ektiv tuzilmaviy shart-sharoitlar yetilgan va tashqi iqtisodiy aloqalarning xo'jalik mexanizmi isloh qilina borgan sari bosqichma-bosqich rivojlanmoqda.

Milliy iqtisodiyotning jahon xo'jaligiga munosib tarzda kirib borishiga yo'naltirilgan strategiya respublikaning iqtisodiy salohiyatiga asoslanishi real vaziyatidan kelib chiqqan holda tug'iladi va u davlatimizni siyosiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy maqsadlariga erishishga qaratilgan.

Jahon xo'jalik aloqalarining moddiy-ashyoviy asoslarini u yoki bu mintaqaviy guruhlar yoxud ittifoqlarga birlashgan mamlakatlarning integratsiyaviy salohiyati tashkil qiladi.

Mamlakatning integratsion salohiyati deganda, fikrimizcha, xalqaro iqtisodiy integratsiyaning alohida tomonlari-sub'ektlari amalga oshiradigan xalqaro ishlab chiqarish-iqtisodiy hamkorlik va almashuv predmeti bo'lgan milliy tabiiy, mehnat, ishlab chiqarish, moliya-kredit, savdo resurslari, ilmiy xodimlar va odamlarning aqliy qobiliyati majmuini tushunish zarur. O'zbekistonning integratsion aloqalarini jadallashtirishga xizmat qiladigan omillar va sharoitlar orasidan respublika integratsion salohiyatining quyidagi aniq-ravshan ustunliklarini sanab o'tish mumkin:

- O'zbekistonning Yevroosiyo qit'asidagi qulay geostrategik joylashuvi;
 - er, mineral-xom ashyo va o'simliklarning ancha katta zahirasi, shuningdek, qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun qulay bo'lgan tengi yo'q tuproq-iqlim sharoitlari;
 - muhim tashqi savdo va eksport salohiyati;
 - tegishli davlatlararo koopretsiyalashuv va birgalikdagi investitsiyalar

- mavjud bo'lganda ancha qisqa muddatlar ichida tayyorgarlikning yuqori darajasiga ega raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni tashkil qilishga imkon beradigan yirik ishlab chiqarish salohiyati;
- insonlar salohiyati, tez ko'payib borayotgan mehnat resurslari, shuningdek, nisbatan arzon (jahon miqyosida olib qaraganda) ish kuchining mavjudligi;
 - rivojlangan ishlab chiqarish infratuzilmasi, birinchi navbatda respublikani MDHning boshqa mintaqalari bilan bog'lab turadigan, avtomobil va temir yo'l magistrallari, telekommunikatsiya tizimining mavjudligi;
 - respublikada chet el kapitalini investitsiya qilish, o'zaro foydali tashqi iqtisodiy va integratsion hamkorlikning yaxshi kafolati bo'lgan barqaror siyosat.

Yuqorida ko'rsatilgan pozitsiyalar bo'yicha milliy iqtisodiyotning bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan sharoitida mamlakat integratsiyaviy salohiyatidan samaraliroq foydalanish uchun bu salohiyatning hozirgi holatiga baho berish kerak.

Birinchi navbatda, bu potentsialning tarkibiy qismlari bo'lgan geostrategik joylashuv, tabiiy-xomashyo va mehnat resurslari, shuningdek eksport imkoniyatlari kabilarni tavsiflash lozim.

Respublika noyob tabiiy boyliklarga, kudratli iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy, aqliy va ma'naviy salohiyatga ega. Tarixning o'zi O'zbekistonning o'rnini G'arbni SHarq bilan, Janubni SHimol bilan bog'laydigan Yevroosiyo yo'llari chorrahasida belgilagan. Bizning Respublikamiz Yevroosiyo iqtisodiy va madaniy ko'prigi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bu ko'prik doirasida tovarlar, texnologiyalar, sarmoyalar va madaniy qadriyatlarning xarakati va almashuvi uchun yaxshi sharoit yaratilgan.¹⁶

34,5 milliondan ortiqrok aholisi bo'lgan O'zbekiston jo'g'rofiy jihatidan ham, siyosiy jihatidan ham Markaziy Osiyoning o'zagini tashkil etadi. Dunyodagi eng qadimiy tsivilizatsiyalardan biri mana shu mintaqada paydo bo'lgan. Qadim zamonlarda Buyuk Ipak yo'li shu yerdan o'tgan. Xalqimizning tarixi o'z ildizlari bilan asrlarga borib taqaladi va uch ming yildan ko'proq davrni o'z ichiga oladi. Qadimiy Turon, Movarounnaxr, Turkiston hududida ravnaq topgan davlatlar jahon madaniyatini rivojlantirishda yorqin iz qoldirgan.

Toshkent, Samarkand, Buxoro, Xiva shaharlari juda qadim zamonlardan dunyoga mashhur bo'lgan. O'lis asrlarda bu shaharlar Xitoydan Ispaniyagacha, Yevropadan Hind okeanigacha aloqa bog'lagan, Bundan ko'rinib turibdiki, o'tmish ajdodlarimiz azaldan tashqi dunyo xalqlari bilan har taraflama xalqaro aloqalarni rivojlantirib kelgan.

¹⁶ Жаҳон иқтисодиёти. Назарова Г.Г., Халилов Х.Х., Ханова И.М., Хақимов Н.З., Бобожонов Б.Р. Т.: МЧЖ "РАМ-
S", 2007 й

O'zbekistonning xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etishi va uning jahon xo'jaligi tizimiga integratsiyalashuvi, o'z navbatida uning salohiyati, dunyoda tutgan mavqei bilan xarakterlanadi.

O'zbekiston tabiiy resurslarga boy o'lka. Mamlakat hududida 2 2700 dan ortiq foydali qazilma boyliklari koni mavjud, ulardan 900 ga yaqini o'zlashtirilgan.

O'zbekistonning kelajagi qimmatbaho qazilma boyliklari, rangli va noyob metallar, organik yonilg'ilarning barcha turlari - neft, tabiiy gaz va gaz kondensati, ko'mir, uran, qurilish materiallarining ko'plab turlari va boshka konlarni o'zlashtirish bilan bog'liq.

Qator foydali qazilmalar - oltin, tabiiy gaz, vol'fram, kaliy tuzi, fosforitlar, kaolinlarning aniqlangan zahiralari va istiqbolli loyixalari bo'yicha O'zbekiston nafaqat MDHda, balki dunyo miqyosida ham yetakchi o'rinlarni egallaydi.

O'zbekiston kazib olinadigan oltinning umumiy xajmi bo'yicha dunyoda sakkizinchi o'rinni, uni aholi jon boshiga ishlab chiqarish bo'yicha esa beshinchi o'rinni egallaydi; respublika 30 ga yaqin oltin konlar aniqlangan. Muruntodagi oltin konlarini (mikdori va sifati bo'yicha) Kolondayk (AQSH), Vitvatersrand (JAR), Kolar (Hindiston) singari jahondagi eng yirik konlar bilan bir qatorga qo'yish mumkin. Mustaqillik sharofati tufayli, oltin zahiralarni o'zi tasarruf etish imkoniyatiga ega bo'lgan O'zbekiston, jahon oltin bozorida ham teng xuquqli hamkor bo'la olishi mumkin.

Butun Markaziy Osiyo mintaqasi bo'yicha gaz kondensati zahiralarning 74 %, neftning 31 %, tabiiy gazning 40 %, ko'mirning 55 %i O'zbekiston xissasiga to'g'ri keladi. Tabiiy gaz qazib olish bo'yicha respublika MDH mamlakatlari ichida uchinchi o'rinda va dunyodagi bu sohaning kuchli yetakchi 10 mamlakatlari qatorida turadi.

O'zbekiston Markaziy Osiyoda va MDH doirasida paxta yetishtiruvchi asosiy mamlakat bo'lib hisoblanadi. Agar butun Markaziy Osiyo mamlakatlari 2 mln. tonna paxta tolasi yetishtirsa, uning 1,4 mln. tonnasi o'zbek tolasidir. O'zbekiston paxta tolasi yetishtirish bo'yicha dunyoda turtinchi o'rinda, uni eksport qilish bo'yicha esa ikkinchi o'rinda turadi.

O'zbekiston gaz uzatish tizimi MDH davlatlarining yagona gazquvur tizimiga kiradi. U Markaziy Osiyo, Rossiya va Ukraina kabi Yevropa davlatlariga gaz uzatish texnik imkoniyati bilan birgalikda 9 ta bosh gaz transport tarmog'i nafaqat O'rta Osiyo uchun, MDHning Yevropa kismi davlatlari va Kavkazorti uchun ham umumdavlat ahamiyatiga ega.

Respublikada yuk va yo'lovchilarni mamlakat ichkarisida va tashqari tashishni MDH, yaqin va uzok xorij mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarni ta'minlovchi tarmoklangan transport tizimi shakllandi. O'zbekiston Kozog'iston respublikasi

bilan mustahkam transport aloqasiga ega. Bu aloqa orqali respublikamizning Rossiya, Xitoy, Osiyoning boshqa davlatlari va Tinch okeani regionini avtoyo'llariga chiqishi ta'minlanadi. O'zbekistonning bevosita ishtirokida Transosiyo magistralining bir qismi hisoblangan, Janubiy-SHarqiy Osiyoni G'arbiy Yevropa bilan tutashiradigan va Transsibir magistralidan 1500 km qisqa bo'lgan Tajan-Seraxs-Mashxad yangi yo'li ishga tushirildi. SHu bilan bir qatorda O'zbekiston va Markaziy Osiyo mamlakatlariga Poti porti orqali Yevropa bilan bog'lanish imkoniyatini beruvchi Turkmaniston va Transkavkaz yo'li orqali o'tgan transport yo'lagi o'zlashtirildi.

Respublika avtomobil yo'llari tarmog'i rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha MDH mamlakatlari orasida yetakchi o'rinda turadi. Mavjud avtomobil yo'llari respublika hududdi orqali Kirgiziston, Turkmaniston, Tojikiston, Afg'oniston, ular orqali esa Pokiston, Hindiston, Eron, Janubi-SHarqiy Osiyo davlatlari yo'llariga tranzit yuk va yo'lovchilarning uzluksiz o'tishini ta'minlaydi.

O'zbekiston milliy aviakompaniyasi Boing- 747, A-310, Il-86, TU-154 va boshqa shu kabi zamonaviy havo laynerlariga va mahalliy yo'llarga mo'ljallangan ko'p miqdordagi havo kemalariga ega.

Xozirgi vaqtda O'zbekiston MDHning bir necha yirik shaharlari va jahonning 20ta davlati: AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, SHveytsariya, Hindiston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Isroil, Janubiy Koreya, Singapur va boshqa davlatlar bilan bevosita havo yo'llari orqali bog'langan.

Mavjud transport va telekommunikatsion tarmoklarning rivojlanishi, O'zbekistonning dunyo miqyosidagi nufuzini oshirmokda va uning xalqaro aloqalarini yanada kuchaytirmokda.

Sayohatni rivojlantirish uchun imkoniyatlarimiz juda katta. Respublika hududida 4 mingdan ortiq me'morlik yodgorliklari mavjud. Ularning ko'plarini YuNESKO o'z muhofazasiga olgan.

O'zbekistonning xalqaro bozorga mustaqil sur'atda chiqishi va dunyo xo'jaligiga integratsiyalashuvi sharoitlarida uning boshlang'ich iqtisodiy salohiyati jahon xo'jaligiga samarali qo'shilish istiqbollariiga umid qilish imkonini beradi.

§ 12.2. O'zbekiston Respublikasining jahon mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi

Hozirda O'zbekiston qator obro'li va jahon iqtisodiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan xalqaro tashkilotlarning teng xuquqli a'zosi, jahonning o'nlab davlatlari bilan do'stona aloqalarini bog'lagan, yirik bank va moliyaviy organlar bilan hamda nodavlat va nohukumat tashkilotlar bilan hamkorlik qilmoqda. Respublikada 43 ta

chet davlatlarning elchixonalari, 15 ta hukumatlararo va 49 ta nohukumat tashkilotlar akkreditatsiya qilingan.

O'zbekiston turli darajadagi – global va mintaqaviy integratsion jarayonlarda qatnashish bilan bir paytda bir muhim tamoyilga rioya qiladi: bir davlat bilan yaqinlashish boshqa bir davlat bilan uzoqlashish evaziga bo'lmasligi kerak. O'zbekistonning jahon hamjamiyati bilan integratsiyasining tarkibiy qismi turli davlat va xalqaro tashkilotlar bilan ko'p tarmoqli aloqalardir.

Bunda Yevropa Ittifoqi muhim o'rin egallaydi. Yevropa Ittifokining jahon miqyosidagi o'rni kuchayib borgan sari, jahon mamlakatlari ushbu integratsion guruh bilan hamkorlik qilishga intilmokdalar. O'zbekiston Respublikasi ham tashqi iqtisodiy siyosatining ahamiyatli jihati sifatida YeI bilan munosabatlarini belgilab oldi. Prezident I. A. Karimovning quyidagi so'zlari ham ushbu fikrni to'la tasdiklaydi: «O'zbekiston tashqi siyosatining Yevropaga yo'naltirilganligi kuchaymokda. U Yevropa davlatlari, hamda hududiy integratsiya jarayonlari samarali amalga oshayotgan Yevropa qit'asi bilan hamkorlikni o'z ichiga oladi».

O'zbekiston Respublikasi uchun YeI bilan iqtisodiy va siyosiy hamkorlikni kengaytirish mamlakat uchun nafaqat iqtisodiy afzalliklar, balki shu bilan bir katorada O'zbekistonni jahondagi mavqeini mustaxkamlash imkoniyatlarini ham yuzaga keltiradi. Jahonning nufuzli integratsion guruhi bilan teng xuquqli hamkorlik o'rnatish O'zbekiston uchun dunyoning boshqa mamlakat va hududlari bilan teng xuquqli hamkorlik o'rnatish kafolati bo'lib xizmat qiladi. SHu bilan bir qatorda, O'zbekiston uchun YeIga a'zo-mamlakatlar bilan alohida-alohida munosabatlar o'rnatish va kengaytirish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi va Yevropa Ittifoqi o'rtasidagi hamkorlik 1992 yil 15 aprelda O'zbekiston Respublikasi hukumati va Yevropa Ittifoqi qo'mitasi o'rtasida o'zaro hamkorlik to'g'risida Memorandumning imzolanishi bilan boshlangan.

1994 yil 24 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qoshida YeI Qo'mitasining O'zbekistondagi texnik aloqa hamkorligi bo'yicha byuro tuzish to'g'risida qaror qabul qilindi. Bu organlarning maqsadi O'zbekistonda iqtisodiy islohotlar jarayoni va bozor munosabatlariga o'tishda texnik yordam ko'rsatish, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi hukumati va YeI Qo'mitasining hamkorligini kuchaytiishdir.

O'zbekiston Respublikasi bilan Yevropa mamlakatlari o'rtasidagi ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish maqsadida 1996 yil 21 iyundagi sammitda YeI a'zo davlatlari rahbarlari bilan «O'zbekiston va Yevropa Hamjamiyati hamda unga a'zo davlatlar o'rtasida hamkorlik va sheriklik» to'g'risida bitim imzolandi. O'zbekiston Sobiq Ittifoq davlatlari ichida Rossiyadan keyin bunday bitim imzolagan ikkinchi davlatdir.

O'zbekistonning YeI va YeIga a'zo davlatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning huquqiy asosini tashkil qiladi. SHuningdek, siyosiy, iqtisodiy, fan-texnikaviy va madaniy aloqalar uchun keng imkoniyat ochadi.

1999 yil mayda Yevroparlament va Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlar bilan sherikchilik va hamkorlik haqida bitim ratifikatsiyasi bo'yicha barcha muhim tadbirlar nihoyasiga yetdi. 1999 yil 1 iyulda «SHerikchilik va hamkorlik haqidagi bitim» kuchga kirdi va «EI-O'zbekiston» qo'shma qo'mitasi o'rniga O'zbekiston-EI hamkorlik qo'mitasi tuzildi. YeI O'zbekistonning muhim savdo-iqtisodiy sheriklaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi va YeI mamlakatlari o'rtasidagi mol ayirboshlashning o'sishi ko'rsatkichlari savdo-iqtisodiy munosabatlarning muvaffaqiyatli rivojlanayotganligidan guvohlik beradi. 2007 yil yakuni bo'yicha O'zbekiston Respublikasining YeI mamlakatlari bilan ikki tomonlama mol ayirboshlash hajmi 1 mlrd. 65,8 mln. AQSH dollarini tashkil etgan, undan 520,6 mln. AQSH dollari eksport, import esa 545,2 mln. AQSH dollarini tashkil etadi. 2007 yil davomida mol ayirboshlash hajmi bo'yicha YeI mamlakatlari ichida respublikamizning eng yirik savdo sheriklari: Buyuk Britaniya (302,0 mln. AQSH dollari), GFR (250,8 mln. AQSH dollari), Italiya (123,8 mln. AQSH dollari), Bel'giya (95,5 mln. AQSH dollari), Frantsiya (91,5 mln. AQSH dollari), Niderlandiya (68,5 mln. AQSH dollari) bo'ldi.

EI mamlakatlari bizning yetakchi investorlarimiz bo'lib, hozirda O'zbekistonda YeI a'zo davlatlarining 147 firma va kompaniyalari akkreditatsiya qilingan. Respublika hududida YeI mamlakatlari firma va kompaniyalari kapitali ishtiroki bilan 480 korxonalar o'z faoliyatini amalga oshirmoqda, ulardan 114 tasi-100% lik Yevropa kapitali bilan, 1995-2007 yillar davomida YeI firma va kompaniyalari, shuningdek bank tuzilmalari O'zbekistonda umumiy qiymati 8 mlrd. AQSH dollari atrofida bo'lgan yirik investitsion loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etdi. SHu bilan birga oxirgi yillarda Germaniya, Buyuk Britaniya, Frantsiya, Bel'giya, Portugaliya, Avstriya, Gretsiya, CHexiya, Slovakiya, Ruminiya va boshqa qator davlatlar bilan to'g'ridan-to'g'ri ikki tomonlama aloqalar izchil va barqaror rivojlanmoqda. Yukoridagilaridan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, YeI O'zbekiston uchun xozirgi kundagi asosiy hamkordir. YeI bilan iqtisodiy munosabatlarni kay tarzda amalga oshishi O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi urnini belgilaydi. SHunday ekan O'zbekiston Respublikasining YeI davlatlari bilan iqtisodiy munosabatlarni chuqurlashuvi o'z-o'zidan siyosiy, madaniy hamkorlikni rivojlanishiga olib keladi.

O'zbekiston - YeI munosabatlar kelajagi ko'p jixatdan transport muammolari xal bo'lishiga bog'lik. Bu sohada YeI ning TRASEKA dasturi alohida e'tiborga sazovor.

O'zbekiston - YeI hamkorligining istikbolli sohalari, hamda ularning amalga oshirilishida YeI ning qaysi mamlakatlari bilan hamkorlik qilish maqsadga muvofiqligi bo'yicha tavsiyalar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- Kompaniyalarni turli investitsion loyixalarni amalga oshirishda ishtirok etishga jalb etish (Germaniya, Frantsiya, Daniya, Buyuk Britaniya, SHvetsiya va b.);
- Kadrlar tayyorlashdagi keng kamrovli hamkorlik (Germaniya, Frantsiya, Buyuk Britaniya, Niderlandlar);
- Eksport imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida YeI davlatdarida o'zbek savdo uylarini ochish (EI barcha mamlakatlari);
- Qo'shma korxonalar tashkil etish yo'li bilan YeI texnologiya va nou-xaularni O'zbekistonga keltirish (Germaniya, Frantsiya, Daniya, Buyuk Britaniya, SHvedtsiya vab.);
- Oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishda YeI a'zolari tajribasidan foydalanish (Belgiya, Niderlandlar, Daniya, Irlandiya, Portugaliya);
- Qurilish sohasi va qurilish materiallari ishlab chiqarishdagi hamkorlikni kengaytirish (Italiya, Frantsiya, Avstriya, SHvetsiya va b.);
- Paxta tolasini qayta ishlash va kiyim-kechak, poyabzal ishlab chiqarishda hamkorlikni kengaytirish (Italiya, Germaniya, Avstriya, Ispaniya va b.);
- Turizm sohasidagi keng qamrovli hamkorlikni kengaytirish (EIning barcha mamlakatlari);
- Kommunikatsiya sohasida hamkorlikni kengaytirish. YeI a'zolari portlari, avtomobil va temir yullaridan foydalanishni yo'lga qo'yish (Niderlandlar, Germaniya, Finlyandiya, Gretsiya);
- Bank sohasini isloh qilishda YeI a'zolari tajribasidan foydalanish (Germaniya, Frantsiya, Belgiya va b.);
- Suvni tozalovchi moslamalarga doir YeI yetakchi texnologiyalaridan foydalanish (SHvetsiya, Daniya, Germaniya);
- Farmatsevtika sohasidagi hamkorlikni kengaytirish va O'zbekistonda doridarmon ishlab chiqarish imkoniyatlaridan foydalanish (Belgiya, Avstriya, Germaniya, Frantsiya, Irlandiya, Gretsiya);
- Foydali kazilmalar ishlab chiqarish va kayta ishlashdagi hamkorlikni kengaytirish (Frantsiya SHvetsiya va b.)
- Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish va kayta ishlashdagi hamkorlik imkoniyatlaridan foydalanish (Belgiya, Niderlandlar, Daniya, Irlandiya)
- Metallurgiya sohasidagi hamkorlik (Avstriya, Italiya, Lyuksemburg)
- O'zbekiston aeroportlaridan tranzit uchun foydalanish masalalaridagi hamkorlikni o'rnatish va amalga oshirish. (EI ning barcha mamlakatlari.)

O'zbekiston va AQSH. Yirik siyosiy, iqtisodiy va intellektual salohiyatga ega dunyoning yetakchi davlati - AQSH bilan ko'p tomonlama munosabatlarni chuqurlashtirish va rivojlantirish O'zbekiston uchun ustivor ahamiyatga ega. «O'zbekiston Respublikasi va AQSH o'rtasidagi strategik sheriklik va hamkorlik

asoslari to'g'risida Deklaratsiya» ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Respublikada Amerika investorlari ishtirokidagi 323 korxonalar ro'yxatga olingan, ulardan 233 tasi qo'shma korxonalar va 90 tasi 100% chet el kapitaliga qurilgan.

Amerika kapitali ishtirokidagi investitsion loyihalar tog'-kon va neft-gaz komplekslari, agrosanoat kompleksi texnologik bazalari, oziq-ovqat sanoati va transport infratuzilmasini rivojlantirish kabi iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarida amalga oshiriladi.

Umuman olganda, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo'lga kiritgandan buyon Amerika kompaniyalari va moliyaviy institutlari ishtirokida amalga oshirilgan investitsion loyihalar umumiy summasi 2,4 mlrd. AQSH dollaridan ortiq, shundan 1,4 mlrd. AQSH dollarilik loyihalar Amerika moliyaviy institutlari tomonidan sug'urtalangan. AQSH O'zbekistonning muhim savdo hamkori bo'lib qolmoqda.

Yaponiya davlatiga to'xtaladigan bo'lsak, u O'zbekiston mustaqilligini 1991 yil 28 dekabrda tan olgan. Ikki davlat o'rtasida diplomatik munosabatlar 1992 yil 26 yanvarda o'rnatilgan.

Ikki tomonlama munosabatlarning rivojlanishida O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimovning Yaponiyaga 1994 yil may va 2002 yil iyulda amalga oshirgan rasmiy tashriflari muhim rol o'ynagan. Tashriflar chog'ida O'zbek-Yapon davlatlararo munosabatlariga asos bo'lgan qator xujjatlar imzolangan. SHu qatorda «O'zbekiston Respublikasi va Yaponiya qo'shma bayonoti», «O'zbekiston Respublikasi hukumati va Yaponiya hukumati o'rtasida imzolangan bitimlarga O'zbekistonning xuquqiy vorisligi haqida maktublar almashinuvi», shuningdek, «O'zbekiston va Yaponiya o'rtasida do'stona, strategik sheriklik va hamkorlik to'g'risida qo'shma bayonot» imzolandi.

Ikki tomonlama munosabatlarning rivojlanishida 1994 yil tuzilgan iqtisodiy hamkorlik bo'yicha O'zbek-Yapon va Yapon-O'zbek qo'mitalari muhim rol o'ynaydi.

Muntazam ravishda respublikaga Yaponiyaning nufuzli parlament vakillari, ishbilarmon davralari va siyosiy partiyalari rahbarlari tashrif buyurmoqda. Mamlakatimiz eksport salohiyatini rivojlantirish va moliyaviy hamkorlik, neft-gaz va to'qimachilik tarmog'i, mineral xom-ashyo bazalarini rivojlantirish bo'yicha investitsion seminarlar, konferentsiyalar, prezentatsiyalar tashkil etilmoqda.

Yaponiyaning iqtisodiyot, savdo va sanoat hamda moliya vazirliklari bilan birgalikda doimiy asosda moliyaviy va texnik hamkorlikni kengaytirish masalalari bo'yicha konsultatsiyalar o'tkazilmoqda.

Toshkentda Yaponiyalik investorlar ishtirokida tuzilgan 19 yirik Yapon kompaniyalari akkreditatsiya qilingan va 8 qo'shma korxonada ishlayotgan. O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishda strategik rejalarni amalga oshirishda muhim rol o'ynovchi moliyaviy-iqtisodiy yordamga, Yaponiya bilan hamkorlikni rivojlantirishga ustuvor ahamiyat beriladi.

O'z navbatida Yaponiya ham O'zbekistonga Markaziy Osiyodagi vaziyatga katta ta'sir ko'rsata oladigan mintaqaviy yirik davlat sifatida qaraydi. Hozirgi vaqtda ikki davlat o'rtasida savdoda mumkin qadar qulaylik berish rejimi o'rnatilgan.

O'zbekiston va Yaponiyaning iqtisodiy hamkorligi oxirgi yillar mobaynida barqaror rivojlanmoqda. O'tgan davrda respublikaga keltirilgan moliyaviy vositalarning umumiy hajmi 1,563 mlrd.dan ortiq AQSH dollarini tashkil etdi.

Xalqaro hamkorlik Yapon banki (JBIC) tijoriy kreditlari orqali respublika yoqilg'i-energetika va to'qimachilik komplekslarida umumiy summasi 721,1 mln. AQSH dollari bo'lgan 8 ta investitsion loyihalarning amalga oshirilishi moliyalashtirildi.

Beg'araz va insonparvarlik yordamlari bo'yicha sog'liqni saqlash, maorif, transport va madaniyat sohalariga umumiy summasi 130,83 mln. AQSH dollari bo'lgan resurslar Yaponiya tomonidan ajratildi.

1993-2008 yillar davomida O'zbekistondagi tashkilot va muassasalarda iqtisodiyot, telekommunikatsiya, turizm, transport infratuzilmasini va boshqa sohalarda ishlash uchun 150 nafar atrofida ekspertlar jo'natildi. Bundan tashqari 1993 yildan boshlab respublikaning turli vazirlik va muassasalaridan 500 ga yaqin mutaxassislar Yaponiyada amaliyot o'tab qaytishdi.

Xitoy Xalq Respublikasi bilan hamkorlik. O'zaro foydali hamkorlikning asosiy yo'nalishlari 1992 yil martdagi, 1994 yil oktyabrdagi, 1999 yil noyabrdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning Xitoyga, shuningdek, 1994 yillarda XXR Davlat statistika Qo'mitasi Bosh Vaziri Li Penning 1996 yil iyulda XXR raxbari TSzyan TSzeminning O'zbekistonga rasmiy tashriflari chog'ida aniqlab olingan.

1992 yil yanvarda O'zbekiston Respublikasi va XXR o'rtasida imzolangan savdo iqtisodiy bitimlarga muvofiq mamlakatlar o'rtasida mumkin qadar qulaylik rejimi o'rnatildi.

2002 yilda ikki davlat o'rtasida mol ayirboshlash 130 mln. AQSH dollarini tashkil etdi, bundan 17,3 mln. AQSH dollarini eksport, 112,7 mln. AQSH dollarini import. Bu davr mobaynida eksportning asosiy moddalari: xizmatlar, elektr va mexanik asbob-uskunalar, ipak, to'qima materiallar, ishlash uchun o'simlik materiallari, mineral yoqilg'i, neft va uni qayta ishlangan mahsulotlari, paxta tolasi, ho'l meva va yong'oqlar, mato, kalava ip va boshqalardan iborat.

Importning asosiy moddalari - mexanika anjomlari, optika apparatlari va priborlar, plastmassa va uning mahsulotlari, kofe, choy va qandolat mahsulotlari, yer transporti vositalari, anorganik ximiyaviy mahsulotlar, to'qimachilik kiyimlari, poyafzal, organik ximiyaviy qo'shilmalar, kauchuk va rezina mahsulotlari, qora metall va qora metall mahsulotlari, trikotaj kiyimlari va boshqalar.

Respublikada XXRning investorlari ishtirokida tuzilgan 100 dan ortiq korxonalar o'z faoliyatini chakana va ulgurji savdo, yengil sanoat mahsulotlari, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash va boshqa sohalarda yuritmoqda.

Hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasi O'zR TIAISVda 19 ta Xitoy kompaniyalari vakolatxonalarini akkreditatsiya qilingan. Akkreditatsiya qilingan vakolatxonalar faoliyatining asosiy tarmoqlari: eksport-import operatsiyalarini bajarish, qurilish xizmatlarini ko'rsatish, to'qimachilik sanoati, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, informatsion texnologiyalar va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Koreya Respublikasi bilan savdo-iqtisodiy munosabatlar. O'zbekiston Respublikasi va Koreya Respublikasi o'rtasida savdo-iqtisodiy, investitsion va «Savdo to'g'risida», «Investitsiyalarni o'zaro ximoyalash va kengaytirish to'g'risida» ilmiy-texnikaviy bitimlar imzolangan. Hozirgi kunga kelib O'zbekiston va Koreya Respublikasi o'rtasida xuquqiy-shartnomaviy asosga ega bo'lgan 22 ta hukumatlararo shartnoma va hujjatlar imzolangan.

1996 yil 19 iyulda Asaka shaxrida «O'zDEUAvto» qo'shma korxonasi avtomobil zavodi prezentatsiyasi bo'lib o'tdi. 1992 yil iyunda O'zbekiston va Koreya Respublikasi o'rtasida imzolangan savdo shartnomasiga muvofiq savdoda birmuncha qulay sharoitlar rejimi o'rnatildi.

Eksportning asosiy moddalarini bu davrda paxta tolasi, xizmatlar, mato va paxta qog'ozi, kalava ipi tashkil etdi. 2006 yilning 9 oyi mobaynida ikki mamlakat o'rtasida mol ayirboshlash 179,1 mln. AQSH dollarini tashkil qildi, 39,1 mln. AQSH dollari eksportga, 140 mln. AQSH dollari importga to'g'ri keladi. 2007 yilning birinchi yarmiga kelib mamlakatimiz eksporti 1.4% ni, importi 9.0% ni tashkil etdi.

Respublika retsipient davlatlar orasida Agentlikning yordam ko'rsatilishi hajmi bo'yicha beshinchi o'rinni egallaydi. 1992 yildan boshlab KOICA tashkilotidan O'zbekistonga ko'rsatilgan moliyaviy yordamning umumiy hajmi 8,6 mln. AQSH dollarini tashkil etadi. O'zbekistonning KOICA bilan asosiy hamkorligi 5 ta sohada amalga oshirilmoqda: beg'araz asosda uskuna va materiallarni keltirish, amaliyotlarni taklif qilish, ko'ngillilarni jo'natish, ekspertlarni jo'natish, tibbiy korxonalarini jo'natish.

Respublika hududida Koreya kapitali ishtirokidagi 118 ta korxonalar faoliyat olib bormoqda, undan 97 tasi qo'shma korxonalar va 21 tasi 100% chet el kapitali bilan

tuzilgan korxonalaridir. Bu korxonalar asosan avtomobil qurilishi, to'qimachilik va elektrotexnika sanoati, xizmat ko'rsatish va aloqa sohaslarida to'plangan.

Hozirda O'zbekiston Respublikasida 20ta Koreya kompaniyalari vakolatxonalari akkreditatsiya qilingan. Bu vakolatxonalar quyidagi sohalarda faoliyat olib boradi: eksport-import operatsiyalari o'tkazish, transport xizmatlari ko'rsatish, to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish va boshqalar.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston dunyo xo'jaligi tizimiga kirib borar ekan, uning xalqaro iqtisodiy aloqalari uzoq va yaqin xorijiy mamlakatlari bilan yanada taraqqiy etmoqda.

§ 12. 3. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan hamkorlikning ta'siri

O'zbekistonning turli xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik aloqalarining rivojlantirilishi uning jahon xo'jaligi integratsiyasida samarali ishtirok etishini ta'minlaydi. Bunday xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik o'tish davri muammolarini hal etishni, shuningdek ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligini shakllantirishni yengillashtiradi. Bu narsa kreditlar olishda, bevosita xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda, mahsulotlarni jahon bozorlariga chiqarishda katta yordam beradi.

Mustaqil O'zbekiston 30 ta obro'li iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlarning to'laqonli a'zosi bo'ldi. Bularning jumlasiga Jahon Banki guruhiga kiruvchi tashkilotlar, shuningdek, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Xalqaro Valyuta fondi, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot Banki, Islom taraqqiyot banki, Butunjahon bojxona tashkiloti, Butunjahon turizm tashkiloti, Paxta bo'yicha xalqaro konsultatsiv komiteti va boshqa tashkilotlarga a'zo bo'ldi. Respublika hozirgi kunda BSTga a'zo bo'lish uchun qator ishlarni amalga oshirmoqda.

Jahon Banki bilan hamkorlik. 1992 yil sentyabrda O'zbekiston Respublikasi JB ga a'zo bo'ldi. 1992 yil sentyabrdan Toshkent shaxrida Jahon bankingning vakolatxonasi ochildi.

O'zbekiston Respublikasiga qarzlar quyidagi shartlar asosida beriladi:

- qaytarilish muddati 20 yil
- imtiyozlar davri 5 yil
- foiz stavkasi suzib yuruvchi, har yili aniqlanadigan.

Bank strategiyasi bosqichma-bosqich rivojlanishda hukumat islohatlarini qo'llab quvvatlash va tatbiq etish maqsadida maslahatlar berish, shuningdek texnik-moliyaviy yordam ko'rsatishni o'z ichiga oladi. Jahon Banki kreditlarni asosan qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun suv ta'minoti va sanitariya irrigatsiya tizimi va drenajni qo'llashga ajratadi.

JB ning mamlakatga berayotgan yordamining (2002-2008 yil) asosiy maqsadi:
A) valyuta va savdo tartibini liberallashtirish masalasida siyosiy holatni

takomillashtirish va davlat boshqaruvi samarasini oshirish.

B) xususiy sektor va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish.

V) ijtimoiy infratuzilmadagi davlat resurslarini qo'llash va taqsimlashdagi samaradorlikni oshirish.

G) texnik xizmat va mamlakat infratuzilmasida irrigatsiya-melioratsiya, shularni ishlarini olib borishdagi tizimni quvvatlashlarni o'z ichiga oldi.

Evropa tiklanish va taraqqiyot banki bilan hamkorlik. O'zbekiston 1992 yil 19 apreldan YeTTB ga a'zo bo'ldi. O'zbekistonga YeTTB tomonidan kelgan vakillar respublikadagi ijtimoiy-iqtisodiy holatni o'rganish va kelajakdagi o'zaro hamkorlikni rivojlantirish maqsadidagi tashrifi davomida bank direktorlar kengashi tomonidan O'zbekistonga nisbatan YeTTB o'z strategiyasini belgiladi. Bunda bank kelgusida O'zbekiston xususiy sektorini rivojlantirish va kengaytirish; tabiiy resurslarni o'zlashtirish; energetika sektorini, kichiq va o'rta korxonalarni, paxtani qayta ishlash va boshqa yengil sanoatni, turizm infrastrukturasi rivojlantirish kabi sohalardagi asosiy yo'nalishlarni aniqladi.

Hozirgi kunda amalga oshirilishi davom etayotgan loyihalar jumlasiga: kichiq va o'rta biznesni rivojlantirish maqsadida beriladigan 3 kredit liniyasi - Asaka bankini xususiylashtirish (ETTB aksionerlarining 20% garovi asosida), Sirdaryo GRESni 5 va 6 energiya bloklarini qayta tiklashning ikki fazasi; «O'zbektelekom» aksionerlik kompaniyasini 7% aksiyasi to'lovi asosida xususiylashtirish; kompyuter va axborot texnologiyasini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash uchun jamg'arma kabilarni kiritish mumkin.

Xalqaro valyuta fondi bilan hamkorlik. O'zbekiston 1992 yil sentyabr oyidan boshlab XVFga a'zo bo'lib kelmoqda. XVF 1995 yil yanvarda O'zbekiston Respublikasiga mamlakat boshqaruvi tomonidan qabul qilingan dastur asosida birinchi 72,4 mln. AQSH dollari miqdorida transh mablag'lari berdi. SHuningdek 1995 yil dekabr oyida milliy valyutani qo'llab-quvvatlash maqsadiga 2 transh berilgan. Berilgan mablag'lar bo'yicha foiz stavka suzib yuruvchi hisoblanadi. Qarzni to'lash muddati 5,5 yilni tashkil etadi. 1995 yil 18 dekabrda XVF O'zbekiston Respublikasiga «Stend Bay» kreditini berdi. Bu mablag'lar iqtisodiy islohatlarni davlat tomonidan 1995-1996 yil qo'llab quvvatlanishi uchun ko'zlangan 2000-2001 yil davlat tomonidan valyuta siyosatini tartibga solish uchun qo'llash chora tadbirlarini hisobga olgan holda 2001 yil avgustda O'zbekiston Respublikasi va XVF o'rtasida O'zbekiston Respublikasi 31 iyul va 31 dekabr 2001 yil oralig'idagi moliyaviy va iqtisodiy siyosat to'g'risida memorandum qabul qilingan. Memorandum asosida O'zbekiston va XVF vakillari hamkorligida 1 yanvar va 30 iyun 2002 yil oralig'iga makroiqtisodiy va strukturaviy siyosatni asosini ishlab chiqildi. 2002 yil XVF monitoring dasturi asosida bir qancha vazifalarni bajarishdi. O'zbekiston Respublikasida turli vazirlik va idoralar o'rtasida chora tadbirlar o'tkazildi. Bundan asosiy maqsad iqtisodiy islohatlarni rivojlantirishda kredit va soliq byudjet siyosatini qattiq saqlagan holda valyuta rejimini tartibga solish bo'ldi. 2003 yilda O'zbekiston Respublikasiga XVF dan vakillar tashrif buyurishgan. Bu muzokaralarda XVF nizomidagi 8-modda davlat rejasi asosida bir necha shartlar imzolandi. Bunga savdo sohasidagi soliq byudjet va pul-kredit siyosatini amalga

oshirishda samarali unsurlardan foydalanildi (2003 y). SHuningdek tuzilmaviy islohatlar sohasida bir qancha ishlarni amalga oshirish kiradi. 2003 yil 15 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi XVF kelishuvidagi 8-modda, 3-4 modda, 2a qismidagi shartlarini qabul qilishini ma'lum qildi.

Osiyo Taraqqiyot Banki. O'zbekiston Respublikasi 1995 yil 30 avgustda OTB ning to'laqonli a'zosi bo'ldi. OTB bilan o'zaro moliyaviy va texnik hamkorlik maqsadida, shuningdek OTBga taqdim etilishi mumkin bo'lgan investitsion loyihalarni tayyorlash ishlarini mo'ljallashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi tomonidan 1996 yil 16 yanvardagi №27 farmoyishi bilan OTB bilan hamkorlik uchun idora tashkil etildi. O'zbekiston Respublikasi Milliy Banki OTB avuarida O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasidagi rasmiy bank depozitariysi deb e'lon qilindi. Moliya Vazirligi OTB bilan aloqalarda ma'sul hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining MB O'zbekiston Respublikasini OTBning direktorlar kengashi guruhiga qo'shish to'g'risida murojaat qildi. Bu guruhga Malayziya, Singapur va Tayvand mamlakatlari kiradi. OTB bu murojaatnomani qabul qilgandan so'ng O'zbekiston iqtisodiy integratsiya maqsadlaridan kelib chiqqan holda Osiyo tinchlik mintaqasi mamlakatlari bilan tenglikda a'zo bo'ldi.

OTB respublika hukumati bilan kelishgan holda bank tomonidan kelgusida takomillashtirish uchun ba'zi iqtisodiyot sektorlari aniqlangan: qishloq xo'jaligi, transport va kommunikatsiya, ijtimoiy infrastruktura. 2003 yil 11-12 oktyabrda Toshkentda O'rta Osiyoda mintaqaviy iqtisodiy hamkorlik bo'yicha OTB Vazirliklar konferentsiyasi bo'lib o'tdi. Konferentsiyada aholining ijtimoiy axvolini yaxshilash, transport, savdo va energetika sohasidagi sun'iy to'siqlarni olib tashlash, energetika resurslaridan to'g'ri foydalanish, atrof muxit ximoyasini kuchaytirishda xususiy sektorni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, iqtisodiy infratuzilmani takomillashtirish masalalari ko'rib chiqildi.

BMTning Qishloq xo'jaligi savdosi tashkiloti (FAO) bilan hamkorlik. O'zbekiston Respublikasi 2001 yil noyabrda FAOga a'zo bo'ldi. 2002 yilda O'zbekiston FAOning «Mintaqada parvarish qilinayotgan yerlarning hosildorligini o'stirish» mintaqaviy dasturida ishtirok etdi. Bu loyihaning umumiy miqdori 1,34 mln. AQSH dollarini, shuningdek, O'zbekistonga 350 ming AQSH dollarini tashkil etadi. FAO dasturida O'zbekistondan tashqari Hindiston, Pokiston, Misr kabi mamlakatlar qatnashdilar.

Tayanch iboralar: tashqi savdo, ikki tomonlama va ko'p tomonlama iqtisodiy munosabatlar, JSTga a'zo bo'lish, xalqaro moliya-kredit tashkilotlari bilan iqtisodiy munosabatlar.

Bobning qisqacha xulosasi:

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo mintaqasining markazida joylashgan bo'lib, bu yerda mintaqa aholisining 45%i yashaydi. O'zbekiston

mintaqaning boshqa davlatlari (Qozog'iston, Tojikiston, Turkmaniston, Qirg'iziston) bilan umumiy chegaralarga ega bo'lgan yagona mamlakat bo'lib, u Yevropa bilan Osiyo-Tinch okeani mintaqasi va shuningdek Janubiy Osiyo, Yaqin va O'rta SHarq mamlakatlarini transport va telekommunikatsiya bo'yicha birlashtiruvchi muhim koridor hisoblanadi.

O'zbekiston jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarda muhim ahamiyatga ega bo'lgan xalqaro tashkilotlarning (BMT, YuNESKO, FAO, YuNKTAD) teng xuquqli a'zosi, jahonning o'nlab davlatlari (160 dan ortiq) bilan do'stona aloqalarni bog'lagan, yirik xalqaro bank va moliyaviy tashkilotlar (XVF, JB, YeTTB, OTB, ITB) bilan hamda nodavlat va nohukumat tashkilotlar bilan hamkorlik qilib borayotgan davlatlardan biri hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotida O'zbekiston turli darajadagi global va mintaqaviy (MDH, SHanxay guruhi) integratsion jarayonlarida qatnashish bilan bir paytda muhim tamoyilga, ya'ni bir davlat bilan yaqinlashish boshqa bir davlat bilan uzoqlashish evaziga bo'lmasligi kerak degan qoidaga amal qiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. O'zbekiston Respublikasining jahonning yetakchi mamlakatlari bilan ikki tomonlama manfaatli aloqalarining rivojlanish istiqbollarini tavsiflab bering.
2. O'zbekistonning xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan olib borayotgan aloqalarni xarakterlab bering?
3. O'zbekiston Respublikasining Jahon banki guruhi bilan munosabatlarini ochib bering.
4. O'zbekiston JSTda qanday maqomga ega?
5. O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lish bosqichlarini xarakterlab bering.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

MENEJMENT KAFEDRASI

**«JAHON IQTISODIYOTI VA XALQARO IQTISODIY
MUNOSABATLAR» FANIDAN**

**AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN
USLUBIY KO'RSATMA**

Namangan -2021 yil

Ushbu uslubiy ko'rsatma 5610200-Mehmonxona xo'jaligini tashkil etish va boshqarish va 5610300 – Turizm (faoliyat yo'nalishlari bo'yicha) ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun «Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar» fanidan amaliy mashg'ulotlar uchun mo'ljallangan.

Tuzuvchi: Q.Umarqulov

Taqrizchi: K. Sirojiddiniov

Uslubiy ko'rsatma Namangan Davlat Universitetining o'quv-uslubiy kengashining 2021 yil __-_____dagi __-sonli majlisida muhokama etilgan va nashrga tavsiya etilgan.

KIRISH

Respublikamiz Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining iqtisodchi mutaxassislarini tayyorlaydigan barcha fakultetlarida fundamental iqtisodiy fanlardan biri hisoblangan "Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar" fanini o'qitishning ahamiyati kattadir.

Xo'sh, fanning maqsadi va vazifalari, uning o'quv jarayonida tutgan o'rni nimadan iborat? Ma'lumki, jahonda Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo bo'lgan 290 dan ortiq davlatlar mavjud bo'lib, bu davlatlar o'z iqtisodiyotini va xalqaro iqtisodiy munosabatlarini rivojlantirishlari bilan uch guruhga (rivojlangan, rivojlanayotgan, past rivojlangan davlatlarga) bo'linadi. Ular o'zlarining bir necha asrlar davomidagi iqtisodiy rivojlanishida turli ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy bosqichlarni bosib o'tganlar.

Kishilik jamiyatida sinfiy jamiyatning vujudga kelishi (bu jarayon turli davlatlarda turli davrlarda ro'y bergan) bilan bog'liq holda, bozor munosabatlari ham turlicha shakllanib bordi. Bozor munosabatlari dastlab XVII- XIX asrlarda G'arbiy Yevropaning bir qator davlatlarida (Gollandiya, Angliya, Frantsiya, Germaniya, AQSH) tez rivojlanib borgan bo'lsa, ushbu mamlakatlar tomonidan mustamlaka qilingan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi davlatlari (Hindiston, Turkiya, arab davlatlari, Meksika va boshqalar) iqtisodiyoti esa ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan nihoyatda tushkunlikka tushib qolgan edi. SHunday qilib, bozor munosabatlari bu davrda jahonning deyarli barcha davlatlarida hukmron bo'lgani bilan uning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy oqibatlari turlicha bo'lgan edi.

Ta'kidlash joizki, "Jahon banki tomonidan e'lon qilingan, xarid qobiliyati bo'yicha hisoblanadigan yalpi ichki mahsulot hajmiga qarab aniqlanadigan iqtisodiy rivojlanish borasidagi yangilangan reytingda O'zbekiston dunyoning 190 ta davlati orasida 2010 yildagi 72-o'rindan 66-o'ringa ko'tarildi.

Ma'lumki, iqtisodiy rivojlanish jahonning barcha davlatlari uchun umumiy tabiiy qonuniyatlari asosida boradi, ya'ni, aytmoqchimizki bozor munosabatlarining alohida ajratib olingan ko'rinishi yoki milliy libosi yo'q, ammo rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlari, yo'llari mavjud bo'lib, ular jahonning u yoki bu mamlakatlarini jug'rofiy o'rni, tabiiy sharoiti, iqlimi, tabiiy resurslari, aholisi, iqtisodiy rivojlanish darajasi va munosabatlarining ko'pgina boshqa sabablariga ko'ra turlicha bo'ladi. SHuning uchun ham jahondagi ba'zi bir davlatlar yuqori darajada, ayrimlari o'rtacha va past (qoloq) rivojlangan bo'ladi. Bu davlatlarning (ayniqsa, AQSH, Angliya, Germaniya, Frantsiya, Yaponiya, Gollandiya) iqtisodiy yutuqlarini atroflicha tahlil etish, ularning iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy va madaniy rivojlanish yo'llaridan o'rnak olish ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

1- mavzu. Jahon xo'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: asosiy ko'rinishlari va xususiyatlari. Xalqaro mehnat taqsimoti Amaliy mashg'ulotda o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni: 20-30</i>	<i>Vaqt- 2 soat</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish bo'yicha amaliy mashg'ulot
<i>Amaliy mashg'ulotda muhokama qilish uchun savollar:</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar faning predmeti 2. Jahon xo'jaligini rivojlanish bosqichlari va tendentsiyalari 3. Zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish xususiyatlari 4. Xalqaro mehnat taqsimoti va unga ta'sir etuvchi omillar 5. Xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishining zamonaviy o'ziga xos tomonlari. Xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasi
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> <ul style="list-style-type: none"> • mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish; • bilimlarni, taqqoslashni, umumlashtirishni, tahlilni tizimlashtirish ko'nikmasini hosil qilish; • o'z fikrini shakllantirish va bildirish jarayonini tashkil qilish; • kommunikatsiya, guruhda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish. 	<i>O'quv faoliyatining natijalari:</i> <i>Talaba bajarishi lozim:</i> <ul style="list-style-type: none"> • Quyidagi tushunchalarga tarif berish: «Jahon iqtisodiyoti», «xalqaro iqtisodiy munosabatlar», «Ochiq iqtisodiyot»; • Jahon xo'jaligini rivojlanish bosqichlarini sanab o'tish; • Xalqaro iqtisodiy munosabatlar shakllariga qisqacha xarakteristika berish; • zamonaviy sharoitlardagi Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar rivojlanish xususiyatlarini gapirib berish.
<i>O'qitish usullari</i>	Suhbat, aqliy hujum, taqdimot, blits-so'rov
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruza matnlari, tarqatma materillar, doska, bo'r, video proektor
<i>O'qitish shakllari</i>	Frontal va jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>O'qitish sharoitlari</i>	Texnik ta'minlangan, guruhlarda ishlashga moslashtirilgan auditoriya
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki nazorat: o'quv vazifalari, jadvallar tuzish

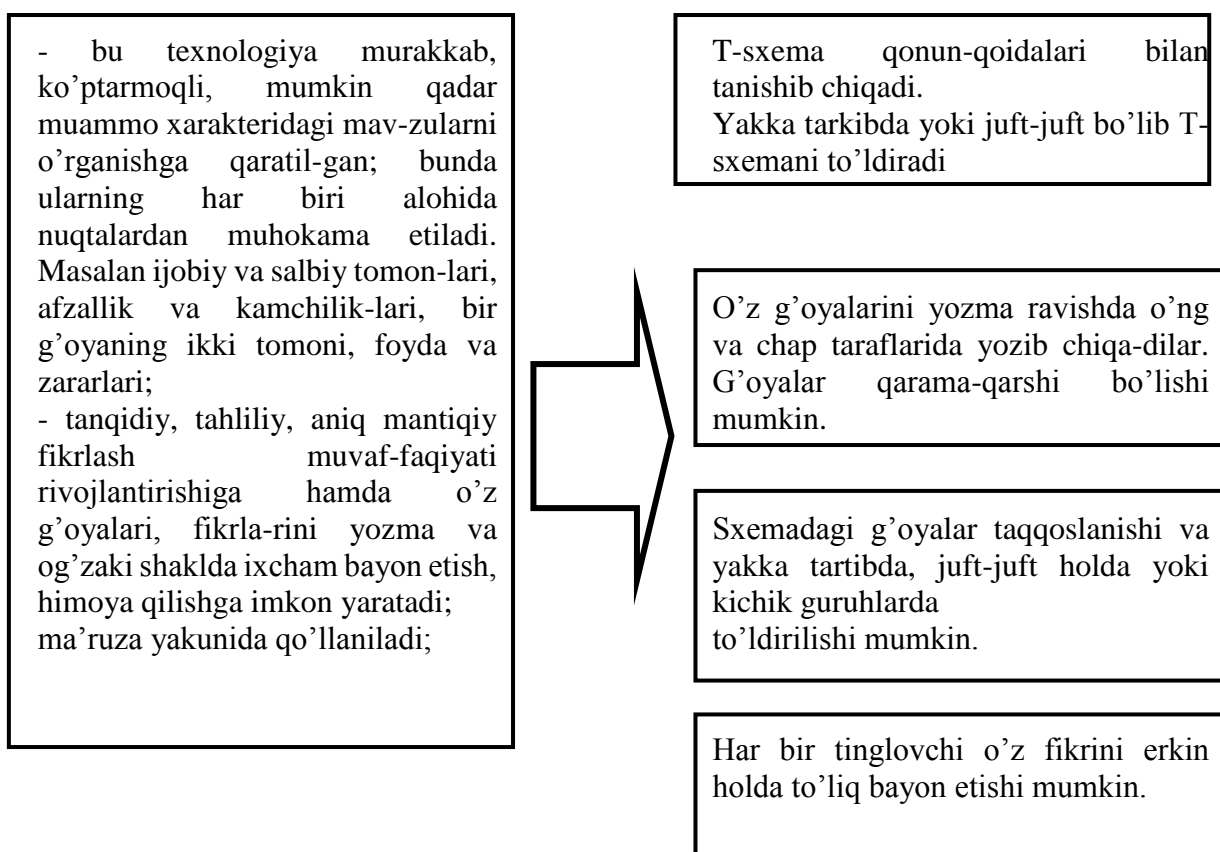
Amaliy mashg'ulotning texnologik kartasi

Bosqichlar, vaqt	Faoliyat	
	O'qituvchi	Talabalar
1 -bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (20 min.)	<p>1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi maqsadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi. O'qitish guruhlarda ishlash texnologiyasi asosida olib borilishini e'lon qiladi.</p> <p>1.2. Mavzuning tayanch iboralari asosida blits-so'rov o'tkazadi. Quyidagi tushunchalarga tarif berishni taklif qiladi: «Jahon iqtisodiyoti», «xalqaro iqtisodiy munosabatlar», «Ochiq iqtisodiyot»;</p> <p>Ushbu mavzu bo'yicha oldingi mashg'ulot oxirida berilgan vazifani (Jahon xo'jaligini rivojlanish bosqichlari jadvalini tuzish) muhokamasini tashkil etadi. Ikkinchi vazifa bo'yicha muhokama vazifa guruhlarda bajarilgandan keyin bo'lishini e'lon qiladi. Har bir talaba guruh bahosiga mos ravishda baho olishini tushuntiradi, guruhlarda ishlash, grafik tashkil etuvchi T-sxema tuzish qoidalari bilan tanishtiradi (<i>1-ilova</i>).</p> <p>Guruhlarda ishlash natijasi plakat qog'ozlarda ko'rsatilishi kerakligini e'lon qiladi.</p>	<p>1.1. Tinglaydi-lar, yozib oladilar</p> <p>1.2. Savolga javob beradilar.</p>
2- bosqich. Gruhlarda ishlash (25 min.)	<p>2.1. Talabalarni 4 guruhga bo'ladi. O'quv vazifalarini tarqatadi (<i>2-ilova</i>).</p> <p>Qanday natijalar olinishi kerakligini aniqlashtiradi. Baholash ko'rsatkichlari va mezonlarini sharhlaydi (<i>3-ilova</i>). Vazifani bajarishda qanday qo'shimcha materiallardan foydalanish mumkinligini tushuntiradi (darslik, ma'ruza matnlari).</p> <p>Guruhlarda ishlashni boshlashni e'lon qiladi.</p>	<p>2.1. O'quv vazifalari, baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishadilar. Vazifani bajaradilar.</p>
3 -bosqich. Taqdimot (35 min.)	<p>3.1. Taqdimot va guruhlarda ishlash natijalarini o'zaro baholashni tashkil etadi.</p> <p>SHarhlaydi, bilimlarni umumlashtiradi, vazifani bajarish jarayonida qilingan xulosalar, umumlashtirishlarga e'tiborni qaratadi.</p>	<p>3.1. Taqdimot qilishadi. Qo'shimchalar qilishadi, baholashadi.</p>
4 -bosqich. Yakunlovchi (10 min.)	<p>4.1. Ish yakunlarini qiladi.</p> <p>4.2. Mustaqil ish uchun vazifa beradi: "21 asrda jahon iqtisodiyoti rivojlanishining xususiyatlari" mavzusida esse yozish.</p>	<p>4.1. Tinglaydi-lar, aniqlashtiradilar.</p> <p>4.2. Mustaqil ish uchun vazifani yozib olishadi..</p>

Guruhda ishlash qoidalari

- Har kim o'z o'rtoqlarini tinglashi, xurmat bildirishi kerak.
 Har kim aktiv, birgalikda, berilgan topshiriqqa masuliyat bilan qaragan holda ishlashi kerak.
 Har kim zarur bo'lgan holda yordam so'rashi lozim.
 Har kim undan yordam so'ralganda albatta yordam berishi kerak.
 Har kim guruh ishi natijasini baholashda ishtirok etishi shart.
 Har kim aniq tushunishi kerakki:
 - Boshqalarga o'rgatib o'zimiz o'rganamiz.
 - Kemaga tushganning joni bir: yo birga qutilamiz yoki birga cho'kamiz.

«T - sxema» texnikasi

Jadvalni to'ldiring

T—sxema.

<i>Afzalliklar</i>	<i>Salbiy jihatlar</i>

O'quv vazifalari**1-guruh**

1. Bir so'z bilan ushbu savolga javob bering:
«Jahon iqtisodiyoti» va «Xalqaro iqtisodiy munosabatlar», tushunchalari bir-biri bilan qanday bog'langan?
2. Globallashuvning jahon iqtisodiyotiga ta'sirini yoritib bering va uning afzalliklari va salbiy jihatlari jadvalini tuzing (grafik tashkil etuvchi – T-sxemadan foydalangan holda).
3. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllarini aytib bering

2-guruh

1. «Ochiq iqtisodiyot» tushunchasini tushuntirib bering.
2. Globallashuvning rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'sirini yoritib bering va uning afzalliklari va salbiy jihatlari jadvalini tuzing (grafik tashkil etuvchi – T-sxemadan foydalangan holda).
3. Zamonaviy jahon iqtisodiyoti rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni ayting.

3-guruh

1. Eksport kvotasi nima?
2. Globallashuvning rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'sirini yoritib bering va uning afzalliklari va salbiy jihatlari jadvalini tuzing (grafik tashkil etuvchi – T-sxemadan foydalangan holda).
3. Ochiq iqtisodiyotning afzalliklari nimalardan iborat?

4-guruh

1. Import kvotasi nima?
2. Globallashuvning o'tish iqtisodiyotidagi mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'sirini yoritib bering va uning afzalliklari va salbiy jihatlari jadvalini tuzing (grafik tashkil etuvchi – T-sxemadan foydalangan holda).
3. Xo'jalik hayotining baynalmilalashuvi deganda nimani tushunasiz?

Baholash ko'rsatkichlari va mezonlari (ballarda)

№ Guruhlar	1 vazifa	2 vazifa	3 vazifa	T-sxema	Jami ballar
	(0,5)	(0,5)	(0,5)	(0,5)	(2,0)
1					
2					
3					

2- mavzu. Xalqaro savdoning rivojlanish nazariyalari va modellari

Amaliy mashg'ulotni olib borish texnologiyasi

<i>Talabalar soni 20-25ta</i>	<i>Vaqt 4-soat</i>
<i>Mashg'ulot shakli</i>	Bilimlarni chuqurlashtirish va mustah-kamlashga qaratilgan amaliy mashg'ulot.
<i>Amaliy mashg'ulotda muhokama qilish uchun savollar:</i>	<ol style="list-style-type: none">1. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida xalqaro savdo. Xalqaro savdo kontseptsiyasi2. Xalqaro savdoning klassik nazariyalari3. Xalqaro savdoda umumiy muvozanat4. Xalqaro savdoning yangi nazariyalari
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> <ul style="list-style-type: none">• mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish;• bilimlarni, taqqoslashni, umumlashtirishni, tahlilni tizimlashtirish ko'nikmasini hosil qilish;• o'z fikrini shakllantirish va bildirish jarayonini tashkil qilish;• kommunikatsiya, guruhda/juftlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish.	<i>O'quv faoliyatining natijalari:</i> <i>Talaba bajarishi lozim:</i> <ul style="list-style-type: none">• Xalqaro savdo nazariya va modellarining mazmuni va mohiyatini tushuntiradilar• Ishlab chiqarishda nisbiy xarajatlar nazariyasini tushtuntirib beradilar• Xalqaro savdo nazariyalarining rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni chsanab beradilar
O'qitish usullari-texnikasi	ma'ruza, tushuntirish, instruktsiya berish, namoyish, blits-so'rov, paradokslar usuli
O'qitish vositalari	ma'ruza matni, kompyuter slaydlari, doska
O'qitish shakllari	frontal, kollektiv ish
O'qitish sharoiti	kompyuter, multimedia proektor (yoki proektor va LCD panel)
<i>Monitoring va Baholash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat, yozma

Amaliy mashg'ulot texnologik kartasi (1-mahg'ulot)

Ish bosqichlari	faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (10 min)	1.1. O'quv mashg'uloti 1-3 savollar chuqurroq tahlil qilinadi va o'quv faoliyati natijalarini aytadi.	Mavzu nomini yozib oladilar
	1.2. Tinglovchilarning mashg'ulotdagi faoliyatini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishtiradi.	Yozib oladilar
	1.3. Savollar berib suhbat tarzida tinglovchilar bilimlarini jonlantiradi (<i>1-ilova</i>).	Topshiriqlar bilan tanishadilar
2 -bosqich. Asosiy bo'lim. (60 min)	2.1. Mavzu bo'yicha tayyorlangan topshiriqlar ni tarqatadi (<i>2-ilova</i>) va guruhda ishlashni tashkil etadi. Taqdimotni e'lon qiladi. Bajargan topshiriqni natijalarini tahlil qilib tushuntiradi.	2 ta mini guruhga ajraladilar. Topshiriqni bajaradi. Taqdimotni amalga oshiradi
	2.2. Xalqaro savdo nazariyalarining yangi zamonaviy modellari yuzasidan misollar beradi. Misol mazmunini tushuntiradi va bajarish bo'yicha maslahatlar beradi. Kuzatib boradi.	Bajaradilar. Natijani tahlil qiladilar.
3-bosqich. Yakunlovchi (10 min)	3.1. Mashg'ulot bo'yicha yakunlovchi xulosalar qiladi.	Savol beradilar
	3.3. Mashg'ulot maqsadiga erishishdagi tinglovchilar faoliyati tahlil qilinadi va baholanadi.	
	3.3. Mashg'ulot bo'yicha bilimlarini chuqurlashtirish uchun adabiyotlar beradi	Yozib oladilar

1-IIlova

Xalqaro savdoni tashkil etish va rivojlantirish olimlarning nazariyalarida aks ettirilgan?
Xalqaro savdoning yangi alternativ nazariyalarini vujudga kelishidagi asosiy omillarni xarakterlab bering.
Xalqaro ishlab chiqarish ixtisoslashuvi nima?
Ishlab chiqarish ixtisoslashuvining shakllarini ko'rsating.

2-ilova

1– topshiriq
Rivojlangan mamlakatlar qanday nisbiy ustunliklarga ega?
2– topshiriq
Jahon bozorida rivojlanayotgan mamlakatlar nimalarga ixtisoslashgan?

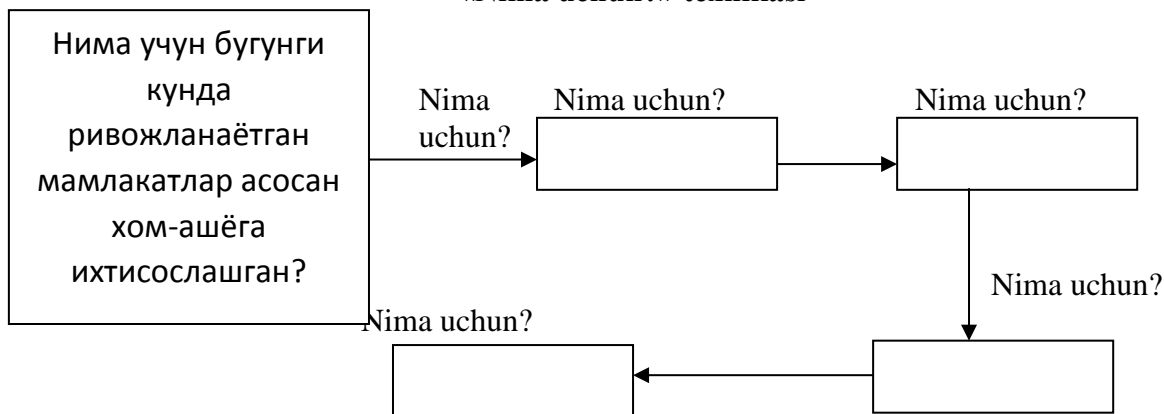
3-ilova

Kichik guruhlarda ishlash qoidasi
1. Talabalar ishni bajarish uchun zarur bilim va malakalarga ega bo'lmog'i lozim.

2. Guruhlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
3. Kichik guruh oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun yetarli vaqt ajratiladi.
4. Guruhlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi haqida ogohlantirilishi zarur.
5. Guruh ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.

4- ilova

«Nima uchun?» texnikasi

5-ilova

Baholash mezoni va ko'rsatkichlari

Guruhlar	Savolning to'liq va aniq yoritilishi 0-5 ball	Misollar bilan muammoga yechim topishi 0-5 ball	Guruh a'zolarining faolligini 0-5 ball	Jami ball

- 1.5 – 1.3 ball – «a'lo».
 1.2 – 1.0 ball – «yaxshi».
 0.9 – 0.6 ball – «qoniqarli».

6-ilova

Ekspert qog'ozlari - topshiriqlar

- 1-guruh. Mutlaq ustunlik nazariyasini isbotini ko'rsatib bering (misollar yordamida).
- 2-guruh. Nisbiy ustunlik nazariyasini isbotini ko'rsatib bering (misollar yordamida).
- 3-guruh. Xalqaro iqtisodiy ixtisoslashish turlariga tavsif bering.
- 4-guruh. Xalqaro savdoning yangi zamonaviy ko'rinish va turlariga tavsif bering.

7-ilova

«Muammoli vaziyat»

«Muammoli vaziyat» turi	«Muammoli vaziyat» sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari
«Nima uchun O'zbekistonda yangi sanoat sohalari rivojlantirishga ehtiyoj sezildi?»		

Amaliy mashg'ulotning texnologik kartasi (2-mashg'ulot)

Bosqichlar, vaqt	Faoliyat	
	O'qituvchi	Talabalar
1 bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (15 min.)	<p>1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi maqsadi, vazifalari, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi.</p> <p>1.2. Talabalarga tanishish uchun vazifa materiallarini tarkatadi (<i>1-ilova</i>).</p> <p>1.3. Ushbu mashgulotda ishlash rejimi, natijalarni Baholash mezonlari, va guruhlarda ishlash koidalari bilan tanishtiradi (<i>2-ilova</i>).</p> <p>1.4. Vazifalarning maksadi va ularning professional biimlarni egallashdagi axamiyatini belgilaydi.</p>	1.1. Tinglaydilar.
2- bosqich. Gruhlarda ishlash, takdimot (50 min.)	<p>2.1. Vazifalarga, yechimlarga e'tiborni jalb kiladi. Vazifalarni mustakil taxlil qilishni taklif kiladi.</p> <p>2.2. Talabalarni guruhlariga (5-6 kishidan) ajratadi spikerni tayinlaydi. Kichik guruhlarda vazifalar bilan ishla natijalarini muxokama kilinishini tashkil kiladi.</p> <p>2.3. Takdimotni boshlanganligini e'lon kiladi va guruhlar spikerlariga kilingan ishlarning natijalari buyicha chikish qilishni taklif kiladi. Aniklashtiruvchi savollar beradi.</p> <p>2.4. taklif kilingan karorlarni uzaro Baholanishini tashkil kiladi.</p>	<p>2.1. Muxokama kiladilar. vazifani mustakil taxlil kiladilar.</p> <p>2.2. Gruhlarga bulinadilar va ishlaydilar, urganilgan materialni xamkorlikda taxlil kiladilar. guruhda ishlash natijalarini rasmiylashtiradilar.</p> <p>Guruh spikerlari vazifalarni karorlarini takdim kiladilar, uzlarining takliflarini aniklashtiradilar.</p> <p>Baholaydilar.</p>
3-boskich. Yakunlovchi (15 min.)	<p>3.1. Yakunlaydi, uzaro Baholash natijalarini umumlashtiradi</p> <p>3.2. Eng kizikarli chikishlarni ta'kidlaydi</p> <p>3.3. Olingan bilimlarning kelajakdagi professional va O'quv faoliyati uchun axamiyatiga e'tiborni karatadi.</p> <p>3.4. Mustakil ish uchun vazifa beradi: keyingi mashgulot uchun ma'ruza matnlarini Insert texnikasidan foydalangan xolda ukib chikish va Insert jadvalini tuldirish.</p>	<p>3.1. Boshka guruhlar tomonidan keltirilgan karorlarga uz munosabatalarini bildiradilar</p> <p>3.2. Vazifani yozib oladilar.</p>

O'quv vazifalari**1-guruh**

1. Xalqaro savdoning rivojlanishida merkantelistlarning qo'shgan hissasi nimada?
2. A.Smitning "Lesse-fer" g'oyasi mohiyati nimada?

2-guruh

1. Mutlaq ustunliklar va nisbiy ustunliklar nazariyasining farqi imada?
2. Ishlab chiqarish omillari nazariyasi va uning tanqidi to'g'risida nimalar bilasiz?

Guruhda ishlash qoidalari

Har kim o'z o'rtoqlarini tinglashi, xurmat bildirishi kerak.

Har kim aktiv, birgalikda, berilgan topshiriqqa masuliyat bilan qaragan holda ishlashi kerak.

Har kim zarur bo'lgan holda yordam so'rashi lozim.

Har kim undan yordam so'ralganda albatta yordam berishi kerak.

Har kim guruh ishi natijasini baholashda ishtirok etishi shart.

Har kim aniq tushunishi kerakki:

- Boshqalarga o'rgatib o'zimiz o'rganamiz.

- Kemaga tushganning joni bir: yo birga qutilamiz yoki birga cho'kamiz.

Amaliy mashg'ulotda ishlashning tartibi va reglamenti

Guruhlarda vazifalarni bajarish va takdimot varoglarini rasmiylashtirish - 10 min.

Ishlar natijaarini takdimot qilish -5 min.

Guruh ishini jamoaviy muxokama qilish va baholash -5 min

Baholash kursatkichlari va mezonlari (ballarda)

Guruhlar	Anik javoblar (1 ball)	Boshqalarga savol berish (0,2 ball)	Kushimcha qilish (0,2 ball)	Ko'rgazmalar (sxema, jadval va x.k.) (0,6 ball)	Jami ballar (2 ball)
1					
2					
3					
4					

3- mavzu. Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish va boshqarish yo'llari

Amaliy mashg'ulotni olib borish texnologiyasi

<i>Talaba soni 20-25ta</i>	Vaqt 2 soat
<i>Mashg'ulot shakli</i>	Individual topshiriqlarni bajarishga asoslangan amaliy mashg'ulot
<i>Mashg'ulot rejasi</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Xalqaro savdoda davlatning roli 2. Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishning tarifli usullari 3. Tarif siyosatining asosiy ko'rinishlari 4. Tarifli boshqaruvning afzallik va kamchiliklari 5. Tashqi savdoni tartibga solishning notarif usullari
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> mavzu bo'yicha bilimlarni chuqur o'zlashtirishni ta'minlash	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> <ul style="list-style-type: none"> • mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish; • bilimlarni, taqqoslashni, umumlashtirishni, tahlilni tizimlashtirish ko'nikmasini hosil qilish; • o'z fikrini shakllantirish va bildirish jarayonini tashkil qilish; • kommunikatsiya, guruhda/juftlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish. 	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> <i>Talabalar</i> Quyidagi terminlarga tarif beradilar: "Tashqi savdo", "Tashqi savdoni tartibga solish instrumentlari", "Kvota", "Tarif". Xalqaro savdoni tartib solish yo'llarini aytadilar. Tarifli usullarda tashqi savdoni tartibga solish usullarini tushuntiradilar. Notarif usullarning mamlakat iqtisodiyotidagi rolini tushuntiradilar

Amaliy mashg'ulot texnologik kartasi

Ish bosqich-lari	Faoliyat	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish. (10 daqiqa)	1.1. O'quv mashg'uloti 1-3savolni, tahlil qiladi va o'quv faoliyati natijalarini aytadi.	Tinglaydilar
2 -bosqich. Asosiy bo'lim. (60 daqiqa)	2.1. "O'zbekiston iqtisodiyotida tashqi savdoning roli" mavzusi yuzasidan masalalar tarqatadi. (1-ilova) Masalalar mazmunini tushuntiradi va bajarish bo'yicha maslahatlar beradi. Kuzatib boradi. Topshiriqlarni aniqlaydi va individual tarzda ishlashni tashkil etadi. 2.2. Masalalar mazmunini tushuntiradi va bajarish bo'yicha maslahatlar beradi. Kuzatib boradi. (2-ilova) 2.3. Taqdimot e'lon qiladi va baholanadi. Umumiy xulosa qiladi.	Individual tarzda bajaradilar. Savollarga javob beradilar Qo'yilgan savollarga javob tayyorlaydilar.

3-bosqich. Yakunlovchi (10 daqiqa)	3.1. Mavzu bo'yicha yakunlovchi xulosalar qiladi. 3.2. Mavzu maqsadiga erishishdagi tinglovchilar faoliyati tahlil qilinadi va baholanadi. 3.3. Mavzu bo'yicha bilimlarni chuqurlashtirish uchun mustaqil topshiriq beradi (3-ilova)	Savollar beradilar Yozib oladilar. O'UK ga qarang.
--	--	--

1-ilova

1- topshiriq
Talabalarga bojxona tariflari buyicha misol beriladi va uni talabalar mustaqil ravishda yechadilar. Bojxona tariflari mamlakatning farovonligiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

2- topshiriq
Subsidya va demping qanday qoidalar asosida aniqlanadi?

2-ilova

Amaliy mashg'ulotni tahlil qilish varag'i

Tahlil bosqichi nomi	Tahlil bosqichi Mazmuni	Tahlil natijasi	Baholash	
			ko'rsatkichi	Mezoni
1.Savollarga javob berish.	Mavzu bo'yicha bilimlarni jonlantirish uchun berilgan savollarga javob berish.		Aniq va lo'nda	25%
2. Masalani kompyuter dasturida echish.	imkoniyatlardan foydlangan holda amalga oshirish.		To'g'ri va aniq	25%
3.Natijalar tahlili.	Olingan natijalarni tahlil qilish, shu asosda xulosa va tavsiyalar berish.		Aniqlik, qarorni asoslanganligi	25%
4. Mustaqil bajara olish.	Topshiriqlarni mustaqil bajarish.		Namunaviy misolni tushuntirishdan so'ng o'ziga berilgan topshiriqni mustaqil bajarishi	25%

3-ilova

Mustaqil ishlash uchun topshiriqlar

“Turli mamlakatlar tashqi savdosini dinamikasi va undagi o'zgarishlar, ushbu o'zgarishlarning sabablari (talaba tanlagan mamlakat bo'yicha)” mavzuida internet ma'lumotlari yordamida ma'ruza tayyorlab kelish.

4-mavzu. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi

Amaliy mashg'ulotda o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni: 25-30</i>	<i>Vaqt- 2 soat</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish bo'yicha amaliy mashg'ulot
<i>Amaliy mashg'ulotda muhokama qilish uchun savollar</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Jahon xo'jaligida inson resurslari. Bandlik va ishsizlik Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining sabablari 2. Jahon ishchi kuchi bozorining mohiyati va paydo bo'lish sabablari 3. Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishlari va markazlari 4. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining milliy iqtisodiyotga ta'siri 5. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasining eksportyor-importyor mamlakatlarga iqtisodiy ta'siri 6. «Aqli kishilarning ketib qolish» muammosining mohiyati
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> <ol style="list-style-type: none"> 1. mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish; 2. bilimlarni, taqqoslashni, umumlashtirishni, tahlilni tizimlashtirish ko'nikmasini hosil qilish; 3. o'z fikrini shakllantirish va bildirish jarayonini tashkil qilish; 4. kommunikatsiya, guruhda/juftlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish. 	<i>O'quv faoliyatining natijalari:</i> <i>Talaba bajarishi lozim:</i> <ul style="list-style-type: none"> • Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi mohiyati va tushunchasini ochib berish; • zamonaviy jahon mehnat bozorining mohiyati va xususiyatlarini ochib berish; • Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi tendentsiyalarini aytib berish; • Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi asosiy shakllarini aytish va qisqacha xarakterlash; • Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi asosiy yo'nalishlarini aytish va qisqacha xarakterlash
<i>O'qitish usullari</i>	Suhbat, aqliy hujum, taqdimot, blits-so'rov
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruza matnlari, tarqatma materillar, doska, bo'r, video proektor
<i>O'qitish shakllari</i>	Frontal va jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>O'qitish sharoitlari</i>	Texnik ta'minlangan, guruhlarda ishlashga moslashtirilgan auditoriya
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki nazorat: savol-javob

Amaliy mashg'ulotning texnologik kartasi

Bosqichlar, vaqt	Faoliyat	
	O'qituvchi	Talabalar
1 bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish	<ol style="list-style-type: none"> 1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi maqsadi, vazifalari, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi. 1.2. Talabalarga tanishish uchun vazifa materiallarini tarkatadi (<i>1-ilova</i>). 	1.1. Tinglaydilar.

(15 min.)	1.3. Ushbu mashgulotda ishlash rejimi, natijalarni Baholash mezonlari, va guruhlarda ishlash koidalari bilan tanishtiradi (2-ilova). 1.4. Vazifalarning maksadi va ularning professional biimlarni egallashdagi axamiyatini belgilaydi.	
2- bosqich. Gruhlarda ishlash, takdimot (50 min.)	2.1. Vazifalarga, yechimlarga e'tiborni jalb kiladi. Vazifalarni mustakil taxlil qilishni taklif kiladi. 2.2. Talabalarni guruhlariga (5-6 kishidan) ajratadi spikerni tayinlaydi. Kichik guruhlarda vazifalar bilan ishla natijalarini muxokama kilinishini tashkil kiladi. 2.3. Takdimotni boshlanganligini e'lon kiladi va guruhlar spikerlariga kilingan ishlarning natijalari buyicha chikish qilishni taklif kiladi. Aniklashtiruvchi savollar beradi. 2.4. taklif kilingan karorlarni uzaro Baholanishini tashkil kiladi.	2.1. Muxokama kiladilar. vazifani mustakil taxlil kiladilar. 2.2. Gruhlarga bulinadilar va ishlaydilar, urganilgan materialni xamkorlikda taxlil kiladilar. guruhda ishlash natijalarini rasmiylashtiradilar. Guruh spikerlari vazifalarni karorlarini takdim kiladilar, uzlarining takliflarini aniklashtiradilar. Baholaydilar.
3-bosqich. Yakunlovchi (15 min.)	3.1. Yakunlaydi, uzaro Baholash natijalarini umumlashtiradi 3.2. Eng kizikarli chikishlarni ta'kidlaydi 3.3. Olingan bilimlarning kelajakdagi professional va O'quv faoliyati uchun axamiyatiga e'tiborni karatadi. 3.4. Mustakil ish uchun vazifa beradi: "O'zbekiston xalqaro ishchsi kuchi migratsiyasida" mavzusida qisqacha esse yozish.	3.1. Boshka guruhlar tomonidan keltirilgan karorlarga uz munosabatalarini bildiradilar 3.2. Vazifani yozib oladilar.

1-ilova

O'quv vazifalari

1-guruh

1. Jaxon mamlakatlari va mintakalari buyicha mehnat resurslari taksimotidagi disproportsiyalar nimalardan iborat?
2. Immigrantlarni kabul kiluvchi mamlakatlar kandy afzalliklarga ega buladilar?

2-guruh

1. Mehnat resurslariga bulgan extiyojlarni xorijdan qondirishning moxiyatini ochib bering.
2. Ishchsi kuchi eksport kiluvchi mamlakatlar kandy afzalliklarga ega buladilar?

3-guruh

1. Ishchi kuchi migratsiyasining kurinishlarini xarakterlab bering

2. Ishchi kuchini tashki migratsiyasini davlat tomonidan tartibga solishining moxiyati nimada?

4-guruh

1. Ishchi kuchi migratsiyasi deganda nima tushuniladi?

2. Turli mamlakatlarda ishchi kuchi migratsiyasini tartibga solish uchun kandy choralardan foydalanadilar?

2-ilova

Guruhda ishlash qoidalari

Har kim o'z o'rtoqlarini tinglashi, xurmat bildirishi kerak.

Har kim aktiv, birgalikda, berilgan topshiriqqa masuliyat bilan qaragan holda ishlashi kerak.

Har kim zarur bo'lgan holda yordam so'rashi lozim.

Har kim undan yordam so'ralganda albatta yordam berishi kerak.

Har kim guruh ishi natijasini baholashda ishtirok etishi shart.

Har kim aniq tushunishi kerakki:

- Boshqalarga o'rgatib o'zimiz o'rganamiz.

- Kemaga tushganning joni bir: yo birga qutilamiz yoki birga cho'kamiz.

Amaliy mashg'ulotda ishlashning tartibi va reglamenti

Guruhlarda vazifalarni bajarish va takdimot varoglarini rasmiylashtirish - 10 min.

Ishlar natijaarini takdimot qilish -5 min.

Guruh ishini jamoaviy muxokama qilish va Baholash -5 min

Baholash kursatkichlari va mezonlari (ballarda)

Guruhlar	Anik javoblar (1 ball)	Boshkalarga savol berish (0,2 ball)	Kushimcha qilish (0,2 ball)	Ko'rgazmalar (sxema, jadval va x.k.) (0,6 ball)	Jami ballar (2 ballar)
1					
2					
3					
4					

7-mavzu: Xalqaro kapital migratsiyasi va transmilliy kompaniyalar

5.2. Amaliy mashg'ulotda o'qitish texnologiyasi

<i>Talabalar soni: 25-30</i>	<i>Vaqt- 2 soat</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish bo'yicha amaliy mashg'ulot
<i>Amaliy mashg'ulotda muhokama qilish uchun savollar</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kapital eksporti - xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ilg'or shakli sifatida 2. Kapital eksportining asosiy shakllari va uning o'ziga xos tomonlari 3. Xalqaro korporatsiyalarning mohiyati, tuzilmasi va ko'rinishlari 4. Jahon xo'jaligida transmilliy korporatsiyalarning roli
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> <ol style="list-style-type: none"> 1. mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish; 2. bilimlarni, taqqoslashni, umumlashtirishni, tahlilni tizimlashtirish ko'nikmasini hosil qilish; 3. o'z fikrini shakllantirish va bildirish jarayonini tashkil qilish; <ul style="list-style-type: none"> • kommunikatsiya, guruhda/juftlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish. 	<i>O'quv faoliyatining natijalari:</i> <i>Talaba bajarishi lozim:</i> <ul style="list-style-type: none"> • Kapital eksporti mohiyati va tushunchasini ochib berish; • zamonaviy jahon kapital bozorining mohiyati va xususiyatlarini ochib berish; • kapital migratsiyasini rivojlanish tendentsiyalarini aytib berish; • kapital eksportining asosiy shakllarini aytish va qisqacha xarakterlash; • TMKlarning JXdagi o'rnini tushuntirib berish..
<i>O'qitish usullari</i>	Suhbat, aqliy hujum, taqdimot, blits-so'rov
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruza matnlari, tarqatma materillar, doska, bo'r, video proektor
<i>O'qitish shakllari</i>	Frontal va jamoaviy, guruhlarda ishlash
<i>O'qitish sharoitlari</i>	Texnik ta'minlangan, guruhlarda ishlashga moslashtirilgan auditoriya
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki nazorat: savol-javob

Amaliy mashg'ulotning texnologik kartasi

Bosqichlar, vaqt	Faoliyat	
	O'qituvchi	Talabalar
1 bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (15 min.)	<ol style="list-style-type: none"> 1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi maqsadi, vazifalari, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi. 1.2. Talabalarga tanishish uchun vazifa materiallarini tarkatadi (<i>1-ilova</i>). 1.3. Ushbu mashg'ulotda ishlash rejimi, natijalarni Baholash mezonlari, va guruhlarda ishlash koidalari bilan tanishtiradi (<i>2-ilova</i>). 1.4. Vazifalarning maksadi va ularning professional biimlarni egallashdagi axamiyatini belgilaydi. 	1.1. Tinglaydilar.

<p>2- bosqich. Guruhlarda ishlash, takdimot (50 min.)</p>	<p>2.1. Vazifalarga, yechimlarga e'tiborni jalb kiladi. Vazifalarni mustakil taxlil qilishni taklif kiladi. 2.2. Talabalarni guruhlariga (5-6 kishidan) ajratadi spikeri tayinlaydi. Kichik guruhlarda vazifalar bilan ishla natijalarini muxokama kilinishini tashkil kiladi. 2.3. Takdimotni boshlanganligini e'lon kiladi va guruhlar spikerlariga kilingan ishlarining natijalari buyicha chikish qilishni taklif kiladi. Aniklashtiruvchi savollar beradi. 2.4. taklif kilingan karorlarni uzaro Baholanishini tashkil kiladi.</p>	<p>2.1. Muxokama kiladilar. vazifani mustakil taxlil kiladilar. 2.2. Guruhlarga bulinadilar va ishlaydilar, urganilgan materialni xamkorlikda taxlil kiladilar. guruhda ishlash natijalarini rasmiylashtiradilar. Guruh spikerlari vazifalarni karorlarini takdim kiladilar, uzlarining takliflarini aniqlashtiradilar. Baholaydilar.</p>
<p>3-boskich. Yakunlovchi (15 min.)</p>	<p>3.1. Yakunlaydi, uzaro Baholash natijalarini umumlashtiradi 3.2. Eng kizikarli chikishlarni ta'kidlaydi 3.3. Olingan bilimlarning kelajakdagi professional va O'quv faoliyati uchun axamiyatiga e'tiborni karatadi. 3.4. Mustakil ish uchun vazifa beradi: "O'zbekiston xalqaro kapital migratsiyasida" mavzusida qisqacha esse yozish.</p>	<p>3.1. Boshka guruhlar tomonidan keltirilgan karorlarga uz munosabatalarini bildiradilar 3.2. Vazifani yozib oladilar.</p>

1-ilova (4.2)

O'quv vazifalari

1-guruh

1. Jaxon mamlakatlari va mintakalari buyicha kapital resurslari taksimotidagi disproportsiyalar nimalardan iborat?
2. Kapital kabul kiluvchi mamlakatlar kandy afzalliklarga ega buladilar?

2-guruh

1. Kapital resurslariga bulgan extiyojlarni xorijdan qondirishning moxiyatini ochib bering.
2. Kapital eksport kiluvchi mamlakatlar kandy afzalliklarga ega buladilar?

3-guruh

1. Kapital migratsiyasining kurinishlarini xarakterlab bering
2. Kapitalni tashki migratsiyani davlat tomonidan tartibga solinishining moxiyati nimada?

4-guruh

1. Kapital migratsiyasi deganda nima tushuniladi?
2. Ttsurli mamlakatlarda kapital migratsiyasini tartibga solish uchun kandy choralardan foydalanadilar?

2-ilova (4.2)

Guruhda ishlash qoidalari

Har kim o'z o'rtoqlarini tinglashi, xurmat bildirishi kerak.
Har kim aktiv, birgalikda, berilgan topshiriqqa masuliyat bilan qaragan holda ishlashi kerak.
Har kim zarur bo'lgan holda yordam so'rashi lozim.
Har kim undan yordam so'ralganda albatta yordam berishi kerak.
Har kim guruh ishi natijasini baholashda ishtirok etishi shart.
Har kim aniq tushunishi kerakki:
- Boshqalarga o'rgatib o'zimiz o'rganamiz.
- Kemaga tushganning joni bir: yo birga qutilamiz yoki birga cho'kamiz.

Amaliy mashg'ulotda ishlashning tartibi va reglamenti

Guruhlarda vazifalarni bajarish va takdimot varoglarini rasmiylashtirish - 10 min.

Ishlar natijaarini takdimot qilish -5 min.

Guruh ishini jamoaviy muxokama qilish va Baholash -5 min

Baholash kursatkichlari va mezonlari (ballarda)

Guruhlar	Anik javoblar (1 ball)	Boshkalarga savol berish (0,2 ball)	Kushimcha qilish (0,2 ball)	Ko'rgazmalar (sxema, jadval va x.k.) (0,6 ball)	Jami ballar (2 balla)
1					
2					
3					
4					

8-mavzu: Jahon iqtisodiyotida erkin iqtisodiy hududlarning tutgan o'рни Amaliy mashg'ulotni olib borish texnologiyasi

<i>Talabalar soni 20-25ta</i>	<i>Vaqt 2-soat</i>
<i>Mashg'ulot shakli</i>	Bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlashga qaratilgan amaliy mashg'ulot.
<i>Mashg'ulot rejasi</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Erkin iqtisodiy xududlarning mohiyati va ko'rinishlari 2. Erkin iqtisodiy xududlarni yaratishda jahon tajribalari 3. Xitoy EIH modeli xususiyatlari 4. O'zbekistonda erkin iqtisodiy xududlarni tashkil etish imkoniyatlari va mavjud istiqbollar tahlili
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> <ol style="list-style-type: none"> 1. mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish; 2. bilimlarni, taqqoslashni, umumlashtirishni, tahlilni tizimlashtirish ko'nikmasini hosil qilish; 3. o'z fikrini shakllantirish va bildirish jarayonini tashkil qilish; 4. kommunikatsiya, guruhda/juftlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish. 	<i>O'quv faoliyatining natijalari:</i> <i>Talaba bajarishi lozim:</i> Erkin iqtisodiy xududlarning mohiyatini, ularni tashkil qilishning sabablarini tushuntirib beradilar EIXning asosiy shakllarini sanab beradilar EIXda qo'llaniladigan imtiyozlarni yoritib beradilar
O'qitish usullari-texnikasi	ma'ruza, tushuntirish, instruktsiya berish, namoyish, blits-so'rov, paradokslar usuli
O'qitish vositalari	ma'ruza matni, kompyuter slaydlari, doska
O'qitish shakllari	frontal, kollektiv ish
O'qitish sharoiti	kompyuter, multimedia proektor (yoki proektor va LCD panel)
<i>Monitoring va Baholash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat, yozma nazorat, savol-javobli so'rov, o'quv topshiriq.

Amaliy mashg'ulotning texnologik xaritasi

Bos qichlar. vaqt	Faoliyat	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich.	• O'quv mashg'uloti 1-3 savollar chuqurroq tahlil qilinadi va o'quv faoliyati natijalarini aytadi.	Mavzu nomini yozib oladilar
Mavzuga	• Tinglovchilarning mashg'ulotdagi faoliyatini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishtiradi.	Yozib oladilar

kirish (10 min)	• Savollar berib suhbat tarzida tinglovchilar bilimlarini jonlantiradi (1-ilova).	Topshiriqlar bilan tanishadilar
2 -bosqich. Asosiy bo'lim.	2.1. Mavzu bo'yicha tayyorlangan topshiriqlarni tarqatadi (2-ilova) va guruhda ishlashni tashkil etadi. Taqdimotni e'lon qiladi. Bajargan topshiriqni natijalarini tahlil qilib tushuntiradi.	2 ta mini guruhga ajraladilar. Topshiriqni bajaradi. Taqdimotni amalga oshiradi
(60 min)	2.2. Erkin iqtisodiy hududlar, ularni tashkil qilish sabablari rejasi yuzasidan misollar beradi. Misol mazmunini tushuntiradi va bajarish bo'yicha maslahatlar beradi. Kuzatib boradi.	Bajaradilar. Natijani tahlil qiladilar.
3-bosqich. Yakun-lovchi	3.1. Mashg'ulot bo'yicha yakunlovchi xulosalar qiladi.	Savol beradilar
(10 min)	3.3. Mashg'ulot maqsadiga erishishdagi tinglovchilar faoliyati tahlil qilinadi va baholanadi.	
	3.3. Mashg'ulot bo'yicha bilimlarini chuqurlashtirish uchun adabiyotlar beradi	Yozib oladilar

1-Ilova (5.2)

EIH mohiyati nimada?
EIHni milliy iqtisodiyot rivojlanishiga ta'siri.
Erkin savdo hududlari nima?
EIHni asosiy shakllarini aytib bering.

2-ilova (5.2)

1– topshiriq
EIH tashkil qilishning asosiy maqsadlari nimalardan iborat?

2– topshiriq
Rivojlangan mamlakatlarda EIHning asosan qanday shakllari ko'proq tashkil etilgan?

9-mavzu: Xalqaro valyuta-moliya va kredit munosabatlar Amaliy mashg'ulotda ta'lim texnologiyasi

<i>Talabalar soni: 15-30</i>	<i>Vaqt – 4 soat</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Muammoli amaliy mashg'ulot
<i>Amaliy mashg'ulotda muhokama qilish uchun savollar</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Xalqaro valyuta tizimining mohiyati va tarkibi 2. Xalqaro valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari 3. Xalqaro rezerv valyuta birliklari 4. Evropa valyuta tizimi 5. Xalqaro valyuta va moliya-kredit bozorlari
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish, muammoli vazifalarni hal qilish ko'nikmasini rivojlantirish.	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> Mavzu bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish va mustahkamlashga motivatsiya yaratish; Mavzu bo'yicha bilimlarni tizimlashtirish, mustahkamlash va chuqurlashtirish; Muammoli vazifalarni hal qilish, muammoni tahlil qila bilish, muqobil qarorlarni ilgari surish, muqobillarni baholash, yakuniy qaror shakllantirish ko'nikmalarini rivojlantirish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> Talaba bajarishi kerak: quyidagi tushunchalarga tarif berishadi «valyuta», «valyuta kursi», «valyuta pariteti», «rezerv valyuta»; xalqaro valyuta tizimi xususiyatlarini aytib berishadi; xalqaro valyuta tizimining rivojlanish bosqichlarini aytadilar va qisqacha xarakteristika beradilar; Evropa valyuta tizimi mohiyatini ochib beradilar. muammoli vazifalarni hal qilishda nazariy bilimlarni qo'llaydilar.
<i>O'qitish usullari</i>	Muammoli usul, suhbat, aqliy hujum, taqdimot, munozara.
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruza matnlari, A32 bichimdagi qog'oz, markerlar, skotch, o'quv materiallari.
<i>O'qitish shakllari</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash.
<i>O'qitish sharoitlari</i>	Guruhlarda ishlash uchun moslashtirilgan auditoriya
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki nazorat: blits-so'rov, nazorat savollari

Amaliy mashg'ulot texnologik kartasi (1-mashg'ulot)

Ish bosqichlari	faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich.	○ O'quv mashg'uloti 1-3 savollar chuqurroq tahlil qilinadi va o'quv faoliyati natijalarini aytadi.	Mavzu nomini yozib oladilar
Mavzuga kirish (10 min)	○ Tinglovchilarning mashg'ulotdagi faoliyatini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishtiradi.	Yozib oladilar
	○ Savollar berib suhbat tarzida tinglovchilar bilimlarini jonlantiradi (<i>1-ilova</i>).	Topshiriqlar bilan tanishadilar
2 -bosqich.	1.4. Mavzu bo'yicha tayyorlangan topshiriqlarni tarqatadi (<i>2-ilova</i>) va guruhda ishlashni tashkil etadi. Taqdimotni e'lon qiladi. Bajargan topshiriqni natijalarini tahlil qilib tushuntiradi.	2 ta mini guruhga ajraladilar. Topshiriqni bajaradi. Taqdimotni amalga oshiradi

Asosiy bo'lim. (60 min)	2.2. Xalqaro valyuta tizimining mohiyati va tarkibi rejasi yuzasidan misollar beradi. Misol mazmunini tushuntiradi va bajarish bo'yicha maslahatlar beradi. Kuzatib boradi.	Bajaradilar. Natijani tahlil qiladilar.
3-bosqich. Yakunlovchi (10 min)	3.1. Mashg'ulot bo'yicha yakunlovchi xulosalar qiladi.	Savol beradilar
	3.3. Mashg'ulot maqsadiga erishishdagi tinglovchilar faoliyati tahlil qilinadi va baholanadi.	
	3.3. Mashg'ulot bo'yicha bilimlarini chuqurlashti- rish uchun adabiyotlar beradi	Yozib oladilar

1-Ilova (7.2)

Valyuta nima?
Jahon valyuta tizimining milliy iqtisodiyotlar rivojlanishiga ta'siri.
Oltin deviz standarti nima?
XVTning asosiy xususiyatlarini aytib bering.

2-ilova (7.2)

1– topshiriq
Bretton-Vuds tizimini tashkil qilishning asosiy maqsadlari nimalardan iborat?

2– topshiriq
Yamayka tizmining mohiyati nimada?

Amaliy mashg'ulotning texnologik kartasi (2-mashg'ulot)

Bosqich-lar, vaqt	Faoliyat	
	O'qituvchi	Talabalar
1-bosqich. O'quv mashg'uloti ga kirish (15 min.)	1.1. O'quv mashg'ulotining mavzusi, maqsadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi, ularning ahamiyati va dolzarbligini asoslaydi. 1.2. Talabalarining bilimlarini faollashtirish uchun savollar beradi (1-ilova). O'quv muammosini hal qilishda faol ishtirok etish uchun talabalarining bilimlari yetarli ekanligini aniqlaydi.	Mavzuni yozib oladilar. Savollarga javob beradilar.
2 bosqich. Osnovnoy (55 min.)	2.1. Talabalarga muammoli vazifalarni o'qib beradi (2-ilova). Muammoni shakllantirish haraktini tashkil etadi. Talabalar bilan birgalikda muammoni	2.1. Tinglaydilar. Muammoni formuoirovkasi-ni taklif qiladilar.

	<p>shakllantirishning taklif qilinayotgan variantlarni tahlil qiladi va muhokama qiladi.</p> <p>2.2. Talabalarni 3ta mini-guruhga bo'lib, muammoli vazifani hal qilishni topshiradi. O'quv vazifasini, baholash ko'rsatkichlari va mezonlarini tarqatadi (3– ilova). Muammoni hal qilish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalarni, kutilayotgan natijalarni tushuntirib beradi. Aqliy hujum, g'oyalarni tanlash va baholash, guruhlarda ishlash qoidalarini eslatadi. Guruh ishlarini boshlanganligini aytadi.</p> <p>2.3. Taqdimotni boshlashni e'lon qiladi. Taqdimot jarayonida javoblarni sharhlaydi, to'g'ri qarorni ta'kidlaydi, xatolarni ko'rsatadi. Muammoli vazifa yechimlarini munozara shaklida muhokamasini tashkil qiladi. Talabalar bilan birgalikda javoblarni to'liqligini baholaydi, javoblar to'liq bo'lmagan holda o'zi javob beradi.</p> <p>Guruhlarning o'zaro baholashini tashkil etadi</p> <p>2.4. Yakun chiqaradi, muammoni hal qilish jarayonida vujudga kelgan qiyinchiliklarni ta'kidlaydi.</p>	<p>2.2. Guruhlarda ishlashadi: muammoli vazifani hal qiladilar, taqdimot varog'larini rasmiylashtiradilar.</p> <p>2.3. Muammoli vazifani natijalarini taqdimot qiladilar.</p> <p>Muammoni hal qilish bo'yicha qarorlar varinatlarini muhokama qiladilar, o'zaro baholaydilar.</p> <p>2.4. Tinglaydilar.</p>
3-bosqich. Yakuniy (10 min.)	<p>3.1. O'quv faoliyatini yakunlaydi. Talabalar diqqatini asosiy jihatlariga qaratadi. Muammoni hal qilish jarayonida guruhlar faoliyatidagi muvaffaqiyatlarni ta'kidlaydi. Bajarilgan ishning bo'lajak professional faoliyat uchun ahamiyatini ta'kidlaydi.</p> <p>3.2. Mustaqil ish uchun vazifa beradi: nazorat savollariga javob berish (4-ilova).</p>	<p>Tinglaydilar. Aniqlashtiriladilar. Mustaqil ish uchun vazifalarni yozib oladilar.</p>

1-ilova (7.2)

Bilimlarini faollashtirish uchun savollar:

- 1.XVT rivojlanish bosqichlarini gapirib bering
2. Valyuta kursi va valyuta pariteti o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?

2-ilova (7.2.)

Muammoli vazifa

Vaziyat. Yevropa Ittifoqining umumiy valyutasi yevro kiritilgandan so'ng uning jahon iqtisodiyotidagi mavqei ortib bormoqda. Yevroning AQSH dollariga nisbatan kursi balandlab bormoqda.

Vazifa. Yevroning AQSH dollariga nisbatan kursini o'zgarishini Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, AQSH iqtisodiyoti, jahondagi boshqa mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'sirini baholang.

Uslubiy ko'rsatmalar: harakatlar yo'nalishi.

1. Individual ravishda vazifani o'qib chiqing va hal qiling.
2. Guruhda jamoa bo'lib vazifani bajarish natijalarini muhokama qiling. Muammoning mohiyatini belgilang.
3. Individual ravishda muammoni hal qilish bo'yicha choralar ro'yxatini tuzing va yozing.

4. Guruhlarda individual ravishda ilgari surilgan g'oyalarni jamoaviy muhokama qiling va baholang.
5. Muammoni yakuniy qarorini shakllantiring va uni taqdimot varog'ida rasmiylashtiring.

3-ilova (7.2.)

Baholash ko'rsatkichlari va mezonlari (ballarda)

Guruh	Echim (to'liqligi, to'g'riligi)		Tushuntirish (aniqlik, ketma-ketlik)	Guruhning faolligi (qo'shimchalar, savollar)	Jami ballar
	Vazifa yechimi, muammoni aniqlash	Vazifani hal qilish choralari	(0,6)	(0,4)	(2,0)
	(0,5)	(0,5)			
1					
2					
3					

Guruhlar ishini umumlashtirilgan baholash

guruh	1	2	3	jami	2 ga bo'lingan umumiy summasi
1	-				
2		-			
3			-		

Talabanning bahosi guruh ishi natijalarini bahosi va (mak. – 2 ball) va test natijasini baholarini yig'indisidan kelib chiqadi (maksimum – 1 ball).

Amaliy mashg'ulot uchun maksimal baho – 3 bal: 2,2 -3 bal – a'lo, 1,2 - 2 bal – yaxshi, 0,5 – 1,1 – qoniqarli, 0-0,5 bal – yomon.

4-ilova (7.2.)

Nazorat uchun savollar:

1. Valyuta pariteti nima?
2. Jahon valyuta tizimi deganda nimani tushunasiz?
3. Jahon valyuta tizimining rivojlanish bosqichlarini ko'rsatib bering?
4. Bretton-Vuds valyuta tizimining xususiyatlari nimada?
5. Yamayka tizimini vujudga kelishining sabablari nimada?

**10-mavzu: Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti
Amaliy mashg'ulotni olib borish texnologiyasi**

<i>Talaba soni 20-50 ta</i>	Vahti 4-soat
<i>Mashg'ulot shakli</i>	Bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash ga qaratilgan amaliy mashg'ulot.
<i>Mashg'ulot rejasi</i>	1. Jahon xo'jaligida rivojlangan mamlakatlarning tutgan o'rni 2. G'arbiy Yevropa davlatlarining jahon xo'jaligidagi o'rni 3. Rivojlangan mamlakatlarning integratsion birlashmalari 4. Jahon mashinasozlik sanoati va uning rivojlanish xususiyatlari 5. «Yangi industrial mamlakatlar»ning jahon xo'jaligida tutgan o'rni
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> mavzu bo'yicha bilimlarni chuqur o'zlashtirishni ta'minlash	
<i>Pedagogik vazifalar:</i>	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i>
1. mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish; 2. bilimlarni, taqqoslashni, umumlashtirishni, tahlilni tizimlashtirish ko'nikmasini hosil qilish; 3. o'z fikrini shakllantirish va bildirish jarayonini tashkil qilish; 4. kommunikatsiya, guruhda/juftlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish.	Rivojlangan mamlakatlarni iqtisodiy rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini sanab berishadi
	Rivojlangan mamlakatlarning tashqi iqtisodiy faoliyatining xususiyatlarini yoritib berishadi
	Rivojlangan mamlakatlarda xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining asosiy yo'nalishlarini aytib beradilar
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki nazorat, savol-javob, o'z-o'zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash.

Amaliy mashg'ulotning texnologik kartasi (1-mashg'ulot)

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o'qituvchi	talaba
I-bosqich. Mavzuga kirish (5 daqiqa)	1.1. O'quv mashg'uloti mavzusi, maqsad va o'quv faoliyati natijalarini aytadi.	Tinglaydilar, yozib oladilar.
	1.2. Talabalarining mashg'ulotdagi faoliyatini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishtiradi (1-ilova).	Tanishadilar
II-bosqich. Asosiy (70 daqiqa)	2.1. Talabalarining bilimlarini tekshirish uchun test o'tkazadi. (2-ilova)	Test savollariga javob beradi.
	2.2. Talabalarni 3 yoki 4 ta kichik guruhlariga bo'ladi.	Guruhlariga bo'linadi.
	2.3. Mavzu bo'yicha tayyorlangan 1-topshiriqni tarqatadi (3-ilova),	Topshiriqlarni bajaradilar.

	2.4. Guruhlarga topshiriqlarni bajarish uchun yordam beradi. Qo'shimcha ma'lumotlardan foydalanishga imkon yaratadi. Diqqatlarini kutiladigan natijaga jalb qiladi.	Faol qatnashadilar.
	2.5. Har bir guruh topshiriqlarni vatman-qog'ozlarga tushirib, taqdimotini o'tkazishda yordam beradi, izoh beradi. Topshiriqlarni bajarilishi qay darajada to'g'ri ekanligini diqqat bilan tinglaydi.	Ishning taqdimotini o'tkazadilar, xulosa chiqaradilar.
	2.6. Guruhlarga «Baliq skeleti» texnikasidan foydalanilgan holda 2-topshiriqni beradi. (4-ilova)	Organayzerni to'ldiradilar
III-bosqich. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1. Mashg'ulot bo'yicha yakuniy xulosa chiqaradi. Faol talabalarni baholash mezoni orqali rag'batlantiradi.	Eshitadi. Aniqlaydi.
	3.2. Yakuniy nazorat ishiga tayyorgarlik ko'rish uchun maslahatlar beradi. 3.3. Mustaqil ish uchun vazifa beradi: nazorat savollariga javob berish (5-ilova).	Eshitadi. Aniqlaydi.

1-ilova (8.2)

Baholash mezoni va ko'rsatkichlari

Guruhlar / Topshiriqlar	Savolning to'liq va aniq yoritilishi 0-5 ball	Misollar bilan muammoga yechim topishi 0-5 ball	Guruh a'zolarining faolligini 0-5 ball	Jami ball

1,5 – 1,3 ball – «a'lo».

1,2 – 1,0 ball – «yaxshi».

0,9 – 0,6 ball – «qoniqarli».

2 - ilova (8.2)

Testlar

1. Jahon xo'jaligini rivojlanish davri qaysi asrlarga to'g'ri keladi.

2. Iqtisodiy rivojlanish yo'liga (modeliga) ko'ra qaysi davlatlar klassik rivojlangan davlatlar hisoblanadi.

3-ilova (8.2)

Guruhlarda muhokama qilish uchun savollar:

1-guruh

1. Rivojlangan mamlakatlarning jahon xo'jaligidagi o'rnini belgilovchi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni izohlang

2. AQSHning jahon iqtisodiyotidagi o'rnini

2-guruh

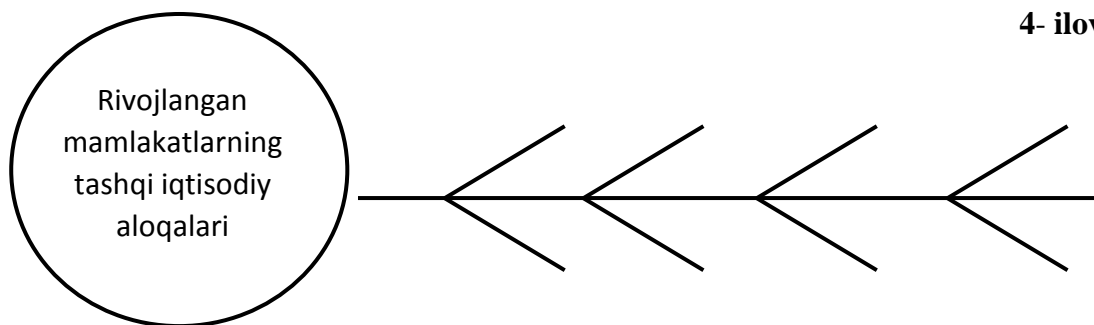
1. Rivojlangan mamlakatlarning jahon savdosidagi o'rnini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlarni izohlang

2. Yaponiyaning jahon iqtisodiyotidagi o'rnini

3-guruh

1. Rivojlangan mamlakatlarning jahon ishlab chiqarishidagi o'rnini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlarni izohlang
2. Ening jahon iqtisodiyotidagi o'rnini

4- ilova (8.2)

«Baliq skeleti» texnikasi

Ushbu texnologiya katta muammolarning yechimini topishga qaratilgan. Yuqori qismida muammolar turi yozilsa, pastki qismida esa misollar bilan izohlanadi.

1. Sanoati rivojlangan davlatlar guruhiga qaysi mamlakatlar kiritiladi?
2. Sanoati rivojlangan davlatlarning jahon iqtisodiyotidagi o'rnini qaysi ko'rsatkichlar bilan ko'rsatib berish mumkin?
3. Jahon iqtisodiy rivojlanishining uchta asosiy markazini ko'rsatib bering.
4. "Katta yettilik"ka kiruvchi davlatlarni sanab bering.

Amaliy mashg'ulotning texnologik kartasi (2-mashg'ulot)

Ish jarayon lari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
I-bosqich. Mavzuga kirish (5 daqiqa)	1.1. O'quv mashg'uloti mavzusi, maqsad va o'quv faoliyati natijalarini aytadi.	Tinglaydilar, yozib oladilar.
	1.2. Talabalarning mashg'ulotdagi faoliyatini baholash ko'rsatkichlari va me-zonlari bilan tanishtiradi (1-ilova).	
II-bosqich. Asosiy (75 daqiqa)	2.1. Talabalarning bilimlarini tekshirish maqsadida jonlantiruvchi savollar beradi (2-ilova)	Test savollariga javob beradi.
	2.2. Talabalarni 3 yoki 4 ta kichik guruhlariga bo'ladi.	Guruhlariga bo'linadi.
	2.3. Guruhlarda «Baliq skeleti» texnikasidan foydalanilgan holda Rivojlangan mamlakatlarning rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan tashqi iqtisodiy strategiyasini ochib bering. (3-ilova)	Organayzerni to'ldiradilar

III-bosqich. Yakuniy (5 daqiqa)	3.1. Mavzu bo'yicha yakuniy xulosa chiqaradi. Faol talabalarni baholash mezonlari orqali rag'batlantiradi.	Eshitadi. Aniqlaydi.
---------------------------------------	--	-------------------------

1-ilova (8.2)

Talabalarning bilim va ko'nikmalarini
baholash mezonlari

Guruh	Baho	Baholash ko'rsatkichlari va mezonlari			Jami
		Topshiriqni aniq bajardi	Muammoga yechim topdi	Faol qatnashdi	
	Ball	1,5	1,0	0,5	3
1.					
2.					
3.					

Guruh ishlarini umumlashtiruvchi baho

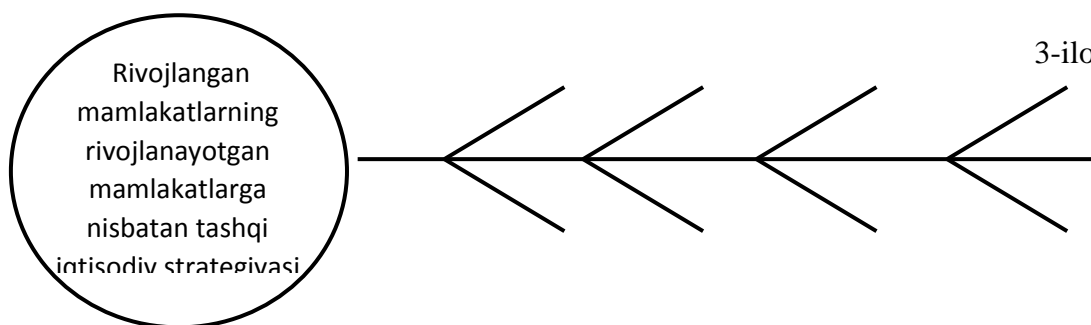
Guruh	1	2	3	Jami ball	Baho
1					
2					
3					

2,2 – 3 ball – a'lo
1,2 – 2,5 ball – yaxshi
0,5 – 1,1 ball – qoniqarli
0 – 0,5 ball – qoniqarsiz

2-ilova (11.2)

Bilimlarni faollashtirish uchun savollar

Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotlaridagi o'ziga xos xususiyatlar.
Rivojlangan mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtiroki

3-ilova (3.1)

11-mavzu: Rivojlanayotgan mamlakatlar – xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida

Amaliy mashg'ulotni olib borish texnologiyasi

<i>Talaba soni 20-30 ta</i>	Vahti 4-soat
<i>Mashg'ulot shakli</i>	Bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash ga qaratilgan amaliy mashg'ulot.
<i>Mashg'ulot rejasi</i>	Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari Rivojlanayotgan mamlakatlarning xalqaro tovar almashinuvida tutgan o'rni va roli

	Xorijiy sarmoyalar – rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida “Yangi industrial mamlakatlar”ning jahon xo’jaligida tutgan o’rni
<i>O’quv mashg’ulotining maqsadi:</i> mavzu bo’yicha bilimlarni chuqur o’zlashtirishni ta’minlash	
<i>Pedagogik vazifalar:</i>	<i>O’quv faoliyati natijalari:</i>
1. Rivojlanayotgan mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi yuzasidan ma’ruza qiladi 2. Rivojlanayotgan mamlakatlarda xalqaro tovar almashuvi bo’yicha ma’lumot beradi. 3. Xorijiy sarmoyalar - rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida tutgan o’rnini tushuntiradi 4. Rivojlanayotgan mamlakatlarning moliya - valyuta siyosatining xususiyatini yoritib beradi.	Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotidagi asosiy tendentsiyalarini sanab berishadi; Rivojlanayotgan mamlakatlarning xalqaro tovar almashinuvida tutgan urnini tushuntirishadi; Xorijiy sarmoyalar - rivojlanayotgan mamlakat iqtisodiyotida qanday ahamiyatga egaligini tushuntirib berishadi; “Yangi industrial mamlakatlar”ning jahon xo’jaligida tutgan o’rnini baholab berishadi; “Yangi industrial mamlakatlar”ning rivojlanish modellari xususiyatlarini ochib beradi.
<i>Monitoring va baholash</i>	Og’zaki nazorat, savol-javob, o’z-o’zini nazorat qilish, reyting tizimi asosida baholash.
O’qitish usullari -texnikasi	topshiriqlar, amaliy ishlash usuli, suhbat
O’qitish vositalari	Tarqatma material, kompyuterlar, doska
O’qitish shakllari	individual, kollektiv
O’qitish sharoiti	kompyuter sinfi (har bir tinglovchi kompyuterda ishlash imkoniga ega)

Amaliy mashg’ulotning texnologik kartasi (1-mashg’ulot)

Ish jarayonlari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	o’qituvchi	talaba
I-bosqich. Mavzuga kirish (5 daqiqa)	1.1. O’quv mashg’uloti mavzusi, maqsad va o’quv faoliyati natijalarini aytadi.	Tinglaydilar, yozib oladilar.
	1.2. Talabalarning mashg’ulotdagi faoliyatini baholash ko’rsatkichlari va mezonlari bilan tanishtiradi (1-ilova).	Tanishadilar
II-bosqich. Asosiy (70 daqiqa)	2.1. Talabalarning bilimlarini tekshirish uchun test o’tkazadi. (2-ilova)	Test savollariga javob beradi.
	2.2. Talabalarni 3 yoki 4 ta kichik guruhlariga bo’ladi.	Guruhlariga bo’linadi.
	2.3. Mavzu bo’yicha tayyorlangan 1-topshiriqni tarqatadi (3-ilova),	Topshiriqlarni bajaradilar.
	2.4. Guruhlarga topshiriqlarni bajarish uchun yordam beradi. Qo’shimcha ma’lumotlardan foydalanishga imkon yaratadi. Diqqatlarini kutiladigan natijaga jalb qiladi.	Faol qatnashadilar.
	2.5. Har bir guruh topshiriqlarni vatman-qog’ozlarga tushirib, taqdimotini o’tkazishda yordam beradi, izoh	Ishning taqdimotini

	beradi. Topshiriqlarni bajarilishi qay dara-jada to'g'ri ekanligini diqqat bilan tinglaydi.	o'tkazadilar, xulosa chiqaradilar.
	2.6. Guruhlarga «Baliq skeleti» texnikasidan foydalanilgan holda 2-topshiriqni beradi. (4-ilova)	Organayzerni to'ldiradilar
III-bosqich. Yakuniy (10 daqiqa)	3.1. Kurs bo'yicha yakuniy xulosa chiqaradi. Faol talabalarni baholash mezonini orqali rag'batlantiradi.	Eshitadi. Aniqlaydi.
	3.2. Yakuniy nazorat ishiga tayyorgarlik ko'rish uchun maslahatlar beradi.	Eshitadi. Aniqlaydi.

1- ilova

Baholash mezonini va ko'rsatkichlari

Guruhlar Topshiriqlar	Savolning to'liq va aniq yoritilishi 0-5 ball	Misollar bilan muammoga yechim topishi 0-5 ball	Guruh a'zolarining faolligini 0-5 ball	Jami ball

1,5 – 1,3 ball – «a'lo».

1,2 – 1,0 ball – «yaxshi».

0,9 – 0,6 ball – «qoniqarli».

2 - ilova

Testlar

1. Jahon xo'jaligini rivojlanish davri qaysi asrlarga to'g'ri keladi.
2. Rivojlanayotgan mamlakatlarning siyosiy mustaqilligi belgilanadi.
3. Rivojlanayotgan mamlakatlar asosan dunyoning qaysi qit'alarida joylashgan.

3 – ilova

1-guruh

1. Rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon xo'jaligidagi o'rnini belgilovchi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni izohlang
2. Afrika davlatlarining jahon iqtisodiyotidagi o'rnini

2-guruh

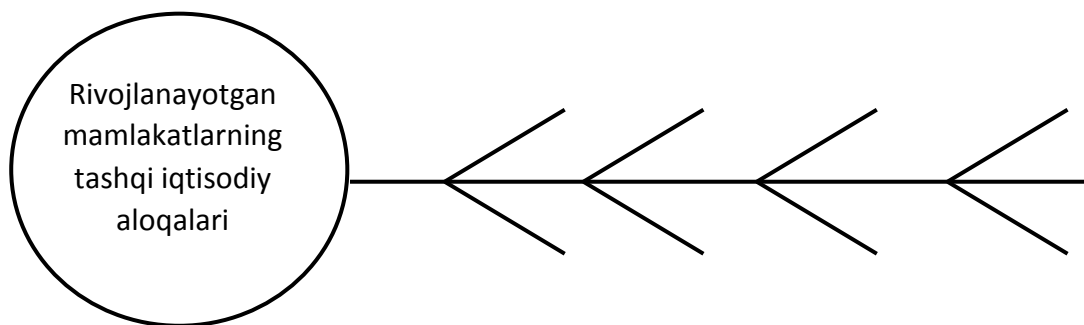
1. Rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon savdosidagi o'rnini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlarni izohlang
2. Janubiy Amerika davlatlarining jahon iqtisodiyotidagi o'rnini

3-guruh

1. Rivojlanayotgan davlatlar guruhiga qaysi mamlakatlar kiritiladi?

2. Rivojlanayotgan davlatlarning jahon iqtisodiyotidagi o'rnini qaysi ko'rsatkichlar bilan ko'rsatib berish mumkin?
3. Rivojlanayotgan mamlakatlarning umumiy xususiyatlarini aytib bering.

1. Rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon ishlab chiqarishidagi o'rnini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlarni izohlang
2. Osiyo mamlakatlarining jahon iqtisodiyotidagi o'rnini

4- ilova

5- ilova

«Baliq skeleti» texnikasi

Ushbu texnologiya katta muammolarning yechimini topishga qaratilgan. Yuqori qismida muammolar turi yozilsa, pastki qismida esa misollar bilan izohlanadi.

Nazorat uchun savollar

Amaliy mashg'ulotning texnologik kartasi (2-mashg'ulot)

Ish jarayon lari vaqti	Faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	talaba
I-bosqich. Mavzuga kirish (5 daqiqa)	1.1. O'quv mashg'uloti mavzusi, maqsad va o'quv faoliyati natijalarini aytadi.	Tinglaydilar, yozib oladilar.
	1.2. Talabalarning mashg'ulotdagi faoliyatini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishtiradi (1-ilova).	
II-bosqich. Asosiy (75 daqiqa)	2.1. Talabalarning bilimlarini tekshirish maqsadida jonlantiruvchi savollar beradi (2-ilova)	Test savollariga javob beradi.
	2.2. Talabalarni 3 yoki 4 ta kichik guruhlariga bo'ladi.	Guruhlariga bo'linadi.
	2.3. Guruhlarga «Baliq skeleti» texnikasidan foydalanilgan holda turizmning ahamiyatini ochib bering. (3-ilova)	Organayzerni to'ldiradilar
III-bosqich. Yakuniy (5 daqiqa)	3.1. Mavzu bo'yicha yakuniy xulosa chiqaradi. Faol talabalarni baholash mezonlari orqali rag'batlantiradi.	Eshitadi. Aniqlaydi.

1-ilova

Talabalarning bilim va ko'nikmalarini baholash mezonlari

Guruh	Baho	Baholash ko'rsatkichlari va mezonlari			Jami
		Topshiriqni aniq bajardi	Muammoga yechim topdi	Faol qatnashdi	
	Ball	1,5	1,0	0,5	3
1.					
2.					
3.					

Guruh ishlarini umumlashtiruvchi baho

Guruh	1	2	3	Jami ball	Baho
1					
2					
3					

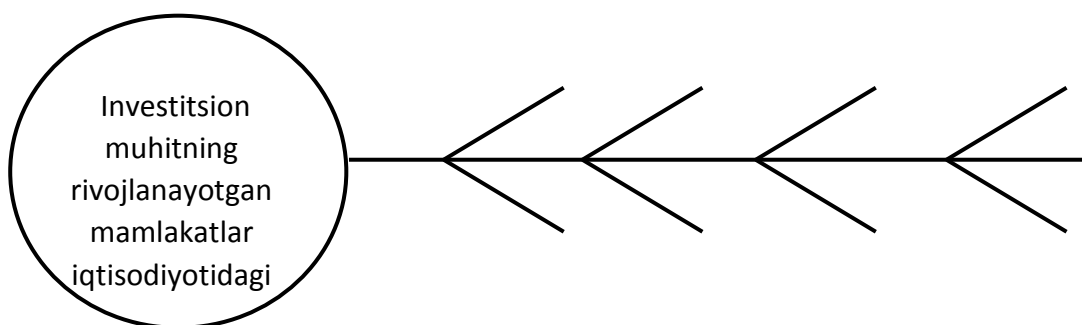
2,2 – 3 ball – a’lo
 1,2 – 2,5 ball – yaxshi
 0,5 – 1,1 ball – qoniqarli
 0 – 0,5 ball – qoniqarsiz

2-ilova

“Jonlantiruvchi savollar”

Xalqaro tovar almashuvuda rivojlanayotgan mamlakatlarning tutgan o’rni xarakterlab bering.
 2. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida xalqaro korporatsiyalarning rolini tavsiflab bering

3-ilova

12-mavzu: Xalqaro iqtisodiy integratsiya Amaliy mashg'ulotning texnologik ta'limi

<i>Talabalar soni 20-25ta</i>	<i>Vaqt 2-soat</i>
<i>Mashg'ulot shakli</i>	Bilimlarni chuqurlashtirish va mustah-kamlashga qaratilgan amaliy mashg'ulot.
<i>Mashg'ulot rejasi</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Iqtisodiy integratsiya mohiyati va unga ta'sir etuvchi omillar 2. Iqtisodiy integratsiya shakllanishi shart – sharoitlari va uning bosqichlari 3. Iqtisodiy integratsiyaning milliy davlatlar iqtisodiyotiga ta'siri 4. G'arbiy Yevropada integratsiya jarayonlarining rivojlanishi 5. Amerika qit'asida integratsiya jarayonlari rivojlanishining xususiyatlari 6. Osiyo-Tinch okeani mintaqasida integratsion jarayonlarning xususiyatlari 7. O'zbekistonning integratsion tashkilotlardagi ishtiroki
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> 1.mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish; 2.bilimlarni, taqqoslashni, umumlashtirishni, tahlilni tizimlashtirish ko'nikmasini hosil qilish; 3.o'z fikrini shakllantirish va bildirish jarayonini tashkil qilish; 4.kommunikatsiya, guruhda/juftlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish.	<i>O'quv faoliyatining natijalari:</i> <i>Talaba bajarishi lozim:</i> Iqtisodiy integratsiyaning mohiyatini ochib berish Integratsiyaning bosqichlarini sanab beradilar Evropa Ittifoqi doirasidagi integratsiyaning rivojlanishi va uning xususiyatlari Jahon iqtisodiyotidagi integratsiya guruhlarini sanab berish
O'qitish usullari-texnikasi	ma'ruza, tushuntirish, instruktsiya berish, namoyish, blits-so'rov, paradokslar usuli
O'qitish vositalari	ma'ruza matni, kompyuter slaydlari, doska
O'qitish shakllari	frontal, kollektiv ish
O'qitish sharoiti	kompyuter, multimedia proektor (yoki proektor va LCD panel)
<i>Monitoring va Baholash</i>	Kuzatish, og'zaki nazorat, yozma nazorat, savol-javobli so'rov, o'quv topshiriq.

Amaliy mashg'ulotning texnologik xaritasi

Ish bosqichlari	faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Mavzuga kirish (10 min)	<ul style="list-style-type: none"> O'quv mashg'uloti 1-2 savollar chuqurroq tahlil qilinadi va o'quv faoliyati natijalarini aytadi. 	Mavzu nomini yozib oladilar
	<ul style="list-style-type: none"> Tinglovchilarning mashg'ulotdagi faoliyatini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishtiradi. 	Yozib oladilar
	<ul style="list-style-type: none"> Savollar berib suhbat tarzida tinglovchilar bilimlarini jonlantiradi (<i>1-ilova</i>). 	Topshiriqlar bilan tanishadilar
2 -bosqich. Asosiy bo'lim. (60 min)	2.1. Mavzu bo'yicha tayyorlangan topshiriqlarni tarqatadi (<i>2-ilova</i>) va guruhda ishlashni tashkil etadi. Taqdimotni e'lon qiladi. Bajargan topshiriqni natijalarini tahlil qilib tushuntiradi.	2 ta mini guruhga ajraladilar. Topshiriqni bajaradi. Taqdimotni amalga oshiradi
	2.2. Iqtisodiy integratsiyaning ob'ektiv asoslari va bosqichlari. rejasi yuzasidan misollar beradi. Misol mazmunini tushuntiradi va bajarish bo'yicha maslahatlar beradi. Kuzatib boradi.	Bajaradilar. Natijani tahlil qiladilar.
3-bosqich. Yakunlovchi (10 min)	3.1. Mashg'ulot bo'yicha yakunlovchi xulosalar qiladi.	Savol beradilar
	3.3. Mashg'ulot maqsadiga erishishdagi tinglovchilar faoliyati tahlil qilinadi va baholanadi.	
	3.3. Mashg'ulot bo'yicha bilimlarini chuqurlashtirish uchun adabiyotlar beradi	Yozib oladilar

1-Ilova (10.2)

Iqtisodiy integratsiyaning mohiyati nimada?
Iqtisodiy integratsiyani milliy iqtisodiyot rivojlanishiga ta'siri.
Erkin savdo hududi nima?
Iqtisodiy integratsiyani asosiy shakllarini aytib bering.

2-ilova (10.2)

1– topshiriq
Iqtisodiy integratsiyani kelib chiqishining asosiy sabablari nimalardan iborat?

2– topshiriq

Erkin savdo hududi va uning xususiyatlari?

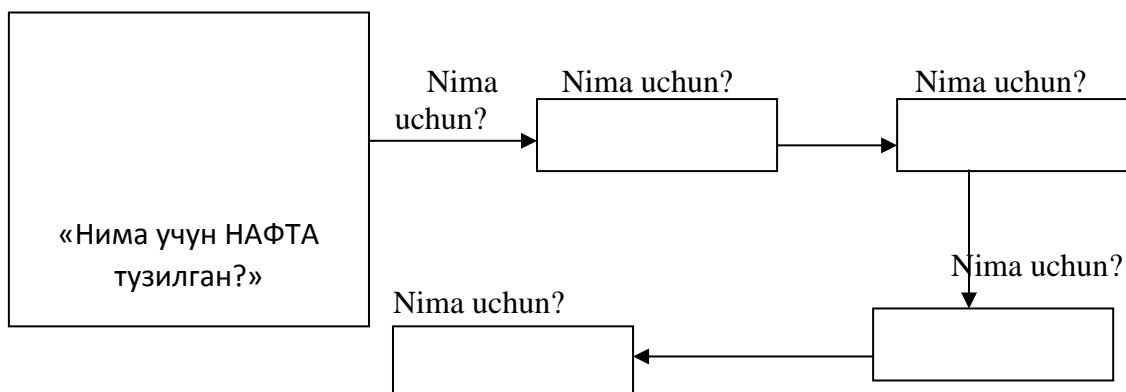
3-ilova

Kichik guruhlarda ishlash qoidasi

1. Talabalar ishni bajarish uchun zarur bilim va malakalarga ega bo'lmog'i lozim.
2. Guruhlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.
3. Kichik guruh oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun yetarli vaqt ajratiladi.
4. Guruhlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi haqida ogohlantirilishi zarur.
5. Guruh ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.

4- ilova

«Nima uchun?» texnikasi

5-ilova (10.2)

Baholash mezonlari va ko'rsatkichlari

Guruhlar	Savolning to'liq va aniq yoritilishi 0-5 ball	Misollar bilan muammoga yechim topishi 0-5 ball	Guruh a'zolarining faolligini 0-5 ball	Jami ball

1.5 – 1.3 ball – «a'lo».

1.2 – 1.0 ball – «yaxshi».

0.9 – 0.6 ball – «qoniqarli».

6-ilova (10.2)

Ekspert qog'ozlari - topshiriqlar

1-guruh

Iqtisodiy integratsiyaning iqtisodiyotiga nafini ko'rsatib bering (misollar yordamida).

2-guruh

Bojxona ittifoqinin mohiyatini ko'rsatib bering (misollar yordamida).

3-guruh

Iqtisodiy integratsiyaning shakllariga tavsif bering.

4-guruh

Iqtisodiy ittifoq nima.

7-ilova (10.2)

«Muammoli vaziyat»

<i>«Muammoli vaziyat» turi</i>	<i>«Muammoli vaziyat» sabablari</i>	<i>Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari</i>
“Markaziy Osiyo integratsiyasini rivojlantirish istiqbollari qanday?»		

13-mavzu. Jahon iqtisodiyotini tartibga solishda xalqaro tashkilotlarning roli

<i>Talabalar soni 20-25ta</i>	<i>Vaqt 2-soat</i>
<i>Mashg'ulot shakli</i>	Bilimlarni chuqurlashtirish va mustah-kamlashga qaratilgan Amaliy mashg'ulot.
<i>Mashg'ulot rejasi</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tasniflanishi 2. Jahon xo'jaligidagi global tashkilot Birlashgan millatlar tashkiloti tizimi 3. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti. Hududiy iqtisodiy tashkilotlar 4. Jahon savdo tashkilotining jahon xo'jaligidagi rivojlanish yo'nalishlari va uni mamlakatlar iqtisodiyotidaga ahamiyati 5. JSTning tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solish uslublari
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> <ul style="list-style-type: none"> ➤ mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish; ➤ bilimlarni, taqqoslashni, umumlashtirishni, tahlilni tizimlashtirish ko'nikmasini hosil qilish; ➤ o'z fikrini shakllantirish va bildirish jarayonini tashkil qilish; ➤ kommunikatsiya, guruhda/juftlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish. 	<i>O'quv faoliyatining natijalari:</i> <i>Talaba bajarishi lozim:</i> <ol style="list-style-type: none"> 1) O'zbekiston Respublikasini xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda ishtirokini tavsiflab berishadi; 2) O'zbekistonda tashqi savdoning rivojlanish tendentsiyalarini yoritib beradilar; 3) O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy rivojlanish salohiyatini tahlil etadilar; 4) O'zbekiston Respublikasida investitsion olib borishini ochib beradilar.
O'qitish usullari -texnikasi	ma'ruza, tushuntirish, instruktsiya berish, namoyish, blits-so'rov, paradokslar usuli
O'qitish vositalari	ma'ruza matni, kompyuter slaydlari, doska
O'qitish shakllari	frontal, kollektiv ish
O'qitish sharoiti	kompyuter, multimedia proektor (yoki proektor va LCD panel)

Amaliy mashg'ulot texnologik kartasi

Ish bosqichlari	faoliyatning mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich.	1.1. O'quv mashg'ulotida savollar tahlil qilinadi va o'quv faoliyati natijalarini aytadi.	Mavzu nomini yozib oladilar
Mavzuga kirish (10 min)	Tinglovchilarning mashg'ulotdagi faoliyatini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishtiradi.	Yozib oladilar
	Savollar berib suhbat tarzida tinglovchilar bilimlarini jonlantiradi (<i>1-ilova</i>).	Topshiriqlar bilan tanishadilar
2 -bosqich.	Mavzu bo'yicha tayyorlangan topshiriqlar ni tarqatadi (<i>2-ilova</i>) va guruhda ishlashni tashkil etadi. Taqdimotni e'lon qiladi. Bajargan topshiriqni natijalarini tahlil qilib tushuntiradi.	2 ta mini guruhga ajraladilar. Topshiriqni bajaradi. Taqdimotni amalga oshiradi
Asosiy bo'lim. (60 min)	2.2. Xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasi rejasi yuzasidan misollar beradi. Misol mazmunini tushuntiradi va bajarish bo'yicha maslahatlar beradi. Kuzatib boradi.	Bajaradilar. Natijani tahlil qiladilar.
3-bosqich.	3.1. Mashg'ulot bo'yicha yakunlovchi xulosalar qiladi.	Savol beradilar
Yakunlovchi	3.3. Mashg'ulot maqsadiga erishishdagi tinglovchilar faoliyati tahlil qilinadi va baholanadi.	
(10 min)	3.3. Mashg'ulot bo'yicha bilimlarini chuqurlashtirish uchun adabiyotlar beradi	Yozib oladilar

1-Ilova (11.2)

70 yillarda xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning vujudga kelishi jarayonlarini sabablarini ochib bering?
BMT tizimidagi iqtisodiy muassasalarning (savdo va taraqqiyot bo'yicha anjumani – YuNKTAD) tuzilmalarini tavsiflab bering.
O'zbekiston Respublikasini xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda ishtirokini yoritib bering?
O'zbekistonning asosiy integratsion guruhlar bilan hamkorligini ko'rsating.

2-ilova (11.2)

1– topshiriq

1. Hududiy iqtisodiy tashkilotlar tavsiflab bering?

2– topshiriq

O'zbekistondagi investitsion muhit va uning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvini ochib bering?

14-mavzu: Jahon xo'jaligining globallashtirish jarayonlarida O'zbekistonning ishtiroki

Amaliy mashg'ulotda ta'lim texnologiyasi

<i>Talabalar soni: 15-30</i>	<i>Vaqt – 2soat</i>
<i>O'quv mashg'ulotining shakli</i>	Muammoli amaliy mashg'ulot
<i>Amaliy mashg'ulotda muhokama qilish uchun savollar</i>	1.O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati va imkoniyatlari 2.O'zbekiston Respublikasining jahon mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi 3.O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan hamkorlikning ta'siri
<i>O'quv mashg'ulotining maqsadi:</i> mavzu bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish, muammoli vazifalarni hal qilish ko'nikmasini rivojlantirish.	
<i>Pedagogik vazifalar:</i> Mavzu bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish va mustahkamlashga motivatsiya yaratish; Mavzu bo'yicha bilimlarni tizimlashtirish, mustahkamlash va chuqurlashtirish; Muammoli vazifalarni hal qilish, muammoni tahlil qila bilish, muqobil qarorlarni ilgari surish, muqobillarni baholash, yakuniy qaror shakllantirish ko'nikmalarini rivojlantirish.	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i> <i>Talaba bajarishi kerak:</i> Quyidagi tushunchalarga tarif berishadi: «eksportga yo'naltirilgan siyosat», «import o'rnini qoplashga qaratilgan siyosat», «savdo siyosati»; Respublika tashqi savdosidagi tendentsiyalarni aytib berishadi; O'zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanish tendentsiyalarini tushuntirib beradilar.
<i>O'qitish usullari</i>	Muammoli usul, suhbat, aqliy hujum, taqdimot, munozara.
<i>O'qitish vositalari</i>	Ma'ruza matnlari, A32 bichimdagi qog'oz, markerlar, skotch, o'quv materiallari.
<i>O'qitish shakllari</i>	Frontal, jamoaviy, guruhlarda ishlash.
<i>O'qitish sharoitlari</i>	Guruhlarda ishlash uchun moslashtirilgan auditoriya
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki nazorat: blits-so'rov, nazorat savollari

Amaliy mashg'ulot texnologik kartasi

Ish bosqichlari	Faoliyat	
	O'qituvchi	Talabar
1-bosqich. Mavzuga kirish (10 min)	O'quv mashg'uloti 1-2 savollar chuqurroq tahlil qilinadi va o'quv faoliyati natijalarini aytadi.	Mavzu nomini yozib oladilar
	Tinglovchilarning mashg'ulotdagi faoliyatini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishtiradi.	Yozib oladilar
	Savollar berib suhbat tarzida tinglovchilar bilimlarini jonlantiradi (<i>1-ilova</i>).	Topshiriqlar bilan tanishadilar
2 -bosqich. Asosiy bo'lim. (60 min)	1.1. Mavzu bo'yicha tayyorlangan topshiriqlarni tarqatadi (<i>2-ilova</i>) va guruhda ishlashni tashkil etadi. Taqdimotni e'lon qiladi. Bajargan topshiriqni natijalarini tahlil qilib tushuntiradi.	2 ta mini guruhga ajraladilar. Topshiriqni bajaradi. Taqdimotni amalga oshiradi

	2.2. O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo aloqalarining geografik va tovar tarkibi rejasi yuzasidan misollar beradi. Misol mazmunini tushuntiradi va bajarish bo'yicha maslahatlar beradi. Kuzatib boradi.	Bajaradilar. Natijani tahlil qiladilar.
3-bosqich. Yakunlovchi (10 min)	3.1. Mashg'ulot bo'yicha yakunlovchi xulosalar qiladi.	Savol beradilar
	3.3. Mashg'ulot maqsadiga erishishdagi tinglovchilar faoliyati tahlil qilinadi va baholanadi.	
	3.3. Mashg'ulot bo'yicha bilimlarini chuqurlashtirish uchun adabiyotlar beradi	Yozib oladilar

1-Ilova

O'zbekiston Respublikasi tashqi savdosi rivojlanishining asosiy yo'nalishlari?
O'zbekiston eksportining asosiy yo'nalishlarini ayting.
O'zbekiston asosiy tashqi savdo hamkorlari qaysi mamlakatlar?

2-ilova

1– topshiriq
Eksportga yo'naltirilgan iqtisodiy siyosatning asosiy maqsadlari nimalardan iborat?

2– topshiriq
Importni qoplashga qaratilgan iqtisodiy siyosatning mohiyati nimada?

3-ilova

Baholash ko'rsatkichlari va mezonlari (ballarda)

Guruh	Echim (to'liqligi, to'g'riligi)		Tushuntirish (aniqlik, ketma-ketlik)	Guruhning faolligi (qo'shimchalar, savollar)	Jami ballar
	Vazifa yechimi, muammo- ni aniqlash	Vazifani hal qilish choralari	(0,6)	(0,4)	(2,0)
	(0,5)	(0,5)			
1					
2					
3					

Guruhlar ishini umumlashtirilgan baholash

guruh	1	2	3	jami	2 ga bo'lingan umumiy summasi
1	-				
2		-			
3			-		

Talabanning bahosi guruh ishi natijalarini bahosi va (mak. – 2 ball) va test natijasini baholarini yig'indisidan kelib chiqadi (maksimum – 1 ball).

Amaliy mashg'ulot uchun maksimal baho – 3 bal: 2,2 -3 bal – a'lo, 1,2 - 2 bal – yaxshi, 0,5 – 1,1 – qoniqarli, 0-0,5 bal – yomon.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Nazarova G.G., Iminov Z.M., Xalilov X.X., Xamidov O.B. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik.- T.:TDIU, 2011.- 276 b.
2. Nazarova G.G., Xalilov X., Eshtaev A., Hakimov N.Z., Salixova N., Bobojonov B.R. "Jahon iqtisodiyoti va XIM". Darslik – T., 2006. - 216 bet.
3. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. Учебник. 2004.
4. Umarkulov K.M. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. O'quv uslubiy majmua. – Namangan, 2021

2. Qo`shimcha adabiyotlar

1. Теор Т.Р. Мировая экономика. Питер. СПб – 2002.
2. Страны мира. М. "Олмапресс", 2002.
3. Устинов И. Мировая торговля: статистическо-аналитический справочник. 2002.
4. Булатов А.С. Мировая экономика. Учебник. Юристъ. 2003 .
5. Стровский Л. Международные экономические отношения. Юнити-Дана. 2003.
6. Дюмулен И. Всемирная торговая организация. Экономика. 2003.
7. Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. С.-П., 2003.
8. Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. Часть 1. 2004.
9. Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. Часть 2. 2004.
10. Кругман П. СПб.: Международная экономика. 5-е изд. Питер. 2004.
11. Ломакин В. Юнити-Дана. Мировая экономика. Учебник. 2004.
12. Ливенцев Н. Международные экономические отношения. Учеб. 2004.
13. Миклашевская Н. Международная экономика. Учебник. 3-е издание. 2004.
14. Спиридонов И.А. Мировая экономика. Уч. пос. Инфра-М. 2004.
15. Энциклопедия стран мира. М. "Экономика", 2004.

Интернет-ресурслар:

<http://www.gov.uz>

<http://www.edu.uz>

<http://www.tseu.uz>.

<http://jahon.mfa.uz>.

<http://www.cer.ru>.

<http://www.bilimdon.uz>.

<http://www.review.uz>.

<http://market.yandex.ru.catalog.xml>.

<http://www.wto.org>

<http://www.worldbank.org>

<http://www.finansy.ru> <<http://www.finansy.ru>>

<http://econos.narod.ru> <<http://econos.narod.ru>>

NAZORAT SAVOLNOMALARI

1. Jahon iqtisodiyoti deganda nimani tushunasiz?
2. Jahon xo'jaligi nima?
3. Jahon iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlari?
4. Ishlab chiqarish omillariga nima kiradi?
5. Jahon bozori nima?
6. Jahon iqtisodiyotida mamlakatlarning tutgan o'rni.
7. Mehnat taqsimoti va xalqaro mehnat taqsimoti tushunchalariga tavsif bering?
8. Xalqaro mehnat taqimotiga ta'sir etuvchi omillar?
9. Ishlab chiqarish ixtisoslashuvi nima?
10. A.Smit va D.Rikardolarning ilmiy qarashlarida xalqaro mehnat taqsimoti.
11. XMT rivojlanishining g'arbdagi zamonaviy nazariyalariga tavsif bering.
12. Xalqaro savdo tushunchasiga tavsif bering.
13. Xalqaro savdo hududiy-tovar tizimi dinamikasi va o'zgarishlarning xususiyatlari.
14. Jahon savdosi strukturasi tavsif bering.
15. Yigirmanchi asr 90-yillarida xalqaro savdoning rivojlanish yo'nalishlari.
16. Zamonaviy xalqaro savdodagi ziddiyatlar.
17. Butunjahon savdo tashkiloti haqida tushuncha bering.
18. O'zbekistonning tashqi iqtisodiy aloqalari va xalqaro savdodagi ishtiroki.
19. Merkantalistik nazariyasi nimadan iborat?
20. A.Smittning tashqi savdo nazariyasiga ta'rif bering.
21. Mutloq va nisbiy afzalliklar deganda nimani tushunasi?
22. Leont'ev paradoksi nimadan iborat?
23. Xeksher-Olin nazariyasi haqidagi tushuncha bering.
24. Xalqaro ayirboshlashning foydaliligi nimadan iborat?
25. "Mahsulotning hayot tsikli" nazariyasiga tavsif bering.
26. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar haqida tushuncha bering.
27. XIMning asosiy yo'nalishi nimadan iborat.
28. Davlat boshqarishning mazmuni va vazifalari nimadan iborat?
29. Proteksionizm siyosati qanday siyosat?
30. TIF sohasida davlat siyosati va uning O'zbekistondagi shakllanishi qanday?
31. Respublika tashqi iqtisodiy faoliyatining huquqiy asoslari nimadan iborat.
32. Xalqaro savdoda davlatning ahamiyati nimadan iborat?
33. Savdo siyosatining elementlari qanday ko'rinishda bo'ladi?
34. Boshqarishning tarif uslublari nimalardan iborat?
35. Bojxonani asosiy funktsiyalari?
36. Bojxona klassifikatsiyasi nimadan iborat?
37. Tarif siyosati nima?
38. Eksport kvotasi va uni belgilovchi omillar
39. Tashqi iqtisodiy samaradorlikni baholashning asosiy ko'rsatkichlari.
40. Eksportning valyuta samaradorligi ko'rsatkichi.
41. Importning valyuta samaradorligi ko'rsatkichi.
42. Tashqi savdo ayirboshlash samaradorligi ko'rsatkichi.

43. Litsenziya sotib olish samaradorligi ko'rsatkichi.
44. To'lov balansi haqida tushuncha.
45. Tashqi savdo balansi haqida tushuncha.
46. Tashqi iqtisodiy aloqalar samaradorligining baholash ko'rsatkichlarini aniqlang.
47. Miqdoriy cheklanish deganda nimani tushunasiz?
48. Savdo siyosatining berk uslublari va moliyaviy uslublari qanday ko'rinishda bo'ladi?
49. Boshqarishni noiqtisodiy uslubi qanday?
50. Tashqi iqtisodiy faoliyat nima?
51. Eksport subsidalari nimadan iborat?
52. Mahsulot bayonnomasi haqidagi tushunchangiz?
53. Xalqaro iqtisodiy integratsiya haqida tushuncha bering?
54. Xalqaro integratsiyaning qanday bosqichlarini bilasiz?
55. Bugungi kunda dunyo mintaqalaridagi integratsion rivojlanish qanday bormoqda?
56. Evropa integratsiyasi haqida nimani bilasiz?
57. MDHdagi integratsion rivojlanish muammolari nimalardan iborat?
58. SHHT va YeIH haqida tushuncha bering, ularning istiqbolini qanday baholaysiz?
59. Integratsiyaning statistik va dinamik unumdorligi nima?
60. Xalqaro valyuta tizimining mohiyati nimadan iborat?
61. Xalqaro valyuta tizimining evolyutsiyasi haqidagi tushunchangiz?
62. Valyuta, valyuta kursi va kotirovkasi deganda nimalar tushaniladi?
63. Valyuta bozori nima?
64. Valyuta kredit munosabatlarining milliy boshqaruvi nima?
65. Jahon puli va uning ahamiyati qanday?
66. Kapital harakati haqidagi tushunchangiz?
67. To'g'ri va portfel' investitsiyalari qanday bo'ladi?
68. Xalqaro va o'zaro kreditlar qanday amalga oshiriladi?
69. Xalqaro korparatsiyalar haqida nimalar bilasiz?
70. Bank kreditining xususiyatlari nimadan iborat?
71. Xalqaro ssuda kapitali bozori haqida tushunchangiz?
72. Xalqaro kredit jahon xo'jaligini rivojlantirishdagi roli.
73. Mehnat migratsiyasi haqidagi tushunchangiz?
74. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi nima?
75. Xalqaro mehnat bozori nima?
76. Ishchi kuchining asosiy bozorlari qaysilar?
77. Jahon mehnat bozorining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar qaysilar?
78. O'zbekiston va MDHda migratsiya qanday amalga oshmoqda?
79. Mehnat migratsiyasi sohasidagi davlat siyosati qanday?
80. Xalqaro tarnsport operatsiyalari haqida tushunchangiz?
81. Transport xarajatlariga nimalar kiradi?
82. Transport xarajatlarini kamaytirish yo'llari?
83. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish?

84. Xalqaro yuk va yo'lovchi tashish?
85. Xalqaro yuk tashishda vositachilikni ahamiyati.
86. "Inkotermes-90" haqida tushunchangiz?
87. Yuk tashishning bazis shartlari?
88. Xalqaro transport koridor (yo'lak)lari deganda nimani tushunasiz?
89. Rivojlangan davlatlar guruhining jahon xo'jaligi va siyosatida tutgan o'rniga tavsif bering.
90. Rivojlangan davlatlar sanoatiga tavsif bering.
91. "G7" haqida nimalarni bilasiz?
92. Rivojlangan davlatlar iqtisodiyotining hozirgi davr strukturasi tavsif bering.
93. G'arbiy Yevropadagi integratsion jarayonlar va ularning istiqboli haqida gapiring.
94. Evropa Ittifoqi istiqbolini qanday baholaysiz?
95. XX asr 50-yillaridan so'nggi jahon xo'jaligida xalqaro iqtisodiy munosabatlar rivojlanishiga tavsif bering.
96. Ozod etilgan mamlakatlar, «uchinchi dunyo mamlakatlari», «janub» mamlakatlari, «periferiya» mamlakatlari deganda qaysi mamlakatlarni tushunasiz?
97. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy belgilari, xususiyatlarini ayting.
98. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy guruhlariga tavsif bering.
99. Xalqaro mehnat taqsimotida rivojlanayotgan mamlakatlar ishtirokini tavsiflang.
100. Rivojlanayotgan mamlakatlar rivojlanishida xorijiy sarmoyalarning ahamiyatini qanday baholaysiz?
101. Xalqaro kapitalistik xo'jalikning zamonaviy jahon iqtisodiyotidan farqi.
102. Zamonaviy iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlari.
103. Jahon iqtisodiyoti bilan xalqaro tovar aylanishi o'rtasidagi o'ziga xos munosabatlar.
104. Baholar dinamikasi.
105. Iqtisodiyotni baynalminallashtirish jarayoni.
106. Kapitalning markazlashuvi.
107. Yangi asr jahon iqtisodiyotining istiqboli.
108. Tashqi iqtisodiyot balansi nima?
109. Nima sababdan «uzoq xorij» oboroti «yaqin xorij» oborotiga nisbatan tez rivojlanadi?
110. Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi nimalar bilan shug'ullanadi?
111. Ixtiroli loyihalar deganda nimalar tushuniladi?
112. Tarmoqlarni isloh qilishda yutuqlarga qanday erishiladi?
113. Respublikaning tashqi iqtisodiy faoliyatini rivojlantirishning qaysi yo'nalishi mo'ljallanmoqda?
114. O'zbekiston tashqi iqtisodiy siyosatining ustivor yo'nalishlariga tavsif bering.
115. O'zbekistonning asosiy xorijiy sheriklaridan qaysi davlatlarni bilasiz?

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

“Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар” фанидан

СЛАЙДЛАР

НАМАНГАН

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

IQTISODIYOT FAKULTETI

MENEJMENT KAFEDRASI

**« JAHON IQTISODIYOTI VA XALQARO IQTISODIY ALOQALAR »
FANIDAN TALABALAR UCHUN
TEST SAVOLLARI**

NAMANGAN

“Xalqaro iqtisodiy munosabatlar” fanidan testlar.

№	testlar	A	B	V	G
1.	“Yangi industrial” mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanish sabablari	Og’ir sanoatni rivojlanishi.	Ilmiy texnika taraqqiyoti va boshqaruvning sh zamonaviy usuli	Qishloq xo’jaligining tez rivojlanishi	Harbiy sanoatni rivojlanishi
2.	«Savdo sharti» tushunchasi nimani anglatadi?	eksport va import orasidagi farq;	eksportning importga nisbati;	eksport va import baholari nisbati;	qishloq xo’jaligi va sanoat mahsulotlari bahosi nisbati.
3.	A va V mamlakatlarda ikki xil tovar: velosiped va trenajyorlar ishlab chiqariladi. Bu tovarlarga sarflanadigan ishlab chiqarish xarajatlari A mamlakatda mos ravishda 10 va 8 soat, V mamlakatda esa 5 va 6 soat. Bu holatda:	A mamlakat har ikki tovarni ishlab chiqarish bo’yicha mutloq ustunlikka ega;	A mamlakat har ikki tovarni ishlab chiqarish bo’yicha nisbiy ustunlikka ega;	A mamlakat trenajyorlar ishlab chiqarish bo’yicha nisbiy ustunlikka ega;	V mamlakat trenajyorlar ishlab chiqarish bo’yicha nisbiy ustunlikka ega;
4.	Aviatexnikani yetkazib beruvchi va ishlab chiqaruvchi eng yirik mamlakatlar qaysilar?	Angliya, Germaniya, AQSH, Rossiya, Frantsiya.	AQSH, Yaponiya, Angliya, Italiya, Germaniya.	AQSH, Italiya, Germaniya, Frantsiya, Angliya.	Rossiya, AQSH, Yaponiya, Germaniya, Angliya.
5.	Agar yevroning real qimmatlashuvi yuz bersa, u holda ...	Germaniyada bir birlik mahsulot tarkibidagi ish xaqiga nisbiy xarajatlar kamayadi;	Nemis tovarlarining jahon bozoridagi raqobatbardoshligi ortadi;	Germaniyaning joriy operatsiyalari balansi yaxshilanadi;	Jahon bozorida nemis tovarlari qimmatlashadi;
6.	Agar Italiya Germaniyaga vino eksport qilsa, Germaniya esa Italiyaga go’sht eksport qilsa, go’shtning bahosiga nisbatan vinoning jahon bahosining ko’tarilishi nimani anglatadi?	Italiyaning tashqi savdodan oladigan foydasining ko’payishini;	Italiyaning savdo imkoniyatlari chizig’ining egilish burchagini o’zgarishini;	Germaniyaning savdo imkoniyatlari chizig’ining egilish burchagini o’zgarishini;	yuqoridagi barcha javoblar to’g’ri;
7.	Agar qayd etilgan valyuta kursi sharoitida Markaziy bank valyuta bozorida intervensiya o’tkazadi va o’zining valyuta zahiralarini sarflaydi. Pul taklifida o’zgarishga yo’l qo’ymaslik uchun Markaziy bank:	hisob stavkasini oshirishi kerak;	majburiy zahiralar me’yorini oshirishi kerak;	ichki aktivlar miqdorini ko’paytirishi kerak;	ichki aktivlar miqdorini kamaytirishi kerak.

8.	Agar Markaziy bank qayd etilgan valyuta kursi darajasini qo'llab-quvvatlash uchun rasmiy valyuta zahiralari valyuta bozorida sotsa, u holda:	milliy valyuta kursi uning muvozanat miqdoridan past darajada qayd etilgan;	milliy valyuta kursi uning muvozanat miqdoridan yuqori darajada qayd etilgan;	rasmiy hisob-kitoblar to'lov balansi ijobiy qoldiqqa keltirilgan;	aniq bir narsa deyish qiyin.
9.	Agar nemis markasi AQSH dollarida 1 marka uchun 50 tsentdan 45 tsentga tushib ketgan bo'lsa, u holda Germaniyada 150 markadan sotilayotgan magnitofon narxi (dollarda) qanday o'zgaradi:	10 dollarga kamayadi;	7,5 dollarga kamayadi;	5 dollarga kamayadi;	7,5 dollarga ortadi.
10.	Adam Smit uzining Erkin savdo nazariyasini kachon yaratdi	XVI Asrda	XVII Asrda	XVIII asr boshida	XVII asr boshida
11.	Adam Smit aniqlashicha millat va xalqlarning asosiy boyligi bo'lib xizmat qiladi.	Mehnat taqsimoti	Xom ashyo resurslarining mavjudligi	Milliy daromad	Davlat byudjeti
12.	Adam Smitning fikriga ko'ra millat va xalqlarning boyligining negizida	xom ashyo resurslarining mavjudligi .	mehnat taqsimoti.	milliy daromad.	davlat byudjeti
13.	Adam Smit uzining Erkin savdo nazariyasini kachon yaratdi	XVI asrda	XVII asrda	XVIII asr boshida	XVIII asr oxirida
14.	Birinchi A mamlakat X tovarni ishlab chiqarishga 1 soat, U tovarni ishlab chiqarishga esa 3 soat sarflaydi. B mamlakatda ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda 4 va 8 soatni tashkil qiladi. Agar A va B mamlakatlari o'zaro savdo qila boshlashsa, eksport va import yo'nalishi qanday bo'ladi?	A mamlakat X va U tovarlarni B mamlakatga eksport qiladi;	A mamlakat X tovarni import va U tovarni eksport qiladi;	A mamlakat X tovarni eksport va U tovarni import qiladi;	A mamlakat X va U tovarlarni import qiladi?
15.	BMT doirasida sanoat rivojlanishini muvofiqlashtiruvchi tashkilot YUNIDO qachon tashkil topdi.	1987 yilda	1967 yilda	1957 yilda	1997 yilda
16.	BMTning iqtisodiy va ijtimoiy kengash bo'limi EKOSOS qachon tashkil topdi.	1936 yilda	1956 yilda	1946 yilda	1976 yilda
17.	BMTning xalqaro savdo bo'yicha hamkorlikka	1934 yilda	1994 yilda	1964 yilda	1984 yilda

	ko'maklashish tashkiloti YuNKTAD qachon tashkil topdi.				
18.	BMTning shtab kvartirasi qayerda joylashgan .	Yaponiyada	Germaniyada	AQSHda	Buyuk Britaniyada
19.	Bojxona xizmatlaridan foydalanish	CHet el tovarlarini ichki bozorga erkin kirish rejimini yuritish uchun	Eksrortni tartibga solish uchun	Tovarlar eksportini chegaralash uchun	Importni tartibga solish uchun.
20.	Bojxona boji turlari: bojga tortish ob'ektiga usuliga ko'ra	maxsus, advalor, aralash	import, eksport, tranzit	mavsumiy, dempingga qarshi, kompensatsiyalovchi	doimiy, o'zgaruvchan
21.	Bojxona boji turlari: kelib chiqishiga usuliga ko'ra	avtonom, konvetsion, preferentsial	mavsumiy, dempingga qarshi, kompensatsiya lovchi	doimiy, o'zgaruvchan	mavsumiy, dempingga qarshi, kompensatsiya lovchi
22.	Bojxona boji turlari: stavka tipiga ko'ra	maxsus, advalor, aralash	doimiy, o'zgaruvchan	import, eksport, tranzit	mavsumiy, dempingga qarshi, kompensatsiya lovchi
23.	Bojxona boji turlari: tabiatiga ko'ra	avtonom, konvetsion, preferentsial	mavsumiy, dempingga qarshi, kompensatsiya lovchi	import, eksport, tranzit	maxsus, advalor, aralash
24.	Bojxona boji turlari: undirish usuliga ko'ra	maxsus, advalor, aralash	import, eksport, tranzit	mavsumiy, dempingga qarshi, kompensatsiyalovchi	doimiy, o'zgaruvchan
25.	Bojxona boji turlari: hisoblash usuliga ko'ra	import, eksport, tranzit	maxsus, advalor, aralash	mavsumiy, dempingga qarshi, kompensatsiyalovchi	nominal, effektiv
26.	Bojxona bojining effektiv me'yori:	$T_e = (T_n - A_x \times T_{im})$	$T_e = (T_n - A_x \times T_{im})/A$	$T_e = (T_n - A_x \times T_{im})/(1+A)$	$T_e = (T_n - A_x \times T_{im})/(1-A)$
27.	Boshqa shart-sharoitlar bir xil bo'lganda xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi natijasida:	eksportyor-mamlakatda qolgan ishchilar va importyor-mamlakatdagi tadbirkorlar sof iqtisodiy yutuqqa ega bo'lishadi;	eksportyor-mamlakatdagi tadbirkorlar va importyor-mamlakatdagi ishchilar sof iqtisodiy yutuqqa ega bo'lishadi;	eksportyor-mamlakatda qolgan ishchilar va importyor-mamlakatdagi ishchilar sof iqtisodiy yutuqqa ega bo'lishadi;	eksportyor-mamlakatda tadbirkorlar va importyor-mamlakatdagi tadbirkorlar sof iqtisodiy yutuqqa ega bo'lishadi.
28.	Vakillar (rezidentlar) uzoq yillar davomida u yoki bu	Jismoniy shaxs.	Yuridik shaxs.	Jismoniy va yuridik shaxs.	Davlat xizmatchisi.

	mamlakatlarda yashovchi davlatni ishonchli kishilardir. Vakil sifatida ular guvoh bo'lishi mumkin.				
29.	Valyuta kursi.	Bozorlarda baxoni tashkil kilishga ta'sir kilmaydi	Eksport va import baxo nisbatiga uzaro ta'sir etadi	Fakat firma daromadlariga ta'sir kiladi	Importga ta'sir kiladi
30.	Valyuta pariteti- bu...	Valyutalar kursining almashinuvini uzaro bog'likligi	Uzaro ikkita valyutaning bog'likligi	Valyuta birjasi kurslarining uzaro nisbati	Ikki yoki undan ortik valyutalarning uzaro bog'likligi
31.	GATT tashkiloti uz faoliyatini kachon tugatib uning urniga Butunjaxon savdo tashkiloti tashkil topdi	1984 yilda	1994 yilda	2002 yilda	1987 yilda
32.	GATTning faoliyat ko'rsatishi davrida necha raund o'tkazilgan?	6 ta.	8 ta.	10 ta.	11 ta.
33.	Germaniya importga tashqi savdo cheklashlarini joriy qilmoqchi. Bu siyosat natijasida:	marka real qadrsizlanishi yuz beradi;	Germaniyaning joriy operatsiyalar balansi yaxshlanadi;	Germaniyada inflyatsiya darajasi pasayadi;	Yuqoridagilarning barchasi to'g'ri.
34.	Dunyo axolisining necha foyizi AKSH Germaniya va Yaponiyaga tug'ri keladi	2%	10%	4%	8%
35.	Evropa valyuta tizimiga xos bulgan xususiyat kaysi?	klassik oltin monetar standarti.	oltin deviz va Yevrodollar standarti.	EKYu standarti va valyuta kurslarining 2,25 % chegarasidagi birgalikdagi "suzishi".	yagona Yevropa valyutasi YeVRO ning naqd ko'rinishi.
36.	Evropa iktisodiy xamjamiyati kachon tashkil topdi	1945 yilda	1975 yilda	1957 yilda	1950 yilda
37.	Evropa erkin savdo assotsiyatsiyasi (EESA) kachon tashkil topdi	1952 yilda	1982 yilda	1972 yilda	G1962 yilda
38.	JAYKA kaysi davlatning xalkaro agentligi xisoblanadi	Xitoy	J.Koreyaning	Yaponiyaning	Malayziyaning
39.	Jaxon savdosida rivojlangan mamlakatlar ulushi kanchani tashkil etadi.	0.67	0.5	0.25	0.3
40.	Jaxonda BMT ga a'zo davlatlar soni kancha	160 dan ortik	220 dan ortik	190 dan ortik	140 dan ortik

41.	Jaxonda sotib olinayotgan maxsulotlarning kancha kismi AKSH Germaniya Yaponiyaga tug'ri keladi	2/3 kismi	1/3 kismi	2/4 kismi	2/5 kismi
42.	Jahon valyuta tizimi nimalarga tayanadi.	Mamlakatlarning alohida milliy valyutasiga	Bitta yoki bir necha valyuta zahiralarga	AQSH valyutasiga	EKYuga
43.	Jahon iqtisodiyoti nimani o'rganadi.	Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotini.	Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini.	"Yangi industrial" davlatlar iqtisodiyotini.	Dunyodagi turli mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish yo'llarini, o'ziga xos xususiyatlarini.
44.	Jahon iqtisodiyotiga o'zining sezilarli ta'sirini o'tkaza oladigan xalqaro tashkilotlar soni hozirgi kunda qancha	100dan ortiqroq.	500dan ortiqroq.	200dan ortiqroq.	800dan ortiqroq.
45.	Jahon iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning birinchi bosqichi qaysi davrlarga to'g'ri keladi.	XIXasrning 60-80yillarning boshlariga	XVIIIasrning 70-90yillarning boshlariga	BXXasrning 20-40yillarining boshlariga	XIXasrning 60-80yillarining boshlariga
46.	Jahon iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning faoliyatini uchinchi bosqichi qaysi davrlarga to'g'ri keladi.	XVIIIasrning 50-60 yillarining boshlariga	XXasrning 30-40 yillarining boshlariga	XXasrning 80-90 yillarining boshlariga	XIXasrning 50-80 yillarining boshlariga
47.	Jahon iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning faoliyatini 2-bosqichi qaysi davrlarga to'g'ri keladi.	XVIIasrning 50-60yillariga	XXasrning 50-70yillarning boshlariga	XIXasrning 60-80yillarning boshlariga	XXasrning 20-40yillarning boshlariga
48.	Jahon xo'jaligini rivojlanish davri qaysi davrlardan boshlandi.	XIVasr oxiri-XV asr boshlarida	XV asr oxiri-XVIasr boshlarida	XVIasr oxiri-XVII asr boshlarida	XVIII asr oxiri-XIX asr boshlarida
49.	JETRO kaysi davlatning tashki savdo tashkiloti	J.Koreyaning	Malayziya	Xitoyning	Yaponiya
50.	Zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlar nechta asosiy formaga ega?	5 formaga;	4 formaga;	7 formaga;	6 formaga.
51.	Iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlar qaysi qit'ada ko'p.	Osiyo qit'asida	Afrika qit'asida	Amerika qit'asida	Yevropa qit'asida
52.	Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot tashkiloti (IHTT) qachon tashkil topdi.	1921 yilda	1971 yilda	B 1961 yilda	1991 yilda

53.	Import boji va kvota orasidagi farq shundan iboratki, faqatgina boj...	Xalkaro savdoning qisqarishiga olib keladi.	Narxlar ko'tarilishiga olib keladi.	Byudjetga daromad keltiradi.	Mamlakatdagi turmush sharoitini pasaytiradi.
54.	Import tovarning ichki narxi advalor bojiga tortilgandan so'ng quyidagiga teng bo'ladi:	$P_d = P_{im} (1 + T_{av}) / P_{im}$	$P_d = P_{im} (1 + T_{av})$	$P_d = P_{im} / (1 + T_{av})$	$P_d = P_{im} (1 - T_{av})$
55.	Import tovarning ichki naxi maxsus bojga tortilgandan so'ng quyidagiga teng bo'ladi:	$P_d = P_{im} + T_s$ P_{im}	$P_d = P_{im} (1 + T_s)$	$P_d = P_{im} + T_s$	$P_d = P_{im} - T_s$
56.	Import funktsiyasi $200 + 0,1Y$ ko'rinishida berilgan, eksport — ekzogen (tashqi sabab tufayli vujudga keladigan) o'zgaruvchi. Bu holda agar daromad (Y) 700, savdo kamomadi 70 ga teng bo'lsa, eksport miqdori nimaga teng?	0;	70;	200;	270.
57.	Importga bojxona tarifi milliy farovonlik darajasini oshiradi, agar:	uni kichik mamlakat katta mamlakat tomonidan bo'ladigan raqobatdan himoyalani uchun joriy etilsa;	xom-ashyo va materiallarga bojxona boji stavkasi pirovard mahsulotga o'rnatilgan stavkaga nisbatan past bo'lsa;	tarif joriy etayotgan mamlakat importyor sifatida monopol mavqega ega bo'lsa;	bojxona tarifi joriy etayotgan mamlakat jahon bozorida eksportyor sifatida monopol mavqega ega bo'lsa.
58.	Importga bo'lgan ichki talab ga teng.	eksport va import o'rtasidagi farq.	ichki talab va taklif o'rtasidagi farq.	ichki va tashki bozorlardagi taklifning yig'indisi.	ichki bozordagi talab summasi + tashki bozordagi talab va taklif o'rtasidagi farq.
59.	Kanada 1 kunda 8 ta televizor, 40 kg pishloq ishlab chiqaradi. Ispaniyada bu ko'rsatkichlar mos ravishda 6 va 20 ga teng. Keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra:	Kanada pishloq ishlab chiqarishga ixtisoslashadi;	Kanada va Ispaniya o'rtasida o'zaro foydali savdo bo'lishi mumkin emas;	Kanada faqatgina televizor ishlab chiqarish bo'yicha mutlaq ustunlikka ega;	Ispaniya pishloq ishlab chiqarishda nisbiy ustunlikka ega.
60.	Kapital olib chiqish de	CHet el iqtisodiyotiga kapital qo'yish.	CHet el banklarini kreditlashtirish	Xorijiy investitsiyalashtirish va kreditlashtirish jarayonlari	CHet el banklariga milliy valyutani qo'yish jarayoni

61.	Kapital olib chiqishdan kelgan foyda quyidagicha hosil bo'ladi.	Kapital olib chiqqan mamlakat	kapital qo'ygan mamlakat	Ikkala mamlakat uchun	Valyuta operatsiyasi hisobida
62.	Kapital yukori darajada harakatda bo'lgan ochiq iqtisodiyotda qayd etilgan valyuta kursi sharoitida rag'batlantiruvchi pul-kredit siyosati:	daromadning ortishiga olib keladi;	daromadning kamayishiga olib keladi;	daromadga ta'sir kursatmaydi.	daromadning avval ortishiga, keyin kamayishiga olib keladi;
63.	Kapital yuqori darajada harakatda bo'lgan ochiq iqtisodiyotda qayd etilgan valyuta kursi sharoitida tashqi savdoni cheklashlar siyosati samarali bo'ladi, chunki:	valyuta qadrsizlanishi yuz beradi;	Qayd etilgan valyuta kursini quvvatlash maqsadida Markaziy bank pul taklifini ko'paytiradi;	sof eksportidagi o'zgarishlar foiz stavkasini tushib ketishiga olib keladi;	valyuta qadrsizlanishi foiz stavkasining miqdori bilan teng bo'lishi kuzatiladi.
64.	Kichik mamlakat X tovarni import qilmoqda. Tovarining jahon narxi ga teng. Mamlakatda tovarga taklif funksiyasi: $S = 10 + 5R$, tovarga talab funksiyasi: $D = 100 - 5R$. Mamlakat har bir tovarga 2 \$ maxsus boj joriy qildi. Bojning mamlakat umumiy farovonligiga ta'sirini aniqlang	20	30	25	15
65.	Kichik mamlakat X tovarni import qilmoqda. Tovarining jahon narxi ga teng. Mamlakatda tovarga taklif funksiyasi: $S = 10 + 5R$, tovarga talab funksiyasi: $D = 100 - 5R$. Mamlakat har bir tovarga 2 \$ maxsus boj joriy qildi. Bojning davlat byudjetiga ta'sirini aniqlang	40	35	25	30
66.	Kichik mamlakat X tovarni import qilmoqda. Tovarining jahon narxi ga teng. Mamlakatda tovarga taklif funksiyasi: $S = 10 + 5R$, tovarga talab funksiyasi: $D = 100 - 5R$. Mamlakat har bir tovarga 2 \$ maxsus boj joriy qildi. Bojning import hajmiga ta'sirini aniqlang	import 10 birlikka ortadi	import 20 birlikka kamayadi	import bo'lmaydi	import hajmi o'zgarmaydi
67.	Kolumbiyaning Bogota shahrida Amerika davlatlari	1928 yild	1948 yild	1968 yild	1908 yild

	tashkiloti(ADT) qachon tashkil topdi.				
68.	Kompensatsiyalovchi bo'ldan nima uchun foydalaniladi?	dempinga qarshi kurashish uchun	ichki va jahon narxlarini muvozanatlash uchun	TMK filiallarida ishlab chiqarish xarajatlarini tenglashtirish uchun	davlat subsidiyalari ta'sirini yo'qotish uchun
69.	Kross-kurs bu	dollarning boshqa valyutalarga nisbatan to'g'ridan-to'g'ri kotirovksi	dollarning boshqa valyutalarga nisbatan bilvosita kotirovkasi.	milliy valyutaning suzuvchi va belgilangan valyuta kurslari orasidagi nisbat.	bu bir valyutaning boshqa valyutaga nisbatan uchinchi valyuta vositasida ifodalanishi.
70.	Ko'ngilli eksport cheklashlarini joriy etish:	importyor-mamlakat farovonligini oshiradi;	importyor-mamlakat uchun import kvotasini qo'llashdan ko'ra foydaliroq;	eksportyor-mamlakatga foyda keltirishi mumkin;	ham eksportyor, ham importyor-mamlakatga foyda keltiradi.
71.	Qayd etilgan valyuta kursiga nisbatan aytilgan quyidagi mulohazalardan qaysi biri noto'g'ri?	Tashqi savdoga kuchli bog'liq bo'lgan katta bo'lmagan ochiq iqtisodiyotlar uchun afzal;	Mustaqil pul-kredit siyosatini o'tkazish imkoniyati bo'lmaydi;	To'lov balansini muvozanatga keltiruvchi «avtomatik stabilizator» rolini bajaradi;	Mamlakat pulga talabda kutilmagan o'zgarishlarga duch kelgan holatda eng ma'qul.
72.	Qaysi Yevropa mamlakatida birinchi bor O'zbekiston Respublikasining elchixonasi ochilgan?	Buyuk Britaniyada.	Germaniyada.	Italiyada.	Belgiyada.
73.	Qisqa muddatli oraliqda boshqa shart-sharoitlar bir xil bo'lganda milliy valyuta devalyatsiyasi natijasida sof eksport miqdori (NX):	ortadi;	kamayadi;	avval ortadi, so'ngra kamayadi;	avval kamayadi, so'ngra ortadi.
74.	Quyida keltirilgan xarajatlar nisbatlari ichida qaysi biri tashqi savdo bo'lmaganda o'zaro foydali tashqi savdo munosabatlarini yo'lga qo'yish uchun belgilovchi hisoblanadi:	Ushbu mamlakatdagi va xorijdagi A tovarni ishlab chiqarish xarajatlari nisbati;	Ushbu mamlakatdagi A va B tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlari nisbati;	A tovarning B tovar birliklarida ifodalangan ishlab chiqarish xarajatlarini ushbu mamlakatdagi va xorijdagi nisbati?	Ushbu mamlakatdagi va xorijdagi B tovarni ishlab chiqarish xarajatlari nisbati;
75.	Quyida sanab o'tilgan xalqaro kapital harakati ko'rinishlaridan qaysilari	Kanada investitsion fondi AQSH	Frantsuz banki shved avtomobil	Yapon va Xitoy kompaniyalari SHanxayda	Xalqaro Tiklanish va Taraqqiyot

	to'g'ri xorijiy investitsiyalar hisoblanadi?	Moliya Vazirligining 50 mln. dollar miqdorida kaznachey veksellarini sotib oladi.	kompaniyasini ng 10 mln. dollar miqdoridagi aksiyasini sotib oladi. Bu kompaniya chiqargan aksiyalarining umumiy qiymati 250 mln. dollarga teng.	qo'shma konsalting firmasini tashkil etishdi, ustav kapitalida tomonlar ulushi teng.	banki O'zbekistonga ko'mir sanoatini tuzimaviy qayta qurish uchun 500 mln. dollar miqdorida qarz beradi.
76.	Quyidagi tashkilotlardan qaysi biri Umumjahon banki guruhiga kiradi?	YuNESKO	Xalqaro taraqqiyot uyushmasi	Umumjahon savdo tashkiloti	Islom taraqqiyot banki
77.	Quyidagilardan qaysi biri nisbatan kichik ochiq iqtisodiyotga nisbatan to'g'ri emas?	investitsiyalar darajasi jahon foiz stavkasiga bog'liq;	milliy jamg'armalar investitsiyalarga teng;	sof eksport miqdori milliy daromadga bog'liq;	import miqdori import qilishga moyillik chegarasiga bog'liq.
78.	Mamlakat tomonidan ta'qiqlamaydigan bojxona tarifini joriy etish:	hamisha mamlakat farovonligini yomonlashtiradi;	hamisha bu mamlakatdagi iste'molchilar farovonligini yomonlashtiradi;	hamisha import o'rnini qoplovchi tarmoqlardagi ishlab chiqaruvchilarga qo'shimcha yutuq olib keladi;	a javobdan tashqari yuqoridagi barcha javoblar to'g'ri.
79.	Mamlakatning to'lov balansi	mamlakatga va mamlakatdan kapitalning oqib kelishi va ketishini belgilaydi.	tovar va xizmatlar eksporti/importini va investitsiyalardan tushadigan daromadning umumiy hajmini belgilaydi.	valyuta kursi tebranishlarini tekislash maqsadida xorijiy valyutani sotib olish va sotishni belgilaydi.	bir kvartal davomida bir mamlakatning boshqa mamlakatlar bilan amalga oshirilgan barcha to'lovlar va tushumni belgilaydi.
80.	MERKOSUR savdo pakti kachon kuchga kirdi.	1985 yilda	1975 yilda	1995 yilda	2005 yilda
81.	Mehnat migratsiyasining asosiy ko'rinishlari: davomiyligiga ko'ra	vaqtinchalik, mavsumiy va doimiy;	malakasiz ishchilar, o'rta texnik va servis xodimlari, mutaxassislar, fan, madaniyat va sport arboblari, tadbirkorlar	bevosita va bilvosita (TMK doirasida firma ichida);	shaxsiy va jamoaviy;

82.	Mehnat migratsiyasining asosiy ko'rinishlari: ijtimoiy tarkibiga ko'ra	assimilyatsion (keyinchalik fuqarolik berilishi) va noassimilyatsion	malakasiz ishchilar, o'rta texnik va servis xodimlari, mutaxassislar, fan, madaniyat va sport arboblari, tadbirkorlar	bevosita va bilvosita (TMK doirasida firma ichida);	shaxsiy va jamoaviy;
83.	Mehnat migratsiyasining asosiy ko'rinishlari: qabul qiluvchi mamlakatdagi huquqiy holatga ko'ra	assimilyatsion (keyinchalik fuqarolik berilishi) va noassimilyatsion	malakasiz ishchilar, o'rta texnik va servis xodimlari, mutaxassislar, fan, madaniyat va sport arboblari, tadbirkorlar	bevosita va bilvosita (TMK doirasida firma ichida);	shaxsiy va jamoaviy;
84.	Mehnat migratsiyasining asosiy ko'rinishlari: mehnat shartnomasi ko'rinishiga ko'ra	vaqtinchalik, mavsumiy va doimiy;	malakasiz ishchilar, o'rta texnik va servis xodimlari, mutaxassislar, fan, madaniyat va sport arboblari, tadbirkorlar	bevosita va bilvosita (TMK doirasida firma ichida);	shaxsiy va jamoaviy;
85.	Mehnat migratsiyasining asosiy ko'rinishlari: tabiatiga ko'ra	vaqtinchalik, mavsumiy va doimiy;	malakasiz ishchilar, o'rta texnik va servis xodimlari, mutaxassislar, fan, madaniyat va sport arboblari, tadbirkorlar	bevosita va bilvosita (TMK doirasida firma ichida);	shaxsiy va jamoaviy;
86.	Milliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida ishlab chiqarishga subsidiyalardan foydalanish:	mamlakat farovonligiga importga bojxona tarifi joriy qilishdagi kabi oqibatlarga olib keladi;	mamlakat farovonligiga ta'siri nuqtai nazaridan import kvotasi joriy etishdan afzalroq;	milliy ishlab chiqarishning o'sishi, importning qisqarishi va ichki narxning ortishiga olib keladi;	iqtisodiy oqibatlari nuqtai nazaridan eksportni subsidiyalash bilan o'xshab ketadi.
87.	NAFTA davlatlari ulushiga jaxon savdo xajmining necha foizi tug'ri keladi	15-17%	28-30%	18-20%	10-12%
88.	Nima sababdan import bilan raqobat qiluvchi tarmoqlar erkin tashqi savdoga qarshi chiqadilar?	Ular raqobatbardoshlikni yo'qotmaslik uchun ishlab	Ular import mahsulotlarni afzal ko'rgan iste'molchilar xarid qilgan	Raqobat kuchayganligi sababli ular o'z mahsulotlarni arzon narxda	Yuqoridagi barcha sabablarga ko'ra.

		chiqarish samaradorligi ni oshirishga majbur bo'lishadi.	tovar hajmini yo'qotishadi.	sotishga majbur bo'lishadi.	
89.	Nisbiy ustunlik tamoyili kim tomonidan kiritilgan?	Tomas Mal'tus;	Adam Smit;	Pol Samuel'son;	David Rikardo;
90.	Ochiq iqtisodiyotda suzib yuruvchi valyuta kursi sharoitida rag'batlantiruvchi pul-kredit siyosati:	daromadning ortishiga olib keladi;	daromadning kamayishiga olib keladi;	kapital harakatchanligi darajasiga bog'liq ravishda daromad darajasining ortishiga ham, kamayishiga ham olib kelishi mumkin.	kapital harakatchanligi darajasiga bog'liq bo'lmagan holda daromad kamayishiga olib kelishi mumkin.
91.	Ochiq iqtisodiyotda tashqi savdo mul'tiplikatori miqdori:	yopiq iqtisodiyotdagi xarajatlar mul'tiplikatori miqdoridan katta;	yopiq iqtisodiyotdagi xarajatlar mul'tiplikatori miqdoridan kichik;	yopiq iqtisodiyotdagi xarajatlar mul'tiplikatori miqdoriga teng;	import hajmiga bog'liq, shuning uchun aniq bir narsa deyish qiyin.
92.	Pirovard mahsulotga nisbatan bojxona himoyasining amaldagi darajasi boshqa shartlar bir xil bo'lganda ko'tariladi, agar:	raqobat qiluvchi pirovard mahsulot importiga bojxona boji stavkasi ko'tarilsa;	moddiy xarajatlar komponentlari importiga bojxona boji stavkasi ko'tarilsa;	moddiy xarajatlar komponentlari importiga bojxona boji stavkasi kamaytirilsa;	a) va v) to'g'ri.
93.	Proteksionizm tarafdorlari shuni ta'kidlashadiki, importga qarshi bojlar, kvotalar va boshqa savdo to'siqlarini joriy qilish orqali.	Yosh sohalarni chet el raqobatidan saqlash mumkin.	Iste'molchilar turmush farovonligini oshirish mumkin.	Byudjet daromadlarini ko'paytirish mumkin.	Kichik iqtisodiyotli mamlakatning umumiy farovonligini yaxshilash mumkin.
94.	Proteksionizmning ma'muriy choralari qaysilar?	texnik bar'yerlarni qo'llash, upakovka va markirovka shartlari, eksportni ixtiyoriy cheklash.	kvotalash, litsenziyalash, davlat monopoliyalari .	paratarif choralar, texnik standartlar, subsidiyalash.	texnik standartlar, davlat monopoliyalari , paratarif choralar.
95.	Proteksionistik tashqi savdo siyosati suzib yuruvchi valyuta kursi sharoitida daromad darajasiga ta'sir qilmaydi, chunki:	sof eksport ortadi, biroq investitsiya sokrahayutsya ;	valyuta kursi ortadi, bu sof eksportning boshlang'ich ko'payishini	importni qisqarishi eksportning o'sishiga ekvivalent;	yuqoridagilarning barchasi to'g'ri.

			neytrallashtiradi;		
96.	Proteksionistik tashqi savdo siyosati suzib yuruvchi valyuta kursi sharoitida daromad darajasiga ta'sir qilmaydi, chunki:	sof eksport ortadi, biroq investitsiya sokrahayutsya ;	valyuta kursi ortadi, bu sof eksportning boshlang'ich ko'payishini neytrallashtiradi;	importni qisqarishi eksportning o'sishiga ekvivalent;	yuqoridagilarning barchasiga to'g'ri.
97.	Rezidentlar bu, uzoq vaqt davomida u yoki bu mamlakat hududida yashayotgan shaxs yoki shaxslar guruhi. Rezident sifatida ...lar qatnasha oladi.	jismoniy shaxslar.	yuridik shaxslar.	jismoniy va yuridik shaxslar.	davlat xizmatchilari.
98.	Rivojlanayotgan mamlakatlar asosan dunyoning qaysi qit'alarda joylashgan.	Osiyo , Afrika va Lotin Amerikasida	Yevropada	SHimoliy Amerikada	Yevropa va Osiyoda
99.	Rivojlanayotgan mamlakatlarning siyosiy mustakilligi belgilanadi	Iktisodiy mustakillik	Boshka davlatlardan mustakil rivojlanishi bilan	Boshka davlatlar oldidagi anik majburiyatlar bilan	Mustakil rivojlanishi bilan
0.	Rivojlangan mamlakatlar mashinasozligida eksport necha foizni tashkil kiladi	Maxsulotning 50%	.Maxsulotning 70%	Maxsulotning 75-90%	Maxsulotning 30%
1.	Rim shartnomasini qaysi davlatlar imzolagan, qachon va ularning maqsadi nima bo'lgan?	Buyukbritaniya, Italiya, Belgiya, Daniya, Gollandiya, Frantsiya; 1957 yil; yagona bojxona ittifoqini tuzish.	GFR, Frantsiya, Italiya, Belgiya, Gollandiya, Lyuksemburg; 1957 yil; bojxona bojarini kamaytirish va yagona bozorni tuzish orqali iqtisodiy hamkorlik olib borish.	GFR, Frantsiya, Italiya, Belgiya, Buyukbritaniya; 1961 yil; siyosiy ittifoq.	GFR, Buyukbritaniya, Italiya, Gollandiya, Frantsiya, Daniya, Ispaniya, Islandiya, SHvetsiya, Lyuksemburg, Belgiya, Portugaliya, Avstriya, Gretsiya, Finlyandiya; 1993 yil; Yevropa hamjamiyatini tuzish.
2.	Rossiya Federatsiyasi territoriyasida O'zbekiston Respublikasi fuqarosi tomonidan AQSHga tovaar chiqarish operatsiyasi.	Xalqaro savdo.	Ichki savdo	Aralash savdo .	Davlat boji.

3.	Savdoni rivojlanishi dunyo mamlakatlarini	Mustakil kiladi	Uzaro bog'lab kuyadi	Ajratib kuyadi	Ukuvsiz kilib kuyadi
4.	Sof xorijiy aktivlarni tavsiflovchi quyidagi mulohazalardan qaysi biri noto'g'ri:	agar uzoq muddat oralig'ida mamlakat joriy operatsiyalar balansida kamomadga ega bo'lsa, uning sof xorijiy aktivlari miqdori salbiy bo'ladi va mamlakat netto-qarzdorga aylanadi;	agar uzoq muddat oralig'ida mamlakat joriy operatsiyalar balansida ijobiy qoldiqqa ega bo'lsa, uning sof xorijiy aktivlari miqdori ortib boradi va mamlakat netto-kreditorga aylanadi;	davlat byudjeti kamomadini o'sishi, agar u investitsiyalarga nisbatan xususiy jamg'armalarning tezroq o'sishi bilan birgalikda kuzatilmasa, mamlakatning sof xorijiy aktivlarining kamayishiga olib keladi;	sof eksport va mamlakat sof rasmiy valyuta zahiralari miqdori mamlakatning sof xorijiy aktivlarini tashkil qiladi.
5.	Tashqi savdoni Davlat boshkaruvi amalga oshiradi.	Mamlakatlardagi aloxida davlat organlari	Davlatlararo shartnoma, kelishuvlarga asoslangan davlat organlari	Xalkaro tashkilotlar	Kliring kompaniyalari
6.	Tashqi savdo ichki savdoga nisbatan quyidagi hollarda foydali hisoblanadi.	CHet mamlakatlarda tovarlar qimmat hisoblansa	Tashqi bozorlarda tovarlar arzon bo'lsa	Eksport va import tovarlarning ichki savdo narxlari teng bo'lsa	Import tovarlari eksport tovarlariga nisbatan arzonroq bo'lsa
7.	Tashqi savdoda quyidagi tamonlar qatnashadi.	Sotuvchi va xaridor	Mamlakat vakillari (Rezidentlar)	Savdo qiluvchi davlat vakillari	Savdo palatalari
8.	Tashqi savdoni tartibga solishning miqdoriy usullari	texnik to'siqlar, sanitariya me'yorlari, ichki soliqlar, mahalliy tovarlarni davlat tomonidan xarid qilinishi	tarif kvotasi, import boji	subsidiya, demping, kreditlash	kvotalash, litsenziyalash, KECH
9.	Tashqi savdoni tartibga solishning moliyaviy usullari	texnik to'siqlar, sanitariya me'yorlari, ichki soliqlar, mahalliy	tarif kvotasi, import boji	subsidiya, demping, kreditlash	kvotalash, litsenziyalash, KECH

		tovarlarni davlat tomonidan xarid qilinishi			
0.	Tashqi savdoni tartibga solishning noiqtisodiy usullari	subsidiya, demping, kreditlash	kvotalash, litsenziyalash, KECH	texnik to'siqlar, sanitariya me'yorlari, ichki soliqlar, mahalliy tovarlarni davlat tomonidan xarid qilinishi	huquqiy rejimlar, savdo shartnomalari
1.	Tashqi savdoni tartibga solishning tarifli usullari	texnik to'siqlar, sanitariya me'yorlari, ichki soliqlar, mahalliy tovarlarni davlat tomonidan xarid qilinishi	tarif kvotasi, import boji	subsidiya, demping, kreditlash	kvotalash, litsenziyalash, KECH
2.	To'lov balansi joriy operatsiyalari hisobiga hamma narsa kiradi, quyidagilar istisno:	tovar importi;	investitsiyalardan sof daromadlar;	xorijiy davlatlarga transport xizmatlari;	mamlakatning xorijdagi aktivlarining o'zgarishi;
3.	O'zbekistonda xududida Markaziy Osiyo axalisining necha foizi yashaydi	25 %	60%	45%	75%
4.	O'zbekiston bir birlik resursni ishlatgan holda yoki 1 t. bug'doy yoki 4 t. ko'mir ishlab chiqarishi mumkin, Ukraina esa 2 t. bug'doy yoki 5 t. ko'mir ishlab chiqarishi mumkin. Ochiq iqtisodiyot sharoitida,	O'zbekiston bug'doyni eksport, ko'mirni import qiladi.	Ukraina bug'doyni eksport kilib, ko'mirni import qiladi.	O'zbekiston bug'doyni import ham, eksport ham qilmaydi.	O'zbekiston ko'mirni import ham, eksport ham qilmaydi.
5.	O'zbekiston jahon mamlakatlari ichida oltinning umumiy hajmi bo'yicha nechanchi o'rinda turadi.	3-o'rinda	12-o'rinda	8-o'rinda	6-o'rinda
6.	O'zbekiston paxta tolasini eksport qilishi bo'yicha dunyoda nechanchi o'rinda turadi.	7-o'rinda	1-o'rinda	4-o'rinda	2-o'rinda
7.	Uzbekiston respublikasi mustakil davlat sifatida jaxon xujaligiga uzining ilk kadamini kachon kuydi.	1985 yilda	2001 yilda	1991 yilda	2005 yilda
8.	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov qaysi	1989 yilni	1996 yilni	2002 yilni	1991 yilni

	yilni Respublika iqtisodiyotida "Tub burilish yili" deb elon kildi				
9.	O'zbekiston fuqarosi AQSHga mahsulotni Rossiyada turib sotayotgan bo'lsa, bu operatsiya ...	xalqaro savdo;	ichki savdo;	aralash savdo;	davlat bojlari;
0.	Uzbekiston Xitoy urtasidagi uzaro savdo iktisodiy munosabatlarni olib borish tug'risidagi shartnoma kachon imzoladi	1982 yilda	1992 yilda	2002 yilda	1995 yilda
1.	O'zbekistonda bug'doyga talab funksiyasi: $D = 100 - 20R$, taklif funksiyasi: $S = 20 + 20R$ ko'rinishga ega. AQSHda esa bug'doyga talab funksiyasi: $D = 80 - 20R$, taklif funksiyasi: $S = 40 + 20R$ ko'rinishga ega. AQSHning O'zbekistonga bug'doy eksporti hajmini toping.	20 birlik.	40 birlik.	30 birlik.	0
2.	O'zbekistonda bug'doyga talab funksiyasi: $D = 100 - 20R$, taklif funksiyasi: $S = 20 + 20R$ ko'rinishga ega. AQSHda esa bug'doyga talab funksiyasi: $D = 80 - 20R$, taklif funksiyasi: $S = 40 + 20R$ ko'rinishga ega. Eksport qiluvchi mamlakat uchun eksport taklifi funksiyasi, import qiluvchi mamlakat uchun importga talab funksiyasi ko'rinishini aniklang.	$X = -40 + 40P$, $IM = 80 - 40P$;	$X = 80 - 40P$, $IM = -40 + 40P$;	$X = -40 - 40P$, $IM = 80 - 40P$;	$X = -40 - 40P$, $IM = 80 + 40P$;
3.	Umumjahon banki nechta tuzilmadan tashkil topgan?	3	4	5	7
4.	USTdagi O'zbekistonning o'rni qanday?	etakchi.	ishtirokchi.	kuzatuvchi.	koordinator.
5.	Faraz qilaylik, A mamlakat V va S mamlakatlardan mahsulot import qiladi. Siyosiy kelishmovchilik tufayli V mamlakat A mamlakat bilan savdoga embargo joriy etdi, S mamlakat esa bunga qo'shilmadi. Iqtisodiy nuqtai nazardan bu holda:	A mamlakat yutqazadi, V va S mamlakatlar yutadi;	A va V mamlakatlar yutqazadi, S mamlakat yutadi;	A va S mamlakatlar yutqazadi, V mamlakat yutadi;	barcha mamlakatlar yutqazadi;

6.	Faraz qilaylik, X mamlakatda tovarga talab funksiyasi: $D = 100 - 20R$, taklif funksiyasi: $S = 20 + 20R$ ko'rinishga ega. Tovarning ichki narxi 4 \$. Mamlakatning xalqaroda ishtiroki qanaqa?	80 tovar import qiladi	40 ta tovar eksport, 40 ta tovar import qiladi	xalqaro savdoda ishtirok etmaydi	80 ta tovar eksport qiladi
7.	Faraz qilaylik, erkin savdo hududidagi narx jahon darajasidagidan yuqori. Mamlakatning erkin savdo hududiga kirishidan potentsial yutug'i:	bu mamlakatda importga talab yanada ko'proq egiluvchanroq bo'lganda yuqoriroq bo'ladi;	bu mamlakatda importga talab yanada kamroq egiluvchanroq bo'lganda yuqoriroq bo'ladi;	erkin savdo hududidagi hamkor-mamlakatlardagi narx va jahon narxi o'rtasidagi farq kamayganda yuqoriroq bo'ladi;	a) va v) javoblar to'g'ri;
8.	Frantsiya Angliyaga vino, Angliya esa Frantsiyaga tekstil mahsulotlarini eksport qiladi, agar tekstil mahsulotlariga nisbatan vinoning narxi ko'tarilsa, unda ...	Frantsiya uchun savdo sharoiti yaxshilanadi.	Frantsiyaning savdo imkoniyatlarini ifodalovchi chizik burchagi o'zgarmaydi.	Angliyaning savdo imkoniyatlarini ifodalovchi chizik burchagi o'zgarmaydi	Frantsiya uchun savdo sharoiti yomonlashadi..
9.	Frantsuz iqtisodchisi Mishel' Pebroning fikriga ko'ra "erkin savdo va ochiq iqtisodiyot, bu"	ushbu jarayonning barcha sub'ektlari taraqqiyotining kafolatidir.	rivojlanayotgan mamlakatlar uchun inqirozga olib keluvchi yo'l.	yetakchi iqtisodiyot ega mamlakatlar uchun juda qulay o'yin qoidasi.	jahon iqtisodiyotining rivojlanishiga kafolati.
10.	Xalkaro iqtisodiy munosabatlar necha turga bulinadi	3 turga	4 turga	6 turga	5 turga
1.	Xalkaro savdo buyicha bosh bitim xisoblangan GATT tashkiloti kachon uz faoliyatini bo'lagan	1928 yilda	1938 yilda	1948 yilda	1958 yilda
2.	Xalkaro savdoni rivojlantirishga ta'sir kiluvchi omillar.	Rakobatbob eksport kilinayotgan tovarlarni vujudga kelishi uchun mamlakat shart-sharoitni mavjudligi	Tashki va ichki bozorlardagi narxlarning tafovuti	Xom-ashyo baxosi va sifati	Xom-ashyo sifati
3.	Xalqaro savdoning rivojlanishi mamlakatlarni	mustaqil qildi;	o'zaro bog'ladi;	bir-biridan uzoqlashtirdi;	nota'sirchan qilib qo'ydi;

4.	Xalqaro iqtisodiy munosabatlar nimani o'rganadi	Jamiyat a'zolari o'rtasidagi munosabatni .	Xalqaro davlatlar o'rtasidagi munosabatni.	Davlatlararo iqtisodiy munosabatni .	Davlatlararo munosabatni.
5.	Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi:	qabul qiluvchi mamlakatga sof yutuq olib keladi;	eksportyor mamlakatga sof yutuq olib keladi, agar ishchi-emmigrantlar turmush farofonligi o'zgarishini hisobga olmaganda;	eksportyor mamlakatga sof yutuq olib keladi, agar ishchi-emmigrantlar turmush farofonligi o'zgarishini hisobga olmaganda;	a) va v) javoblar to'g'ri.
6.	Xalqaro kartelning qachon o'ziga foydali bo'lgan narxlarni belgilash imkoniyati yuqoriroq bo'ladi.	jahon bozorida ushbu mahsulot sotish hajmi bo'yicha kartelning ulushi qancha ko'p bo'lsa;	ushbu mahsulotga jahon talabi egiluvchanligi qancha yuqori bo'lsa;	kartelga muqobil bo'lgan manbalardan ushbu mahsulot yetkazib berish egiluvchanligi qancha past bo'lsa;	a) va v) javoblar to'g'ri bo'lganda ...
7.	Xalqaro savdoda hozirgi kunda nechta asosiy xalqaro naqdsiz valyuta turlari ishlatiladi?	1	2	3	4
8.	Xozirgi davr jahon xo'jaligida qanday mulk turlari mavjud.	Ibtidoiy jamoa mulki.	SHaxsiy mulk.	Trasmilliy kompaniyalar mulki.	Ibtidoiy jamoa mulkidan to Trasmilliy kompaniyalar mulki.
9.	XX asrning 50-70 yillarida sanoati rivojlangan mamlakatlarda axolining necha foizi sanoat kurilish ishlarida band bulgan.	15-20%	50-55%	30-35%	60-65%
10.	XX asrning 80-90 yillarida AKSH, Angiliya va Belgiyaning kishlok xujaligida necha foizi band bulgan.	15-20%	3-4%	7-8%	1-2%
11.	XX asrning 80-90 yillarida Lotin Amerikasi mamlakatlarining kishlok xujaligida axolining necha foizi band bulgan	15-20%	32-35%	42-45%	7-12%
12.	XX asrning 80-90 yillarida Yakinva Urta SHark mamlakatlarini kishlok xujaligida axolining necha foizi band bulgan	12-15%	25-30%	40-45%	50-55%

3.	XX asrning 80-90 yillarida Germaniya va SHvetsiyaning kishlok xujaligida axolining necha foizi band bulgan	2-3%	8-9%	5-10%	10-12%
4.	Har bir mamlakat tovarlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'lishi uchun qanday sharoitda ega bo'lishi kerak.	Nisbiy ustunlik	Absolyut ustunlik.	Resurslar mavjudligi	Inson resurslarining mavjudligi
5.	SHarkiy Yevropa mamlakatlarini savdo-sotikda kullaydigan uzaro printsiplari	Kup tomonli kliring	Uzaro shartnomalar	Tamonlar kelishuvi	Kup tomonlama kelishuv
6.	SHimoliy Amerika erkin savdo zonasi(NAFTA) kachon tashkil topdi.	1984 yilda	1994 yilda	1964 yilda	2004 yilda
7.	Erkin iqtisodiy hududda ma'muriyat tomonidan korxonalarini ro'yxatdan o'tkazish va xorijiy fuqarolarning kelib-ketish tartibi jarayonlarini osonlashtirish maqsadida va turli xizmatlar ko'rsatish...	Tashqi savdo imtiyozlari	Ma'muriy imtiyozlar	Soliq imtiyozlari	Moliyaviy imtiyozlar
8.	Erkin savdo munosabatlarining o'rnatilishi tufayli Argentina eksporterga, Braziliya esa importerga aylandi. Savdo har ikki mamlakatning umumiy turmush farovonligi oshiradi. Har ikki mamlakatda erkin savdoga tarafdor va qarshi bo'lgan aholi guruhining fikriga quyidagi mulohazalardan qaysi biri ko'proq mos keladi?	Har ikki mamlakatdagi iste'molchilar erkin savdo tarafdori: Argentinadagi ishlab chiqaruvchilar erkin savdo tarafdori, Braziliyadagi ishlab chiqaruvchilar esa erkin savdoga qarshi.	Har ikki mamlakatdagi iste'molchilar erkin savdo tarafdori: Braziliyadagi ishlab chiqaruvchilar erkin savdo tarafdori, Argentinadagi ishlab chiqaruvchilar esa erkin savdoga qarshi.	Har ikki mamlakatdagi ishlab chiqaruvchilar erkin savdo tarafdori: Argentinadagi iste'molchilar erkin savdo tarafdori, Braziliyadagi iste'molchilar esa erkin savdoga qarshi.	Argentinadagi ishlab chiqaruvchilar va Braziliyadagi iste'molchilar erkin savdo tarafdori, Argentinadagi iste'molchilar va Braziliyadagi ishlab chiqaruvchilar erkin savdoga qarshi.
149.	Erkin tashqi savdodan kim eng ko'p yutadi?	iste'molchilar;	import bilan raqobat qiluvchi tarmoqlar;	rivojlanayotgan mamlakatlar;	ishlab chiqarishning yosh tarmoqlari?
0.	Yashirin proteksionizm usullari:	texnik to'siqlar, sanitariya me'yorlari, ichki soliqlar, mahalliy	tarif kvotasi, import boji	subsidiya, demping, kreditlash	kvotalash, litsenziyalash, KECH

		tovarlarni davlat tomonidan xarid qilinishi			
--	--	--	--	--	--

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Asosiy adabiyotlar

7. Me Connell, Brue. Economics. 17th edition. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2014.
8. N. Gregory Mankiw. Principles of Economics, 7th edition. Amazon, USA 2016.
9. Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus. Economics. 19th Edition. McGraw-Hill Companies. USA. 2015.
10. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебник под ред. А.С.Булатова.- 3-е изд., стер.-Москва: КНОРУС, 2017.-916 с.
11. Пономарева Е.С. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебное пособие/Е.С.Пономарева, Л.А.Кривенцова. - М.: ЮНИТИ, 2013. - 287 с
12. G.G.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Xamidov. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. -T.: TDIU, 2011.

Qo'shimcha adabiyotlar

15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni. Manbaa: www.lex.uz
16. Mirziyoev SH.M. Erkin va faravon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O'zbekiston, 2016. – 56 b.
17. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasini bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoevning O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollariga bag'ishlangan majlisidagi nutqi. – T.: "Xalq so'zi" gazetasi, 2017 yil 16 yanvar. № 11.
18. Mirziyoev SH.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq faravonligining garovi. – T.: O'zbekiston, 2017. – 48 b.
19. Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017. – 488 b.
20. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojatnomasi. 2017 yil 22 dekabr. Manbaa: www.president.uz
21. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2018 yil 28 dekabr. Manbaa: www.president.uz
22. O'zbekiston Respublikasi yillik statistik to'plami. Statistik to'plam / O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. T., 2015.
23. James Gerber. International Economics. Fifth Edition. Pearson, 2012. - 471 pages.
24. Greg Ip. The Little Book of Economics: How the Economy Works in the Real World. John Wiley & Sons, 2012. - 288 pages.
25. Howard Richards. Understanding the Global Economy. Peace Education Books, 2014. - 311 pages.
26. Чеботарев Н.Ф. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебник для бакалавров / Н.Ф.Чеботарев.- М.:Дашков и К, 2013.-352 с.
27. Мороз И.И. Мировая экономика и международные экономические отношения (для бакалавров) / И.И.Мороз.-М.: КноРус, 2013. 256 с.
28. Nazarova G.G., Xaydarov N.X. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2007, - 14 b.

Internet – saytlar

6. www.gov.uz — O'zbekiston Respublikasi hukumat portali.
7. www.lex.uz - O'zbekiston Respublikasi Qonun xujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
8. www.ifmr.uz - Prognozlashtirish va makroiqtisodiy tadqiqotlar instituti
9. www.ereport.ru - Jahon iqtisodiyoti bo'yicha taxliliiy materiallar portali
10. www.globfin.ru - Jahon moliya bozori bo'yicha taxliliiy materiallar, maqolalar va yangiliklar portali

